THE BOOK WAS DRENCHED

न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे

यांचीं

धर्मपर व्याख्यानें.

रमाबाई रानडे

यांनीं

छापवून प्रसिद्ध.

आवृत्ति दुसरी.

'मुंबईवैभव स्टीम प्रेस' मुंबई.

१९१०.

किंमत १॥ रुपया.

पुस्तक मागविण्याचा पत्ताः—

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी,

गिरगांव-मुंबई.

प्रस्तावना.

या धर्मपर व्याख्यानांचा संग्रह करण्याचा हेतु, त्या परम पूज्य. अत्यंत शुद्ध पायांची सेवा प्रत्यक्ष नाही, तर या रूपाने तरी घडावी हा आहे.

मुंबईस प्रार्थनामंदिरांत उपासना चालविण्याचे जेव्हां जेव्हां प्रसंग येत त्या त्या वेळी, एकदा त्या प्रेममय रसाळ वाणीचा ओघ सुरु झाला की, हृदय उचंबळून यावें, मन तल्लीन व्हावें, क्षणांत प्रापंचिक दुःखांचा विसर पडावा, आशा व आस्था यांचा हृदयांत प्रवेश व्हावा; इतकेच नाही, तर आपण कधी कधी साक्षात स्वर्ग-सुखच अनुभवीत आहों असें वाटावें. हा प्रकार उपासना सुरू झाल्यापासून तो ती संपेपर्यंत चालत असे; एवढेच नव्हे, तर तेथून घरी आल्यावर सुद्धां, त्या प्रेमळ, पण मनावर पूर्णपणे संस्कार करणाऱ्या शब्दांनी जागृत केलेले धर्मविचार पुढे एकसारखे तासाचे-तास मनांत घोळत राहात, व आपल्याला आज कांही जास्त अधिकार प्राप्त झाला आहे, आपली योग्यता जास्त झाली आहे असें वाटून आनंद होई.

ती प्रेमळ, शांत व गंभीर वाणी प्रत्यक्ष एकण्याचे जरी आतां माझे भाग्य राहिले नाही, तरी पण माझ्या हृदयस्थ असलेल्या मूर्तीच्या मुखातून निघालेल्या अमृतवाणीचा—त्या पवित्र गंगेचा—आश्रय केला तर अशा दुःखांतही कांही समाधानास जागा होईल व मनाला स्थैर्य व शांति येण्याला तीच प्रसादवाणी सर्वांशी कारणीभूत होईल, असा मला पूर्ण भरंवसा वाटत आहे आपल्याला नंदादीप लावण्याचे सामर्थ्य नसेल, तर तेवत असलेल्या नंदादीपाची नुसती वात सारली, तरी पुण्य घडते, असें वाडवडील सांगत आले आहेत. दुसऱ्याने लाविलेल्या नंदादीपाची वात सारण्याचे श्रेय इतके आहे; आणि हा जो उपदेशरूपी उज्वल ज्ञानदीप स्वतःच लावुन ठेवण्यांत

आला आहे, त्याची वात सारण्याचें काम माझेंच आहे, हें जाणून मी आज उपलब्ध असलेलीं धर्मपर व्याख्यांनें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करीत आहे. ही मजप्रमाणे इतर वाचकांसही कल्याणप्रद व्हावी, हेच देवाजवळ अनन्यभावाने मागणे आहे.

ह्यांपैकी पुष्कळ व्याख्यानें रा. रा. दिनानाथ विष्णु माडगांवकर बी. ए. व **सुबोधपत्रिके**च्या मराठी बाजूचे संपादक रा. रा. द्वारकानाथ गोविंद वैद्य ह्यांनी लिहून काढिली व **सुबोधपत्रिकें**त प्रसिद्ध केली आहेत. त्याचप्रमाणें यांतील कांहीं व्याख्याने **सुधारक**, **मुंबईवैभव** व **ज्ञानप्रकाश** या पत्रांतूनही घेतली आहेत, हे येथें सांगितले पाहिजे.

हा संग्रह करण्याचे व पुस्तक छापवून प्रसिद्ध करण्याचे कामी रा. द्वा. गो. वैद्य ह्यांचे मला जे साह्य मिळाले त्याबद्दल मी त्यांची फार आभारी आहे. रा. रा. वैद्य यांच्या मदतीशिवाय **हे काम** इतक्या लौकर तडीस गेले नसते, इतकें सांगितलें, ह्मणजे त्यांनी आस्थापूर्वक व एकनिष्ठपणे केलेल्या श्रमांची वाचकांस कल्पना होईल.

लोणावळे, ता० २५
ज्यानुआरी सन १९०२.

रमाबाई रानडे.

—:०:—

ह्या **दुसऱ्या आवृत्तींत** पहिल्या आवृत्तीतील दोन तीन त्रोटक व्याख्याने गाळली आहेत. व राजा राममोहन राय यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त झालेल्या व्याख्यानाचें रूपांतर अधिक घातलें आहे. मागील आवृतीत जी अशुद्धे राहिली होतीं ती दुरुस्त करण्याचा ह्या आवृत्तीत प्रयत्न केला आहे.

लोणावळे, ता० १०
माहे मे १९१०.

रमाबाई रानडे.

उपोद्घात.

प्रार्थनासमाजाची स्थापना झाली त्या वेळेस धर्माची सहा मूळ तत्वें कल्पुन ती ज्यास|मान्य तो समाजांत प्रविष्ट होण्यास अधिकारी होईल, असा निर्बन्ध करण्यांत आला. परंतु प्रपंचांतील बिकट प्रसंगी अंतःकरणांत चिंता, क्षुब्धता आणिं भीति उत्पन्न होतात, त्या निरस्त होऊन त्या धर्माच्यायोगे समाधान, शांति, आणि धैर्य उदित व्हावीं आणि एकंदरीत अंतःकरणांत सद्वृत्ति स्थिर होऊन सदाचरणाची प्रवृत्ति व्हावी, असें स्वरूप त्या धर्मास येण्यास भिन्न भिन्न प्रकारांनी त्या सहा तत्वांचा विकास व्हावा ही गोष्ट आवश्यक होती. हा विकास समाजासंबंधाने जे थोडे उपदेशक झाले त्यांणी बऱ्याच अंशी केला आहे. परंतु त्यांणी दिलेली व्याख्याने समग्र कोणी लिहून काढली नाहीत. कांहीचा सारांश **सुबोधपत्रिका** ह्मणून समाजाचें जे साप्ताहिक पत्र आहे त्यांत छापून प्रसिद्ध झाला आहे. त्या शिवाय निबंधही थोडसे त्या पत्रिकेंत छापले आहेत, आणि स्वतंत्र छापलेले असेही कांही मराठी व इंग्रजी लहानसे ग्रंथ आहेत. परंतु वर्तमानपत्रांत छापलेल्या निबंधास किंवा उपदेशास स्थायिकपणा येत नाहीं, तो पाहिजे त्या वेळी सांपडत नाहीं आणि सर्वच वाचावयाचे, तर भिन्न भिन्न ठिकाणीं ते असल्यामुळे ती गोष्ट दुष्कर होते. शिवाय वर्तमानपत्राचे सर्व अंक जपून ठेवणारे गृहस्थ फारच थोडे. यास्तव धर्मविकासाचे आजपर्यंत जे उपदेशकांकडुन काम झाले तें बहुतेक व्यर्थच गेले असे ह्मणावयाचे. या उपदेशांचा आणि निबंधांचा संग्रह करून स्वतंत्र पुस्तकरूपाने ते जर कोणी छापते, तर असा परिणाम झाला नसता. असा संग्रह करण्यापुर्ती ह्या कामीं आस्थाच कोणाच्या मनामध्यें उत्पन्न झाली नाही. परंतु धर्मसंबंधी आस्थेनें जें काम व्हावयाचें ते अकाळी लोकांतरी गेलेले जे आपले

मित्र **रा० ब० माधवराव रानडे** त्यांच्याविषयीं त्यांची पत्नी "गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः" या न्यायानें परिचित वर्गास मान्य अशा **रमाबाई** यांची असीम जी भक्ति तिच्या योगे आतां होत आहे. रमाबाईनी लिहिलेली जी प्रस्तावना ती वाचली असतांना त्यांची पतीविषयीं परम पूज्यबुद्धि आणि प्रेम आणि तत्पूर्वक त्यांच्या गुणांचे सतत अनुध्यान अशा रीतीनें सुव्यक्त होतात की, वाचणाराचें मन सद्गदित झाल्याशिवाय राहात नाही. पुष्कळ परिश्रम करून पतीनें केलेले उपदेश तपासून हे पुस्तक त्यांनी तयार केले आहे, यामुळें धर्माची अभिवृद्धि इच्छिणारे जे त्यांच्यावरही या बाईचे फारच उपकार झाले आहेत.

रा० ब० रानडे यांच्या उपदेशामध्यें नेहमी कांहीं तरी मार्मिक अंश असे, आणि कोणत्या तरी एका तत्वाचा विकास केलेला असे. पुण्यामध्ये त्यांचा मुक्काम असतांना त्यांच्या उपदेशांचे मला श्रवण नित्य होई, त्या उपदेशांपैकी या पुस्तकांत फारसे नाहींत. मुंबईस गेल्यानंतर त्यांनी केलेल्या उपदेशांचा बहुतकरून संग्रह आहे; तथापि दोन्ही ठिकाणी झालेल्या उपदेशांची सरणी एकच. एकनाथस्वामीची वचनें घेऊन भागवतधर्माचे त्यांनी जे उपपादन केले त्यांतील सारांश असा आहे की, ज्ञानमार्ग आणि योगमार्ग हेच दोन खरे मानिले, तर पुष्कळ साध्या मनुष्यांस उन्नतीची आशा नाहीं असें होऊं लागेल. कारण की, ते मार्ग अत्यंत दुष्कर, एखादद्दुसऱ्यासच साध्य. केवळ कर्ममार्गाचे अवलंबन केले असतां जडता प्राप्त होते, अंतरात्मा विकासित होत नाही; परंतु भागवतमार्ग सर्वांस—साळ्याभोळ्यांस सुद्धां साध्य आणि त्याच्या योगें प्रेमळता, दया, क्षमा इत्यादि गुण अंतरात्म्याच्या ठायीं विकसित होतात. शिवाय हा मार्ग सर्व जातींच्या पुरुषांस आणि स्त्रियांस मोकळा आहे; त्याप्रमाणे वरील तीन नाहींत. ह्मणून भागवतमार्ग ह्मणजे देवाच्या ठायीं शुद्ध भावानें अनुराग आणि तत्पूर्वक त्याचें भजन आणि पूजन हाच श्रेष्ठमार्ग.

शिवाय इतर मार्गांमध्यें केवळ सुख हाच उद्देश असतो. धर्माचें अवलंबन कां करावें याचें उत्तर सुख होईल ह्मणून. विषयोपभोगानेंही सुख होतें, मग त्याचा त्याग कां करावा, याचें उत्तर त्यानें सुख अल्प व धर्मानें होणारें मोठें. तेव्हां हें तत्व स्वीकारिलें असतां अशी मति होण्याचा संभव असतो की, सध्या डोळ्यांपुढें सुख होत आहे तें टाका आणि ज्या-ज्याविषयीं आपणांस प्रत्यक्ष ज्ञान नाहीं तें मेल्यावरती होईल असा भरंवसा ठेऊन धर्माचरणाचे कष्ट मोसा, इतका वेडेपणा कोणीं करावा ! तेव्हां डोळ्यांपुढचें सुख तेंच खुशाल भोगावें अशा मतीच्या योगानें धर्मभ्रष्टता होण्याचा संभव आहे. ह्मणून धर्मानें साध्य सुख या मताचा परित्याग करून आपल्या स्वभावाचा जो दिव्य अंश त्याचा विकास करणे आणि दया, क्षमा, शांति इत्यादि जी दैवी संपद ती संपादन करणे हे धर्माचे साध्य असेंच घेऊन चाललें पाहिजे; आणि हे मत भागवतधर्मामध्यें मुख्य मानिलें आहे. अलीकडील इंग्रजी ग्रंथांमध्यें धर्माचें साध्य happiness नव्हे, तर blessedness हें आहे, हेंच मत **रा० ब माधवरावांनीं** आपल्या व्याख्यानांत विशदपणानें आणिलें आहे. ते सर्वांनी लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. दुसऱ्या एका व्याख्यानामध्यें साध्य, सिद्ध आणि साधक हा त्रिवर्ग त्यांनी प्रतिपादिला आहे. साध्य, ह्मणजे कर्ममार्गी, सिद्ध ह्मणजे ज्ञानमार्गी व योगमार्गी आणि साधक ह्मणजे भक्तिमार्गी आणि त्यांच्याही संबंधाने वरील विचारांचे उपपादन केले आहे. दुसऱ्या कांही व्याख्यानांमध्ये "अवघे देखे जन ब्रह्मरूप" हे तुकोबांचे वचन घेऊन सर्व मनुष्यांमध्ये दिव्य भाग ह्मणजे देवाचा अंश जो आहे त्याचेच अवलोकन आपण करावे हा उपदेश आहे. परंतु आपणांस अशी वाईट खोड लागली आहे की, दुसऱ्यांचें दोषच आह्मी पाहतो आणि कधी कधी बहुतकरून "पुढिलांचे मना आणि गुणदोष । पूज्य आपणास करावया" या तुकोबांच्या उक्तीप्रमाणें आपली महती व्हावी हा उद्देश गर्भित असतो. हा प्रकार

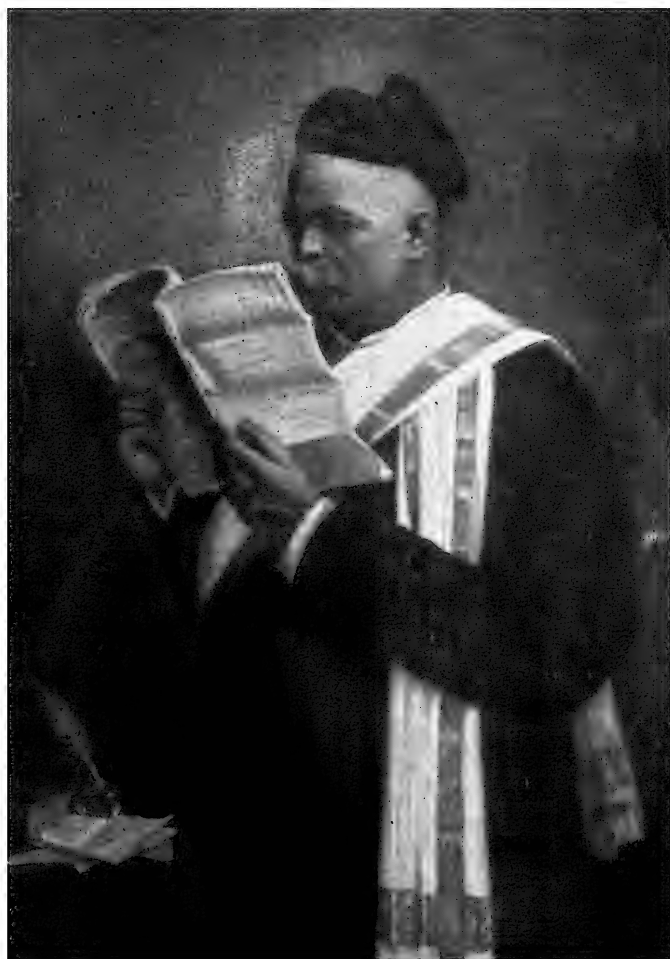
अत्यंत निंद्य, सर्वप्रकारें अधमपणाचा. तेव्हां यापासूनं आपण नेहमीं फार दूर राहण्याविषयीं सावध असावें. हा विषय **रा० ब० माधवराव-जींच्या** उपदेशामध्ये त्यांच्या नैसर्गिक सौजन्याच्यायोगें वारंवार येत असे. तो उपदेश सर्वथा ग्राह्य आहे; परंतु सर्व प्रसंगीं प्रसिद्धपणें पापें करणारे जे आहेत त्यांचीं आणि सतत पुण्यशील जे त्यांची एक कोटि होऊन पुण्यपापाचा भेद समाजांत नष्ट झाला असा परिणाम होऊं नये याविषयीं सावधानता असली पाहिजे. आपल्या समाजामध्यें पूर्वींपासून चालत आलेले जे धर्मपंथ त्यांतील ग्राह्यांशाचा आपण अवश्य संग्रह करावा असा कटाक्ष ठेवूनही **रा० ब० माधवरावांनीं** कांही व्याख्याने दिली होतीं आणि या पुस्तकांतही त्या प्रकारचीं व्याख्याने आहेत, विचारी पुरुषांस हे मत पूर्णपणें मान्य आहे.

एकंदरीने पूज्य **रमाबाईनी** तयार करून छापविलेले हे पुस्तक सत्यधर्मान्वेषणपर जे त्यांना आणि विशेषतः प्रार्थनासमाजाचे सभासदांना फार उपयोगाचे होईल. कांहीं व्याख्यानें तुटकशी दिसतात, याचे कारण बोलत असतांना बोलणाराचे विचार टिपून घेणारा जो त्याला त्या सर्व विषयांचे ग्रहण न झाल्यामुळे, किंवा विस्मरण झाल्यामुळे, ती तशाप्रकारची झाली. शिवाय पुस्तक सांवत्सरिक तिथीच्या दिवशीं प्रसिद्ध करावे हा उद्देश होता, म्हणून घाई करावी लागली, त्यामुळे कांही दोष राहिले आहेत. ते पुढील आवृत्तीत निघून जातील.

पुणे, संगमाश्रम.
ता. २८।१।१९०२.

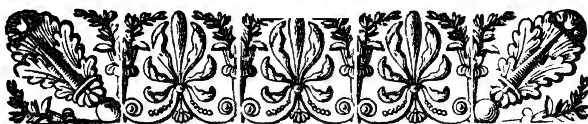
रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर.

अनुक्रमणिका.

न्यायमूर्ति माधव गोविंद् रानडे.

जन्म—१८ ज्यानुआरी, १८४२.   मृत्यु—१६ ज्यानुआरी, १९०१.

न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे ह्यांचीं धर्मपर व्याख्यानें.

भागवतधर्म.

व्याख्यान पहिलें.

योगमार्ग व भक्तिमार्ग.

मला कांहीं महिन्यांमागें अन्यत्र एकनाथमहाराजांच्या पुण्यतिथीनिमित्त भाषण करण्याचा प्रसंग आला होता. तेव्हां त्या साधु पुरुषाच्या चरित्रांतील विशेष ह्मणजे भागवतधर्मप्रतिपादन हेंच होय, असें मी ह्मटलें होतें. त्यासंबंधानें महाराजांचा सुप्रसिद्ध ग्रंथ एकनाथी भागवत यांतून कांहीं वेंचे काढून भागवतधर्माचें स्वरूप व योग, ज्ञान व कर्म या तिन्ही मार्गांपेक्षां भक्तिमार्गाची श्रेष्ठता एकनाथमहाराजांनीं कशी उत्तम रीतीनें दाखविली आहे तें समजून घेणें इष्ट आहे असें वाटून एक रविवार आड टाकून त्या वेंच्यांच्या आधारानें भाषण करण्याचा माझा विचार आहे.

आतां प्रथमारंभीं एकदोन शंका निघण्यासारख्या आहेत. पहिली शंका ही कीं, एकनाथमहाराज होऊन गेले त्याला तीन शतकें झालीं. आपण एकुणिसाव्या शतकांत आहोंत, तर त्यांच्या वेळच्या स्थितीच्या व मतांच्या संबंधानें ज्या त्यांच्या उक्ति त्यांचा सांप्रतच्या काळीं काय उपयोग आहे ? सकृद्दर्शनीं, ह्मणजे फक्त कालांतराकडे दृष्टि दिली असतां, या शंकेंत बराच अर्थ आहे असें वाटेल. सांप्रत इतर देशांत जी प्रगति होत आहे तशीच आपल्या देशांत होत आहे, अशा समजुतीनें हा आक्षेप घेण्यांत येतो पण, खरें पाहिलें तर आपण एकुणिसाव्या शतकांतील नसून त्याहून फार प्राचीन काळचे आहोंत. एकुणिसावें शतक वगैरे शब्द ज्या लोकांच्या बोलण्यांतील आहेत त्या पाश्चिमात्यांची व आपली तुलना केली असतां, आपण निदान पांच सहा शतकें तरी त्यांच्या मागें आहोंत, असें प्रांजलपणें कबूल करावें लागेल. निरनिराळ्या ऋतूंमध्यें एकाच प्रवाहाचें पाणी कधीं स्वच्छ, कधीं गढूळ, कधीं कमी, कधीं अधिक असें असतें; तसेंच धर्मसंबंधानेंही आपल्या देशाच्या स्थितींत जें थोडें अंतर पडलें आहे त्यामुळें देशाची स्थिति निरनिराळ्या काळीं अनेक कारणांनी निरनिराळ्या तऱ्हेची झाली, हें जरी खरें आहे, तरी एकनाथबावा सोळाव्या शतकांत होऊन गेले त्या वेळची आपल्या भाषेची व समाजाची स्थिति पाहतां आपणही

हल्लीं त्यांच्याच काळांतील आहोंत, असें ह्मटलें असतां प्रमाद होणार नाहीं. अलीकडे राजकीय प्रकरणांत जसा उद्योग व चळवळ दिसत आहे, तितकीच, किंबहुना अधिक, धर्मसंबंधानें निराशा व उदासीनता दिसून येते; त्यामुळें धर्माच्या खऱ्या स्वरूपाची समजूत लोकांस करून देण्याविषयीं व्हावा तसा यत्न होत नाहीं; ह्मणून आपणां सर्वांस मान्य अशा साधु पुरुषांचे या अत्यंत महत्वाच्या बाबतींत काय विचार होते, हें माहीत करून घेणें आवश्यक आहे.

दुसरे कोणी शंका घेतील कीं, तुकाराम, रामदास, ज्ञानदेव, एकनाथ इत्यादि महापुरुषांची वचनें व विचार तुह्मांस पसंत आहेत, तर तुह्मी त्यांचीं सर्व मतें व सर्व वचनें कबूल न करितां कांहीं निवडक वेंचे कां घेतां? ही शंका चोहोंकडून ऐकूं येते. नाथांचे ग्रंथ वाचले असतां ते अद्वैतवादी होते व त्यांचे आचारविचार मूर्तिपूजकाचे होते, असें दिसून येतें; असें असून प्रार्थनासमाजासारख्या द्वैतवादी मंडळीनें त्यांच्या वचनांचा आदर करावा हेंही कित्येकांस विपरीत दिसण्यासारखें आहे. परंतु खरा प्रकार असा आहे कीं, कसेही थोर पुरुष असले, तरी ते सर्वप्रकारें स्वतःसिद्ध असतात असें घडत नाहीं. ज्या काळांत त्यांचा जन्म होतो त्या वेळच्या आचारविचारांचा त्यांजवर परिणाम सहजीं घडतो. ते जरी सामर्थ्यानें व बुद्धिप्रभावानें इतर लोकांहून श्रेष्ठ असतात, तरी ज्याप्रमाणें पाण्याच्या प्रवाहाच्या उलट

दिशेस जाणें कठीण असतें, त्याचप्रमाणें कालरूपी प्रवाहाच्या सर्वथा विरुद्ध जाणें फारच दुरापास्त आहे. या गोष्टीची सत्यता येशू ख्रिस्त, महंमद, तुकाराम आदिकरून साधु पुरुषांची चरित्रें पाहिली असतां चांगली कळून येईल.

ह्या साधुपुरुषांच्या ग्रंथांत त्या काळच्या आचारविचारांची पुष्कळ झांक असली, तरी त्या योगानें त्यांतील आध्यात्मिक संबंधाच्या ज्या विशेष उक्ति असतात त्यांची किंमत मुळीच कमी होत नाहीं. तसेंच, ते थोर पुरुष व आपण सर्व उदकाच्या प्रवाहाप्रमाणें एकसारख्या चालत आलेल्या कालप्रवाहाचे व कर्मपरंपरेचे परिणाम आहोंत; यामुळें त्यांचा व आपणां सर्वांचा निकट संबंध आहे, हें लक्षांत ठेवून त्यांच्या ग्रंथांत त्या वेळची कांहीं मतें आढळलीं, तरी त्यांतील विशेष गुणदर्शक, शुद्ध, सरळ व सुविचाराचा जो भाग असेल त्याची योग्यता कमी न मानतां तो प्रांजल बुद्धीनें व आदरानें स्वीकारण्यास आपण तयार असावें. हेंच आपणां सर्वांस उचित होय. ह्मणून वेदव्यासांनीं शुकाचार्यांस, शुकाचार्यांनीं परिक्षितीला, आणि ऋषभदेवांनीं जनकराजाला सांगितलेला जो संस्कृतभाषाबद्ध भागवतधर्म, ज्याचें निरूपण महाराष्ट्र भाषेंत एकनाथमहाराजांनीं फारच सुंदर रीतीनें केलें आहे, त्या भागवतधर्माचें अथवा भक्तिमार्गाचें ज्ञान करून घेणें अत्यंत श्रेयस्कर आहे.

केवळ योगमार्ग, अगर ज्ञानमार्ग, अथवा कर्ममार्ग स्वीका-

रून चालण्याचें मनांत आलें, तरी व्यवहारांत तदनुरूप वर्तन करणें थोडक्यांसच साधतें; ह्मणून ईश्वरकृपेनें भक्तिमार्गाचे उपदेशक व आचार्य प्रत्येक युगांत होऊन गेले. भक्तिमार्ग हा सार्वत्रिक आहे. शुकाचार्य, नारद व प्रल्हादादि वैष्णव साधूंनी उपदिष्ट जो भागवतधर्म, अथवा भक्तिमार्ग हा सर्व कालांची व सर्व देशांची एकवाक्यता करणारा धर्म आहे. त्याच्या स्वरूपाच्या मुख्य तत्वांचें एकनाथमहाराजांनीं केलेलें उत्तम वर्णन वाचण्यापूर्वीं भागवतधर्म, अथवा भक्तिमार्ग, योगमार्गाहून श्रेष्ठ आहे असें त्यांनी ज्या ओव्यांत सिद्ध करून दाखविलें आहे त्या पाहूं या.

इंद्रियें कोंडितां न कोंडती ॥ विषय सांडतां न सांडती ॥ पुढतपुढतीं बाधों येती ॥ यालागीं हरिभक्ति द्योतिली वेदें ॥ १ ॥ इंद्रियें कोंडावीं न लागती ॥ सहज राहे विषयासक्ती ॥ एवढें सामर्थ्य हरिभक्तीं ॥ जाण निश्चितीं नृपवर्या ॥२॥ योगी इंद्रियें कोंडिती ॥ ते भक्त लाविती भगवद्भक्तीं ॥ योगी विषय जे त्यागिती ॥ ते भक्त अर्पिती भगवंतीं ॥ ३ ॥ योगी विषय त्यागिती ॥ त्यागितां देहदुःखी होती ॥ भक्त भगवंतीं अर्पिती ॥ तेणें होती नित्य मुक्त ॥ ४ ॥ दारा सुत गृह प्राण ॥ करावे भगवंतासी अर्पण ॥ हे भागवतधर्म पूर्ण ॥ मुख्यत्वें भजन या नांव ॥ ५ ॥

वर लिहिलेल्या ओव्यांत "इंद्रियें कोंडितां न कोंडती"

या ओवींत योगमार्ग, ह्मणजे इंद्रियांचें संपूर्ण रीतीनें दमन करून त्यांचा नाश करणें, हा परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग असला, तरी तो दुःसाध्य आहे, ह्मणून वेदांनीं हरिभक्तीचा उपदेश केला आहे, असें सांगून इंद्रियें व विषय हीं दोन्हीं दुर्जय आहेत, तरी त्यांस हरिभक्तीकडेस वळवून परमेश्वराला अर्पण केलें असतां अल्पायासानें भक्तांस भगवत्प्राप्ति कशी होते, त्याचें निरूपण थोडक्यांत महाराजांनीं केलें आहे.

इंद्रियें आपणांस आडमार्गानें नेतात, तर त्यांस मार्गावर आणण्याच्या ऐवजीं त्यांस कृश व लंगडीं करून टाकण्याचा प्रयत्न करणें हें केवळ साहस आहे, व त्यापासून अंती त्रासाच्या व खटपटीच्या मानानें फायदा होणें कठीण आहे, असें मोठ-मोठ्या साधूंचें मत आहे. कृष्णार्जुनसंवादांत अर्जुनानेंही श्री-कृष्णास असाच आपला अनुभव कळविला आहे. त्याचप्रमाणें बुद्धावताराचीही एक कथा ऐकण्यासारखी आहे. शाक्यमुनींचें मन योगमार्गांतून कसें निघालें याबद्दल एक आख्यायिका अशी आहे कीं, सर्वसंगपरित्याग करून व राज्यपद झुगारून देऊन शाक्यसिंह तपश्चर्येनें कृश होऊन अरण्यांत फिरत असतां थकून एका झाडाखालीं बसले होते. इतक्यांत जवळच्या नगरांत जाण्याकरितां निघालेली एक नायकीण आपल्या साजिंद्याबरो-बर शेजारच्या एका झाडाखालीं येऊन उतरली. स्वयंपाक तयार होण्यास अवकाश होता व रिकामें बसून वेळ जाईना, ह्मणून तिनें गायन करण्याच्या उद्देशानें साजिंद्याला सारंगी

लावावयास सांगितलें. तारा चढवून पाहतां पाहतां सारंगी बरोबर लागेना, ह्मणून त्यानें आणखी चढवितांच त्यांतून बऱ्याच तारा तुटून गेल्या. तें पाहून नायकीण साजिंद्यास ह्मणाली "काय रे? तुला पलीकडल्या बैराग्याप्रमाणें वेड लागलें आहे काय? ताणावें ताणावें तरी किती? तुटेपर्यंत ताणावें कीं काय? ताणणें युक्तीनेंच केलें पाहिजे." हे शब्द कांनी पडतांच शाक्यसिंहांस आपल्या तपश्चरणाचा कंटाळा येऊन, ही मला चांगलीच गुरु मिळाली असें समजून, त्यांनीं योगाचें अनुष्ठान सोडून दिलें; व आत्मोन्नतीचा मार्ग शोधून काढण्यासाठीं ते स्वतंत्र विचार करावयास प्रवृत्त झाले.

भगवद्गीतेमध्यें कांही ठिकाणी संन्यासयोगाची प्रशंसा आहे. तरी एकंदरीनें पाहिलें असतां ज्ञानयोगाची योग्यता गीतेंत अधिक मानिली आहे; व ज्ञानयोगाहूनही कर्मयोगाची, ह्मणजे कर्मफलत्याग करून भक्तिपुरस्सर देवावर विश्वास ठेवणें हा जो भक्तिमार्ग त्याची, योग्यता सर्वांहून श्रेष्ठ वर्णिली आहे. केवळ कर्मठपणाची योग्यता मुळींच मानिली नाहीं असें दिसून येतें. ऐन थंडीच्या वेळीं गार पाण्यांत बुडी मारून एकसारखें तासांचेतास बसणें, अथवा प्रखर उन्हाळ्यामध्यें ऐन दुपारी चोहोंबाजूंस अग्नि पेटवून पंचाग्निसाधन करणें, अगर आसन घालून समाधि लावणें वगैरे जे तपाचे मार्ग आहेत त्यांनीं इंद्रियांची हेलना मात्र होते. अशा प्रकारच्या

तीव्र तपानें इंद्रियदमन न होतां प्रसंगविशेषीं गडबड उडून जाते, ह्या गोष्टीचीं अनेक उदाहरणें विश्वामित्राच्या उग्र तपाचा भंग करण्यास इंद्रानें मेनका पाठविली असतां त्या ऋषींची कशी दशा झाली वगैरे पुराणांतरी वाचलेल्या व ऐकलेल्या कथांवरून आपणां सर्वांस अवगत असतीलच.

तर अशा दुष्कर भानगडींत न पडतां आपलें पापहरण होण्यास परमेश्वराची एकनिष्ठेनें व मनोभावानें भक्ति करणें, हाच मार्ग सुगम असून हल्लीं चालू असलेल्या सर्व धर्मांतील लोकांस मान्य होण्यासारखा आहे. योगमार्ग, किंवा तपाचा मार्ग, ह्मणजे ह्या संसाररूपी महासागरांतून स्वतःच्या सामर्थ्यानें व कौशल्यानें पोहून जाण्याचा मार्ग; तो ज्यांस साध्य असेल असे क्वचित् दैवशाली पुरुष असतील, तर त्यांची निंदा किंवा अवहेलना करणें हा आमचा उद्देश नाहीं; परंतु त्यांचा आमचा वाद इतकाच की, तुमचा मार्ग सामान्य जनांस अत्यंत दुर्गम आहे. भगवत्प्राप्तीचा मार्ग सर्वांस सुलभ असला पाहिजे. भगवत्प्राप्तीच्या संबंधानें इंद्रियनिरोध मुळीच नको, असें आमचें ह्मणणें नाहीं. ईश्वरानें निर्माण केलेल्या अतिसुंदर सृष्टींतील सर्व पदार्थांकडे ते आपणांस संसारबद्ध करतील ह्मणून डोळे घट्ट झांकून न पहाणें, अथवा मुळीच त्यांचें सेवन न करणें, हा भगवत्प्राप्तीचा मार्ग नव्हे; तर अत्यंत रम्य व सुखकारक असा जो परमेश्वर तोच युक्तिप्रयुक्तीनें आपल्या इंद्रियांचा मुख्य विषय होईल असें करणें;

ह्मणजे कानांनीं त्याचें स्तवन ऐकणें, डोळ्यांनीं अगणित तारागण, अफाट महासागर, उंच पर्वत, स्वच्छ व विस्तृत उदकप्रवाह, खोल दऱ्या वगैरे पाहून त्याच्या अपार सामर्थ्याचें व अगाध लीलेचें प्रतिबिंब आपल्या मनावर चांगलें ठसवून घेणें, तोंडानें त्याचे गुणानुवाद गाणें, पायांनी देवालयांत जाणें, हें करण्यांत इंद्रियें रममाण झाली, ह्मणजे त्यांचें खरें दमन व वशीकरण होतें. ईश्वराच्या पवित्र इच्छेस अनुसरून निर्मिलेल्या पदार्थांचा मितपणानें उपभोग घेऊन त्यांचा दाता व उत्पन्नकर्ता जो परमेश्वर त्याची विस्मृति पडण्याइतकें त्यांच्या भोगांत गढून न जाणें, याच्या पलीकडे विषयत्यागाची जरूरी नाही हें लक्षांत ठेवून इंद्रियांस चांगलें वळण देणें व त्यांस परमेश्वरसेवेस लावणें, हेंच इंद्रियांचें खरें वशीकरण व हीच भागवतधर्माची पहिली पायरी होय. हेंच मूळ संस्कृत त ऋषभदेवांनीं जनकराजास आणि महाराष्ट्र भाषेंत आपणां सर्वांस एकनाथमहाराजांनी सांगितलें आहे व त्याचें चांगलें मनन करणें आपणांस इष्ट व श्रेयस्कर आहे.

व्याख्यान दुसरें

ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग.

मागील खेपेस योगमार्गापेक्षां भक्तिमार्ग श्रेष्ठ आहे हें दाखविलें होतें. आतां ज्ञानमार्गापेक्षांही भक्तिमार्गाची योग्यता अधिक आहे हें साधु एकनाथ यांच्या वचनांनीं सिद्ध करून दाखवावयाचें आहे. त्यांच्या भागवतांतून मीं पांच ओंव्या वेंचून काढिल्या आहेत. त्या येणेंप्रमाणें:—

न करितां वेदशास्त्रव्युत्पत्ति ॥ ऐशिया अज्ञाना निजात्मप्राप्ति ॥ सुगम जोडे ब्रह्मस्थिति ॥ यालागीं हरिभक्ति प्रकाशिली देवें ॥ १ ॥ तें हें राया भागवत जाण ॥ मुख्यत्वें भक्ति प्रमाण ॥ भावें करितां भगवद्भजन ॥ अज्ञान जन उद्धरती ॥ २ ॥ स्त्रीशूद्रादि अघवे ॥ घालूनियां ये नावे ॥ एकेच खेपें स्वयें न्यावें ॥ भजनभावें परतीरा ॥३॥ येथें पोहणे याविण उतरणें ॥ प्रयासेंविण प्राप्ति घेणें ॥ सुखोपायें ब्रह्म पावणें ॥ यालागीं नारायणें प्रकाशिली भक्ति ॥ ४ ॥ भागवतधर्माची स्थिति ॥ भाळींभोळीं भवाब्धि तरती ॥ सुखोपायें ब्रह्मप्राप्ति ॥ तोचि श्लोकार्थी विशद सांगे ॥ ५ ॥

जसे योगमार्गी प्राचीन काळीं होते, आतां नाहींत असें नाहीं, तसेच ज्ञानमार्गी पूर्वीप्रमाणेंच प्रस्तुतही आहेत. योग

ह्याच केवळ परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग आहे, असें जरी आपणांस मान्य नाहीं, तथापि योगाचें मुख्य साधन जें तप अथवा इंद्रियनिरोध त्याचें अवलंबन केल्यानें जी कांहीं फलें प्राप्त होतात त्यांकडे सर्वथैव दुर्लक्ष करतां येत नाही. परंतु ती फळें योगमार्गापेक्षां सौम्य उपायांनीं साध्य आहेत व तद्द्वारा प्राप्त करून घेणें इष्ट आहे, एवढेंच सांगण्याचा माझा उद्देश होता. योगमार्ग दुष्कर आहे, ह्मणून इंद्रियांस सर्वस्वी मोकळें सोडतां नये. त्यांचा योग्य प्रसंगीं निरोध केला पाहिजे. त्यांस यथेच्छ वागण्यास मोकळीक दिली असतां आपण पशुवत् होतों. त्यांचा समूळ नाश करणें शक्य नाही; त्यांस युक्तिप्रयुक्तीनें चांगलें वळण लावून वश करून घेतलें पाहिजे त्याचप्रमाणें ज्ञानाची गोष्ट आहे. ईश्वराची भक्ति करण्यास ज्ञानाची जरूरी नाही असें नाही, तरी जसा योगमार्ग दुष्कर, अतएव सर्वांस साध्य नाहीं, तसाच प्रकार ज्ञानमार्गाचा आहे. आपल्या लोकांच्या जुन्या समजुतीप्रमाणें ज्ञान संपादण्यास वेदपठन व शास्त्राध्ययन केलें पाहिजे. चार वेद, सहा शास्त्रें व द्वैतमताचीं व अद्वैतमताचीं भाष्यें अवलोकन केली पाहिजेत. इतक्यानें सांप्रतच्या काळीं ज्ञानप्राप्ति पूर्ण होत नाहीं; कारण, इंग्रजी, ल्याटिन, ग्रीक वगैरे पाश्चिमात्य भाषांची चांगली माहिती करून घेऊन त्यांतील तत्वज्ञानविषयक ग्रंथ वाचल्याशिवाय ज्ञानाची पूर्णता होत नाहीं. इतकें करतां करतां मध्येंच आयुष्याची मर्यादा पूर्ण होते, व ब्रह्मप्राप्ति दूरच रहाते.

योगमार्गांत इंद्रियांचें सर्वथैव दमन करून विषयांचा सर्वथैव त्याग करणें, हा मुख्य भाग असल्यामुळें तो साधारण जनांस दुष्कर आहे; तसाच प्रकार ज्ञानमार्गाचा आहे. त्यांतही वर सांगितलेल्या अमित ग्रंथावलोकनाशिवाय दुसऱ्या अडचणी आहेत. त्यांतून मुख्य ही कीं, तो सर्वांस साध्य नाहीं; कारण शूद्र व स्त्रिया यांस वेदशास्त्राध्ययनाचा अधिकार नाही अशी समजूत असल्यामुळें, त्यांस ब्रह्मप्राप्ति होणें शक्य नाहीं. शूद्र व स्त्रिया हे केवळ अज्ञानदर्शक शब्द आहेत, व त्यांमध्यें आपल्यासारख्या बहुतेकांची गणना होते. शूद्राचें कसेंही आचरण असलें, तरी तो एकदम ब्राह्मण होत नाही; तो कनिष्ठ प्रतीचा शूद्र असल्यास श्रेष्ठ प्रतीचा होतो; पुढें वैश्य होतो; असा क्रमोपक्रमानें उंच वर्णांत जातो. परंतु तेंही त्याच्या हातून दोष न घडतील तर; नाहीतर पुनः अधःपात होतो. ब्राह्मणवर्णांत येऊनही पुरुषजन्म घ्यावा तेव्हां पुढें ज्ञानप्राप्ति व ब्रह्मस्थिति मिळणार, असे समज आहेत. जे कोणी दैवशाली पुरुष योगमार्गानें मोक्षप्राप्ति करून घेण्यास समर्थ असतील त्यांच्याशी, ह्मणजे त्यांच्या शुद्धबुद्धीविषयी, किंवा त्यांच्या मार्गाच्या सत्यासत्यतेविषयीं, आमचा मुळीच वाद नाहीं. आमचें ह्मणणें इतकेंच कीं, जरी योगमार्ग व ज्ञानमार्ग हे दोन्ही खरे असले, तरी त्यांचा उपयोग फक्त फार थोड्या निवडक लोकांस मात्र होण्याचा संभव आहे; परंतु आमच्यासारख्या अज्ञान,

लंगड्या, थोट्या, पांगळ्या व आंधळ्या लोकांची वाट काय? आह्मांला भगवत्प्राप्तीला मार्ग आहे की नाही? वरील पांच ओव्यांत एकनाथबावांनीं आमच्यासारख्यांस तरणोपायाचा मार्ग आहे असें सांगून, ज्ञानमार्गापेक्षां भक्तिमार्गाची श्रेष्ठता कशांत आहे, तें तिसऱ्या व पांचव्या ओवींत प्रतिपादिलें आहे, व ज्ञानमार्गी लोकांचा समज किती कोता व चुकीचा आहे, हें दाखविलें आहे. तिसऱ्या ओवींतील स्त्रीशूद्र व पांचव्या ओवींतील भोळेभाळे हे एकाच अर्थाचे शब्द आहेत; व ते केवळ अज्ञानदर्शक व दुर्बलतासूचक आहेत. ज्ञानप्राप्ति किंवा योगसाधन या दोन्हीं लाभांस शूद्र व स्त्रिया अधिकारी नाहीत, अर्थात् त्यांस भगवत्प्राप्ति पुनःपुनः जन्म घेऊन पायरीपायरीनें शूद्रांनी ब्राह्मण झाल्याविना, अथवा स्त्रियांनी पुरुष झाल्याविना साध्य नाही, असें ज्ञानमार्गी व योगमार्गी यांचें मत आहे. पण तें सयुक्तिक दिसत नाहीं. हें माझ्या पदरचें मी सांगतों, असें नाही, तर साधु एकनाथ सांगतात की, परमेश्वरप्राप्त्यर्थ दुष्कर योगाची, अथवा दुर्लभ ज्ञानाची, बिलकूल जरूरी नाहीं. ज्ञान व योग या दोहोंपेक्षां भक्तिमार्ग अथवा भागवतधर्म श्रेष्ठ मानण्याचें मुख्य कारण हेंच कीं, तो सर्वांस मोकळा व साध्य आहे; मग तो पुरुष असो वा स्त्री असो, ब्राह्मण असो वा शूद्र असो. अशीं ज्या धर्माचीं, अगर मार्गाचीं, तत्वें उदार आहेत तोच सामान्य जनांस उपयोगी व साध्य व त्यालाच भागवतधर्म

ह्मणावें. नाहींतर स्त्रियांना भगवत्प्राप्ति नाहीं व शूद्रांनाही नाहीं; त्यांनीं खुशाल बुचकळ्या मारीत रहावें, असें ह्मणणें ह्मणजे मानवप्राण्यांपैकीं बहुतेकांस परमार्थ दुष्प्राप्य आहे, असें ह्मणण्यासारखें होतें. ज्ञानमार्गानें ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्यास शंभर वर्षांचें आयुष्य पुरेल किंवा नाहीं, याचा संशयच आहे. शिवाय मी शंभर वर्षे खास वांचेन व चार वेद, सहा शास्त्रें व सर्व मतांची भाष्यें वाचून पारंगत होईन व मला ब्रह्मप्राप्ति होईल असें कोण ह्मणूं शकेल? वस्तु-स्थिति पाहूं गेलें असतां सर्व प्रकार उलटच आहे. आज आहे, तो उद्यां नाहीं, व बहुतेकांची पन्नास वर्षांच्या आंतच या लोकींची वस्ती संपते. तर असे जे आह्मी अल्पायुषी, लंगडे, थोटे, आंधळे त्यांनीं योगसाधन व ज्ञानप्राप्ति कशी करावी? आह्मांला सुगम, धोपट व सर्वांस सारखा अनुसरतां येईल असा मार्ग पाहिजे. आणखी दुसरी गोष्ट अशी कीं, आह्मां पंगु जनांला भवरूप दुस्तर सागरांतून एकाच खेपेस पैलतीरास नेऊन सोडणारी नौका पाहिजे. या दोन्ही सामान्य जनांच्या गरजा पुरविणारा असा एकनाथस्वामींनीं प्रतिपादन केलेला भागवतधर्मच आहे. ज्याप्रमाणें वर्षाकाळीं पंढ-रपुरी चंद्रभागेस पूर आला असतां पैलतीरीं जाण्यास नावा असतात व अलीकडच्या कांठावरील लोक कसेंही-करून पलीकडे नावेंतून जाण्यास उत्सुक असतात, तद्वत् आमची स्थिति आहे, व आह्मांस भवनदीपार होण्यास

एकनाथबावांनीं निरूपित जो भागवतधर्म, तोच सर्वांस सारखी उपयोगी पडणारी धर्मनौका आहे.

जे जुन्या समजुतीचे शास्त्री पंडित लोक, चार वेद, सहा शास्त्रें वगैरे पढल्याशिवाय खरें ज्ञान होत नाहीं असें ह्मणतात, अगर नवीन विद्वान् लोक संस्कृत, ल्याटिन, ग्रीक व इंग्रजी ह्या भाषांत तत्वज्ञान्यांनीं रचलेल्या समग्र ग्रंथांचें आलोडन केल्याशिवाय परमेश्वरस्वरूप समजणार नाहीं असा आग्रह धरून बसतात, त्यांस एकनाथबावा पहिल्याच ओवींत असें उत्तर देतात कीं, संस्कृत वगैरे भाषा ज्यांस अवगत नाहींत, अथवा असल्या, तरी वेदादि गहन ग्रंथ समजण्याची शक्ति ज्यांस नाहीं, अशा अज्ञ जनांस तरणोपाय नाहींच ह्मणतां, तर वस्तुतः तसें नाहीं; त्यांच्यासाठी देवानें भक्तिमार्ग सांगितला आहे. त्या भक्तिमार्गाचें स्वरूप दुसऱ्या ओवीत वर्णन करितांना एकनाथबावा ह्मणतात कीं, भावानें भजन केलें असतां तेंच भवाब्धिपार होण्यास पुरें आहे, व वेदशास्त्रपठनाची अथवा लेखनवाचन येण्याची भाव व भक्ति यांच्या इतकी आवश्यकता नाही. योगसाधनानें, अथवा ज्ञानप्राप्तीनें, परमेश्वरप्राप्ति करून घेण्याचें ज्यांच्या अंगीं सामर्थ्य असेल, त्या धन्य पुरुषांची गोष्ट वेगळी; परंतु आमच्यासारख्या भाव्याभोळ्यांनीं आह्मांस तें उपलब्ध नाहीं म्हणून तिष्ठत कां बसावें ? त्यांनीं एकनाथबावांनीं उपदिष्ट जो सोपा मार्ग तोच स्वीकारणें योग्य व इष्ट आहे. शिवाय ब्रह्मप्राप्ति ह्मणजे काय ?

केवळ ईश्वरप्राप्ति. तर साध्य विषय हा; आणि साधनोपाय कोणता ? तर ह्मणतात संस्कृत शिका, चार वेद पढा, इंग्रजीचा अभ्यास करा, अमुक शिका, तमुक शिका ! परमेश्वरप्राप्तीला जर एवढे आयास व खटपट, तर तुमची आमची गति काय ? आपणांस प्राणवायु अर्धातास तरी कोंडून धरतां येतो काय ? तर मग योगसाधनाची व तद्द्वारा ईश्वरप्राप्तीची गोष्ट कशाला ! दुसरे सांगतात, तुह्मी या जन्मांत थोडें पुण्य करा, इच्छा ठेवा, कशाची ? तर पुनः जन्म घेऊन पुण्य करण्याची. असें लक्षादि वेळ करा, मग ब्रह्मप्राप्ति होईल. परंतु असे उपाय सांगणारांस आमची नड काय आहे यांचें ज्ञान नाही असें ह्मटलें पाहिजे. आमचें घर परतीरास आहे; मध्यें नदीला मोठा पूर आला आहे; आतां आह्मांस एकदम घरीं पोहोंचण्याची उत्कट इच्छा असून उतावीळ करूं नका, धीर धरा, सात जन्म घ्या, मग कदाचित् घरास पोहोंचण्याची व्यवस्था होईल, असें योगमार्गी व ज्ञानमार्गी सांगतात. बरें हे सांगतात त्याप्रमाणें इच्छा ठेवून पुण्यार्जनासाठीं—तो घेणें आपल्याच हातचें आहे असें घटकाभर मानून—पुनर्जन्म घेतला, तर त्यांत चूक होणार नाही, याची खात्री काय . दोष घडला कीं, पुनः अधःपात ! अशा रीतीनें ब्राह्मणजन्म पावण्यास हजारों अडथळे व विघ्नें, व तो आल्याविना ज्ञानप्राप्तीला अधिकारच नाहीं, मग ब्रह्मप्राप्ति दूरच ह्मणून तो त्रास आह्मांला नको; धीर धरवत असेल त्यांनीं खुशाल

धरावा; रोग सहन करवेल त्यांनीं करावा; परंतु आमच्या पोटांत अतिशय दुखतें, त्याला कांहीं सत्वर गुण आणणारा औषधोपचार असेल, तर कृपा करून सांगा, असें मागणें असतें. या आमच्या व्याधीस एकनाथमहाराजांनीं दिव्य औषध वरील पांच ओव्यांत सांगितलें आहे.

एका खेपेस पैलतीरास जाण्याच्या उत्सुकतेचा अनुभव बाहेरगांवच्या लोकांस असतो तसा मुंबापुरस्थांस नसतो. आषाढी एकादशीच्या यात्रेच्या संबंधानें चंद्रभागेवर मनुष्यांची दाट गर्दी असते. त्यांतून प्रत्येकाची इच्छा व ओरड असते कीं, एका खेपेस पैलतीरास न्या; परंतु माणसांच्या मानानें नावा थोड्या असल्यामुळें तसें करणें मुष्किलीचें असतें. सकाळीं येऊन बसलेल्यांस संध्याकाळपर्यंत नाव मिळाली तर महद्भाग्य. परंतु भवसागर चंद्रभागेहून अनंतपटीनें दुस्तर आहे. आणि आम्हांस तर पोहतां येत नाही. पलीकडे एका खेपेंत जाणें आहे, पुनःपुनः फेरे नकोत; त्यांतून प्रत्येकास एकदम आणि एकाच खेपेस पार पडून परमेश्वरप्राप्ति करून घेण्याची जी उत्कट इच्छा, ती सफल होण्यास व कोळीमाळी, स्त्रीपुरुष, लहानथोर, या सर्वांचा सुगम रीतीनें उद्धार होण्यास भक्तिमार्गच एक साधन आहे व त्याचें अवलंबन केल्यानें ईश्वरप्राप्ति होते. भक्तिमार्गाचें अवलंबन जे करितात त्यांचाच भागवतसमाज; आणि त्या समाजाचा जो धर्म तो भागवतधर्म.

योगमार्गी व ज्ञानमार्गी यांस आमचें ह्मणणें असें आहे

कीं, ज्यांचें ज्ञान पाहूं गेलें असतां भोपळ्या एवढें आणि योगसाधनास अधिकार व सामर्थ्य अति अल्प असे जे आह्मीं त्यांना गति काय ती सांगा. आह्मां थोट्यालुळ्यांना देवदर्शन घेण्याची इच्छा आहे; परंतु हातांपायांस सामर्थ्य नाहीं, तर देवदर्शन कसें व्हावें? विशेष इंद्रियनिरोध, विशेष योगसामर्थ्य, विशेष ज्ञान हें फार दुर्घट, अर्थात् भागवतधर्माचें यांतून कोणतेंही खरें स्वरूप नव्हे. ज्ञानमार्ग व योगमार्ग खरा किंवा खोटा याचा निर्णय करण्यासाठीं वाद वाढविण्यांत कांही अर्थ नाहीं; तरी ते आह्मांसारख्या भाळ्याभोळ्यांस साध्य असे मार्ग नाहीत यांत संशय नाही. कारण, ब्राह्मणांस विचारलें असतां ते सांगतील की, स्त्रियांस व शूद्रांस तर एका जन्मांत उद्धार करून घेण्यास मार्गच नाही. यावरूनच ज्ञानमार्ग थोड्या निवडक मंडळीपुरता आहे असें उघड होतें. मग बाकीचे राहिले त्यांनी काय करावें? शिवाय हें सांगणें तरी खरें आहे काय? कारण, ज्ञानदेवमहाराजांच्या चार भावंडांत त्यांची बहीण मुक्ताबाई हिची योग्यता जास्त होती, व तिचे बंधु तिजकडून ज्ञानप्राप्ति करून घेत वगैरे चरित्र पुष्कळांनीं वाचलेंच असेल. त्यावरून व पुराणादिकांत जीं स्त्रियांचीं अनेक विलक्षण उदाहरणें आढळतात आणि भक्तमहात्म्यांत शूद्रांच्या आणि अतिशूद्रांच्या ज्ञानविशिष्ठतेविषयीं व भगवत्प्राप्तीविषयी जीं चरित्रें आहेत त्या सर्वांवरून ब्राह्मणांच्या वरील ह्मणण्यास विरोध येतो.

दुसरा एक विचार आहे तो असा : आह्मीं कबूल केलें कीं, आतांपासून ज्ञानमार्गाच्या पाठीमागें लागणार. बारा वर्षें संस्कृताचा सतत अभ्यास करून पाहण्यास लागावें तों कित्येक प्रश्न करतात कीं, तुह्मीं सूत्रें व भाष्यें पाहिलीं काय? त्या सर्वांचें अध्ययन करावयास आणखीं बारा वर्षें घालविलीं; मग इतक्यानें तरी आटोपतें काय? नाही. त्यांच्या संबंधानें पुनः अद्वैतसिद्धांत पाहिला, अथवा द्वैतसिद्धांतही पाहिला काय? असा सवाल निघतोच! बरें द्वैत व अद्वैत दोन्हीं पाहिले व दहावीस वर्षें घालविलीं, तरी कपाळाची कटकट सुटते काय? नाही! आणखी एक येऊन ह्मणतो, द्वैताद्वैतानेंच ज्ञानाची पूर्णता होत नाहीं; विशिष्टाद्वैत पाहिलें पाहिजे. बरें, द्वैत, अद्वैत व विशिष्टाद्वैत या तिन्ही मतांचे ग्रंथ पाहिल्यावर त्यांतून आपण कोणतें स्वीकारावें, किंवा काय करावें हा विचार राहिलाच!

पाश्चात्य विद्येकडे पाहावें, तर तेथेंही असाच प्रकार. व्यक्तिमात्र जसा जसा विचार करतो तसें तसें त्यास शेवटीं असें अनुभवास येतें कीं, आपणास कांहींएक समजलें नाही, एवढेंच काय तें समजलें. आपणांमध्यें, तसेंच पाश्चात्य लोकांत, तत्ववेत्त्यांचा अखेरचा निकाल वास्तविकपणें असा आहे कीं, आपणास कळलें आहे असें जो समजतो त्याला कांहींएक कळलें नाहीं; व जो आपणास कळलें नाहीं असें समजतो त्यालाच थोडेंबहुत समजलें. शेवटीं एवढेंच कीं, एका मनुष्याचें ज्ञान दुसऱ्यापेक्षां जास्त, त्याच्यापेक्षां तिसऱ्याचें जास्त,

मिळून जास्त ज्ञान किंवा कमी ज्ञान, हें मनुष्यामनुष्यासंबंधानें निवळ सापेक्ष ह्मणणें आहे. परंतु अत्यंत श्रेष्ठ मानवी ज्ञानाची ईश्वरज्ञानाशी तुलना केली असतां, एका पाश्चात्य पंडिताच्या ह्मणण्याप्रमाणें, कांहीं एक कळलें नाहीं, हेंच खरें असें कबूल करावें लागेल. कारण, पूर्ण ज्ञान मनुष्यास साध्यच नाही. कां? तर असें पहा कीं, आमच्यांतील महाविद्वान् अशा शास्त्र्यांची एक सभा भरविली, तर त्यांत कोणी द्वैतसिद्धांती, कोणी अद्वैतसिद्धांती, आणि कोणी विशिष्टाद्वैतवादी असतात व ते एकमेकांचें मत खोटें व व्यर्थ आहे असें आग्रहानें प्रतिपादन करितात; आणि वस्तुतः तिघांच्याही ह्मणण्यांत फारसा अर्थ नाहीं असें आह्मी ह्मणतों, इतकेंच नव्हे, तर महान् साधु पुरुषांचेंही असेंच मत आहे, व एकपरी ज्ञान निष्फल आहे. कारण, जिज्ञासाबुद्धीचा भाग आपल्यांत फार थोडा असतो व वृत्तीला वश होऊनच आपलें वर्तन पुष्कळ अंशीं होत असतें; ह्मणून वृत्तींला जर नीट वळण दिलें नाहीं तर ज्ञान केवळ दुर्बल व व्यर्थ होतें; तें पोकळ नव्हे, शुष्क होय; तसेंच ब्रह्म सत्य, आणि जग केवळ माया, अतएव मिथ्या आहे, असें ह्मणणारेही व्यर्थ बडबड करितात असें ह्मटलें असतां चालेल; कारण, तें व्यवहारास मुळींच जुळत नसतें. असें प्रतिपादन करणाऱ्या एखाद्या शास्त्रीबावांच्या पायास एका लहानशा मुंगीनें चावा घेतांच ते आपलें मत व ज्ञान सर्व गुंडाळून ठेवून त्या मुंगीस मारण्यास प्रवृत्त होतात!

ज्ञानमार्गी व योगमार्गी भवनदींतून पोहून जाण्यास समर्थ असतील तर असोत. आह्मांस तसें पोहतां येत नाहीं; त्याप्रमाणें इंद्रियनिग्रह आमच्यानें होणार नाहीं, व योगसाधन दुरापास्तच. ह्मणून वृत्तींना, इंद्रियांना व संवयींना योग्य वळण लागेल असा सोपा मार्ग आह्मां भाळ्याभोळ्यांस पाहिजे. हें भक्तीपासून होणें शक्य आहे, तसें दुसऱ्या कशापासून होणें नाहीं. भगवद्भक्तीचा महिमाच असा आहे कीं, ती वाढतां वाढतां तिचा परमावधि झाला ह्मणजे भगवंताचा हेतु तोच आपला हेतु, त्याची इच्छा तीच आपली इच्छा बनून जाते. लहान बालक न बोलतां न ओळखतां ज्याप्रमाणें आईकडे जातें, त्याचप्रमाणें भक्तीचें वळण इंद्रियांस व बुद्धीस लागलें असतां तीं भगवंताकडेस वळतात. भागवतधर्म फक्त जाणून कांहीं उपयोग नाहीं, तर तें ज्ञान वृत्तींतच आलें पाहिजे. याप्रमाणें ज्ञानापेक्षां भक्तीचा महिमा अधिक कां हें एकनाथमहाराजांनी वरील तिसऱ्या वचनाच्या ओव्यांत सांगितलें आहे, व त्याचें निरूपण मी आजच्या प्रसंगी यथामति केलें आहे; व हाच मार्ग श्रेयस्कर आहे.

व्याख्यान तिसरें.

कर्ममार्ग व भक्तिमार्ग.

मागचा प्रसंग झाल्यानंतर श्रोतृमंडळीपैकीं कोणी एकानें मला पत्र पाठविलें; त्यांतील मुख्य मुद्दा हा होता कीं, तुह्मी निरूपण करितां तें ठीकच आहे; परंतु निरूपणाच्या आद्यंती प्रार्थना करितां त्याची मात्र आवश्यकता काय, तें समजत नाहीं. हा प्रश्न प्रांजलबुद्धीनें व शुद्धभावानें केला आहे असें समजून त्याच्या संबंधानें चार शब्द बोलून मग आज निरूपण करीन.

परमेश्वर संपूर्णपणें ज्ञानगम्य आहे, असें जें ज्ञानमार्गानुयायी लोकांचें ह्मणणें आहे त्यांत वादास बरीच जागा आहे; परंतु तें खरें आहे असें आपण गृहीत धरून चाललों तरी, केवळ ज्ञानविषय जें ब्रह्म तें कळलें ह्मणजे आपल्या हृदयाचें पूर्ण समाधान होईल असें नाहीं. कारण, ज्ञानसंपादन करण्याची इच्छा व बुद्धि यांचा आपण जीं कृत्यें करतों त्यांच्याशीं किती संबंध असतो हें तपासून पाहिलें, तर जिज्ञासा व बुद्धि यांच्या तृप्तीनें मनास शांति होत नाहीं असें आढळेल. परमेश्वरप्राप्त्यर्थ भक्ति होण्यापूर्वी त्याच्या स्वरूपाचें आपल्या शक्तीप्रमाणें ज्ञान झालें पाहिजे. हें जरी खरें आहे, तरी तें

ज्ञान केवळ बुद्धीनें कांहीं प्राप्त होणारें नाहीं. कारण, परमेश्वर हृदयगम्य अथवा हृदयांतर्गत ज्या वृत्ति त्यानांच गम्य आहे यांत संशय नाहीं. वृत्तींवर बहुधा आपलें आचरण अवलंबून असतें, ह्मणून वृत्तींस अथवा हृदयास खरें समाधान होईल व त्यांस चांगलें वळण लागेल असें करण्यासाठीं भगवंताला वृत्तीच्या आंत आणावयास प्रयत्न करणें आवश्यक आहे. तसें होण्यास आपल्या अंतःकरणाची सिद्धता पाहिजे. ही होण्यास कांहीं बाह्य उपायांची योजना लागते. जसें सुस्नान, सुस्थल, रम्य एकांत जागा वगैरे. सुस्नान केलें असतां चमत्कारिक प्रकारची मनाची प्रसन्नता असते; तसेंच उंच पर्वत, खोल दरी, शांत व विस्तृत नदी, अफाट समुद्र, यांमध्यें दिसणारी परमेश्वराची अगाध लीला पाहून त्याच्याविषयी पूज्यभाव व भक्ति विशेष रीतीनें जागृत होतात. एकांत स्थळी बसलें असतां अन्यविषयव्यावृत्ति होऊन एकाग्रता होण्यास ठीक पडतें. तथापि या साधनांनीं परिपूर्ति होत नाहीं. इंद्रियें व मनोवृत्ति परमेश्वराकडे वळवून त्याच्यामध्येंच रममाण होतील व वृत्ति व हृदय ईश्वरमय होतील असें करण्यास सर्वोत्तम साधन प्रार्थना होय. उपासनेंत प्रार्थनेला मुख्य जागा देण्याच्या संबंधानें सर्व धर्मांची एकवाक्यता आहे. ह्यावरून ईश्वरप्राप्तीच्या व ईश्वरभजनाच्या सर्व साधनांत प्रार्थना प्रधान आहे असें सिद्ध होतें. उपासना ह्मणजे ओतप्रोत प्रार्थनेनें युक्त असते.

आदीं व अंती तर प्रार्थना असतेच व मध्यें जरी निरूपण अथवा उपदेश असतो, तरी प्रारंभी प्रार्थना, मध्यंतरी प्रार्थना, व शेवटास प्रार्थना केली, तर वावगें नाहीं, इतकेंच नाही, तर योग्यच होईल. निरूपण अथवा उपदेश हा उपासनेचा गौण भाग व प्रार्थना हेंच तिचें खरें स्वरूप ह्मटलें असतां चालेल. असो.

मागील दोन प्रसंगी योगमार्ग व ज्ञानमार्ग यांच्यापेक्षां भागवतधर्म अथवा भक्तिमार्ग थोर कसा हें अनुक्रमें दाखविलें. आज या दोहोंपेक्षां आपणांमध्यें व इतर पंथानुयायी लोकांमध्यें प्रचलित असलेला जो कर्ममार्ग त्याच्यापेक्षां भक्तिमार्ग थोर कसा, याविषयीं एकनाथमहाराजांच्या वचनांचा विचार, त्यासंबंधाचे वेंचे आधारभूत घेऊन करूं या.

सृष्टीतून सर्व धर्मानुयायी लोकांमध्यें कर्ममार्ग असतो. व तो सर्वत्र विधिनिषेधरूपी ह्मणजे शास्त्रविहित कर्में करणें व तन्निषिद्ध जी त्यांचा त्याग करणें अशा प्रकारचा असतो. तो महंमदी धर्मांत आहे व ख्रिस्ती धर्मांत नाहीं, किंवा वेदोक्त धर्मांत आहे व झरतुस्ती धर्मांत नाहीं असा प्रकार नाहीं. आपल्या या आर्यभूमीत त्याचें विशेष लक्षण जें आहे तें हेंच कीं, तो वर्णाश्रमधर्माशीं संबद्ध आहे. हें कर्ममार्गाचें स्वरूप व त्याचा वर्णाश्रमधर्माशीं अत्यंत निकट संबंध हीं दोन्हीं

ज्यासी भगवद्भजनीं विश्वासू । विधिनिषेध त्याचा दासू ॥
देवोनि निजभजनविलासू । स्वयें जगन्निवासू सुखावे॥ १ ॥

भजनप्रताप संतलक्षणें । स्वधर्मकर्मा ऐसें दंडणें ॥
वर्णाश्रमाचा ठाव पुसणें । होळी करणें कर्माची ॥ २ ॥

या दोन ओव्यांत एकनाथमहाराजांनीं थोडक्यांतच अशा सुंदर रीतीनें व स्पष्टपणें सांगितलीं आहेत कीं, त्यांचा विस्तार करणें नलगे. एकनाथमहाराज सांगतात की, भगवंताच्या भक्तींत तल्लीन असून तद्द्वारा परमेश्वरप्राप्ति होईल असा ज्या पुरुषाचा दृढ विश्वास आहे त्याचा विधिनिषेधरूपी कर्ममार्ग केवळ दास बनतो; ह्मणजे त्या पुरुषावर इतर लोकांप्रमाणें कर्ममार्गाचा अंमल चालणें एकीकडेसच राहून, तो अशा महात्म्यापुढें हात जोडून दूर उभा राहतो व त्याला भक्तिजन्य आनंद होतो, इतकेंच नाही, तर परमात्म्यालाही त्याची भक्ति व भाव पाहून सुख होतें. हा वर्णाश्रमधर्मरूपी विधिनिषेधात्मक जो कर्ममार्ग त्याचें बंड या देशांत योगमार्ग व ज्ञानमार्ग या दोहोंपेक्षां फारच अधिक असल्यामुळें एकनाथमहाराजांचा त्यावर कटाक्षही अधिक आहे.

योगमार्ग व ज्ञानमार्ग यांच्यापेक्षां भक्तिमार्गाची श्रेष्ठता सिद्ध करितांना ते कठीण, दुष्कर, व सर्वांस गम्य नाहींत एवढीच उणीव दाखविली आहे. योगमार्गी असें ह्मणतात की, आसन, प्राणायाम, ध्यान वगैरे साधून इंद्रियांचा समूळ नाश अथवा मोड झाला पाहिजे, तरच भगवत्प्राप्ति होण्याची शक्यता, नाहीं तर नाहीं. या मार्गाचें काठिण्य आपणांस मी लक्षणानें दाखवितों, ह्मणजे सहज खात्री

होईल. योगमार्ग ह्मणजे नदीस प्रचंड पूर आला असता, सांगड वगैरे न घेतां व कोणाच्याही मदतीची अपेक्षा न करितां, उडी मारून स्वतःच्या सामर्थ्यानें पोहून जाऊन अचानक पैलतीरास जाण्यासारखें आहे. असें ज्या भाग्यशाली पुरुषाच्या अंगीं महदभ्यासानें सामर्थ्य आलें असेल त्यानें काचा मारून, इंद्रियांचा निरोध करून, त्या मार्गाचें खुशाल अवलंबन करावें; त्यानें तसें करूं नये असें नाथांचें अथवा आमचें ह्मणणें नाहीं. ज्ञानमार्गाकडे दृष्टि वळविली, तर तोही महापुरांतून कांहीं अंशीं स्वतःच्या सामर्थ्यानेंच, परंतु क्रमाक्रमानें पैलतीरास जाण्याविषयीं प्रयत्न करण्यासारखा आहे. त्यांत धडपड करून पोहत पोहत निम्मीशिम्मी मजल झेंपावी; मध्येंच कांहीं चूक झाली असतां एकाद्या भोंवऱ्यांत सांपडून घोटाळावें व पुनः मागें, पुनः पुढें, याप्रमाणें पुढें जाण्यास प्रयत्न करावा, ह्मणजे सुदैवानें कदाचित् परतीर लाभेल असा हा मार्ग आहे. या दोन्ही मार्गांमध्यें भावाची मदत अथवा संतसमागमाचें साहाय्य यांचा अभाव असल्यामुळें तद्द्वारा भगवत्प्राप्ति दुर्घट, अतएव सामान्य जन त्यांच्या खटपटीस पडत नाहींत. परंतु कर्ममार्गाचा प्रकार कांहीं वेगळा आहे. त्याचे अनुयायी ह्मणतात कीं, आह्मांस महापुरांतून पार जावयाचें आहे, परंतु तें नावेंत बसून जाऊं. या नौका, दानें, तीर्थयात्रा वगैरे अनेक प्रकारच्या आहेत. कोणी ह्मणतो,

मी सहस्त्र गोदानें करीन; कोणी ह्मणतो, मी ब्राह्मणभोजनें घालीन; कोणी ह्मणतो, मी तीर्थयात्रा करीन; गंगेची कावड रामेश्वरास नेईन; रामेश्वराची वाळू विश्वेश्वरास वाहीन; काशीस जाईन; प्रयागास जाईन; जगन्नाथापासून द्वारकेस जाईन; पृथ्वीप्रदक्षिणा करीन; पुरश्चरणें करीन. या मार्गाचा फैलाव फार, ह्मणून भागवतधर्माशीं तुलना केली असतां "**ज्यासी भगवद्भजनीं विश्वासू । विधिनिषेध त्याचा दासू ॥**" असें ह्मणून त्याचें दैन्य दाखविलें आहे, व "**स्वधर्मकर्मा ऐसें दंडणें ॥ वर्णाश्रमाचा ठाव पुसणें ॥ होळी करणें कर्माची ॥**" या वचनांत त्याचा ठाव पुसून टाकावा, ह्मणजे मागमूस नाहींसा करावा व जाळून भस्म करावा, अशा कडक शब्दांची योजना केली आहे.

आणखी, योग, ज्ञान व कर्म या तिन्ही मार्गांत ज्या वेदशास्त्रांची मातब्बरी मान्य केली आहे त्यांचें मुळीच ज्ञान नसतांही भक्तिमार्गानें उद्धार होतो असें ह्या ओव्यांत ह्मटलें असून

जो श्रुतिस्मृति नेणता । भावें भजे भगवत्पथा ॥ त्यासि विधिनिषेधबाधकता । स्वप्नींही सर्वथा प्रमाद न घडे ॥ १ ॥ श्रुतिस्मृति दोन्ही डोळे । तेणेंविण जे आंधळे ॥ तेही हरिभजनीं धांवतां भावबळें । पडेना आडखुळे सप्रेमयोगें ॥ २ ॥ ऐसे आचरितां भागवत-धर्म । बाधूं न शके कदा कर्म ॥ कर्मासि ज्याची आज्ञा

नेम । तो पुरुषोत्तम भजनामाजी ॥ ३ ॥ एवं भागवत-धर्मे जे सेवक । स्वधर्मकर्मे त्यांचे रंक ॥ तें राहों न शके त्यां सन्मुख । मा केवि बाधक हों शकेल ॥ ४ ॥

शेवटच्या दोन ओव्यांमध्यें ज्या भगवंताच्या आज्ञा वेदांस व तन्नियुक्त कर्मांस शिरसावंद्य तोच ज्यांच्या सप्रेम भजनामध्यें उभा असतो अशा भक्तांपुढें वर्णाश्रमधर्मकर्मे केवळ रंक होतात, असें एकनाथमहाराज ह्मणतात. या शेवटच्या ओवींत "रंक" हा शब्द मुद्दाम योजिला असावा असें मला वाटतें. रंक शब्दाचा अर्थ सेवक असा नव्हे; रंक ह्मणजे साधारण सेवकापेक्षां कमी दर्जाचा नोकर—सेवकाचा सेवक. अमेरिकेंत वगैरे ज्याप्रमाणें सेवक निराळे व गुलाम अथवा दास निराळे, तशाच प्रकारचा भेद सेवक व रंक यांत आहे. प्रसंगीं सेवक आपल्या पुढें उभे राहूं शकतात, परंतु रंकांस समोर उभे राहण्याचाही अधिकार नाही. अशा रंकांच्या स्थितीस वर्णाश्रमधर्मकर्मे पोहोंचलीं ह्मणजे त्यांच्यापासून भवसागर तरण्याला, अथवा भगवत्प्राप्तीला अडथळा कसचा होणार ? या सर्व वचनांवरून व वर्णाश्रमधर्माचा ठाव पुसा, स्वधर्म-कर्माला दंडा, ह्मणजे आपल्या हुकुमांत ठेवा, कर्माची होळी, रांगोळी करा, असें सांगण्यावरून एकनाथमहाराजांची या वर्णाश्रमधर्मांतील विधिनिषेधरूप कर्ममार्गाविषयी अश्रद्धा व तिटकारा हीं दिसून येतात.

आतां योगमार्गाविषयीं, किंवा ज्ञानमार्गाविषयीं इतकी अश्रद्धा एकनाथमहाराजांनीं दाखविली नाही आणि कर्ममार्गाविषयीं दाखविली याला एक सबळ कारण आहे. योगमार्गानें जडता कमी होते, निदान वाढत तरी नाहीं. आपणां सर्वांना त्याचें अनुष्ठान थोडेंबहुत करावें लागतें. कारण, आपण इंद्रियांच्या अगदीच स्वाधीन झालों व त्यांस वाटेल तसें करूं दिलें, तर आपण केवळ पशु बनून जाऊं; ह्मणून प्रत्येक व्यक्तीनें कांही अंशी तरी इंद्रियनिग्रह केलाच पाहिजे. ज्ञानमार्गांत आपली जिज्ञासा व बुद्धि यांचा विकास होऊन आपण ज्ञान संपादन करितों व तेणेंकरूत मतीचा विभ्रम दूर होऊन आपण चित्स्वरूप आहों असें कळूं लागतें व अर्थात् जडता कमी होते. योगमार्गांतील स्वतःच्या सामर्थ्यानें पोहून जाणें व ज्ञानमार्गांतील वरचेवर येणारे भोंवरे व चौऱ्यांयशी लक्ष फेऱ्यांतून पार पडणें ही आह्मांसारख्या भाळ्याभोळ्यांस दुःसाध्य असल्यामुळें नकोत. आम्हांस सोप्यांतसोपा सुलभ मार्ग पाहिजे. त्याचें दुसऱ्या एका वेंच्यांत एकनाथमहाराजांनीं वर्णन केलें आहे, त्याविषयीं पुढें मला विस्तारानें बोलावयाचें आहे ह्मणून आजच्या प्रसंगीं निरूपण करीत नाहीं. या योगमार्गांतील व ज्ञानमार्गांतील अडचणी टाळण्यासाठीं कर्ममार्गाचें अनुष्ठान केलें, तर जडता अधिक वाढते व जे आपण चित्स्वरूप असतों ते जड बनतों.

आपण चित्स्वरूप आहों, तरी शरीराचा संबंध असल्या-मुळें जडता नैसर्गिकच आहे. याचें उदाहरण पाहिजे तर लहान बालकाकडे पाहावें; त्याला कांही वेळपर्यंत ऐकूं येत नाहीं, बोलतां येत नाहीं, मुळींच समजत नाहीं, अशी अगदी जड स्थिति असते. नंतर जसजसें ज्ञान वाढत आतें तसतसें मनुष्य ज्ञानस्वरूप होऊन परिणामी त्याला आपलें खरें स्वरूप कळूं लागतें. तसेंच आपलें ज्ञान वाढत जाऊन चित्स्वरूप-तेचा लाभ झाला तरी जडता राहतेच. रात्रीचे दहा वाजले कीं आपले डोळे मिटूं लागतात; क्वचित् झोंप वेळेवर तर काय, परंतु मुळींच येत नाहीं, असें होतें. परंतु ती रोगाची दशा-ती विकृत स्थिति, तो भाग निराळा. आह्मांस भूक, तहान लागावयाची ती लागते. हे सर्व जडतेचेच प्रकार आहेत. आणि आपल्याला तर जडता कमी करणें आहे. ह्मणून ही जडता वाढविणारा जो कर्ममार्ग त्यावर एकनाथमहाराजांनी विशेष कटाक्ष धरिला आहे, तो यथार्थ आहे. आजन्म तीर्थयात्रा करणारांच्या अंगीं पहावें तर जडता व अभिमान ही मात्र वाढलेलीं दिसतात. सुक्षेत्रीं व सुस्थळीं जाण्याचे मुख्य उद्देश, परमेश्वराची अगाध लीला व चातुर्य पाहून त्याच्याकडेस मन वळावें, साधुसं-तांचा समागम होऊन आपल्या अंगीं सद्गुणांची वृद्धि व्हावी हा आहे. तें अतिपरिचयामुळें एकीकडेसच राहून येथचें पाणी तेथें नेलें, तिकडची वाळू इकडे आणिली, यांतच

कृतकृत्यता वाटून अभिमान वाढतो. यापलीकडे कांहीं खरा लाभ होत असेल असें दिसत नाहीं. जप, तप, होम, हवनें यांची तरी हीच दशा. ह्मणे छप्पन्न लक्ष जप झाला. पहावें तर इतके वेळ मणी ओढण्याखेरीज दुसरें कांहीं झालें नाहीं! लक्ष आवर्तनें झालीं, मनावर संस्कार पहावा तर भोपळ्याएवढें पूज्य! एकंदरीनें या कर्ममार्गाच्या प्रकारांपासून जडता वाढते; व तितक्यानेंच भागतें असें नाही. तर अहंपणा इतका प्रबळ होतो की, आपल्याप्रमाणें कोणी केलें नाही, अथवा आपण जें कांही करतों त्याच्या उपयुक्ततेविषयी कोणी शंका काढली की, पायांची तिडीक डोक्यास चढून त्याची निर्भत्सना करावयास प्रवृत्ति होते. जप, तप, तीर्थे व्रतें करून तामसीपणा व अभिमान कमी अथवा नाहीसा होण्याऐवजी सहनशीलतेवर पाणी पडलें, तर जडता वाढली नाही तर दुसरें काय ह्मणावयाचें? हा कर्माभिमान वाढत जाऊन आपल्या देशांत असा कांही विलक्षण प्रकार झाला की, देव अथवा देवता एकीकडेस राहून मंत्रासच देव मानूं लागले, आणि मंत्रयुक्त आहुति दिल्या असतां देवता खेंचून आणितां येतात इतकें सामर्थ्य मंत्रावर आरोपूं लागले!

गेल्या आठ पंधरा दिवसांत, ह्मणजे चातुर्मास्याला प्रारंभ झाल्यापासून, जिकडे पहावें तिकडे कर्ममार्गाचें बंड उचंबळलेलें आपल्या लोकांत फार दिसण्यांत येतें; चहूंकडे व्रतें, उ

पोषणें यांचेंच महात्म्य दृष्टीस पडतें. तीं केल्यापासून ज्ञानप्राप्ति ह्मणाल तर मुळींच नाही.मी अमुक व्रतें व उद्यापनें केलीं, त्याच्या हातून तीं झालीं नाहीत, ह्मणून मी थोर, मी पुण्यशील, तो लहान, तो पापी,असा अभिमान मात्र उत्पन्न होतो व मी आडवा, तुह्मी उभे, मी समोर, तुह्मी वांकडे, वगैरे टिळ्यासारख्या यःकश्चित् गोष्टीच्या संबंधानें हाणामार होईपर्यंत वाद होतात. मुख्य भाग एकीकडेसच राहतो. केवळ कोणतेंही कर्म वाडवडील करीत आले, अथवा एखाद्या शास्त्रग्रंथांत सांगितलें आहे ह्मणून करणारांचा प्रकार निराळा असतो. त्याच्या संबंधानें एकनाथमहाराजांचें ह्मणणें नाही. त्यांचा कटाक्ष कर्माभिमानी लोकांवर आहे; जडता आणणाऱ्या कर्मांची होळी झाली नाहीं,हीं कोठें होतीं कीं नव्हतीं, याचा पत्ता नाहींसा केला नाहीं, व कर्माभिमान जाळून भस्म केला नाहीं, तोंपर्यंत भगवद्भक्तीच्या मार्गांत आपली प्रगति होणार नाहीं; ह्मणूनच या मार्गावर महाराजांची करडी नजर आहे.

कर्ममार्ग ह्मणजे विधिनिषेध मुळीच पाळूं नये,असें महाराजांचें ह्मणणें नसून, विधिनिषेधास आपला स्वामी होऊं देऊं नका; त्यास रंक करून ठेवा, हेंच ह्या ओव्यांचें तात्पर्य आहे. तुम्ही नम्रतादर्शक नमस्कार, किंवा रामराम करावा, इत्यादि विहित आहे; तें करूं नये असें कोणीही ह्मणणार नाहीं. परंतु फलाण्यानें नुस्ता नमस्कार केला, की रामराम केला, किंवा सलाम केला, कीं जयगोपाळ ह्मटलें, इत्यादि पोकळ व द्वेष वाढविणारे

वितंडवाद कर्ममार्गापासून उत्पन्न होतात, ते मात्र नकोत. त्यांच्यायोगें नम्रता वाढण्याचा उद्देश एका बाजूस राहून आपण जड होतों व अभिमानाचे दास बनतों. ह्मणूनच कर्म-मार्गाची नव्हे, तर तज्जन्य जडतेची, अभिमानाची, दुराग्रहाची व वैरभावाची होळी करा, त्यांचा ठाव पुसून टाका, मागमूस नाहींसा करा, असें महाराजांचें आग्रहपूर्वक सांगणें आहे. त्यांनी म्हटलें आहे कीः—

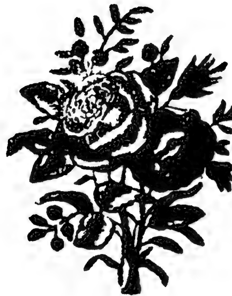
भागवतधर्मे जे सेवक । स्वधर्मकर्म त्यांचे रंक ॥

यावरून विधिनिषेध समूळ नाहीतसे करावे असें त्यांचें मत नसून त्यांस रंक करावें, असें त्यांचें ह्मणणें दिसतें. एकादा सधन मनुष्य पडत्या दशेंत आला व दरिद्री झाला ह्मणजे त्याच्याशीं जे पूर्वी अदबीनें वागणारे सेवक असतात तेच त्याच्या डोक्यावर बसावयास तयार होतात, तसें होऊं देतां नये. कर्ममार्गाच्या व त्यापासून होणाऱ्या जडतेच्या आणि अभिमानाच्या सर्वथा आधीन न होतां, त्यास आपल्या दाबांत ठेवावें. कर्मांचा व कर्मठपणाचा अभिमान वाढूं दिला, ह्मणजे त्यापासून लढाया, मारामाऱ्या व रक्तस्राव होऊन धर्माची वृद्धि न होतां, उलट द्वेष व प्राणहानि निष्पन्न होतात, व शहरांची शहरें ओस पडतात. असे अनर्थ होतात ह्मणूनच कर्ममार्गावर, ह्मणजे तज्जन्य अभिमानावर व जडतेवर, एकनाथमहाराजांचा विशेष रोंख आहे, व त्यांस आपले रंक ह्मणजे त्यांनीं हात जोडून एका

कोनांत उभें राहावें व आज्ञा होईल तेव्हां पुढें यावें असें करा, ह्मणून त्यांनीं उपदेश केला आहे. व

हैतुक अथवा अहैतुक। वैदिक लौकिक स्वाभाविक ॥
भगवंतीं अर्पे सकाळिक। या नांव देख भागवतधर्म ॥ १ ॥

अशी एका स्थलीं भागवतधर्माची व्याख्या केली आहे. यासंबंधानें पुढें पुष्कळ बोलावयाचें आहे ह्मणून आज येथेंच भाषण पुरें करतों.

व्याख्यान चौथें.

भक्तिमार्गाची सुलभता.

मागच्या तीन प्रसंगीं योगमार्ग, ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग या तिन्हींपेक्षां भागवतधर्म, अथवा भक्तिमार्ग, याची योग्यता अधिक कशी तें एकनाथस्वामींच्या भागवतांतील वेंच्यांच्या आधारानें मीं सांगितलें. आज ज्या तीन ओव्यांच्या वेंच्यांचा आधार घेऊन मी बोलणार आहें त्या केवळ मागें सांगितलेल्यांचा उपसंहार आहेत; पूर्वींच्या तीन वेंच्यांमध्यें जें प्रतिपादन केलें होतें त्याचेंच थोडक्यांत पुनरुच्चारण आहे. एकनाथमहाराज सांगतात कीं:

जो श्रुतिस्मृति नेणता। भावें भजे भगवत्पथा॥ त्यासि विधिनिषेधबाधकता। स्वप्नींही सर्वथा प्रमाद न घडे॥

श्रुति ह्मणजे वेद व स्मृति ह्मणजे शास्त्रें, यांचें अध्ययन झालें असलेला पुरुष भगवद्भक्त असेल, तर ज्ञानाचें भक्तीला पुष्टीकरण होईल व तो मोठाच अधिकारी झाला; परंतु तशी स्थिति नसली, वेदशास्त्रें मुळींच जाणत नसला, तरी जर तो भावानें, एकनिष्ठेनें भक्तिमार्गास, अथवा भजनमार्गास अनुसरणारा असेल, तर त्याला विधिनिषेधरूपी वर्णाश्रमधर्मांची बाधा, पीडा, किंवा प्रत्यवाय जागृतावस्थेंत तर

काय, परंतु स्वप्नांत तरी होईल अशी शंका नको. वेदशास्त्रें न जाणणारे तुह्मां आह्मांसारखे अज्ञान जन जर भावानें भगवद्भक्ति करितील, तर त्यांस विधिनिषेधाची बाधा होणार नाही, असें एकनाथमहाराज प्रतिज्ञापूर्वक सांगतात. याच अर्थाचा विस्तार पुढल्या

श्रुतिस्मृति दोनी डोळे । तेणेविण जे आंधळे । तेही हरी-भजनीं धांवतां भावबळें । पडेना आडखुळे सप्रेमयोगें ॥ १ ॥
ऐसे आचरितां भागवतधर्म । बाधूं न शके कदा कर्म ।
कर्मासि ज्याची आज्ञा नेम । तो पुरुषोत्तम भजनामाजीं ॥ २॥

ह्या दोन ओव्यांत फार मार्मिक रीतीनें केला आहे. श्रुति-स्मृतिरूप डोळे ज्यांस नाहीत (चर्मचक्षु बहुतेकांस असतात परंतु ज्ञानचक्षु अथवा ज्ञानदृष्टि फारच विरळा) असे हरि-भजनीं धावूं शकतात व अडखळून पडत नाहीत.

ज्ञानमार्गानें ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्यास जाणारांची फार त्रेधा उडते, त्यांस मुळीच धांवावयास येत नाही; कारण, त्यांचें मन कधी शंकारहित नसतें. त्यांस भगवंताची भेट होण्याचें एकीकडेसच राहून ते ब्रह्म निराकार, निर्गुण आहे, तेंच सत्य, इतर सर्व माया आहे; जग मिथ्या आहे वगैरे नाना प्रकारच्या शंकांत व वादांत पडून इतके घोटाळून जातात कीं, जसें पायघोळ धोतर नेसलेला मनुष्य जलदीनें चालाव-यास लागला असतां तें त्याच्या पायांत येतें व तो अडखळून पडतो, त्याचप्रमाणें त्यांची स्थिति होते. सदैव साशंक

असल्यामुळें ते घोटाळतात. परंतु तुमच्या आमच्यासारखे साळेभोळे अडाणी गरीब लोक जर भावानें, निष्ठेनें हरिभजन करितील, तर त्यांस तसे अडथळे येणार नाहींत. ज्ञानमार्ग्यांप्रमाणेंच योग्यांचा व कर्ममार्ग्यांचा प्रकार. कर्ममार्गांतलि व्रतें, उद्यापनें करणारांस माहीत आहेच कीं, त्यांत किती हरकती येतात. साधारण सोंवळेंओंवळें मानण्याची रीति पाहूं गेल्यास तिजमध्यें किती तरी अडाणीपणा व विनाकारण त्रास असतो. पलिपतन ह्मणन जो याच मार्गांतला अत्यंत अडाणी प्रकार आहे त्यांत हातांवर पाल पडली तर काय होतें; मनगटांवर पडली तर काय होतें; बोटांवर पडली तर काय होतें; पायांवर पडली तर काय होतें; उजव्या खांद्यावर पडली तर काय होतें; अशा शेंकडो असमंजस समजुती आहेत. अशा जडतेमुळें मनुष्याची प्रगति होत नाहीं. तो पुनःपुनः भोंवऱ्यांत सांपडून अडखळतो आणि पडतो. योगमार्गांत पाहूं गेल्यास तप, इंद्रियनिरोध इत्यादिकांत आपल्या हातून घडणारे दोष व चुक्या आड येतात, इतकेंच नव्हे, तर आपले जुने ग्रंथ वाचले असतां योग्यांस योगसाधनाचे वेळीं विघ्न करण्यासाठीं इंद्रादि देवतासुद्धां अप्सरादि पाठवितात व त्यामुळें ते योगभ्रष्ट होण्याचा संभव बराच असतो, असें तेथें आढळतें. परंतु भक्तिमार्गाची गोष्ट तशी नाहीं व त्या मार्गानें

हरिभजनीं धावतां भावबळें । पडेना अडखुळे सप्रेमयोगें ॥

असें सांगून एकनाथमहाराज प्रेम ह्मणून जो त्याचा विशेष गुण त्याचें गौरव करितात.

आपण योगमार्गाचा विचार केला, तर त्यांत कठोरपणाचें प्राधान्य आहे, असें दृष्टोत्पत्तीस येईल. घोर तप काय, किंवा इंद्रियें निर्विषय करून टाकण्याचा प्रयत्न काय, सर्वत्र कोमलता, सदयता वगैरे ज्या अंतःकरणाच्या चांगल्या वृत्ति त्यांचा विकास होण्याऐवजी त्या नाहींतशा करण्याकडेच त्यांचें धोरण असतें. शांडिल्यांनी, भक्ति ह्मणजे 'आत्यंतिकारक्तिः' अशी व्याख्या केली आहे; तिजवरूनही कोमलता, सदयता, मार्दव वगैरे सद्वृत्ति भक्तीमध्यें आहेत, असें सिद्ध होतें. प्रीति (परमेश्वरावर व मानवबंधूवर) हेंच भक्तीचें मुख्य लक्षण, हाच तिचा मुख्य अधिकार आहे. योग, ज्ञान व कर्म या तिन्ही मार्गांमध्यें प्रीतीचा अभाव असतो. गोसावी, बैरागी वगैरे योगमार्गाचे अनुयायी पाहिले, तर त्यांच्या अंगीं प्रीतीचा कांहींच भाग दिसत नाहीं; जो स्वतःविषयीं निष्ठुर व बेपर्वा असतो, तो दुसऱ्यांशीं कृपाळू कसा होईल? ज्ञानमार्गीतही प्रेमाचा भाग नसतो. मनुष्याच्या मनामध्यें जी कोमलता अथवा मधुरता असते, जिच्या योगानें त्यास प्रसन्नता, समाधान व संतोष हीं प्राप्त होतात; तिचा संबंध ज्ञानमार्गाशीं मुळींच नाहीं. उलट ह्यांत अभिमानाची वृद्धि असते. पूर्वींची एक एक गोष्ट ऐकिली, तर या अभिमानाचें प्रस्थ अतिशय वाढलेलें दिसतें. काशीस जाऊन अध्ययन पुरें

झालें, ह्मणजे आपलें पांडित्य मिरविण्यासाठीं यज्ञोपवीतास एक वस्तरा बांधून शहरोशहरीं फिरावयाचें; व ज्या कोणास आपणाशीं वाद करावयास सामर्थ्य असेल त्यानें पुढें यावें; तो जिंकला गेला, तर त्यानें आपणास अजिक्यपत्र द्यावें व आपण हरल्यास जिव्हा वस्तऱ्यानें कापून टाकावयाची, अशी कठीण प्रतिज्ञा करावयाची चाल होती. ज्ञानमार्गास अनुसरणाऱ्यामध्यें वाढणारा अभिमान आपल्या लोकांतच असतो, व इंग्रजी, फारसी, मुसलमानी वगैरे विद्येंत व शास्त्रांत प्रवीण झालेल्या पंडितांत नसतो असें नाहीं. त्यांच्यामध्येंही आपापल्या मतांविषयीं अभिमान व दुसरे सर्व पक्ष खोटे, आपला खरा, असें समर्थन करण्याविषयीं बराच आग्रह दिसण्यांत येतो. कारण, एकंदर ज्ञानमार्गाची गतच तशी आहे. आग्रह, ह्मणजे ओढून घेणें, व प्रेम, ह्मणजे सोडून देणें, पाझरणें; अर्थात् जेथें आग्रह असेल तेथें प्रेमाला स्थान नाहीं. यावरून असें होतें कीं, ज्ञानमार्गाचा योग ह्मणजे अधिकार अथवा साधन, प्रेमरहित आहे. ज्ञानमार्ग्यास परमेश्वरप्राप्ति होत असेल, परंतु साधारण अनुभव असा आहे कीं, त्यांस अभिमानांधतेमुळें दुसऱ्यांविषयीं यत्किंचित् कळकळ नसते.

कर्ममार्गाचाही प्रकार असाच. जशी योगमार्गात निष्ठुरता, कठोरपणा अधिक व ज्ञानमार्गात अभिमान प्रबल; तशीच कर्ममार्गात जडता विशेष असते. कर्ममार्गात मनुष्य एकदां ढून गेला ह्मणजे सारा जन्म त्यांतच गुंतून असतो. या

जडतेची मजल एथपर्यंत ठेपली आहे कीं, मागें वर्ष वर्षपर्यंत एक यज्ञ चालत असे. इतकी कर्माशीं एकरूपता व मनाची जडता झाली ह्मणजे त्यापासून फायदा काय ? कारण, जडता व प्रेम ही एके ठिकाणीं नांदत नाहीत. आपण चैतन्यस्वरूपी असतां जडतेच्या आधीन झालों, तर आपण प्रेमरहित होतों हाच काय तो संस्कार होतो. वीरवैष्णवादिकांचा जडतेचा प्रकार असाच असतो. एक जण एकादशीच्या दिवशीं निराहार राहतो; इतकेंच नाहीं, तर पोटांत पाण्याचा थेंबही जाऊं देत नाही. दुसरा कडक शैव असला, तर या दिवशीं हटकून निदान दोनदां जेवतो ! एक कपाळभर आडवें भस्म व गंध लावितो; तर दुसरा नाकाच्या मध्यापासून तों शडा-पर्यंत उभी रेघ कोरितो ! या सर्व कृतीत जडतेचें आधिक्य असून प्रेमाचा अंश फारच थोडा असतो. या मार्गास अनुस-रणारे कोणी महात्मे प्रेमयुक्त वत्सल असतील, नाहींच असें ह्मणणें योग्य नाही; परंतु साधारण भाग जडतेचा, ह्यांत संशय नाही. भक्तिमार्गाचा विचार केला, तर त्यांत मात्र मुख्य योग अथवा साधन व अधिकार कशाचा, तर प्रेमाचा. त्याच्या पुढें सर्व गौण. ह्मणूनच एकनाथमहाराजांनी ह्मटलें आहे:

ऐसे आचरितां भागवतधर्म । बाधूं न शके कदा कर्म ॥
कर्मासि ज्याची आज्ञा नेम । तो पुरुषोत्तम भजनामाजी ॥१॥

व या मार्गाचें गौरव केलें आहे.

परमेश्वर प्रेमस्वरूप व प्रेमाचें अधिष्ठान असल्यामुळें व

त्यानें आपल्या अंतःकरणांत तें ठेविल्यामुळें ज्या मार्गाचा मुख्य अधिकार व साधन प्रेम तोच सुगम व त्याकडेस आपली प्रवृत्ति होणें साहजिक होय. कर्ममार्गानें जडतेचे पर्वत मध्यें आड येतात. ज्ञानमार्गानें अभिमान आड येतो, योगमार्गाचा कडकपणा व निष्ठुरता या मोठ्याच अडचणी आहेत; परंतु भक्तिमार्गांत तशी कांहींच आडकाठी नाही.

परमेश्वरापाशीं जावयाचें असलें ह्मणजे राजवाड्यांत प्रवेश करूं इच्छिणारास जशा चौक्या लागतात तशा तीन चौक्या लागतात. पहिली निर्दय आरब पहारेकऱ्यांसारख्या योगमार्ग्यांची. तेथें गेलें ह्मणजे चौकीदार विचारूं लागतात 'तुह्मी इकडे कशाला आलां ? तुह्मी तप वगैरे करून अधिकार मिळविला आहे काय ? नसेल तर तें करा, नंतर इकडे या.' यांस चुकवून एकदा कसेंहीकरून, पुढें मजल मारिली, तों दुसरी चौकी मुत्सद्यांसारख्या ज्ञानमार्ग्यांची लागते. तेथें प्राप्त झालें असतां 'तुह्मी काय वैद्य आहां; की पंडित आहां, किंवा कवि आहां ?" अशी चौकीदारांकडून विचारपूस होते. तेथून सायासानें सुटून पुढें गमन केलें तों तिसरी, दरबारांत कसें जावें. कसें चालावें वगैरे सूचना देणाऱ्या कर्ममार्ग्यांची चौकी लागते. तेथें महाराजांच्या भेटीस जावयाचें, तर कांहीं तरी नजराणा न्यावा लागतो; 'रिक्तहस्त आलां, की कांहीं भेट घेऊन आलां' वगैरे तपास तेथें होतो. या तीन चौक्या ओलांडून ज्याचें दर्शन व्हावें या उद्देशानें सर्व खटपट

होते तो आंत असलेला राजा पाहावा, तर त्याच्याठायीं क्रूरता नाहीं, अभिमान नाहीं; व निवळ प्रेमाखेरीज दुसऱ्या नजराण्याची अपेक्षा नाहीं, असा तो असतो. या भक्तिमार्गाचा, अथवा प्रेममार्गाचा दरबार असा असतो कीं, तेथें आरब पाहरेकरी नाहीत; पंडित मुत्सद्दी वगैरेंचा अटकाव नाहीं; तेथें नाण्यांचा नजराणा, किंवा फळेंफुलें कांही नकोत. फक्त प्रेमयुक्त भावाच्या द्वारें देवाचें दर्शन होतें. तो देव कसा आहे तें तुकारामबावांनी पुढील अभंगांत उत्तम रीतीनें सांगितलें आहे:—

जो भक्तांचा विसांवा। उभा पाचारितो धांवा॥
हातीं प्रेमाचें भातुकें। मुखीं घाली कवतुकें॥ १॥

भक्तांनीं खटपट करून यावें; मग आपण भेट देऊं, ह्मणून तो वाट पहात नाहीं. तर उलट उभा राहून हांका मारितो व तुमच्यावर माझें प्रेम आहे व तुह्मांमध्यें प्रेम ठेविलेंच आहे व तें वाढेल असें करीन; मात्र तुह्मी मला ओळखा, असें सांगतो.

रामेश्वराकडे वगैरे दक्षिण हिंदुस्थानांत ज्यांनीं प्रवास केला आहे त्यांच्या पाहण्यांत शहराप्रमाणें एक एक मोठें देऊळ आलेंच असेल. त्या देवळांच्या सभोंवार एक एक तट असून त्याला दरवाजे असतात. तटाच्या आंत दुकानें, बाजार इत्यादि असतात. पुनः आंत तट व प्रत्येक दोन तटांच्या मधल्या जागेंत मनुष्यांची वस्ती अशी स्थिति असते. मुख्य-

द्वारी कर्ममार्गाचे अनुयायी बसलेले असतात. त्यांचा हात ओला केल्याविना आंत गति होत नाही. आह्मी दक्षिण हिंदुस्थानांत फिरत असतां कांचीपुरास गेलों. तेथें शिव व विष्णु या दोन्ही देवांस मान असल्यामुळें एका बाजूस शिवाचें व दुसऱ्या बाजूस सुमारें तीन कोसावर विष्णूचें स्थान आहे. शिवालय पाहावयास गेलों तेव्हां तेथचा एक वैष्णव मित्र आमच्याबरोबर भिडेनें आला होता. आह्मांपैकीं कोणाच्या कपाळास भस्म नसल्यामुळें आह्मांस अटकाव झाला. स्थल पाहण्याची उत्कंठा फार होती, ह्मणून जवळच भस्म पडलें होतें त्यांतून आह्मी कपाळास भस्माचे पट्टे ओढून आंत जाण्यास सिद्ध झालों. परंतु या गोष्टीस आमचा वैष्णव मित्र कबूल होईना; व आपले टिळेनाम यानींच आपला आंत प्रवेश होण्याची तजवीज करा असें ह्मणाला. तें पाहून तेथील अधिकाऱ्यांनीं, 'ही ज्ञानवापी आहे; तुमचें एथें काम नाहीं; तुह्मी विष्णुपुरीस खुशाल निघून जावें' असें आमच्या मित्रास निक्षून सांगितलें. ही गोष्ट कोणाची निंदा करण्याच्या किंवा कोणास दोष लावण्याच्या उद्देशानें मी सांगत नाहीं. तर कर्ममार्गापासून होणाऱ्या जडतेचें व अभिमानाचें उदाहरण ह्मणून सांगतों.

बरें. सर्व मार्गांचें अनुसंधान कोणीकडे, त्यांपासून साध्य काय, हें पाहूं गेल्यास पापापासून मुक्तता व भगवत्प्राप्ति व्हावी हेंच. होमहवनें, जपतप, स्नानसंध्या या सर्वांच्या आदीं

जो संकल्प असतो व अंतीं जें अर्पण असतें त्यांचा उद्देश काय असतो? तर जन्मजन्मांतरी झालेल्या पापांचें क्षालन व्हाव व आपण जें कांही कर्म करितों तें परमेश्वरास अर्पण व्हावें, असाच असतो. फरक इतकाच की, योगमार्ग, ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग या तिहीमध्यें सायास, त्रास, धोके व अडचणी भरपूर असून त्यांनी निष्ठुरता, अभिमान व जडता अनुक्रमें वाढण्याचा बराच संभव असतो, व भक्तिमार्गांत खटपट, त्रास मुळींच नसून फक्त प्रेमळ भावानें सर्व कार्यभाग होतो. या दरबारांतला राजा उठून आपण होऊन भक्ताच्या दारी चालत येतो. ह्मणून

श्रुतिस्मृति दोनी डोळे। तेणेवीण जे आंधळे ॥

असे जे तुह्मांआह्मांसारखे साळेभोळे त्यांस सुलभ असा हा भजनमार्ग दाखवून त्याचें एकनाथमहाराजांनीं गौरव केलें आहे.

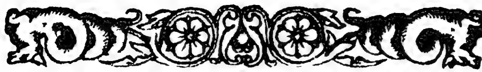
या भक्तिमार्गाची विशेष थोरवी यांत आहे कीं, ह्यांत जातिभेद, स्त्रीपुरुषादि भेद यांस जागा नाहीं व आवड-निवड नाही. माळी, कोळी, सोनार, कुंभार, चांभार, महार या सर्वांची संतमालिकेंत गणना आहे; तिजमधून मुसलमान-सुद्धां वगळलेले नाहीत. भजनाच्या प्रारंभी साधूंस नमन करण्याची चाल आहे, त्या वेळीं ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम वगैरे साधूंस नमनें झाल्यावर कबीर व शेखमहंमद यांसही नमन करितात. संतमालिकेंत गोरा कुंभार व चोखामेळा महार यांचा समावेश आहे. मुक्ताबाई, मिराबाई व कान्हु-

पात्रा या स्त्रिया तिजमध्यें आहेत. अर्थात् वर्णाश्रमधर्माची या मार्गाला आडकाठी नाही; तो सर्वांस सारखा मोकळा आहे शिवाय भक्तिमार्गाचें मुख्य साधन अथवा अधिकार, मनुष्यमात्रास साधारण जें प्रेम तें असल्यामुळें तो अधिक सुगम आहे.

रामोशी, भिल्ल वगैरे दरोडेखोर क्रूर लोक दुसऱ्यांचा अत्यंत निष्ठुरपणें खून करून द्रव्य हरण करितात; तरी त्यांच्या अंतःकरणांत आपल्या पोराबाळांविषयी ममता असते, व त्यांच्या उदरभरणार्थ ते निंद्य व घोर कर्में करितात. यावरून सर्वांच्या ठिकाणी प्रेम असतें व सर्वांस त्याची गरजही असते, हें उघड आहे. प्रेमाची गरज कोणास नाहीं असें होणार नाही. या सुलभ भक्तिमार्गानें, अथवा प्रेममार्गानें, परमेश्वर जो प्रेमस्वरूप आहे व ज्याला प्रेमासारखी कशाची आवड नाही तो उठून चालत घरी येतो. योग्यांच्या घोर तपश्चर्येनंतर समाधिदृष्टीनें दिसणारा, किंवा ज्ञान्यांच्या सर्व प्रकारच्या शंका दूर झाल्यावर भेटणारा, किंवा कर्ममार्ग्यांच्या शेंकडो यागहवनांनीं अथवा व्रतवैकल्यांनीं प्राप्त होणारा ईश्वर आपणांस नको व तो प्राप्त होण्यास अवश्यक जे आयास ते आपल्यास होणार नाहींत. फार खटपट व त्रास केल्याशिवाय प्राप्य असा ईश्वर आपणांस हवा. वेदशास्त्रांचा परमेश्वर दूर व दुःसाध्य. आपणांस संतचरित्रांतार्ल संनिध असणारा व हाक मारतांच येणारा ईश्वर पाहिजे. पोटांत कळ येतांच

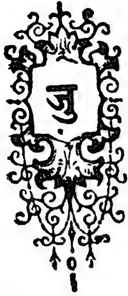
आपण जसें ' आई आई ' म्हणतों व ती वत्सल माता धांवून येते, तसें ' राम राम ' ' देवा देवा ' म्हणतांच कनवाळूपणानें येणारा देव पाहिजे. देवानें भक्ताचे घोडे धुतले, सारथ्य केलें, त्याच्या यज्ञांत उष्टया पत्रावळी काढल्या वगैरे ज्या पुराणांतील कथा आहेत त्या वाचून अथवा ऐकून देवास हलकेपणा आणण्याचा कवीचा उद्देश होता अशी कुकल्पना मनांत न आणितां तो केवळ कविलाघवाचा प्रकार असेंच मानणें चांगलें. व या गोष्टी ईश्वर भक्तांसाठीं स्वतः करण्या ऐवजीं दुसऱ्याकडून करवितो असें म्हटल्यानें कांहीं कमी होत नाहीं. आपणांस जागृत व नेहमीं भक्तांच्या धांव्यास उभा असा देव पाहिजे. या अफाट सृष्टिरूपी घड्याळास एक वेळ किल्ली देऊन निद्रित झालेला असा अलीकडील ज्ञान्यांचा परमेश्वर आह्मांस नको; तर प्रसंग असेल त्याप्रमाणें वरचेवर किल्ली देणारा व भक्तांच्या साह्यार्थ उभा असल्याची साक्ष देणारा देव पाहिजे.

एकनाथमहाराजांनीं उपसंहाररूपी या वरील ओंव्यांत प्रेम हाच ज्यांचा मुख्य योग अथवा अधिकार, अशा भागवतधर्माचें माहात्म्य गर्भित रीतीनें वर्णन केलें आहे, तेंच मी विस्तार करून आपणांपुढें यथामति ठेविलें. त्याचा आपण विचार करालच.

व्याख्यान पांचवें.

भागवतधर्माचें लक्षण.

ज्या शास्त्रीय रीतीप्रमाणें कोणत्याही विषयाचें स्वरूप कथन करावयाचें म्हटलें म्हणजे तें अन्वयव्यतिरेकाच्या दृष्टीनें केलें पाहिजे. म्हणजे त्या विषय चें इतर तशाच प्रकारच्या विषयांशीं कोणत्या गोष्टींत साम्य, अथवा सादृश्य आहे आणि कोणत्या गोष्टींत असाम्य किंवा भेद आहे हें सांगितलें पाहिजे. यासारखा कोणत्याही विषयांचें स्वरूप समजण्याला चांगला मार्ग नाहीं; व म्हणून याच रीतीस अनुसरून गेल्या चार व्याख्यानांत ज्या एकनाथी भागवतांतील चार वेंच्यांच्या आधारानें भाषण केलें त्यांमध्यें भक्तिमार्गाचें योग, ज्ञान व कर्म या तीन मार्गांशीं साम्य किती आहे आणि भेद कोठें आणि कोणत्या प्रकारचा आहे हें सांगितलें.

भावानें किंवा कर्मानें अथवा योगानेंच भगवत्प्राप्ति होते असें मानणारे लोक सर्व देशांत आणि सर्व धर्मांत आहेत; परंतु इतर देशांत एकच तऱ्हेची मोडणी आहे आणि या देशांत सर्व तऱ्हेची मोडणी आहे. म्हणून भागवतधर्मामध्यें, म्हणजे भक्तिमार्गामध्यें, आणि इतर मार्गांमध्यें जें साम्य व जो भेद आहे तो मागें निरूपण केला. आतां भागवतधर्मामध्यें जें भजन सांगितलें आहे तें कोणतें व ह्याचें खरें लक्षण

काय हा प्रश्न निघतो, त्याचा एकनाथमहाराजांनीं ज्या ओव्यांत उलगडा केला आहे त्यांचा आज विचार करूंया.

हैतुक अथवा अहैतुक । वैदिक लौकिक स्वाभाविक ॥
भगवंतीं अर्पे सकळिक । या नांव देख भागवतधर्म ॥ १ ॥

हेतु धरून जी जीं कर्में तुह्मी करितां, अथवा कोणत्याही फलप्राप्तीचा हेतु मनांत नसतां जी कर्में करितां किंवा वैदिक, ह्मणजे श्रुतिस्मृतिआदिकरून कर्ममार्गात सांगितलेलीं; लौकिक, ह्मणजे लोकाचारांची कर्में, किंवा खाणें, पिणें वगैरे जीं स्वाभाविक कर्में तुह्मी करितां, ती सर्व तुह्मी करा. मात्र हीं कर्में सहेतुक असोत वा हेतुरहित असोत, तीं सर्व तुह्मीं परमेश्वराला अर्पण करा असा उपदेश आहे.

याच्या पुढच्या

बाधूं न शके स्वधर्मकर्म । ऐक राया त्याचें वर्म ॥
मनीं प्रगटला पुरुषोत्तम । अति निःसीम निजबोधें ॥ १ ॥

या ओवींत पहिल्या ओवीचाच विस्तार आहे व भक्तिमार्गाचा अधिकार सर्वांस आहे हें प्रतिपादन ज्या ओव्यांत एकनाथमहाराजांनी केलें आहे त्यांपैकीं तिसरीचें पुनरुच्चारण आहे.

आतां कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, कर्ममार्गात जितकीं ह्मणून कांहीं कर्में सांगितलीं आहेत तीं सर्व परमेश्वरालाच अर्पण करण्यांत येतात; कारण, त्यांच्या प्रारंभीं परमेश्वरालाच उद्देशून संकल्प होत असतो आणि समाप्ति झाली ह्मणजे मग तीं जनार्दनस्वरूपी वासुदेवालाच अर्पण करण्यांत

येतात. तर मग अर्पण करावयाचें तें आणखी काय राहिलें ? त्यावर भक्तिमार्गांतील अर्पण निराळ्या प्रकारचें आहे असें दाखविण्यासाठी एकनाथमहाराज ह्मणतातः—

जंव दृष्टी देखे दृश्यातें । तंव देवोचि देखे तेथें ॥
यापरी दर्शनातें । अर्पी भजन सत्ते दृष्टीचा विषयो ॥ १ ॥

आपण जेवढें कांहीं डोळ्यांनीं पाहतों त्या सर्व दृश्य विषयांत देव आहे, माता ह्मणून आहे, पिता ह्मणून आहे, कर्ता ह्मणून आहे, असें आह्मी पाहावें. मोठ्या नदीच्या तीरीं, उच्च पर्वतावर, अथवा इतर ठिकाणीं गेलों असतां परमेश्वराच्या दयेचा, चातुर्याचा आणि शक्तीचा भास आह्मांस असा झाला पाहिजे कीं, जो जो विषय आपल्या दृष्टीस गोचर होतो त्यांत देव आहे अशी मनाची वृत्ति होऊन जावी, व डोळ्यांचें प्रत्येक पहाणें देवमय होऊन जावें.

हें भागवतधर्माचें अनुशासन दृष्टीला झालें. आणि हेंच भागवतधर्मानुयायांचें दृष्टीच्या संबंधानें कर्तव्य होय.

हें दृष्टीच्या संबंधानें सांगितलें. तद्वतच श्रवणाचाही प्रकार आहे.

श्रवणेंचि यापरी श्रवण । करितां उठिलें ब्रह्मार्पण ॥
हेतुरहित भगवद्भजन । स्वभावें जाण स्वयें होतें ॥ १ ॥

ध्वनि कानांत पडला असतां, ज्याप्रमाणें दृष्टीनें देवाचा बोध व्हावा, त्याप्रमाणें ध्वनींतसुद्धां ब्रह्मार्पण उठावें, ह्मणजे तो ध्वनि ब्रह्मार्पण होत आहे, अथवा भगवंताची स्तव

आहे असें वाटावें. कीर्तनाचे व भजनाचे प्रसंगी सारंगी, मृदंग इत्यादि वाजविण्यांत जें चित्त, ज्या मनोवृत्ति सैरावैरा धांवत असतात त्यांची एकाग्रता करण्याचा हेतु असतो; ह्मणजे इतर गोष्टीकडे लक्ष न जातां तें भजनाकडे लागावें, हाच मुख्य हेतु असतो. परंतु भजनाविषयीं एकतानता व्हावी तें एकीकडेस राहून नाद व ताल यांतच पुष्कळ वेळ मनुष्य गढून जातो. ह्मणून सर्वांत उत्तम उपाय ह्मटला ह्मणजे कानाला सर्व ध्वनींत ब्रह्मबोधाची सवय लावावी हा होय. कीर्तनांत रंग उठत नाहीं असें पुष्कळ लोक ह्मणतांना आपण ऐकतों. यांत कांहीं दोष श्रोत्याचा आहे आणि कांहीं दोष वक्त्याचा आहे. कीर्तनकारास सारंगी, मृदंग इत्यादि साहित्याची आवश्यकता वाटावी. आणि श्रोत्यास कीर्तनांत रंग उठला नाहीं असें वाटावें, यावरून दोघांच्याही श्रवणांस ब्रह्मबोधाची सवय नाहीं असेंच अनुमान होतें. श्रवणाला ब्रह्मबोधाची सवय लागली ह्मणजे सर्वत्र एकाग्रता होते. व प्रत्येक ध्वनि परमेश्वराची आठवण देतो. तसाच प्रकार घ्राणेंद्रियाचाही असला पाहिजे, हें पुढील ओवीवरून दिसून येईल.

> **जो सुमना सुमनपण जोडी । तो घ्राणाचें घ्राण होय आवडी ॥ मग नाना सुवास परवडी । ब्रह्मार्पण मोडी निजभोग अर्पी ॥ १ ॥**

पूजेच्या ठिकाणीं दीप, घंटा, कापूर, धूप, फुलें वगैरे कां असतात? चक्षूंना, श्रवणांना, घ्राणाला संतोष वाटून परमेश्वराच्या

ठिकाणीं तल्लीनता यावी ह्मणून. परंतु कर्ममार्गामध्यें वरील उपकरणांसच प्राधान्य प्राप्त झाल्यामुळें व त्यांवरच सर्व लक्ष जात असल्यामुळें जडता उत्पन्न होऊन मूळचा हेतु व्यर्थ जातो. ज्या परमेश्वराच्या कृपेनें पुष्पास सुगंध प्राप्त झाला त्याची सूचना जर प्रत्येक गंधापासून घ्राणास होऊं लागली, तरच तें घ्राणाच्या संबंधानें भागवतधर्मानुयायांचें कर्तव्य झालें.

आतां चौथें इंद्रिय जी रसना तिचा विचार करूं.

रसना रस घेऊं जाय। तंव रसास्वाद देवचि होय॥
मग रसनेमाजी येऊनि राहे। ब्रह्मार्पण पाहे रसभोगवृत्ती॥

रसना ह्मणजे जिव्हा, प्रत्येक रसाचा स्वाद घेत असतां परमेश्वराच्या कृपेनें हा स्वाद मिळाला अशी जर रसनेस सूचना होऊं लागली, तर रसोपभोगाची लोलुपता नाहींशी होऊन भगवच्चिंतनाविषयी एकाग्रता प्राप्त होते. रसास्वाद घ्या; श्रवण करा; दृष्टिसुख घ्या; परंतु त्या त्या इंद्रियाचा विषय देव करून घ्या. त्या त्या इंद्रियानें दृष्टिसुखाचा, श्रवणसुखाचा व रसास्वादाचा दाता जो परमेश्वर त्याला ओळखा, ह्मणजे तुह्मी इंद्रियांचे स्वामी व्हाल, इंद्रियें तुमच्यावर स्वामित्व मिरवूं शकणार नाहीत. नाहीं तर वासनांचें दमन होणार नाही व पुनः विषय दृष्टीस पडला ह्मणजे उपभोगेच्छा प्रबळ होऊन तुह्मी तद्वश व्हाल. चातुर्मास्यांत कित्येक लोक मीठ वर्ज करितात; परंतु त्यामुळें मिठावरील अभिरुचि कमी न होतां, केव्हां चातुर्मास एकदांचा संपेल आणि

केव्हां मीठ खाईन अशी एकसारखी लालसा उत्पन्न होते! दृष्टीचा किंवा श्रवणाचा, अथवा घ्राणाचा विषय देवालयांत आणण्याचा हेतु असतो एक, आणि परिणाम होतो भलताच. मशीदींत अथवा प्रार्थनेच्या स्थलीं रंग, वाद्य वगैरे उपकरणें कांहीच असतां कामा नये, असा महंमदी धर्माचा या संबंधानें कटाक्ष आहे. ह्मणून मशीदीच्या भिंती, सभामंडप वगैरे पहावे तर सर्वत्र सफेत; रंग अथवा चित्रें दृष्टीस पडावयाचीं नाहींत. ख्रिस्ती देवळांत तीं जितक्यास तितकीं अगदी बेताबातानें असतात. हिंदूंच्या देवळांत मात्र उपकरणांच्या संबंधानें पराकाष्ठा होऊन गेलेली असते. जितकीं असतील तितकी थोडीच; सर्व प्राधान्य त्यांसच मिळत आहे. व भजन, कीर्तन यांच्याकडे दुर्लक्ष. हें पाहिलें ह्मणजे, एकपरी उपकरणें अगदींच नसलेली पत्करली असें वाटतें. असो. आतां स्पर्शाचा प्रकारही असाच आहे:

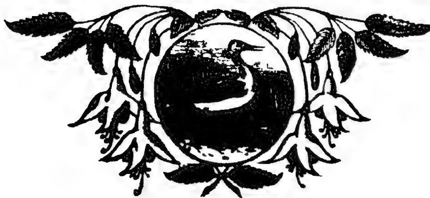
स्पर्श घेइजे निजदेहीं। तंव देहींच प्रगटे विदेही॥
मग स्पर्शी जें जें कांहीं। तो तो भोगूं पाहीं ब्रह्मार्पणें उठी॥

सुखोपभोग घ्या, परंतु तो येतो कोठून, स्पर्शसुख घ्या, पण तें येतें कोठून, त्याचा निर्माणकर्ता कोण याचा बोध आपणांस प्रत्येक वेळी झाला पाहिजे. अशा रीतीनें स्पर्शसुख घेतलें, तर त्यापासून अपाय न होतां प्रत्येक स्पर्शाच्या वेळीं विदेही जो परमेश्वर त्याची आपणांस आठवण होते आणि अशा रीतीनें सर्व सुख ब्रह्मार्पण होतें. आणि गतिचाही प्रकार तसाच आहे.

जेउतें जेउतें चालवी पाये । तों तों मार्गु देवोची होये ॥
मग पाउलांपाउलीं पाहे । निजभजन होये ब्रह्मार्पणाशीं ॥१॥

चालतांना आपण परमेश्वराच्या कृपेनें चालत आहों आणि जितका मार्ग आपण क्रमण केला तो परमेश्वराच्या कृपेनें केला असें समजावें. सर्व मार्गच आपला आहे व तो सर्व स्वपराक्रमानें क्रमितों, असें मानणें मोठी चुकी होय. सर्व सुखें आपली आहेत असें समजूं नये, तर जें सुख आपणास मिळालें तें परमेश्वराच्या कृपेनें आपणास मिळालें असें मानून त्याचा सदुपयोग आपण करावा. आपण आगगाडीतून प्रवास करीत असलों, तर आपल्या तिकीटापुरता प्रवास करावा. तिकीटाबाहेर प्रवास करणें, किंवा सर्व आगगाडीच आपली आहे असें ह्मणणें बरोबर होणार नाहीं; तद्वत् या सर्व विषयोपभोगांचा प्रकार आहे. दृष्टीचा काय, घ्राणाचा काय, कर्णाचा काय, जिव्हेचा काय, स्पर्शाचा काय, अगर गतीचा काय विषय पुढें आला असतां सर्वसमर्थ सृष्टिनियंत्यानें जे नियम घालून दिले आहेत त्यांप्रमाणें त्यांचा मितपणानें उपभोग घ्यावा; व तो घेतांना त्यांचा उत्पन्नकर्ता व दाता याचें चिंतन करावें, हाच आपला अधिकार, हेंच आपलें कर्तव्य. सारांश, नुसते टाळ वाजविले, रंग केले आणि जर देवाची भावना होत नाहीं, तर मग तो शुष्क कोरडा कर्ममार्ग झाला. त्यांत भजनाचें व भक्तिमार्गाचें स्वारस्य मुळींच राहिलें नाहीं. योगमार्गांत योगी विषय त्यागितात, परंतु देहाला अत्यंत

क्लेश व दुःख करून घेतात. इतकें करूनही मनोवृत्तीचा धर्म झिटकारून टाकतां येत नाहीं, अगर त्यांचें उन्मूलन होत नाहीं, क्वचित् त्यांचा अंमल कमी करितां येतो. परंतु शरीरास व मनास क्लेश व दुःख न होतां तो कमी करण्याचें सामर्थ्य भक्तिमार्गाच्या अंगीं आहे. तसें दुसऱ्या तिन्ही मार्गांत नाहीं. भक्त विषयोपभोग घेतात. सर्वत्याग करून बसत नाहींत. पण विशेष हा कीं, ते देवाला सर्व अर्पण करितात. आता, खरा भागवतधर्म आपणास साधल्याची खात्रीलायक खूण ह्मटली ह्मणजे, इंद्रियाचा प्रत्येक व्यापार होत असतांना परमेश्वराचा आपणास बोध होतो कीं नाहीं, विषयांचें प्राधान्य–विषयांचा अंमल–नाहींसा होऊन आपल्या मनांत परमेश्वरास प्राधान्य मिळालें आहे कीं नाहीं याचा शोध बारकाईनें आपण केला, ह्मणजे आपणास मिळतो. वृत्ति दडून सिद्धि होणार नाहीं, झालीच तर वृत्तीस चांगलें वळण लावून त्यांचा क्षोभ कमी करून होणार आहे; हाच भागवतधर्माचा विशेष; हेंच भागवतधर्माचें खरें स्वरूप होय.

व्याख्यान सहावें.

भक्तिमार्गांतील समाधी.

मागील प्रसंगीं जी जीं कांहीं कर्में आह्मी करूं ती भगवंताला अर्पण करावीं, मग तीं कर्में हेतुक असोत, वा अहेतुक असोत, असें सांगण्यांत आलें. ह्मणजे कर्म करावें, परंतु फलाचें समर्पण परमेश्वरास करावें, हें भागवतधर्माचें मुख्य लक्षण व हें ज्याचें लक्षण तोच धर्म सर्व धर्मांत श्रेष्ठ होय असें सांगितलें.

ह्या ह्मणण्यावर साधारणपणें एक असा आक्षेप घेण्यांत येतो कीं, संसार करावा ह्मणून तर तुह्मी सांगतां, पण, संसार करीत असतां, नानाप्रकारचे व्यापार करावे लागणार; त्यांत फलाविषयीं आसक्ति, स्वतःविषयीं अभिमान, तसेंच फलप्राप्ति झाली नाहीं तर उद्वेग आणि विषाद हीं सहज उत्पन्न होणार. तर आसक्ति, अभिमान, उद्वेग, विषाद इत्यादिक असूं नयेत अशा रीतीनें सर्व व्यवसाय कसे करावे ?

कर्माचरणीं समाधी । एक ह्मणती न घडे कधीं ॥
ते पावले नाहीं निजात्मबोधीं । जाण त्रिशुद्धी विदेहा ॥१॥

प्रपंचांतील कर्माचरणें होत असतां त्यांत समाधि कशी लागेल ? कारण, समाधि ह्मणजे विषय मेल्यासारखे असावेत, व कर्माचरण करणें ह्मणजे नानाविध व्यवसाय, व्यापार

करणें. अशा रीतीनें मन जेथें सदा व्यापृत होणार तेथें कर्माचरणी समाधि व्हावी तरी कशी? असा आक्षेपकांचा सवाल असतो.

ह्यावर एकनाथमहाराज ह्मणतात:—

तटस्था नाहीं समाधी । ह्मणे त्याची ठकली बुद्धी ॥
ते समाधी नव्हे त्रिशुद्धी । जाण नुसती मूर्छा आली ॥ २ ॥

योग्याची जी समाधि आहे ती तटस्थपणाची आहे. ती खरी समाधि नव्हे. ती केवळ मोहभ्रमरूप असून एकदेशी आहे. ती केव्हांनाकेव्हां तरी बिघडणारी आहे. कारण, केव्हांनाकेव्हां तरी देहधर्माची प्रेरणा, चोदना होते व त्या समाधीचा भंग होतो. परंतु भागवतधर्माची जी समाधि आहे ती एकदेशी नाही. तिचा संबंध सर्वत्र आहे. भगवद्भक्तांच्या समाधीचा अधिकार असा संकुचित नाही. योगमार्गाच्या समाधीत मनुष्य कांही वेळपर्यंत तटस्थ असतो. परंतु अशा तटस्थपणाच्या ठिकाणी खरी समाधि आहे असें जे ह्मणत असतील, त्यांची बुद्धि ठकली, ते फसले. कारण, ही असली समाधि खरी समाधीच नव्हे. ती एक क्षणैक मूर्च्छा होय. ही क्रियावान् पुरुषाची समाधि नसून, मूर्च्छावान्, ह्मणजे ज्याला मोह प्राप्त झाला आहे त्याची, एककाली, एकदेशी समाधि होय. कारण, तिजपासून कांही क्रिया उत्पन्न होत नाही, हें एकनाथमहाराजांनी दुसऱ्या ओवींत विशेष रीतीनें सांगितलें आहे. जे मंद ह्मणजे मूर्ख आहेत ते ही योग्यांची समाधि

एकदेशी व क्षणिक आहे ही गोष्ट सत्य मानीत नाहीत, हें

ताटस्थ्यापासूनि उठिला। तैं तो समाधीस मुकला॥
तेव्हां एकदेशी भावो आला। मंद या बोला न मानिती सत्य ३

ह्या तिसऱ्या ओवींत सांगण्यांत आलें आहे.

बुद्धी आकळिलें परब्रह्म। तैं अहेतुक चाले कर्म॥
हेंचि बुद्धीचें अर्पण परम। इतर तो भ्रम अनुमान ज्ञान॥४॥

बुद्धीचा लय देवाच्या ठिकाणीं होऊन फलप्राप्तीची आसक्ति सोडून जें कांहीं कर्म मनुष्य करितो, तें सर्व परमेश्वराला अर्पण होतें. आणि अशा प्रकारें बुद्धीच्या योगानें जें फळाचें अर्पण करणें तेंच खरें अर्पण, त्यावांचून इतर सर्व भ्रम व अज्ञान आहे. आणखी

ते स्वरूपीं निरवधी। भजनशील जहाली बुद्धी॥
ते सफळ कर्मी समाधी। निजार्पणविधि स्वयें जाहली॥५॥

परमेश्वराच्या ठायीं बुद्धीचा लय झाला पाहिजे, अनन्यभाव झाला पाहिजे हा लय इतका होणें अवश्य आहे कीं, परमेश्वराच्या व आपल्या इच्छेंत कांहींच अंतर राहतां कामा नये; ह्मणजे परमेश्वराची इच्छा तीच आपली इच्छा होऊन राहिली पाहिजे. आणि जेथें परमेश्वराच्या विषयीं भक्ति, प्रीति उत्पन्न झाली, व माता, पिता, शास्ता हा जो आपल्याशीं परमेश्वराचा संबंध तो लक्षांत ठेवून त्याचे हेतु आपणांकडून सिद्ध व्हावे हेंचि आपली इतिकर्तव्यता असें वाटलें, तेथें सर्व कर्मांची समाधि झाली असें समजलें पाहिजे. अशा

बुद्धीनें भजनशील होऊन जें अहैतुक कर्म करणें तीच कर्माचरणीं खरी समाधि.

योगमार्गी लोकांना हें उत्तर आहे. खऱ्या समाधीला मुख्यतः दोन गोष्टी लागतात. एक निरवधित्व आणि दुसरी भजनशीलता. मी परमेश्वराचा सेवक आहें, दास आहें, अशाच बुद्धीनें जो कर्मांत, व्यवहारांत प्रवेश करितो, त्याची समाधि एकदेशी नसून सार्वत्रिक असते. ती अंगाचें प्रतिअंग होते; व अंगाच्या कवचासारखी राहते. मोहाच्या मूर्च्छेंत आणि योग्यांच्या समाधीत फारसें अंतर नसतें. आणि ह्याविषयी अनुभवही असाच आहे. जो क्रियावान् पुरुष परमेश्वराच्या ठायीं बुद्धीचा लय करितो त्याची समाधि कल्याणप्रद व शांति आणि प्रसन्नता उत्पन्न करणारी असते. या मनुष्याला विषाद, उद्वेग होत नाहीं. तो सदा उल्हासवृत्ति असून, आनंद मानून, कर्म करीतच असतो. परंतु योगाधिष्ठ कोपिष्ठ असतात. समाधीच्या वेळी त्यांस एकतानता असून आनंद होतो असें ह्मणतात; परंतु समाधि उतरल्यानंतर शरीराला रूक्षता आणि कृशता प्राप्त होते. एकदा समाधि मोडली ह्मणजे परत धरावयास मध्यें दोनचार दिवस विसावा घ्यावा लागतो. समाधि घेऊन उतरली, ह्मणजे पुनः रुक्ष व ज्वरित वाटतें व योगी कांहीं दिवस हलक असतो असें ह्मणतात. पौष्टिक पदार्थांचा मिताहार करून कांहीं वर्षेंपर्यंत असा प्रकार चालतो, परंतु शरीराच्या बलाबरोबर शरीरावर उलटसुलट व्यापार होतात

व नंतर हा समाधि लावण्याचा उद्योग सोडून द्यावा लागतो. ही असली समाधि लावणारी मंडळी बहुधा रागीट असते. त्यांस अंतरंगी शांति व बाह्यतः प्रसन्नता नसते. ही साधारणतः योगमार्गाची समाधि धारण करणारांची गोष्ट झाली. त्या योग्यांमध्यें वृत्ति सुप्रसन्न राहून शांतपणानें समाहित असणारे हरीचे लाल मुळींच नसतात, असें ह्मणण्याचा भाग नाहीं. परंतु साधारण स्थिति ही अशी आहे.

परंतु भक्तिमार्गांतील कर्माचरणाच्या समाधीची गोष्ट तशी नाहीं. ती जितक्या अंशानें साधते, तितक्या अंशानें सुद्धां, ह्मणजे एकच कर्म कां होईना, तें जर परमेश्वराला सर्वभावें अर्पण करून केलें, तर असें कर्म करणाराला जी समाधि प्राप्त होते, जो उल्हास प्राप्त होतो, तो निरवधि असतो व त्यायोगें त्याच्या मनाला अखंड शांति असते. ह्याप्रमाणें भगवंताला अर्पण करण्याच्या हेतूनें कर्म करीत असतां लोकांच्या प्रशंसेपासून हर्ष, किंवा निंदेपासून विषाद होत नाही, व प्रत्येक कर्माच्या सभोंवतीं भक्तीचें कवच बनत जात असतें. हें कवच बनण्यापासून जितका फायदा, तितकेंच तें बनणें कठीण असतें; परंतु एकदा बनलें, ह्मणजे मग त्यायोगें प्रसन्नता, अनुराग, शांति व एका प्रकारचें धैर्य उत्पन्न होतें. भक्तिमार्गांतील कर्माचरणाच्या समाधीची कला वेगळीच आहे; व इतिहासापासूनही या भागवतधर्मांतील कर्माचरणाच्या समाधीची प्रतिष्ठा प्रत्ययास येईल.

व्याख्यान सातवें.

भक्तिमार्गाचें साधन.

भागवतधर्माचें दैवत काय, त्याचे उपासक कोण, त्याची समाधि कोणती, हें निरनिराळ्या प्रसंगी मागें एकनाथी भागवतांतील वेंच्यांच्या आधारानें सागण्यांत आलें. आतां भागवतधर्माचें एक लक्षण सांगावयाचें राहिलें आहे, त्याचें विवेचन करून मी ज्या व्याख्यानमालिकेस प्रारंभ केला होता तिची परिसमाप्ति करावयाची आहे. परंतु हें विशेष लक्षण कोणतें आहे ह्याचा विचार करितांना विशेषेंकरून दोन गोष्टी सुचतात. धर्मशोधन, धर्मसंस्था, धर्मांचे संप्रदाय व धर्मानुसरण यांचा उद्देश. या सर्वांचें रहस्य, काय तें सुखप्राप्ति, अशी साधारण समजूत आहे. सर्व धर्मांची प्रवृत्ति सुखप्राप्त्यर्थ असून कालतः व देशतः अखंड सुख मिळावें याचेकडे त्यांचा रोंख असतो. धर्माचें अनुसरण करावयाचें तें आपल्या या देशांत वैदिककालापासून प्रेय, ह्मणजे ऐहिक सुख, व श्रेय, ह्मणजे स्वर्गांत मिळणारें सुख, यांची अखंड प्राप्ति व्हावी ह्मणून करावयाचें, असा समज आहे. दानधर्म केला असतां दान करणाराला अन्य लोकीं मोबदला मिळतो, आणि धर्माचें पर्यवसान सुखप्राप्ति व त्या सुखाचा मृत्युलोकीं, किंवा स्वर्गलोकीं, खंड नसावा ही जशी आपल्या लोकांची कल्पना, तशी अन्य देशांतही सर्वत्र आढळण्यांत येते. या समजुतींत सत्याचा

कांहीं अंश नाही असें नाही, परंतु भागवतधर्माचें ह्या गोष्टीत जें विशेष लक्षण आहे—तें मी पुढें सांगेन—तें वैदिक व पाराणिक धर्मात नव्हतें व उपनिषद्कालांतलेंही नाही. मूलतः व तत्वतः पाहिलें असतां धर्मानें साध्य सुख नाही, किंवा दुःखही नाही. ही साधनें खरी; ती घोड्यान्या लगामाच्या दोन दोऱ्यांप्रमाणें आहेत. जसा सारथी दोन दोऱ्यांच्या तंत्रानें घोडे चालवितो, तसा ह्या दोन साधनांनी मनुष्य परावृत्त अथवा प्रवृत्त होत असतो. धर्मानें प्राप्य अन्य कांहीं आहे. धर्ममार्गात सुखाची रीति आहे व दुःखाची रीति आहे. केव्हां केव्हा दुःखाच्या साधनानें मनुष्याची चांगल्या मार्गात प्रगति होते असेंही दिसण्यांत येतें. धर्माचा मुख्य उद्देश सुख, असाच सामान्यतः बोलण्याचा परिपाठ आहे; परंतु भागवतधर्माचा मथितार्थ अथवा उपदेश, त्याचें प्रमेय, सुख मिळावें. किंवा दुःख टळावें हा नव्हे हें ज्यास समजलें नाही, त्यानें भागवतधर्माचें रहस्य जाणलें नाहीं, असें ह्मणावयास कांहींच हरकत नाही. वर सांगितलेल्या साधारण समजुतीमुळें धर्मबुद्धीला एकदेशी वळण मिळून वारंवार पतनाचे प्रसंग येतात. व मनाचे ठायीं खेद. उद्विग्नता, निराशा व संशय ही उत्पन्न होतात. अनेक प्रसंगी असा अनुभव येतो की, धर्मास अनुसरून चालत असतां दुःख दुणावतें व सुख नाहींसें होतें, आणि मनाची स्थायिकता नष्ट होते.

त्याचप्रमाणें मनुष्यमात्राचे व्यवहार पाहिले असतां अन्य प्रमेयावर, किंवा अन्य साध्यावर दृष्टि असते असेंही

दिसतें. केवळ सुखाकडे दृष्टि न दिल्यानें शुद्ध मार्गावर असतांना संसाररूपसमुद्रांत हेलकावे बसतात, तेव्हां योजकानें अशी विलक्षण योजना कां केली आहे अशा कुतर्कांनी व संशयांनी आपलें मन डगमगत नाही. चांगल्या आचरणामध्यें फक्त आपल्या सुखावरच नजर नसते, याची अनेक उदाहरणें आढळतात व त्यांवरून सुखदुःख हेच हेतु नसतात, हें उघड होतें. मातेचें प्रेम घ्या. माता कष्ट कां करिते? तर मुलाचें कल्याण व्हावें ह्मणून. ती आपल्या सुखाकरितां झटते असें असतें, तर रात्रंदिवस जागरण व रक्ताचें पाणी करून मुलाच्या शरीररक्षणार्थ तिनें जोपासना केली नसती. परमेश्वराचें प्रेम कसें असतें तें उपमेनें दाखवितां येण्यासारखें नाही; तरी मातेचें प्रेम त्या अपार प्रेमाची किंचित् छाया आहे. बालकावर प्रीति करीत असतां, माता स्वतःच्या सुखाच्या मुळाशी कुऱ्हाड घालते अशी त्या परमेश्वराच्या धर्माच्या छायेची व्यवस्था नीट लावावी तें सोडून, मुलानें पुढें आपणास उपयोगी पडावें अशी स्वार्थबुद्धि मातेला आरोपून तिच्या निवळ प्रेमाला आपण शाई लावितों. त्याचप्रमाणें पवित्र आनंद कोणता? तर मुलाचें हास्य पाहून मातेला होणारा आनंद, हें आपणांस सहज वाटतें. मातेला परिणामी मुलापासून सुखप्राप्ति होवो; परंतु तिचा तोच हेतु, अथवा उद्देश असतो, असें ह्मणण्यानें मतीला भ्रंश मात्र होतो. या उदाहरणावरून धर्माचरणानें साध्य काय, याची थोडीबहुत

कल्पना करितां येईल. बरें, पित्याचें वात्सल्य घ्या. पित्याची दगदग कां असते? तो शेतीभाती, व्यापारउदीम, वगैरे अश्रांत खटपट करीत असतो व मुलाच्या पोषणाविषयी व त्यास शिक्षादीक्षा देण्याविषयी कळवळ बाळगितो तें केवळ मुलापासून आपणास पुढें ह्मातारपणी सुख व्हावें ह्मणून नव्हे. ही बुद्धि कोठून आली? तर ही पित्याची वत्सलताही परमेश्वराच्या प्रेमाची छाया आहे. या लोकी सुखप्राप्तीच्या व स्वर्गात वतनवाडी मिळण्याच्या इच्छेनें पित्याचे उद्योग होत नसतात. मित्राचा स्नेह घ्या. स्त्रीपुरुषांचें प्रेम घ्या. बंधुभगिनींचें सख्य घ्या. एकंदरीनें पहातां संसार धर्माची संस्था अथवा रचना आहे व परमेश्वराचे वरिष्ठ धर्म ह्या ठिकाणी अवतरलेले आहेत. कनिष्ठ दर्जाचे रामोशी मांगसुद्धां पाहिले, तर तेही एकमेकांसाठी झटतात, रडतात व हळहळतात असें दिसून येईल. सारांश, संसारयात्रा धर्मच आहे व तिजमध्यें परमेश्वराची कृपा एकसारखी वर्षत असते. राष्ट्रहितकर्ता जिवाचा बळि देतो—फाशी जाण्यास तयार असतो—तोही स्वतःच्या सुखाकरितां नव्हे. सुखप्राप्त्यर्थ सर्व होतें ही कल्पना शुद्ध नव्हे. धर्माचा व सदाचरणाचा हेतु साध्य, प्राप्य सुख, किंवा दुःख,ही दोन्ही नाहींत. परमेश्वराच्या राज्यव्यवस्थेंत या दोहोंचें मिश्रण आहे. सिद्धांताची एक गोष्ट मनांत धरिली पाहिजे, ती ही कीं, सुखप्राप्ति अथवा दुःखनाश, ह्या केवळ धर्माच्या दोऱ्या आहेत व आपणांस घोड्याच्या ठिकाणीं विशेष योग्यता आणावयाची आहे.

———————

व्याख्यान आठवें.

सुख हें साध्य नव्हे.

आज पंधरा दिवसांमागें भागवतधर्माचें मुख्य भूषण अथवा रहस्य काय हें सांगण्यास उपक्रम केला होता. त्या धर्माचें मुख्य भाग्य, लक्षण अथवा रहस्य हें आहे कीं. जशी प्रचलित सांप्रदायी धर्मांची जीवात्म्याला प्राप्तव्य काय ती या लोकी नाही, तर परलोकी,अखंड सुखप्राप्ति अशी समजूत आहे, तशी या धर्माची नाहीं. इतर सर्व धर्मांची प्रवृत्ति सुखाकडेच असते व तदर्थ उद्योग चालू असतो. भागवतधर्म मात्र असें सांगतो की केवळ सुखप्राप्तीकडे लक्ष दिलें असतां या धर्माचें रहस्य कोणाला कळणार नाहीं. सुख मिळण्यासाठीं व्यापारउदिम पाहिजे असल्यास करा, परंतु खरें प्राप्तव्य सुखदुःखाशिवाय कांहीं अन्य आहे. तें साध्य काय हें आज सांगावयाचें होतें; परंतु मागच्या प्रसंगी मातेचें प्रेम, पित्याची वत्सलता, मित्राचा स्नेह, स्त्रीपुरुषांचें प्रेम वगैरे जे दृष्टांत घेतले होते त्यांत मातेचें प्रेम पुढें होणाऱ्या सुखासाठीं नसून अहेतुक असतें, व अशा प्रकारचे जे संबंध असतात त्यांत नेहमीं स्वतःचेंच हित व्हावें हा हेतु नसतो; माता आपल्या स्वतःस कष्टविते व दिवसाची रात्र करिते तें स्वतःच्या सुखहेतूस्तव नसतें; आणि आपल्या मुलांचें कल्याण व्हावें, त्याचें सामर्थ्य व

ज्ञान वाढावें यासाठींच पिता झटत असतो व धन्यता मानितो असें ह्मटलें होतें. आणि धर्मसंस्थेचा हेतु काय याचा विचार करितांना वर सांगितलेल्या संसारसंबंधांमध्यें अमूर्त परमेश्वराचीं मूर्तिमंत ओतलेलीं लक्षणें आढळतात; आणि अत्यंत दुर्भाग्य, चांडाल, चोर, रामोशी वगैरे लोकांमध्येंही प्रत्येक मनुष्यास आपणास प्रिय असें कांही तरी असतें यावरून सुखाकडेच दृष्टि देऊन मनुष्य कष्ट सोसतो हें ह्मणणें, अगर अशी कल्पना करणें, वस्तुस्थितीला जुळत नाहीं, असें प्रतिपादन केलें होतें.

यावर श्रोतृसमुहापैकी एका विचारी गृहस्थानें अशी शंका घेतली की, 'प्राकृत जनांत असे पुष्कळ आहेत की, जे आपणांस दुःख झालें तरी बेहत्तर, पण दुसऱ्याचें नुकसान करितात. दुसऱ्याचे दोन डोळे फोडण्यासाठीं आपला एक डोळा फोडून घेतात. दुसऱ्यास अपशकुन व्हावा ह्मणून आपलें नाक कापून घेतात. अशा प्रकारें सृष्टीमध्यें सर्व तऱ्हेचे लोक आढळतात. ह्मणून तुह्मी ह्मणतां त्याप्रमाणें कांहीच सिद्ध होत नाहीं, व तुह्मी सांगितलेलें लक्षण जुळत नाहीं.' अशा रीतीनें धर्माचा घोटाळा करण्याचें कारण नाही, असें त्यांना मीं उत्तर दिलें. कारण, तुह्मी ह्मणतां त्याप्रमाणें वाईट वर्तन करणारांस राजदंड आहे व न्याय होऊन त्यांस देशोधडीस लाविलें नाहीं, तोंच आपण त्यांस लोकांतून उठवून देतों. आणि राजदंड होण्यापूर्वींच आपण अशा

दुर्जनांस निंदादि शासनें करितों; तसेंच, उलट चांगल्या मार्गानें चालणारांशीं आपण प्रेमानें वागतों. यावरून नियमबद्ध कोणतें व अपवादसूचक कोणतें, हें समजण्यास कठीण नाहीं. व तुह्मीं सांगितलेले प्रकार अपवादाचे आहेत, हें उघड दिसतें. पितापुत्राचा संबंध अत्यंत द्वेषाचा, बंधुबंधूमध्यें अत्यंत वैरभाव, आईच्या आज्ञेचें उल्लंघन करणें हेंच मुलाचें व्रत, असे अतिशय दैन्याचे, पापाचे प्रकार क्वचित् आढळण्यांत येतात खरे; परंतु सामान्य स्थिति पाहिली, तर नियम कोणता व अपवाद कोणता याची खात्री होईल. यावर दुसरींही प्रमाणें देतां येतात. मनुष्य नेहमीं आपण सुखांत असावें, आपणास त्रास होऊं नये, अशा हेतूनें खटपट करितो व दुःखाला भितो, असें त्याच्या वर्तनावरून दिसत नसतें; तर संसारांतील सर्व प्रकारचे संबंध यथास्थित राहावे, हेंच मुख्य धोरण असतें.

कौरव माझे आप्त, त्यांच्या सैन्यांत माझे गुरुजी वगैरे आहेत, तर मग त्यांस युद्ध करून मारावें कसें, असें अर्जुनानें ह्मटलें, तेव्हां हा व्यामोह अन्यथा आहे, असा व्यावहारिक उपदेश श्रीकृष्णानें त्याला केला, असें ज्ञानेश्वरीच्या दुसऱ्या अध्यायांत वर्णन केलें आहे. परंतु अर्जुनानें तो मान्य केला नाहीं, तेव्हां श्रीकृष्णानें पुनः बोध केला, तो या गोष्टीचा विचार करणारांनीं अवश्य पाहावा. कारण, त्यामध्यें सुखदुःखाची खरी योग्यता काय आहे; हर्षशोक हीं

केवळ रस्ता समजण्यासाठीं रस्त्यांत ज्याप्रमाणें पाट्या लावलेल्या असतात त्याप्रकारचीं मार्गदर्शक चिन्हें होत; व सूचना होण्यापुरता काय तो त्यांचा उपयोग आहे; तीं स्वतः प्राप्तव्य नाहींत; आणि हर्ष, शोक अथवा सुखदुःखाची स्थिति यांचा जीवात्म्याशीं काय संबंध आहे, तें मनावर ठसण्यासारख्या रीतीनें दाखविलें आहे. यावर कोणी ह्मणेल कीं, हें शाब्दप्रमाण झालें. अशा विचारांस अनुभवाचें प्रमाण द्यावें लागतें तें कोठें आहे ? हा सवाल यथार्थ आहे. आतां आपण अनुभविक प्रमाण पाहूं या.

प्रथमतः ज्यांस इंग्रजी भाषेमध्यें Civilized असें ह्मणतात व त्याच अर्थानें ज्यांस ज्ञानेश्वरीमध्यें उत्तमगुण नागरिक असें ह्मटलें आहे, त्यांच्या व रानटी लोकांच्यामध्यें अतर काय याचा आपण विचार करूं लागलों, तर नागरिकता, अथवा सामर्थ्याचा अत्यंत विकास यानेंच लोकसमुच्चयाचे हे विभाग झाले आहेत, असें दिसून येईल. शहरांतल्या लोकांस ज्या गोष्टी कराव्या लागतात, अथवा ज्यांचेविषयीं विचार कर्तव्य असतो त्यांचा समुच्चय खेडेगांवांतल्या लोकांपेक्षां जास्त असतो, हाच मुख्य फरक होय. खेडेगांवांतले लोक स्वस्थ बसून राहतात, अथवा त्यांस सुखाची इच्छा नसते असें नाहीं. नागरिकांचा नेहमींचा सराव व वहिवाट हीं पाहिलीं असतां त्यांच्यामध्यें अनुभवाचा समुच्चय अधिक असतो. नागरिकांस काळजी अगर श्रम कमी

असतात असें नसून सामर्थ्य अधिक असतें. नागरिकांतही चार सहा महिन्यांची गोष्ट राहूं द्या; पण उद्यांचा चरितार्थ कसा व्हावयाचा याची मुळींच चिंता नसते असेही हरीचे लाल असतात. परंतु कैकाडी, वडेर, वैदू, कातकरी व भिल्ल इत्यादि रानटी स्थितीतील लोकांपेक्षां नागरिकांत कांहीं अधिक आहे व तें चांगलेपणाचें आहे. तसेंच युरोपिअन लोक व आपले लोक घ्या. युरोपिअन लोकांत ज्ञानाविषयी औत्सुक्य, नेटानें काम करणें, हव्यास, विवंचना व आत्मसंयमन ह्यांचा विकास झाला आहे, तितका आपणांमध्यें नाही. एकंदरीनें नागरिकपणा अथवा सुधारणा ह्मणजे चांगल्या गुणांचा अतिशय असणें हाच नियम असतो. भिल्ल व कोळी ह्यांच्यामध्यें शरीरसामर्थ्य आहे, परंतु त्यांच्यांत जाण्याची आपल्याला इच्छा नसते. हा नागरिक व रानटी लोकांमधील भेद कोठून आला ह्मणून पाहूं लागल्यास, नागरिकांस सापेक्ष सुख जास्ती होतें असें नाही, तर क्षमता अथवा एका जातीचें सामर्थ्य अधिक आहे, यामुळें तो भेद होतो, असें दृष्टोत्पत्तीस येईल. नागरिकांत शरीराचे व मनाचे परिश्रम करण्याची उच्च प्रतीची योग्यता अधिक असते. त्यांच्या ज्ञानाचा परिघ मोठा असतो. त्यांच्यावर प्रतिक्षणी चांगले संस्कार अधिक होत असल्यामुळें चांगल्या वृत्तींचा विकास जास्त होतो. ते शरीरानें दुर्बळ असले, तरी एक क्षमता अधिक व विकास अधिक असल्यामुळें पुष्कळ कार्यभाग होतो. निदान वर्षसहा-

महिन्यांची घरांत सामुग्री असावी, पुत्रपौत्रांची व्यवस्था आपल्या हयातीमध्यें व आपल्या पश्चात् चांगली असावी, अशी इच्छा नागरिकांमध्यें अधिक असून प्रयत्नही त्याच मानानें होत असतो, आणि वेळेनुसार दुःख, किंवा त्रास अधिक होतो. त्यांस निर्भयता अधिक असते, परंतु काळजीही अधिक असते; इतकेंच की, परस्परविरोध व पोटापाण्याची जाळणारी दाहक काळजी नसते. ज्ञान व मानसिक शक्ति वाढविण्याची चिंता असते. यावरून सुख व दुःख हीं केवळ साधनें अथवा मार्गदर्शक चिन्हें आहेत, हें सिद्ध होतें. मानसिक शक्तींचा विकास आयासानें झाला तरी पाहिजेच.

दुसरी उदाहरणें घ्या. एखाद्या श्रीमंताचा मुलगा विद्येच्या व्यासंगानें जीवापाड मेहनत करितो, तो काय पोट भरून शरीरसुख होण्यासाठीं? नाही. तर केवळ ज्ञानौत्सुक्यानें. मातेचें प्रेम जसें तिला ओढून मुलासाठीं कष्ट करावयास लावितें, तशीच जिज्ञासा ह्याच्याकडून परिश्रम करविते. अत्यंत हानि आहे असे उद्योग नागरिक अथवा सुधारलेले लोक कां करितात? प्रतिवर्षीं जहाजांचीजहाजें भरून ध्रुवांकडे जाणें, हें युरोपांतील प्रत्येक देशांत भूषण समजतात, तें कां? तिकडे गेल्यानें हजारों माणसें बर्फांत सांपडून मरतात; तरी त्या अगम्य वाटलेल्या प्रदेशाचा शोध लागावा ह्मणून अव्याहत प्रयत्न चालू आहेत. अशी जिज्ञासा, असा विकास, आपल्या लोकांत नाहीं. या उद्योगांत अतिशय

कष्ट सोसून शेंकडो मनुष्यें जीवाचा बळि देतात तें केवळ जिज्ञासेनें. कारण, नांव मिळविण्यासाठीं ह्मटलें, तर जे आजपावेतों गेले व मेले त्या सर्वांचें नांवगांव राहिलें आहेच असें नाहीं.

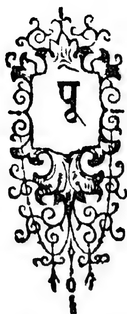
यावरून हे दुःखाकरितां बळि जातात व यांस दुःखाची पर्वा नाही आणि सुखाचा विचार नाहीं, हें उघड आहे. वरील दृष्टांतांवरून सुखप्राप्तीसाठी, अथवा दुःख टाळण्यासाठीं सर्व कांही होतें, हें ह्मणणें जुळत नाहीं. व सुखप्राप्त्यर्थ असे उद्योग होतात हा आरोप, मातेच्या प्रेमावर आणलेल्या आरोपासारखाच आहे. नीच वृत्तीचा उच्च वृत्तींना व्यत्यय येऊं नये व उन्नत भावांचा विकास व्हावा, हाच मनुष्यांचा साधारण हेतु असतो, हेंच सत्य आहे. जसा माळी फुलांचें सौंदर्य, त्यांचा सुगंध व त्यांचें माधुर्य यांचा बिघाड होऊं नये, कळी करपूं नये, ह्मणून मुळांस पाण्याचें सिंचन करीत असतो, तसे तुह्मी आह्मी प्रत्येकजण फुलें आहों, व आपल्या अंगच्या सद्वृत्ति विकसित व्हाव्या ह्या हेतूनें सुधारलेल्या अथवा नागरिक अशा बहुतेक लोकांचे संसारांतील व्यवहार होत असतात. असें नसून केवळ सुखदुःखावर दृष्टि ठेवून आपण प्रयत्न करीत असतों, तर ते फारच शिथिल झाले असते. अनेक वेळां दुःखाच्या मार्गानेंच मनुष्याचा उदय होतो, आणि भाग्य उघडतें असेंही होतें. जो शिपाई लढाईंत जाण्यास तयार होतो त्याच्या ठिकाणीं एका जातीचा

विकास आहे, ह्मणूनच तो धारातीर्थी पडावयास प्रवृत्त होतो, व त्याला पाहून मन सुप्रसन्न होतें. रणांगणावरून जगून आला, तर त्याला बहादुरी मिळते. पोटापाण्याची निचिंती व्हावी ह्मणून त्याला पगार ठरविलेला असतो, हा भाग निराळा. परंतु इतक्यावरून तो केवळ नांवलौकिकासाठी, अथवा पगाराच्या लोभानें आपल्या जिवावर उदार होतो असें ह्मणणें बरोबर नाहीं. पोट भरण्याविषयींची चिंता ही इंगळींच्या, ह्मणजे मोठ्या विंचवाच्या आगीसारखी आहे, व तिच्यामुळें मनुष्य अगदी बेहोष होऊन त्याचें विकासाचें सामर्थ्य नाहीसें होतें; ह्मणूनच तिच्यापासून शिपाई मुक्त असावा ह्या उद्देशानें पगाराची योजना असते. ह्या सर्व अनुभवाच्या गोष्टींवरून उन्नत गुणांचा प्रभव आणि उत्कर्ष व्हावा व त्यावर जडाचें दडपण पडूं नये, हेंच व्यवहाराचें खरें स्वरूप आहे, हें सिद्ध होतें. असें नसतें तर संसारासंबंधाचीं जी अनेक बंधनें दृढ बसतात, ती तशीं झालीं नसती. काळजी नसावी, अथवा विचाराचा त्रास नसावा, असें नागरिकतेचें लक्षण नाही. ती केवळ पोटापाण्याची नसावी–आपल्या उन्नत अंशाच्या विकासाची असावी व आपल्याहून इतरांची असावी. यांतही पायऱ्या आहेत. सारांश, विकास अधिक होणें आणि क्षमता अधिक येणें, हाच नागरिकतेचा मुख्य हेतु, हेंच नागरिकतेचें मुख्य लक्षण आहे. धर्माचाही प्रकार व हेतु असाच आहे, हें अन्य वेळेस विचाराकारितां आपल्यापुढें सादर करीन.

व्याख्यान नववें.

भागवतधर्माचें रहस्य.

पूर्वीं दोन प्रसंगीं सुखदुःख साध्य किंवा त्याज्य विषय नव्हत याचा विचार व्यावहारिकदृष्टया सांगितला. कर्ममार्गानुयायी सर्व धर्म व संप्रदाय, सुख साध्य व दुःख त्याज्य याच धोरणानें चालणारे असतात; परंतु खरोखर पाहिलें, तर मनुष्यजन्माचें साध्य सुखप्राप्ति आणि दुःखत्याग नव्हे, हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. तरी आपल्या एकट्याच्या बुद्धीला प्रशस्त वाटला तितक्यानेंच तो मार्ग प्रशस्त झाला, अथवा आपणास कांहीं युक्त वा अयुक्त वाटतें ह्मणून तें योग्य किंवा अयोग्य, असा अभिमान बाळगूं नये. शाब्दप्रमाण लक्षांत आणून, अथवा मनुष्य जातीचे आप्त जे साधुसंत, ज्ञानी, थोर पुरुष होऊन गेले त्यांचे विचार काय आहेत ते पाहून आपल्या मताच्या खरेपणाविषयीं अधिक समजूत करून घ्यावी; आणि कोणत्याही बाबतींत आग्रह धरण्यापूर्वीं आपणापेक्षां अनंतपट जे श्रेष्ठ जन त्यांचें तिच्यासंबंधानें काय ह्मणणें आहे तें पाहून आपण आपल्या बुद्धीची स्थिरता करून घेतली पाहिजे.

व्यवहारामध्यें सुखच काय तें साध्य अशी समजूत नाहीं, व आपल्या ठिकाणीं जें गुणसामर्थ्य आहे त्याचा पूर्ण विकास व्हावा आणि बीजरूपी सामर्थ्ये व क्षमता वाढवावी याच हेतूनें वर्तन होत असतें, हें मागील प्रसंगीं दाखवून दिलें. आपल्या अंगांत जीं उपयुक्ततेचीं लक्षणें असतात त्यांच्या समुच्चयाचा विकास व्हावा आणि क्षमता वृद्धिंगत होत जावी, हेंच एक साध्य आहे; सुखदुःख हीं केवळ साधनें आहेत; सुखाच्या उपायांनीं तें साधत असेल, तर ठीकच; परंतु दुःखाच्या उपायांनीच साधत असेल तर दुःख सोसलें पाहिजे व तें आपण सोशीतही असतों, हें उघड आहे. प्रेमाचे संबंध व तज्जन्य व्यवहार घ्या, किंवा देवघेवीचे व्यवहार घ्या, त्यांचें शुद्ध स्वरूप अथवा त्यांचा पाया हाच आहे;हा सर्वत्र लागू नियम. अन्य केवळ अपवाद अथवा प्रमाद होत. आई बालकाविषयीं निष्ठुर; मातेची आज्ञा उल्लंघन करण्याचा निश्चय असणारा मुलगा; पतीला पाहून कपाळास आंठ्या पडणारी बायको व पत्नीशी कठोरपणानें वागणारा पति अशी स्थिति कधीं कधी दृष्टीस पडते; परंतु ते अपवादच ह्मणावयाचे. आपलें जीवित दुसऱ्याच्या उपयोगी पडावें, हीच मनाची धाव व व्यवहारांत योजना दिसते.

तशीच योजना अध्यात्मांत दिसते. व्यवहारांत अध्यात्मज्ञान येत नाहीं व चांगला अभ्यास होत नाही, तर तो व्यवहारच खरा नव्हे. श्रीकृष्णानें अर्जुनाला जो भगवद्गीतेंत

उपदेश केला आहे त्यांत कर्मफलत्यागाची मातब्बरी सर्वांत अधिक सांगितली आहे. कर्मफलत्यागाचा अर्थ वामनांनीं सुखस्पृहात्याग, ह्मणजे सुखाच्या इच्छेचा त्याग, असा केला आहे. गीतेमध्यें कर्मयोग, व कर्मत्याग ह्मणजे कर्मसंन्यास, या दोन गोष्टींचें प्रतिपादन केलें आहे. आप्तवर्ग, इष्टमित्र, गुरु व गुरुपुत्र अशांचा प्राणनाश आपल्या हातून ज्या युद्धांत होणार त्याला श्रीकृष्ण आपणास उद्युक्त करूं पहातो असें वाटून ज्यास आपण स्मशानवैराग्य ह्मणतों तशा प्रकारचा उद्वेग अर्जुनाच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाला. त्याची चित्तवृत्ति करपली; परंतु बुद्धि स्थिरावून करपली नव्हती तोंपर्यंत तो खरा कर्मसंन्यास नव्हे. कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांची सांगड घालून द्यावी याच हेतूनें गीताशास्त्राची उत्पत्ति झाली. श्रीकृष्णानें ज्ञानापेक्षां अभ्यास अधिक, अभ्यासाहून ध्यान अधिक व सर्वांत कर्मफलत्याग उत्तम योग्यतेचा असें सांगितलें. या उपदेशांत कर्म ह्मणजे जें कर्मठपणानें केलें जातें त्याला जागाच नाहीं, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. परमेश्वराच्या अनंत गुणांतून एकेकास धरून त्यालाच प्राधान्य देण्याकडे सांप्रदायी धर्मांचा कल असतो. आपणास जें अपूर्ण ज्ञान झालें असतें त्यांतच मग्न होऊन एका दुबळ्यानें दुसऱ्या दुबळ्यास नांव ठेवावें अशी गत यांच्यामध्यें परस्परांविषयी होत असते. ज्ञान कितीही प्राप्त झालें, तरी तें अभ्यासाशिवाय स्थिरावत नाहीं; यावरून अभ्यासाची श्रेष्ठता सिद्ध होते. अभ्यासाचा लय

कोठें तरी लागलाच पाहिजे व तो ध्यानांत झाला पाहिजे. तसेंच ध्यान सर्वत्र सर्वकाळ राहत नाहीं; तें वृत्तींत स्थिर राहिलें पाहिजे व तें कर्मफलत्यागाशिवाय होत नाहीं. ह्मणूनच कर्मफलत्यागाची योग्यता जास्ती सांगितली आहे. गीतेंतील उपदेशाचा उपसंहार अठराव्या अध्यायांत केला आहे व त्यांत सिद्धांत हा आहे कीं, कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांची सांगड घातली पाहिजे आहे—असा बोध केला आहे. कर्म तर करावयाचें आणि तें करीत असतां सुखस्पृहतेचा त्याग करावयाचा, हें कसें होईल? तर श्रीकृष्णानें अर्जुनास उपदेशिल्याप्रमाणें परमेश्वराच्याठायीं सर्व कांहीं अर्पण केल्यानें. प्रत्येक कर्म देवाला अर्पण करावयाचें; असें झालें ह्मणजे कर्मयोगाचा व कर्मत्यागाचा, अथवा कर्मफलत्यागाचा, एकवटपणा अथवा सांगड झाली. हाच गीताशास्त्राचा व भागवतधर्माचा अमोलिक प्रसाद होय. इतर सांप्रदायी धर्मांत व धर्मपुस्तकांत चांगल्या आज्ञा, उपदेश, अथवा वाक्यें असलीं तरी त्यांची योग्यता या उपदेशाच्या मानानें पुष्कळ कमी. सुखाची इच्छा सोडून दे आणि सर्व कर्मांचें पर्यवसान परमेश्वराच्या ठिकाणीं कर या श्रीकृष्णवाणीची महति अप्रतिम आहे. हें प्रमाणभूत घेतलें, तर शाब्दप्रमाणांमध्यें, ह्मणजे आप्तवाक्यांमध्यें याहून श्रेयस्कर दुसरें मिळण्यासारखें नाहीं. इतर धर्ममार्गांविषयीं कोणीही व्यक्तीनें अश्रद्धाळू असावें, अथवा त्यांची निर्भर्त्सना

करावी असें नाही; उलट खरा मार्ग आपणासच समजला असा अभिमान आपल्या ठायीं बाळगूं नये, असाच श्रीकृष्णाचा बोध आहे; व हें त्या महात्म्याचें प्रमाणवाक्य आहे.

आध्यात्मिक दिशेविषयीं विचार करितां आपली जोंपर्यंत सुखाच्याच इच्छेनें कर्म करण्याकडे प्रवृत्ति आहे तोंपर्यंत आपण या मार्गांतच नाहीं, व आपल्याठायीं धर्मबीज असतां अधर्माचें वितान झालें आहे, असेंच समजलें पाहिजे. सुखप्राप्त्यर्थ पुण्यकर्म करावें, मग तें सुख ह्या लोकचें असो, किंवा स्वर्गलोकीचें असो, असें ह्मटलें ह्मणजे जे भगवद्गीता प्रमाण मानितात ते ह्मणतील की, हें सर्व अन्यथा प्रतिपादन आहे. अग्निष्टोम वगैरे केल्यानें स्वर्गसुख मिळावें अशी जर इच्छा असेल, तर भगवद्गीता प्रमाण धरितात ते ह्मणतील कीं, हें आह्मांस पसंत नाहीं. सुखाची कसोटी लावली ह्मणजे प्रत्यक्ष सुखाला, किंवा कर्ममार्गानें सांगितलेल्या सुखाला थोर मानावें असा विचार सहज मनांत येतो; व तो आला कीं पापवासनेला आंत शिरावयास अवकाश मिळतो, आणि अधिकारमदानें, द्रव्यमदानें, अथवा सामर्थ्यमदानें विषयभोगाची महती वाटूं लागते. ऐहिक सुख मोठें, किंवा स्वर्गसुख मोठें, हा विचार मनांत आला ह्मणजे तराजू धरून पारड्यांमध्यें वजन घालण्याचा प्रकार होतो, व स्वर्गसुखाच्या बाजूला कापसाचें हलकें वजन पडून ऐहिक सुखाच्या पारड्यांतलें लोखंडाचें भारी तोल आह्मांस आपल्याकडे वळवून खालीं

दडपून टाकतें. एतावता, सुख साध्य ह्मणून चालण्यानें दिशाच चुकते. मनुष्याची दिशा सुखप्राप्त्यर्थ सर्व कांहीं करावयाचें अशी झाली कीं, नुकतेच वर सांगितलेले प्रमाद व्हावयाचे. ज्यानें शुद्ध वर्तन व्हावयाचें नाहीं तें ज्ञानही अशुद्धच ह्मणण्यास हरकत नाहीं. सुखप्राप्तीचीच इच्छा धरून चालणाऱ्याच्या हातून सदाचरण घडो, अथवा औषध गोड करून दिलें असतां तें पथ्यकारी होवो, तो भाग निराळा; परंतु जोंपर्यंत सुखच प्राप्तव्य असा समज आहे, तोंपर्यंत सुखाच्या सापेक्षतेचा विचार येऊन अंतःकरणाची शुद्धता व्हावी तशी होत नाहीं. कर्ममार्गानें सांगितल्याप्रमाणें चंद्रलोक, सूर्यलोक मिळत असले, तरी तें कांहीं खरें प्राप्तव्य नाहीं. भगवद्गीतेंत सांगितलेल्या ज्ञान, अभ्यास व ध्यान या एकावरएक पायऱ्या चढून गेलें असतां शेवटली पायरी, कर्म करीत असतां कर्मफलाची, ह्मणजे सुखाची, इच्छा सोडली पाहिजे, ही आहे. ह्मणून कर्मफलत्यागाविषयीं जो बोध केला आहे त्यांतच भागवतधर्माचें मुख्य रहस्य आहे; आणि सर्व लोकांस दिशा दाखविण्याचा, अथवा उपदेश करण्याचा, जो थोर अधिकार भागवतधर्माला आहे तो याच रहस्यानें येतो. तें रहस्य हेंच कीं, 'कर्म कर, परंतु परमेश्वरार्पण कर.' आपल्यापैकीं कर्मठपणानें चालणारेही 'न मम' असें श्रौतस्मार्तकर्म करितांना ह्मणतात; परंतु असें करण्यानें गीताशास्त्रानें सांगितलेल्या दिशेचा तोंडानें उच्चार मात्र होतो. सुख व दुःख

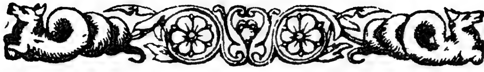
यांतून जें येईल तें मला मान्य आहे, तुला (परमात्म्याला) अर्पण असें कर्म होऊं दे, अशी अंतःकरणाची वृत्ति नसते. ज्ञानमार्गी लोक आह्मांला जन्ममरण नको, यांतून सुटका व्हावी ह्मणून प्रयत्न करीत असतात; परंतु तुकोबासारखे भागवतधर्माचे अनुयायी साधु देवापाशीं प्रार्थना करितात ती अशी:

हेंचि दान दे गा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥
गुण गाईन आवडी । हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥
नलगे मुक्ति धन संपदा । संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे गर्भवासीं । सुखें घालावें आह्मांसी ॥ ४ ॥

ते मागतात कीं, देवा, मृत्युलोकीं आह्मांस जन्म दे; परंतु तुझी सेवा व संतसंग घडेल असें कर. या एका जन्मांत सर्व कर्में देवाला अर्पण व्हावी तशी होत नाहीत; ह्मणून तसें करण्याची क्षमता अंगीं येण्यासाठीं पुनःपुनः मृत्युलोकी जन्म झाला तरी हरकत नाहीं, असें ते सांगतात. सुखस्पृहा व दुःखत्यागाची इच्छा नको. गीताशास्त्राच्या पायावर हा सिद्धांत रचलेला आहे व त्याचें बारकाईनें मनन करण्यासारखें आहे. एकंदरीनें विकास, प्रभाव व क्षमता हीं साध्य हेंच खरें आहे. तें कोणत्या मार्गानें होईल ह्याविषयीं मतभेद असूं शकेल. परंतु साध्य अथवा प्राप्तव्य काय, याविषयीं शंका नसावी. कोणताही संप्रदाय असला तरी त्याचेपासून आग्रह, द्वेष, व आसक्ति हीं दूर झाली नाहींत, तोंपर्यंत त्यामुळें मनाची खरी

उन्नति व धर्मसंबंधानें प्रगति झाली नाहीं, असेंच समजलें पाहिजे. चांगल्या गुणांचा विकास, शुद्धपणा, मंगलपणा हे वाढून परिमल सुटेल, छाया होईल, असेंच धर्मरहस्य असलें पाहिजे; सांप्रदायी धर्मापासून हा भाग सिद्ध होत नाहीं. सुखप्राप्त्यर्थ धर्माचरण करावें, अशी ज्या धर्मांत अथवा धर्म-पंथांत समजूत असेल, तो धर्म अशुद्धच व केव्हांनाकेव्हां तरी नाश पावणार. सुखप्राप्तीसाठीं सर्व कर्मप्रवृत्ति असणें हीच खरी अडचण आहे. प्रत्येक कर्म देवाकरितां आहे; 'न मम,' माझें अथवा मजप्रीत्यर्थ नव्हे, हा गीताशास्त्राचा व भागवत-धर्माचा उपदेश निरंतर लक्षांत वागविला असतां परमात्म्याशीं होणारें ऐक्य खरें; वेदांत्यांचें ऐक्य केवळ तत्वैक्य. सारांश, धर्मपथाचें अनुसरण करून परमेश्वराच्या कांहीं गुणांचें ज्ञान झालें, तरी खरें प्राप्तव्य हातास आलेंच नाहीं, असें म्हटलें पाहिजे. वहिवाटीप्रमाणें साधनें अनुकूल असतील, तदनुरूप मधुरता, क्षमता, वगैरे सद्गुणांचा विकास तसाच फैलाव होणें हेंच खरें प्राप्तव्य. या सिद्धांताचें दिग्दर्शन मी ह्या प्रसंगीं आध्यात्मिक गोष्टींस अनुलक्षून केलें आहे, त्याचें आपण सर्वांनीं अवश्य मनन करावें अशी विनंती करून मी रजा घेतों.

सनातन आर्यधर्माचीं लक्षणें.

[भागवतधर्मावरील व्याख्यानें सुरू असतां एके दिवशीं न्यायमूर्तींकडे दोघे आस्थेवाईक तरुण व होतकरू गृहस्थ गेले. व "तुह्मी प्रार्थनामंदिरांतील व्यासपीठावर बसून आर्य-धर्माप्रमाणें चालणाऱ्या एकनाथस्वामीच्या ओव्या मूळ घेऊन उपदेश करितां हें काय, असें करण्यास तुह्मांस अधिकार काय, व हें तुह्मांस आमचा हिंदूंचा जो आर्यधर्म त्यास आधार घेऊन बोलणें जमतें कसें?" अशा त्यांनी शंका घेतल्या. ह्या गृहस्थांच्या शंकांच्या निरसनार्थ पुढील भाषण झालें.]

भागवतधर्म हा सनातन चालत आलेल्या हिंदुध-र्मरूप प्रवाहांत अवगाहन करणारी जी ह्या तरुण गृहस्थांसारखी मंडळी तिचाच असून, प्रार्थनासमाज हिंदुधर्माचा फांटा नसल्यामुळें, या मंदिरांत भागवतधर्माचें निरूपण करणें हा प्रमाद होय, ह्या आक्षेपाला विशेष स्थान आहे असें नाहीं. तरी त्याचें निराकरण करितांना सनातन-आर्यधर्म ह्मणजे काय, त्याचीं विशेष लक्षणें कोणतीं, त्यांच्यापैकीं भागवतधर्मांत किती आढ-

ळतात व प्रार्थनासमाजानें जो संप्रदाय अंगिकारिला आहे त्यांत त्या लक्षणांपैकी कितींचा समावेश होतो, ह्याचा विचार अवश्य कर्तव्य आहे. या गोष्टीचा आस्थेवाईकपणानें विचार केला असतां भ्रमाचें निरसन होईल व मनाला शंकेमुळें बाधा होणार नाही. यास्तव आर्यधर्माची विशेष लक्षणें, ज्यांच्या योगानें त्यास आर्यपण आलें आहे, ती कोणती याचा विचार ह्या ठिकाणी करणें अन्यथा होणार नाहीं.

परंतु एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. ती ही की, जसें आपण एकाद्या थोर पुरुषाचा सहवास अगर ओळख करून घेण्याचा हेतु धरिला, आणि आपण त्याच्या घराभोंवती घिरट्या घालीत राहिलों, अथवा पहारेकऱ्यांचें अगर रक्षकांचें आर्जव करून जेथें तो गृहस्थ बसला असेल तेथें जाऊन फक्त त्याच्या चेहऱ्याकडे, पोशाकाकडे व राहाण्याच्या वहिवाटीकडे पाहिलें, तर त्याचा कांही विचित्रच प्रकार दिसतो. तो आर्यलोकांप्रमाणें राहात नाही, आपल्यामध्यें व त्याच्यामध्यें अंतर पडलेलें आहे असें, त्याच्याबरोबर बसून बोलणें चालणें वगैरे जे खऱ्या स्वरूपाच्या ओळखीचे उपाय त्यांचा लाभ न झाल्यामुळें आपणास वाटतें. तसाच प्रकार ह्या समाजाच्या भोंवती घिरट्या घालणारास, अथवा सभासदांचे तरतऱ्हेचे पोशाक, खुर्च्यांवर बसणें, फक्त रविवारी ख्रिस्ती लोकांप्रमाणें उपासनेस जमणें वगैरे वरवरचे प्रकार पहाणारास होऊन या संस्थेच्या खऱ्या स्वरूपाची त्यास ओळख होत नाहीं. तर तुह्मी

हिच्या संबंधानें ओळख ह्मणून जो विशेष भाग आहे त्याचा लाभ करून घ्या. जसें, उदाहरणार्थ घेतलेल्या थोर गृहस्थाची चांगली ओळख पटल्यानंतर त्याच्या पोशाकावरून अवहेलना करणें सुटून तो सन्मान्य, तो खरा आर्य असें वाटतें आणि त्याची न्यायबुद्धि, सभ्यता, विद्वत्ता वगैरे सद्गुण आपणास समजून येतात; तसेंच या आमच्या संप्रदायाच्या संबंधानें उपकरणांकडेस पाहणारांस सहवासाशिवाय खरी ओळख होणार नाहीं. ह्मणून सांगणें हेंच की, सहवास करा, ह्मणजे तुह्मांस ह्या संस्थेचें खरें स्वरूप कळेल. आणि प्रार्थनासमाज आर्यधर्माच्या अंतर्गत होतो, किंवा अन्य धर्मांशी याचें साहचर्य आहे तें समजेल. पोषाक, आचार, बसण्याची तऱ्हा इत्यादि बाह्य स्वरूपावरून अंतर्गुणांविषयीं तर्क बांधणें बरोबर होणार नाहीं.

परमेश्वराचा व भक्ताचा साक्षात् संबंध, हें आर्यधर्माचें पहिलें व अत्यंत महत्वाचें लक्षण होय. भक्त किती हीन, दीन, पतित, अज्ञान, कंगाल असो, त्याचें मन कळवळलेलें असलें व तो खरोखर दुःखी असला, तर त्याचें देव प्रत्यक्ष संबोधन करितो, व तें आपल्या हातानें प्रेमानें स्वतः करितो. त्याला मध्यस्थाची गरज लागत नाही, भट पुजारी कांही नको. आर्य धर्मामध्यें कितीही शाखा व संप्रदाय असले, त्यावर कितीही पटलें अगर मातीचा लेप बसलेला असला, तरी आर्यधर्मांत भक्त अधिकारी, ज्ञानवान्, उच्च जातीचा पाहिजे असें नाहीं. जितका तो अनाथ, त्रस्त असेल, तितकें त्याला देव प्रत्यक्ष

दर्शन देऊन त्याचा उद्धार करितो. कधीं कधीं भक्त मागतो एक, आणि देव देतो दुसरेंच. परंतु परिणामी भक्ताचें कल्याणच होतें. अन्य धर्मांत ह्या संबंधानें गोम असते; दैवताच्या आणि उपासकाच्या मध्यें पडदे असतात, तसे यांत नाहींत, व देवाचा आणि भक्ताचा प्रत्यक्ष संबंध असतो. भक्त विह्वल झाला, कासाविस झाला ह्मणजे पुरे; मध्यस्थ पुरुषाची कृपा नलगे.

आर्यधर्माचें अंगभूत, सर्वव्यापी, व सर्व शाखांला लागू असें दुसरें लक्षण हें की, तो ऐतिहासिक धर्म नव्हे. अमुक एका कालीं, अथवा देशी, अमुक एका व्यक्तीला परमेश्वरानें रूप धारण करून खरा धर्म सांगितला; अन्यत्र सर्व अंधार ठेविला, हा विचार यांत नाही. याच्यामध्यें संप्रदाय अनेक आहेत, तरी त्यांतून अमक्या एका पुरुषानें उपदेशिला तोच आर्यधर्म, असें कोठें आढळावयाचें नाही. अमुक एकच ग्रंथाची महति आहे असें नाही. सोईचा व गैरसोईचा हा प्रश्न वेगळा; परंतु यांत अमुक ग्रंथ अथवा पंथ पहिला, अमुक दुसरा; एक अधिष्ठाता, एक अधिकरण असें नाहीं. सर्वांची योग्यता सारखी. हा ऐतिहासिक नाही यावरूनच याच्या तिसऱ्या लक्षणाची प्राप्ति होते. कोणताही धर्म ऐतिहासिक असला ह्मणजे त्याची वाढ खुंटते. एकदा इतिहाससिद्ध ठरलें तेंच सत्य, त्यांत अंतर पडावयाचें नाहीं असें झालें, ह्मणजे अर्थात् वाढीला अटकाव झाला.

आर्यधर्माचें तिसरें लक्षण हें कीं, हा इतर धर्माप्रमाणें स्थायिक नसून याला वाढ आहे. एकाद्या झाडास कधी वाढ, कधी उतरती कळा, कधीं जरा अशा अवस्था प्राप्त झाल्या तरी खच्ची करून खत मसाला घातला, ह्मणजे वाढीची शक्यता असते; तशी ह्या धर्माची खुबी आहे. याची पूर्वरूपें पुष्कळ झालीं व उत्तररूपें व्हावयाची आहेत. याला अनंतकालपर्यंत वाढ आहे; तिला अवधि नाही. यांत नवे संप्रदाय, नवीन रूपांतरें, नवीन मिश्रण होत जाणार आहे. याला ऐतिहासिक रूप नाही ह्मटलें ह्मणजे वेदादि ग्रंथ तुमच्यांत नाहीत व असल्यास ते तुह्मांस पूज्य नाहीत काय, असा प्रश्न निघतो. होय. ती धर्मपुस्तकें खरीं व ती मान्यही आहेत; परंतु प्रथम वेदांचें बंधन होतें. तरी तितक्यानें समाधान होईना, तेव्हां उपनिषद्रुप आवरण झालें. पुढें पुराणें झाली. परंतु त्यांतील बाष्कळपणा न रुचल्यामुळें साधु पुरुषांनी भक्तिमार्ग, वारकरीपंथ वगैरे स्थापित केले. अशी अनेक रूपांतरें होत होत स्तिमितपणा, तटस्थपणा, जरा हीं अनुभवीत असतांही एखादा खच्ची केलेला खुंट वाढतो त्याप्रमाणें आपण येथवर आलों आहों; तरी वाढ चालूच आहे.

आर्यधर्माचें चौथें लक्षण हें की, या वाढीला एक विशेष दिशा आहे व ती प्रेमाची आहे. जसें झाड सूर्याच्या उजेडाच्या बाजूला वाढ घेतें, त्याचप्रमाणें ह्या धर्माची वाढ तेजोरूपी प्रेमाच्या बाजूला आहे. कधीं कधीं यावर पांघरुणें पडतात, सत्याचा अपलापही होतो, परंतु वाढ खुंटत नाहीं. दोन हजार

चर्षांमागें अग्निहोत्रादि यज्ञासाठीं पशुवध होत असत; परंतु प्रेमभावाचें आधिक्य होऊन ती चाल लोकांनी सोडून दिली. प्रेमबंधन वाढावें, कोणाला दुःख होऊं नये, हीच सार्वत्रिक प्रवृत्ति. जातिबंधन वगैरे निर्बंध व अडचणींचे प्रकार असतां प्रेमाची वाढ आहे, अधिकार वाढत आहे, व वाढीचा व्याप होत आहे. कर्मठपणा व जातिनिर्बंध असतां ही स्थिति व परस्परांविषयी वैमनस्य नाहीसें व्हावें हीच इच्छा; तर मग तीं शिथिल होतील तेव्हां काय प्रकार होईल तो काय सांगावा !

छाप मारून दुसरा छाप धर्माच्या बाबतीत उठवूं ह्मट-ल्यास जमत नाहीं. परमेश्वराच्या पायांपासून वाहात अस-लेल्या ह्या धर्मगंगेचा ओघ प्रेमाचा असून त्यानें प्रफुल्लित झालेल्या वृक्षावरील **भागवतधर्म** हें अत्यंत सुवासिक फूल व मधुर फल आहे, असें आपणांस दिसून येईल; व बारकाईनें विचार करून पहाणारास प्रार्थनासमाजाचें व भाग-वतधर्माचें लक्षणांच्या संबंधानें साहचर्य अत्यंत आहे, हें त्यांतील सभासदांचे पोषाक, बसणें उठणें कसेंही असलें तरी, सहज समजेल. आपल्या देशांतील महापुरुषांनी आपल्या प्रसादरूप वाणीनें व प्रसादरूप वर्तनानें ज्यांत कोणतेही पर्वत आड घातलेले नाहीत, असा भक्तीचा मार्ग खुला करून दिला आहे. मात्र सत्संग करून व सद्ग्रंथ वाचून गैरसमजुतीचे जे भाग असतात त्यांविषयी आपल्या भ्रमाचें निरसन करून घेतलें पाहिजे. कोणी ह्मणेल तुमच्या ह्या धर्माच्या आज्ञा किती

व कोणत्या आहेत, तें सांगा. त्यास आमचें उत्तर हेंच कीं, आमच्या धर्माच्या आज्ञा आठ आहेत, किंवा दाहा आहेत असें नाहीं. सर्व मानवबंधूंशी प्रेमानें वागावें, हीच त्यांतील मुख्य आज्ञा. वर सांगितलेल्या लक्षणांवरून भागवतधर्माचें व प्रार्थनासमाजाचें साहचर्य आहे व त्या धर्माचा या व्यासपी-ठावरून उपदेश करण्यास कांही प्रत्यवाय नाही, अशी खात्री होईल व ह्यासंबंधानें प्रत्येकानें अवश्य विचार करावा, अशी माझी विनंति आहे.

अवघें देखें जन ब्रह्मरूप.

ऐसें भाग्य कई लाहाता होईन ।
अवघें देखें जन ब्रह्मरूप ॥ १ ॥

सा एक तुकोबांचा अभंग आहे. त्या संबंधानें पुष्कळांस वाटतें की, 'अवघें देखें जन ब्रह्मरूप' हें व्हावें कसें ? असें भाग्य आपणास कसें प्राप्त होईल ? ही स्थिति प्राप्त होणें कांही शक्य नाही; ही तुकारामबावांची अतिशयोक्तिच असली पाहिजे. तेव्हां ह्या तुकोबांच्या उक्तीत अतिशयोक्तीचाच भाग आहे, किंवा ती अनुभवाची गोष्ट आहे, ह्याचा क्षणैक विचार केला असतां कल्याणकारक होईल; आणि जन तर काय, पण सगळें विश्वही ब्रह्मरूप ह्मणण्यांत केवळ कविलाघव आहे असें वाटणार नाही. प्रथमदर्शनी ही केवळ कविता आहे, किंवा तिजमध्यें कांही सत्य आहे, अशी शंका तुह्मांआह्मांसारख्या सामान्य जनांच्या मनांत येण्याचा संभव आहे खरा; तथापि थोड्या विचारा अंती ती शंका दूर होईल. तो विचार करण्यास रंगनाथस्वामींनी केलेल्या

सावध सावध सावध मनुजा निजरूपीं सावध रे ॥ध्रु०॥
हिताहित मना न विचारिसि कां झांकुनि नेत्र सदा ।
कामकर्दमीं लोळासि निशिदिनिं मानुनि सौख्य सदा ।
वीज लवूनि सरे सुख तेवीं वेगिं घडे आपदा ।
इंद्रियग्राम विराम घडे मग हरिसी स्मरसी कदा ॥ १ ॥

या पदांत ज्या विषयी कधी बेसावध असूं नये असें सांगितलें आहे तें निजरूप काय आहे, ह्याचा विचार साह्यभूत होईल. ' अवघें देखें जन ब्रह्मरूप ' ह्या भाग्याचा लाभ थोड्याच लोकांस असेल; तथापि तुकारामबावांच्या उक्तीचें व वरील पदांच्या ध्रुपदाचें प्रमेय, या दोहोंतील उपदेश एकच आहे. निजरूपी सावध होणें, आणि अवघें जन ब्रह्मरूप पहाणें, एकच आहे.

अवघें जन ब्रह्मरूप पाहण्याचें भाग्य तुह्मांआह्मांला प्राप्त झालेलें नाहीं; सध्यांच्या स्थितींत प्राप्त होईलसेंही दिसत नाहीं; त्याची कल्पना करण्याला मात्र मार्ग आहे तो असाः आपलें मुंबई शहर घ्या. प्राचीन काळच्या आपल्या देशांतील इंद्रप्रस्थाप्रमाणें, अथवा हस्तिनापुराप्रमाणें, किंवा हल्लींच्या युरोपांतील लंडन, पारिस वगैरे शहरांप्रमाणें यांतही अनेक प्रकारचा व्यापार चालत असतो, आणि ऐषआराम दिसतो. यांत नानाविध हृदयंगम वस्तु आहेत. अनेक तऱ्हेचे चित्रविचित्र पेहराव दृष्टीस पडतात. तशीच नानातऱ्हेचे व्यापार करणारी लक्षावधि माणसेंही या शहरांत आहेत. हें जें सर्व चाललें आहे, यांत आपणास काय दिसतें; या पाहण्यापासून अथवा चक्षूंच्या व्यापारापासून आपल्या बुद्धीला काय संस्कार होतो; याचा विचार केला असतां, मनुष्याचें मन या सर्व योजना करीत आहे, असें दिसून येतें. एकंदर गोष्टीत मनाची लीला दृष्टीस पडते; तें मन काढून घ्या,

ह्मणजे सर्वत्र अव्यवस्था होईल. विशेष स्पष्टीकरणासाठीं आपण गाडीचें उदाहरण घेऊं. गाडीला घोडा ओढून नेतो, तो तें स्वेच्छेनें करितो काय ? नाहीं. घोड्याच्या मनाचें आकलन करून त्याला लगामी धरून, चालविण्याचें काम हांकणाऱ्या सारथ्यामुळें होत असतें. सारथी तरी आपल्या इच्छेनें वागतो काय ? नाही. तोही रथी अथवा गाडीत बसणारा जो यजमान असतो त्याच्या मर्जीप्रमाणें काम करीत असतो. यजमानाच्या मनांत अमक्या ठिकाणी जावयाचें असतें त्याप्रमाणें सर्व योजना होते. एवंच, गाडी, घोडा, सारथी, रथी सर्व असून, रथ्याच्या मनांत जी स्फूर्ति होते तिचे सारथ्याच्या हांकण्यावर आणि घोड्याच्या व गाडीच्या गतीवर परिणाम होतात. मनाची परंपरा अथवा सांखळी लागून हा सगळा व्यापार होत असतो. पोलीस शिपाई घ्या. नाईक-हवालदार-जमादार त्याच्यावरचा अधिकारी, अशी मालिका असते. तथापि सर्व काम सुरळीत एकसूत्रानें चालतें; हा सर्व कांही खेळ मनुष्याच्या इच्छेचा व्यापार होय. एकंदर चलन, गति व रचना कोणा तरी योजकाच्या स्वाधीन आहे, असें दिसून येतें. कृत्रिम सृष्टीमध्यें मनुष्याचें काय काम आहे ह्मणून पाहूं गेल्यास, योजकपणा व योजना ही मात्र त्याची कामें आहेत, असें आढळतें. हा योजकपणा, ही योजना काढून टाका; ह्मणजे काय होतें, अथवा काय राहतें तें पहा. गाडीची काय, पोलिसाची काय, अथवा राज्याची काय, सर्व रचना, सर्व

व्यवस्था बिघडून जाईल. कधी कधी मोठमोठे अधिकारी दृष्टीस पडले नाहीत, तर हें चालतें कसें असें वाटतें. पण, वरिष्ठ अधिकारी रस्तोरस्ती दिसले, ह्मणजे ती कमी दर्ज्याची व्यवस्था समजावी. मोठे कामदार दृष्टीसही न पडतां सुयंत्रितपणें काम होतें, हीच उत्तम व्यवस्था होय.

मनुष्याकडे पाहिलें, तर त्याचा मनुष्यपणा हातांत नाही, किंवा हाडामासांत नाही; तर त्याचें मन, इच्छा किंवा बुद्धि यांत आहे. यांमध्यें विचुकपणा होऊं लागला ह्मणजे तो सृष्टींतून उठला, असें समजावें, आणि तसा लोकव्यवहारही आहे. तेव्हां सर्व व्यापारांत होत असतें काय, तर मनुष्याचें मन इतर मनुष्यांच्या मनांला पाहातें. मनुष्य मनुष्याला पाहातें; ह्मणजे रूपवर्णादि साधनांच्या द्वारें एका मनाचा दुसऱ्या मनावर संस्कार होतो. पुस्तकाचा दृष्टांत घेतला असतां, त्याच्या संबंधानें हा प्रकार विशेष रीतीनें व्यक्त होतो. पुस्तक पाहिलें ह्मणजे पांढऱ्या कागदावर काळी शाई आहे इतकें दिसतें; परंतु पांढरा कागद घेतला आणि त्यावर काळी शाई ओतली, तर वाचतां येईल काय? नाही. तथापि सर्व पुस्तकें सर्वांस सारखीं वाचतां येत नाहीत. वाचण्याच्या संबंधानें मुख्य तीन अटी आहेत. एक अक्षरें स्पष्ट सुवाच्य असली पाहिजेत; दुसरी, ज्या भाषेंत किंवा लिपीत तें पुस्तक लिहिलेलें असतें ती आपणास अवगत असली पाहिजे. तिसरी, त्या भाषेंतील शब्दांची आपणास चांगली माहिती असली पाहिजे. इतकें

असूनही त्यांतील विषयांचें आपणास गम्य असलें, अथवा अर्थ समजत असला, तर तें पुस्तक चांगलें वाटतें. ज्या मनानें तें पुस्तक रचिलें, त्याशीं वाचकाच्या मनाचें संभाषण होतें. एक मन दुसऱ्या मनाला वाचतें. वाचनक्रिया काय; विद्या काय; तारायंत्रांतून सवालजबाबांचें येणेंजाणें काय; मनाचा मनाशी व्यापार होत असतो. वाचनांत संकेतानें सर्व कांही होतें. तात्पर्य हेंच की, मनुष्यकृतीमध्यें अथवा कृत्रिमसृष्टीमध्यें शरीराचा शरीराशी संबंध नाही; आत्म्यांचें आत्मेपणानें भाषण होत असतें. मध्यें असणाऱ्या साधनांची योग्यता नाही असें नाहीं; पण मनाची मनाला तार येतजात असते, हीच मुख्य गोष्ट होय. ही कृत्रिम (मनुष्यकृत) सृष्टीची व्यवस्था झाली.

ईश्वरनिर्मित सृष्टीमध्येंही हाच भाग अथवा प्रकार आहे. ह्या सृष्टीचें शास्त्रज्ञान होतें, ते कशामुळें ? आठ महिन्यांनी पाऊस पडावयाचा हा शास्त्राचा सिद्धांत आहे. हा भरंवसा कशानें उत्पन्न होतो ? आषाढ महिना जवळ आला ह्मणजे पावसापाण्यापासून आपलें रक्षण करण्याकरितां जो तो आपल्या आद्याप्रमाणें छत्री, कांबळें, अगर इरलें विकत घेण्याच्या अथवा तयार करण्याच्या तजविजीस कां लागत असतो ? लोकांचें या सृष्टीमध्यें नांदणाऱ्या सत्तेशी भाषण होत असतें त्यामुळें. शास्त्र सिद्धांत करणारे मनस्क आहेत; आपणही मनस्क आहों. हीं सर्व धोरणें बहुत कालच्या अनुभवावरून बांधलेलीं आहेत. हा अनुभव कशानें

आला? शाश्वतयोजना आपण कशा करूं शकतों? शास्त्र ह्मणजे सर्वव्यापी सिद्धांतांचा संग्रह आणि त्यांचा आधार सृष्टीत विस्तृत असलेली शाश्वत व्यवस्था होय. या व्यवस्थेची, किंवा योजनेची समजूत घातली असतां आपणांस ती समजते. युक्लिडचा सिद्धांत आह्मांस स्वतःला अवगत नसो; परंतु तो आपणांस समजून दिला असतां समजतो. सृष्टीत अनुबंध नियम सर्वत्र आहेत; ह्मणूनच शास्त्रसिद्धांत होऊं शकतात. या सृष्टीस जड ह्मणतात, पण ती खरोखर जड नाही; जड असा पदार्थच नाही. पर्यायानें अथवा व्यतिरेकानें सृष्टि जड वाटते. तथापि जोंपर्यंत तिचें शास्त्रज्ञान होत आहे तोंपर्यंत ती जड नाही; कारण, अनेक प्रयोगांनी व साधनांनी तिजमधील योजकाच्या मनाची कल्पना होऊं शकते.

सृष्टीचें जें जड आवरण आहे, त्याच्या पोटीं अंतश्चक्षूनें पाहिलें तर कृत्रिम सृष्टीप्रमाणें तेथेंही प्रकार दिसतो. शास्त्रबंध होणें शाश्वतनियम व शास्ता यांचें दर्शक होय. जड सृष्टीचें शास्त्र ह्मणजे शाश्वतनियम व नियंता अथवा शास्ता याच्या अस्तित्वाचा बोध, हें ज्याच्या ध्यानांत आलें, त्याला ‘अवघें देखें जन ब्रह्मरूप’ हें कसें व्हावें याची बरोबर कल्पना आली असें समजावें. तुह्मीआह्मी सर्व ब्रह्मांड एका शास्त्याच्या स्वाधीन असून तो कृत्रिम सष्टीत सर्व कांही आपणाकडून करवितो. आणि निर्मितसृष्टींत सर्वकांहीं स्वतः करितो असें

पाहणें, हेंच अवघें जन अथवा विश्व ब्रह्मरूप देखणें होय. मनुष्यप्राण्याच्या संबंधानें पाहतांही, आपल्या बाह्य चक्षूंनी दिसणाऱ्या या शरीरांत दोष, पापें व अभिलाष यांची पुटें असलेल्याही आत्म्याच्या ठाईं त्याचा शास्ता, आज्ञाकरणारा अन्तरात्मा आहे.

आपण एकादें दुराचरण करावयास प्रवृत्त झालों असतां आपला हात कांपतो, आपल्या उरात धडकी भरते, यावरून आपणांपैकी प्रत्येकास याच्या अस्तित्वाचा अनुभव नेहमी येत असतो. आपल्या आत्म्यास वर्तविणारा जो अन्तरात्मा तो आपण प्रत्येक जणाच्या ठिकाणी पाहूं शकतों. अवघें जन ब्रह्मरूप पहाणें, याचा अर्थ पापी, दुष्ट, व साधु यांस, सारखेंच समजलें पाहिजे असा कोणी करील, तर ती अनवस्था, तें वेड होईल. पाप्याला शासन आणि उपदेशच योग्य; हा फरक सृष्टिनियंत्याच्या व्यवस्थेप्रमाणें राहणारच. मनुष्यप्राण्यामध्यें या निजरूपाची अथवा ब्रह्मरूपाची व्याप्ति अधिक आहे, मग तो मनुष्य पापी असो वा पुण्यशील असो; सुष्ट असो किंवा दुष्ट असो. मनुष्यजन्माचा अधिकार फारच मोठा आहे. कारण, जगन्नियंत्याच्या ध्वनीला आपण प्रतिध्वनि देत असतों. प्रत्येक जनाच्या ठिकाणी असणारें ब्रह्मरूप पहावयाचें आहे. नाटकांत रंगभूमीवर सोंगें घेणारे आपण खरोखर कोण आहों, हें विसरत नसतात; पण तुह्मीआह्मी या सृष्टिरूपी रंगभूमीवर जी सोंगें घेतों, त्यांत

आपल्या खऱ्या स्वरूपास विसरून जातों. आपण आवरण घालून डोळे झांकून बसतों; अर्थात् तें आपण पाहूं शकत नाहीं. साधु पुरुषांचा सोंवळेपणा व अधिकार, त्यांची ज्योति व पवित्रता वेगळ्या प्रकारची आहे; तथापि तुह्मी, आह्मी व ते सर्व, सारथी असून प्रत्येकाच्या ठिकाणीं रथी एकच आहे. सारथी निष्काळजी व बेसावध असला, तर घोडे मस्त व अनावर होऊन गाडी कधी कधीं खाड्यांत नेऊन आदळतात; तसाच प्रकार अनेकवेळां तुमच्याआमच्यासारख्यांचा होतो. आपण प्रत्येकाच्या ठिकाणी परमात्म्याला पाहण्याचें सोडून एकमेकांचे दोष पाहत असतों, छिद्रान्वेषी होतों, हें आपलें अभाग्य. प्रत्येकाच्या ठिकाणीं परमेश्वराची ज्योति, परमेश्वराचें सिंहासन आहे, असें आपण पाहिलें, ह्मणजे एथेंच स्वर्ग आहे. सर्वत्र ब्रह्मरूप पाहून सुखस्वरूप होणें, हीच स्वर्गप्राप्ति; स्वर्ग कांही निराळा लोक नाही. रथीच्या स्वाधीन असलेला सारथि घोड्यास चालवितो. रथी, नियंता, शास्ता, पिता, माता, सर्वांच्या ठिकाणी एकच आहे असें वाटलें ह्मणजे प्रत्येकाला सुख होईल, आणि साधु पुरुषांची वचनें यथार्थ आहेत अशी थोडीबहुत प्रतीति होण्याला साधन होईल.

विज्ञान.

गें कांहीं दिवसांपूर्वी झालेल्या भाषणांत या विश्वामध्यें आपण खरोखर काय पाहतों व ऐकतों याचें विवेचन केलें होतें. त्यांत भावार्थ असा होता कीं, मन मनाला पाहत असतें. स्वाद, रचना, कवित्व. वगैरे नानातऱ्हेचे व्यवसाय आम्ही करितों त्यांचें सार काय आहे? या सर्व व्यापारांचें मर्म काय आहे याचें अनुमान नुसत्या त्वचे-वरून अथवा बाह्य स्वरूपावरून केलें, तर तें फसेल. नारळाची बाहेरची खरखरीत त्वचा व त्याचें कठीण कवच यांवरून त्याच्या गोडीचें अनुमान केलें असतां जसें चुकेल, त्याचप्र-माणें आमच्या व्यवहाराचें बाह्य स्वरूप पाहण्याचा परिणाम होईल. तें काढून आंत काय आहे ह्मणून पाहिलें, तर मन मनाला पाहतें; त्याच्याशी सहवास व संभाषण करीत असतें; जेथें दुसऱ्या मनुष्याचा संबंध नाहीं अशा निर्जन प्रदेशांतही मन मनाला पाहतें; सृष्टीत जो परमात्मा अवतरला आहे, त्याला आपला आत्मा पाहतो. सृष्टीतील सौंदर्य परमात्म्याचें सूचक आहे, ह्मणून पूर्वविवेचनांत सर्वांभूतीं अवतीर्ण झालेल्या आत्म्याला जाणणें, त्याच्याशीं प्रत्यक्ष सहवास व संभाषण करणें, हें जीवात्म्याचें कर्तव्य असें प्रतिपादन केलें. आज केवळ

मन मनाला पाहतें, किंवा आणखी कांहीं खूण पटते, हें पाहावयाचें आहे.

उपनिषदाच्या एका भागांत एका विद्यार्थ्याचा पित्याशीं संवाद चालला असतां, त्याला सृष्टीमध्यें मन मनाला पाहतें असें उत्तर मिळालें; तेव्हां त्यानें पित्याला एवढेंच होत असतें की याच्या पलीकडे कांही तरी गूढ आहे, असे उलट प्रश्न केले. त्यावर पित्यानें उत्तर दिलें की याच्याही पुढें दोन पायऱ्या आहेत; त्यांपैकी पहिली विज्ञान ही होय. मन व विज्ञान यांत कळण्यासारखा भिन्नपणा आहे. विशेष ज्ञान या धात्वर्थी विज्ञानाचा विचार आज कर्तव्य नाही. तर मग विज्ञान ह्मणजे काय? हत्ती, घोडा, पर्वत, इत्यादि बाह्य विषयांचें ग्रहण जोंपर्यंत मन करीत आहे, तोंपर्यंत तें ज्ञान; पण असें होतां होतां मनानें मनच ज्ञानाचा विषय केला, ह्मणजे जो विचार होतो, तें विज्ञान. मन ज्ञानविषयींभूत होणें, हेंच विज्ञान. योग्यतेच्या मानानें ज्ञानापेक्षां या विज्ञानाचा दूरान्वयाचा संबंध आहे, असें कित्येकांस वाटत असतें; तथापि तें मुळीच कधी होत नाहीं असें नाही. ज्यांचा सर्व जन्म अशा दंग रीतीनें जातो की, मनाचा संकोच आंत करून विचार करण्याचे प्रसंग येत नाहीत, ते अत्यंत अभागी समजावे आणि असे फारच थोडे असतील. तुह्मांआह्मांसारख्यांला कधीं कधीं तरी असे प्रसंग येतात हें, 'मी माझ्या मनच्यामनीं विचार केला,' 'माझें मन मला सांगतें' इत्यादि बोलण्याच्या प्रकारां-

झाल्याविना, अथवा आपलें मन ज्ञानाचा विषय झाल्याविना, इंद्रियांच्याद्वारें प्राप्त झालेलें बाह्यविषयक ज्ञान आपलेंसें होत नाहीं. मनाला ज्ञानाचा विषय करण्याची योग्यता मनुष्याच्या अंगी आली, ह्मणजे पूर्णकाल झाला. मनुष्य वयांत येणें ह्मणजे हा अधिकार त्याला प्राप्त होणें. तो मुलगा वयांत आला नाहीं असें आपण ह्मणतों त्याचा अर्थ हाच कीं, त्याला मन मनाचा विषय करून घेण्याचें सामर्थ्य आलेलें नाहीं. लोकरीतीनें व सरकारी कायद्यानें हा अधिकार आला, ह्मणजे मनुष्याच्या कृतीची जबाबदारी त्याच्या माथ्यावर विशेष येते; एऱ्हवी लहान अल्पवयस्क मुलांस मोठ्या मनुष्यापेक्षां कमी ऐकूं येतें अथवा दिसतें असें नाहीं, तर त्याच्या कृतीची जबाबदारी त्याच्या माथी येण्याइतकें त्याचें विज्ञान नसतें. बाह्य सृष्टीत मार्दव, काठिण्य, सुरूपता, कुरूपता इत्यादि इंद्रियजन्य ज्ञानाचे विषय आहेत; पण बरेंवाईट ह्मणून जें कांहीं आहे तें विशेष असून तें मनाच्या ठिकाणीं विचार अथवा मनाची परीक्षा केल्याविना समजत नाहीं. विषय इंद्रियाला संलग्न झाले, ह्मणजे एका प्रकारचें ज्ञान होतें; परंतु बरेंवाईट समजणें, हा जो मनाचा धर्म, त्याची जागृति अथवा उद्बोधन होणें हें विज्ञान अधिक महत्वाचें आहे. शिष्टाचार, संतसमागम, शाळा वगैरे व्यवस्था याकरितां आहेत कीं, त्यांच्यायोगें मनाचें निरीक्षण करण्याची योग्यता यावी व वाढत जावी. ही योग्यता अंगांत आल्याच्या योगानें जबाब-

दारीच्या संबंधानें जो फेरफार होतो तो, लहान, असमंजस मुलानें अनन्वित कर्म केलें, तर त्याला आपण खोडी ह्मणतों; आणि तेंच प्रौढ वयाच्या मनुष्यानें केलें, तर तो शासनास योग्य असा अपराध समजतों, यावरूनच उघड दिसण्यांत येतो. मन स्तब्ध आहे; तें आदर्शासारखें ह्मणजे आरशासारखें आहे. मन ज्ञानाला विषयीभूत केल्यानंतर बरेंवाईट समजतें आणि त्याची आवडनिवड करितां येते. यालाच विवेक अथवा विज्ञान अशी संज्ञा आहे. यालाच सद्सद्विचारशक्ति असेंही नांव अलिकडे दिलेलें आहे. हें सामर्थ्य मानवप्राण्यांत विशेष आहे आणि तें कांही काळानें येत असतें.

आतां विज्ञानाचें स्थान, त्याची सूचना, मनुष्याच्या मनाच्या ठिकाणी तर आहेच; पण या शक्तीची खूण सृष्टीत सांपडते की नाही, हें पहावयाचें आहे. कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे की विज्ञान सृष्टींत नाही; योजना व रचना दिसते, परंतु विज्ञान अथवा विवेक हा दैविक नसून, सुखाची वृद्धि व्हावी आणि दुःखाचा नाश व्हावा, एतदर्थ मनुष्यानें कल्पिलेला आहे. या मताचा थोडा विचार करणें जरूर आहे. वास्तविक पाहिलें असतां, ज्ञानापेक्षां विज्ञानाशी आपला संबंध अधिक आहे. कारण, इंद्रियांपैकी एखादें नष्ट अथवा शक्तिहीन झालें असतां, तद्द्वारा होणारें ज्ञान प्राप्त होत नाहीसें होतें, तसा प्रकार विज्ञानाचा नाही. ह्मातारपणाचें सौभाग्य हेंच आहे की, त्या वयांत इंद्रियांचे व्यापार कुंठित होऊन कमी

होतात, पण विज्ञान वाढत असतें. जर तेंही कमी झालें, तर मरण बरें असें वाटूं लागतें. विज्ञान विकसित होत जाणें,ह्याच ज्ञातारपणाचा शिक्का आहे. विज्ञानाचा व्याप मनुष्यसृष्टींत ज्ञानापेक्षांही अधिक आहे. शिष्टाचार, राजदंड, दंडनीति, गृहस्थिति यांचा पाया विज्ञान आहे. घरांतील कर्त्या पुरुषानें आपल्या परिवाराचें संगोपन करावें वगैरे व्यवस्था विज्ञानवश आहे, हें सर्व गृहीत होईल. पण, विज्ञान सृष्टींत कोठें आहे ? अशी शंका येते. सृष्टीमध्यें माधुर्य आहे; सौंदर्य आहे; पाहिजे असल्यास मन आहे असेंही ह्मणा; परंतु विज्ञान कोठं आहे ? अंतश्चक्षूनें पाहिलें, तर सर्व सृष्टींत जर कांहीं दिसत असेल तर तें विज्ञान होय असें आढळेल. सृष्टींत होणाऱ्या व्यापारांवरून काय उद्देश दिसून येतो ? ज्या गोष्टी केल्या असतां हित होतें त्यांच्याविषयीं तत्परता व ज्या अहितकर त्या न करण्याविषयीं दक्षता, ही आपल्या दृष्टीस पडतात. आपण अव्यवस्थितपणें वागलों, तर वाईट परिणाम होईल असें समजून आपण सावध राहतों. दिव्याचा उपयोग प्रकाश मिळविण्यापुरताच करून घेत असतों; लहान अज्ञान मुलाप्रमाणें आपण त्याच्यावर हात धरून पोळून घेत नाहीं. या मनाच्या व्यापारांत आपण अंतश्चक्षूनें पाहिलें असतां काय दिसतें ? सर्व प्राण्यांचें संगोपन व्हावें, शुद्धबुद्धीचा विकास व्हावा, प्रेम वाढावें, सर्वत्र कलह शांत व्हावेत, अशीच एकंदरीनें योजना आहे, असा बोध होतो. ज्यांत परब्रह्माचें स्वरूप आविर्भूत

होत असतें असा विज्ञानमय कोश मनोमय कोशापलीकडचा आहे. तेणेंकरून सृष्टि विज्ञानमय आहे, अशी प्रतीति होते. राजशासनांला आधार विज्ञानाचा असतो. तरी त्यांनी विज्ञानमय होणारा फारच अल्प प्रदेश आहे; आणि त्याचा धर्म्यपणा विज्ञानमय कोश आहे, ह्मणूनच त्यांस प्राप्त होतो. पुण्यमार्गाकडे मन प्रवृत्त व्हावें व पापापासून परावृत्त व्हावें, असा स्वाभाविक कल असतो, त्याचें मूळ विज्ञानमय कोशांत आहे.

सृष्टीची रचना, मनुष्याची स्थिति इत्यादिकांवर विज्ञानाचा परिणाम होत असतो. आल्हाद व क्लेश सर्वांस होतात. याहून भिन्न जें बरेंवाईट केल्यानें सुखदुःख होणें, तें विज्ञानाच्या विकासावर अवलंबून असतें. लूटलबाडीनें आपला चरितार्थ चालविणारे भिल्ल रामोशी वगैरे लोक क्वचित् नसतात असें नाहीं, तरी सामान्यतः अनिर्वाहपक्ष ह्मणून चोरी होत असते. चोराला चोरी पचली ह्मणजे आल्हाद होतो; परंतु त्याचें मन त्याला खात असतें, आणि पोटाची गार भरण्यासाठी केलेल्या चोरीविषयीं त्याला वाईट वाटतें. आल्हाद व क्लेश परावलंबी आहेत; त्यांच्या पलीकडचें सुखदुःख (आत्म्याचें) हें कांहीं निराळें आहे, आणि तें विज्ञानमय आहे. आत्मा सुखात्मा झाला, विज्ञानमय कोशाची वृद्धि झाली, ह्मणजे तो पुरुष राजा नसला, अथवा अधिकारी नसला, तरी लोक त्याला अधिक भितात. व्यभिचारिणी स्त्रीला पतिव्रतेपाशीं गेलें असतां जें दुःख होतें तें विज्ञानमय कोशाची तिजमध्यें जागृति होते ह्मणून

होतें. पापी दुराचारी मनुष्य शेजारच्या सदाचरणी मनुष्यापाशीं जावयास भीत असतो, त्याचेंही कारण हेंच असतें; त्याला कांही शारीरिक क्लेश होतात असें नाही. विज्ञानवृद्धि व्हावी; तन्मयसुख वाढावें; अशीच योजना सृष्टीमध्यें आहे; ह्मणूनच तुकारामबावांनी 'ऐसें भाग्य कई लाहाता होईन। अवघें देखें जन ब्रह्मरूप ॥' असें ह्मटलें आहे. ब्रह्मरूप ह्मणजे विज्ञानरूप. आफ्रिकाखंडांतील ओसाड वाळवंटांत पाण्याचा झरा अथवा ओलवण दृष्टीस पडली असतां, प्रवाशाला आनंद वाटतो, त्याप्रमाणें आपणांपैकी प्रत्येकास आपल्या आठवणीच्या वालुकामय प्रदेशांत निर्झर व झाडपान असलेल्या सत्संगरूप सुखकर प्रसंगाचा अनुभव कधींनाकधी येत असतो. सदैव विज्ञानमय कोशाची गांठ पडावी, याच उद्देशानें सृष्टीमध्यें गांभीर्य, सौंदर्य, शांतता इत्यादि योजना परमेश्वरानें केलेली आहे. विज्ञानाच्या विकासाप्रमाणें अधिकार वाढतो, आणि आपलें सुख वाढावें व दुःखाचा ऱ्हास व्हावा, अशा योजनेची साक्ष पदोपदी सांपडते. आमचें दुर्दैव आहे कीं, आपण आपल्या डोळ्यांवर अंधारी आणून घेतों. मागील भाषणाच्या पूरीकरणासाठी हा विषय आज आपणांला सादर केला आहे. तर प्रत्येकानें आपल्याठायी विज्ञानमय कोशाची वृद्धि होत आहे कीं काय, याविषयीं विवंचना करावी, अशी माझी आपणा सर्वांस विनंति आहे.

भक्तिव्यवसायांत वेठ असतां नये.

तळमळी चित्त दर्शनाची आशा ।
बहु जगदीशा करुणा केली ॥ १ ॥
वचनींच संत पावले स्वरूप ।
माझें नेदी पाप योगा येऊं ॥ २ ॥
वेठीऐसा करीं भक्तिवेवसाव ।
न पवेचि जीव समाधान ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे कई देसील विसांवा ।
देवराया धांवा घेतें मन ॥ ४ ॥

या तुकारामबावांच्या अभंगाचें सार दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणांत आहे. ‘ हे परमेश्वरा, मागें साधुसंत तुझें नामोच्चरण करून स्वरूपाप्रत पावले, त्वद्रूप झाले; परंतु तसा योग घडण्यास माझें पाप आड येतें,’ असें दुसऱ्या चरणांत ह्मटलें आहे. ज्याला असे प्रसंग येत नाहीत, आणि परमात्म्याच्या दर्शनास आपलें पाप आडवें येतें, अशी प्रतीति येत नाही, तो धर्ममार्गांतला खरा अधिकारीच नव्हे. ऐहिक व्यवहारांत आपण कोणताही उद्योग केला, आणि त्याचें फल प्राप्त झालें नाही, तर देवाला, किंवा दैवाला शब्द लावण्याची साधारण प्रवृत्ति असते; आपणाकडेस दोष घेण्याची वृत्ति मनाची फारकरून नसते. संसाराप्रमाणें परमेश्वरप्राप्तीच्या

मार्गास लागलेल्यांचाही प्रकार असाच होत असतो. आपण चुकत आहों ह्मणून फलप्राप्ति होत नाहीं, असें मनाला सहसा वाटत नसतें. परमेश्वराच्या दर्शनाविषयी उत्कंठा असतां भेट तर होण्याचा योग येत नाही अशा विवंचनेंत पडले असतां, तुकारामबावांनी वरील अभंग केला आहे. आपणांस ज्यावि-षयी आज विशेषेंकरून विचार कर्तव्य आहे तो भाग तिसऱ्या चरणांत आहे. तो हा की, भक्तिव्यवसाय वेठीच्या दृष्टीनें केला असतां मनाला समाधान व्हावें तसें होत नाही. शहरांतील जुन्या अनुभवाच्या लोकांस व बाहेरगांवी सांप्रतही, वेठ अथवा बिगार ह्मणजे काय हें माहीत असतें. गोरगरीबांकडून त्यांस मुळीच मजुरी वगैरे न देतां आपल्या दौलतीच्या अथवा अधिकाराच्या जोरावर काम करून घेणें, याला वेठ ह्मणतात. हा श्रीमंत लोकांचा व सरकारी अधिकाऱ्यांचा हक्क असतो. त्यांस सुख-साधनें अधिक सुलभ व्हावीं ह्मणून गरीब दुबळ्यांकडून त्यांच्या मेहनतीच्या मानानें अत्यंत अल्प बलुत्यावारी जो जुलमाचा रामराम करविला जातो, ती वेठ किंवा बिगार होय. अर्थांत नाखुशीनें करावयाचा असा हा वेठीचा व्यव-साय कधीही समाधानकारक व्हावयाचा नाही. ओझें उचललें, काबाडकष्ट केले, आणि त्यांचा मोबदला मिळाला नाही, तर करणाराला समाधान तें कसें होणार ?

लोकव्यवहारांत वेठ अनेक प्रकारची होऊं शकते; पण भक्ति-व्यवसाय वेठीचा कसा होऊं शकेल, ही शंका सहज उभी राहते.

श्रीमंतानें, अथवा सत्ताधाऱ्यानें, गरीबावर कामगिरी लादणें संभवतें व तसें नहमीं होतही असतें; पण त्याप्रमाणें परमेश्वराची भक्ति करण्याच्या बाबतींत होणें शक्य आहे काय? होय, शक्य आहे, आणि तसें नेहमी होतही असतें. भक्तिव्यवसायांतही वेठ आहे; इतकेंच की, ती परमेश्वर आह्मांवर लादीत नाही; तीं आपण होऊन आह्मी आपणांवर लादून घेत असतों. अशा प्रकारच्या भक्तिव्यवसायापासून फलप्राप्ति होत नाही; प्रसन्नता, उत्साह, परमेश्वराच्या सद्धेतूविषयीं माहिती वगैरे कांही निष्पन्न होत नाहीं; आणि आपली गति उन्नत किंवा अवनत होत आहे, हें समजण्यासारखी खूणही मिळत नाही. वेठ सापेक्ष आहे; गरीब, श्रीमंत, समर्थ, दुर्बल, अशा परस्परविरुद्ध स्थितीत असणाऱ्या लोकांची कामकाजांच्या संबंधानें गांठ पडते, तेव्हां वेठीचा प्रकार होऊं शकतो. असें असतां "वचनीच संत पावले स्वरूप, माझें नेदी पाप योगा येऊं;" "शुक, नारद, सनक, सनंदन इत्यादि भक्त नामाच्या संकीर्तनानें तुझ्या स्वरूपाप्रत पावले असतां, माझें पाप आडवें येऊन तशी प्राप्ति होत नाही; असें कां होतें, ही शंका मनांत येऊन आपण भक्ति करितों ती वेठीचा व्यवसाय तर होत नाहीना? आपली पूजा अर्चा, आपलें भजन व नामसंकीर्तन यांत वेठीचा प्रकार होतो, असें तर नसेल ना?" या विचारांत तुकारामबावा पडले. अशा स्थितीत असतां मनाला स्थैर्य, धैर्य व शांति आली पाहिजे; उद्योग झाला पाहिजे; तसें होत नाहीं. आपण परमेश्वराची भक्ति करितों; मग पापाला चित्तांत जागा कोठें

राहिली? अशा शंका मात्र आपणांस येतात. या बाबतींत एकानें दुसऱ्याला सांगावयाचें काम नाहीं; ज्याचा त्यानें आपल्या मनाशी विचार केला पाहिजे.

धर्मसंबंधी जें आपलें आचरण होत असतें; भजन-पूजनादि जे आपण प्रकार करितों; त्यांत लोकांचें काम नाही; तें आपलें आहे असें समजून आपण चालतों कीं काय, याविषयी आपल्या मनाची साक्ष कशी काय पटते, तें प्रत्येकानें पाहिलें पाहिजे. हा विचार करितांना परमेश्वर अलिप्त आहे; तो कोणत्याही प्रकारची वेठ आपल्यावर घालीत नाही, हें लक्षांत ठेवणें आवश्यक आहे. केवळ निरुपायानें एखादें काम करणें व तेंच उत्साहानें अंग मोडून करणें, यांत पुष्कळ फरक असतो, ही प्रत्येकाची अनुभवाची गोष्ट होय. निरनिराळ्या इंद्रियांचे व्यापार एका प्रकारचे व्हावे आणि मनाची प्रवृत्ति दुसरीकडे असावी, ह्मणजे त्या क्रियेला वेठीचें स्वरूप थोड्याबहुत अंशी येत असतें. स्मरणी घेऊन जप करण्यांत कांही ह्मणण्यासारखें गैर नाही, व संवय लागण्याच्या कामी स्मरणी निरुपयोगी आहे असेंही नाही; परंतु मनाची धाव दुसरीकडे असतां, नुस्ते मणि ओढले, तर ती केवळ वेठ होय. कर्ममार्गांत हा वेठीच्या भक्तिव्यवसायाचा प्रकार नित्य दृष्टीस पडत असतो. व्रतें, अनुष्ठानें इत्यादिकांच्या भानगडीत न पडणाऱ्या आपणांमध्येंही जो विधीचा भाग आहे त्यांत वेठ होऊं शकते. परमेश्वर कोणत्याही प्रकारें आपल्या डोयीवर धोंड देत नाहीं, असें

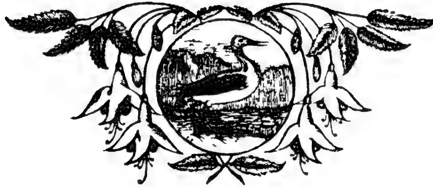
समजून मनानें एखादी गोष्ट घेतली असतां, ती उत्साहानें व मनोभावानें केली, तरच ती फलप्रद होईल. अशी वस्तुस्थिति असून अनेकवेळां असें होतें कीं, शुष्क बाह्य क्रियेलाच सर्वपरी प्राधान्य देण्यांत येतें, आणि तिजमध्यें मन संलग्न आहे किंवा नाही याचा निर्बंध एकीकडे राहतो. अशी स्थिति झाली ह्मणजे मनाला समाधान होत नाहीसें होतें,आणि अन्य तऱ्हेचे दोष उद्भवतात.

विधिविधानांचा व क्रियाकलापांचा मूळ उद्देश आत्म्याला वळण लागण्याचा; त्याबद्दल हातांना, पायांना, जिभेला मात्र वळण लागतें. इंद्रियांस काय, मनास काय, निर्बंध पाहिजे, आणि त्याशिवाय ती सुयंत्रित चालत नाहीत, ही गोष्ट खरी आहे. पण, इतर साधारण गोष्टीप्रमाणें धर्माच्या बाबतीत केलेल्या व्यवसायांत मन एकनिष्ठ असल्याविना कदाचित् त्यानें इंद्रियांला, शरीराला वळण लागेल; पण, परमेश्वराच्याठायी तल्लीनता उत्पन्न होत नसल्याकारणानें तो विफल होतो. वेठीच्या तऱ्हेच्या व मनोभावानें उत्साहपूर्वक होणाऱ्या भक्तिव्यवसायानें जे मनावर संस्कार होतात त्यांत महदंतर असतें. अशा प्रकारचे जड भक्तिव्यवसाय एकदम टाकून द्यावे असें सांगण्याचा भाग नाही. आणि तसें सांगणें अन्यथा आहे; पण तेणेंकरून पापाविषयी तिटकारा व सदाचरणाविषयी आवड उत्पन्न होण्याचा संभव नाही; कोणतेंही काम सक्तीनें, किंवा जबरीनें, करावें लागलें, आणि त्यांत स्वतःचें हित आहे, अथवा तें आपलें कर्तव्य आहे असें वाटून तें मनापासून झालें नाही, तर

त्यांत काम करविणाऱ्या धन्याच्या चांगुलपणानें, किंवा कडवे-पणानें जो काय फरक होतो, तो इतकाच की, चांगला धनी असला, तर तो पोटभर जेवावयाला घालतो; तोच वाईट द्वाड असला, तर अपशब्द बोलून अर्धपोटी, अथवा खावयास कांहीं न देतां, घालवून देतो; पण वेठीचा भाग राहतोच राहतो. मनुष्य केवळ काम करतो, परंतु मन तेथें नाही, तर व्हावें तसें होत नाहीं, आणि त्यांत फारसा अर्थ नसतो. धर्मसंबंधी बाबतीतही एकादी क्रिया करतां करतां ती वेठीच्या तऱ्हेनें करण्याची साधारण प्रवृत्ति असते. चांगल्या संवयी लागाव्या, हें अत्यंत इष्ट आहे; परंतु नियमानें एखादी क्रिया केली, ह्मणजे होतां होतां तिचा आत्म्यावर मनाच्याद्वारें पूर्वी परिणाम होत असे, तसा होत नाहीसें होतें. आपणांमध्यें दुर्बळता किती आहे याचा विचार केला असतां चांगल्या संवयी लावून वेठीच्या रीतीनें कार्यें होतात; जी मनाच्या स्फूर्तीनें होणारी ती होत नाहीत. आपण योजिलेल्या उपायांनी व निर्बंधांनी अमुक एक प्रकारच्या संवयी लागतात, आणि त्या लागल्याही पाहिजेत. मोठी पंचाईत ही असते की, केवळ संवयीनें कोणतीही गोष्ट झाली, ह्मणजे तिला सामान्यतः वेठीचें स्वरूप येतें. चांगल्या संवयींची व अभ्यासाची मातब्बरी इतर गोष्टीप्रमाणें धर्ममार्गां-तही मुळीच नाही; असें नाही; परंतु संस्काराचें महत्व अधिक आहे, आणि तें जागृत राहील असें केलें पाहिजे. धर्मसंबंधीं बाबतीत तल्लीनतेनें होणारी फलप्राप्ति कांही चमत्कारिक आहे.

दोन गोष्टी होत असतां मनाला संस्कार काय व कसा होतो याकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. आतां आषाढी एकादशी जवळ आली आहे; यास्तव चहूंकडून पंढरपुरास जाणाऱ्या वारकऱ्यांचेंच उदाहरण आपण घेऊं या. त्यांतून बरेच, वारीचा नेम केला, ह्मणून फक्त वारी करणारे असतात; परंतु कित्येक वारी करीत असतां त्याच संधीस व्यापारधंदा करणारे असतात. तथापि व्यापार करणाऱ्या वारकऱ्यांस फलप्राप्ति कमी होते, अथवा मुळीच होत नाही, असें अनुमान करणें बरोबर नव्हे. साधक स्थितींतील विचारी लोक संवयीस प्राधान्य देत नाहीत; त्यांच्या दृष्टीनें मनावर होणाऱ्या संस्काराला महत्व अधिक असतें. अशुद्ध मार्गानें जाणाराही संस्कारावर लक्ष देणारा असला, तर त्याला फलप्राप्ति अधिक होते. यासंबंधानें प्लेगसारख्या ज्या भयंकर व्याधीनें येथें व अन्यत्र लोकांस घरदार नकोसें करून त्यांची दाणादाण करून सोडली आणि कोणी कोणास पुसेनासें झालें आहे, तिचा धर्मदृष्ट्या विचार केला असतां, अशा दुर्धर प्रसंगामध्यें अल्पांश तरी आपल्या हिताचा आहे, व त्याचा मनावर सुसंस्कार होण्यासाठी आपण उपयोग केला पाहिजे, असें आपणांस वाटण्यासारखें आहे. सारांश, या अभंगावरून मुख्य बोध घ्यावयाचा तो हा की, इतर गोष्टीप्रमाणें धर्ममार्गांत चांगल्या संवयी नकोत असें नाहीं;परंतु त्यांस संस्काराच्या उच्चस्थानीं बसवितां कामा नये. संयवीचा उपयोग असला तरी त्यांचा मान, त्यांचा अधिकार संस्कारापेक्षां कमीच; आणि सं-

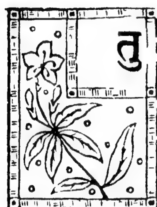
स्काराची महति मनांतून उठवून देईल अशी संवय लागतां कामा नये. नाहीपेक्षां भक्तिव्यवसाय व भजनपूजनाची खटपट यांस वेठीचें स्वरूप येऊन मनास समाधान होणार नाहीं, आणि परमेश्वरदर्शनाचा लाभ न होतां ही वेठीची भक्ति निष्फळ होईल.

आपलें संचित नावडेसें होणें.

आह्मांसी आपुलें नावडे संचित ।
चरफडी चित्त कळवळ्यानें ॥ १ ॥
न कळतां जाला खोळंब मारगा ।
जगीं आलों जगा बहुरूपीं ॥ २ ॥
कळों आलें बरें उघडले डोळे ।
कर्णधार मिळे तरि बरें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे व्हाल ऐकत करुणा ।
तरी नारायणा उडी घाला ॥ ४ ॥

तुकारामबावा ह्मणतात की, आह्मांला आपलें संचित आवडत नाहीसें झालें आहे. बरें, संचित आवडत नसेल असें असलें, तरी पुढें काय? संचित आवडत नाहीं एवढ्यानेंच भागत नाहीं. तर तुकारामबावा सांगतात की, आमचें चित्त चरफडतें; कशानें? तर कळवळ्यानें. हें तुकोबाच्या अभंगांतील वाक्य आमच्या अनुभवाला कसें काय पटतें, याचा विचार प्रत्येकानें आपल्या ठिकाणी करावा. अभंगाच्या शब्दांमध्यें काठिण्य नाहीं आहे; अनुभवामध्यें प्रकार कसा आहे त्याची प्रतीति प्रत्येकानें पहावी. व्यवसायात्मिका बुद्धि नष्ट होऊन आह्मांमध्यें असणारे बाजारांतले काल्पनिक भेद सुटावे, ह्मणून आपण या स्थली बसलों आहों; तर आपलें संचित आपणांस आवडत नाहीसें होऊन, दुःसह झालें आहे

काय, आणि हवा बंद पडते, चैन पडेनासें होतें त्याप्रमाण जीवात्म्याची चरफड झाली आहे, असा कधी तरी आपणांला दिवस आला आहे काय, हा विचार केला पाहिजे.

वस्तुस्थिति पाहिली, तर आमच्यांतून कोणाला संचित कधीं नावडतेंच होत नाही; चरफडणें दूरच. या संबंधानें अर्जुनानें श्रीकृष्णाला मार्मिक प्रश्न केला आहे, तो हा की, जनावराला खाटकानें ओढून न्यावें त्याप्रमाणें मनुष्य परवशतेमध्यें कां पडतो? याचें कारण इतकेंच की, साधारणतः मनुष्याला संचित नावडतें होत नाही; इतकेंच नाही, तर उलट त्याचें ओझें वाटत नाही. अशी स्थिति आहे तोंपर्यंत यथार्थता नाही. प्रत्येकानें हें अभिमानाचें गांठोडें बांधून ठेविलें आहे व त्याविषयी त्याला घमंडी वाटत असते. चालीवरून, मुद्रेवरून, पेहरावावरून व बोलण्याच्या ऐटीवरून माणसांमध्यें भेद असतो, तो भाग निराळा आहे; परंतु कोणास आपलें ज्ञान, कोणास आपलें बल, कोणास आपली शांति, कोणास आपलें औदार्य, कोणास आपलें स्वरूप, कोणास आपली कुटुंबवत्सलता वगैरे गुणांविषयी अभिमान असून त्यांची लोकात चहाच होत नाही असें वाटतें; लोकांस आपल्या अंगचे गुण दिसतच नाहीत. अशी अभिमानाचीं गांठोडी व ओझी प्रत्येकजण वहात आहे. मनाची अशी व्यवस्था असली, ह्मणजे ओझें आपणांस दडपून टाकतें. अशा रीतीनें आपण मणाच्या बेड्या धारण केलेल्या असून आपणांला मात्र तसें वाटत नाही, व आपले हातपाय

खुले आहेत, अशीच धुंदी असते. या भारी बिड्या परचक्रानें अथवा परस्थ अंमलानें घातलेल्या नाहींत; तर आपल्या आपण ठोकलेल्या आहेत; ह्यामुळें आपणांस पाश नाहीं, आपण अगदीं निःशृंखळ आहों, असें भासत असतें. याच भासाला वेदांत्यांनी अविद्या, अथवा माया ह्मटलें आहे. स्थिति एक प्रकारची असतां विपरीत गोष्ट खरी वाटते, हीच माया. अनेक प्रासंगिक कारणांनी जी बुद्धि, जो तिखटपणा, जें बल, जी विद्या इत्यादि प्राप्त झालेली असतात त्यांचें जें ओझें मी बाळगितों, तें संचित. मी बादशहा, मी संस्थानिक, मी जहागीरदार, मी अमेरिकन, मी युरोपियन, मी धनाढ्य असा जो बोजा उत्पन्न होतो, तो आपण आपल्या कृतीनें मिळविलेला नसतो; तो वाडवडिलांपासून प्रमाणतः आलेला असतो; व पिढीप्रमाणें हें ओझें वाढत जातें. यांतून एखादी गोष्ट स्वसपादित असली, तरी तो केवळ आपल्याच कृतीचा परिणाम नसून, त्याला अनुकूल अशा ज्या पुष्कळ गोष्टी झाल्या त्यांवर अवलंबून आहे. हे सर्व प्रकार संचिताचे आहेत; परंतु अभिमानानें आह्मी त्यांचें ओझें बाळगितों. आपल्या कृतीनें, अथवा क्रीयमाणानें त्यांची उपस्थिति केली असली, तर त्यांविषयीं अभिमान असो; परंतु तसें नसून जागृतीत तर काय, पण रात्रीही निजलों असतां, बोजा वाहत असतों; व त्यामुळें परस्परांविषयी द्वेषबुद्धि मनांत वागते.

खरोखर विचार केला असतां. हें संचित आवडूं नये, इतकेंच

नव्हे, तर त्याच्या संबंधानें अंगाची लाही व्हावी; परंतु उलट प्रकार असा होत असतो कीं, या संचिताला आपण कुरवाळतों आणि खाऊं घालतों. तुकोबांचें संचित त्यांस कां नावडतें व्हावें; त्याचा त्यांला त्रास कां वाटावा व तुम्हांआम्हांला कां वाटूं नये, याचा विचार प्रत्येकानें अवश्य करावा. असें केल्या-वर खूण पटेल, त्याला पटेल; नाही, त्याला नाही; इतकेंच की, ज्याला पटेल तो भाग्यवान् समजावयाचा. कितीही सुखाची साधनें असली, कितीही पुरुषार्थ असला, तरी या संचिताच्या योगानें काय स्थिति होते त्याचें 'माझ्या कनवाळू क्षमानिधि'[1] या पदांतील 'जाणुनि आधीं करितों अनुचित तें, काय असें मज होतें' व 'विचार करुनीही निश्चय, करितां स्थिर न होय' या

---

१ हें पद हृदयंगम असल्यामुळें, येथे मुद्दाम दिले आहे.

माझ्या कनवाळू क्षमानिधि । दीन मी आहें साधी ।
मळलों दुरितमळें मज शोधीं । शरण तुला अपराधी ॥ ध्रु० ॥

जाणुनि आधीं करितो अनुचित ते । काय असे मज होतें ।
न कळे हे स्वामी विश्वपते । आवरीं या चित्तातें ॥ १ ॥

विचार करुनीही निश्चय । करितां स्थिर न होय ।
यासीं तव कृपेशिवाय । नाहीं अन्य उपाय ॥ २ ॥

समर्था घेतलें त्वां माझें । सर्व प्रकारें ओझें ।
तैसें कर भजनीं मन रिझे । आदि खेदाग्नि विझे ॥

दोन्ही कडव्यांच्या पूर्वार्धांत कवीनें फार मार्मिक रीतीनें वर्णन केलें आहे. यांत सांगितल्याप्रमाणें निश्चय स्थिर कां होत नाही; नियम कां पाळला जात नाही; ऊर्ध्वदिशेस जाऊं लागलों असतां, आपण पाठीमागें कां हटतों? तर या संचितांचें ओझें असलें ह्मणजे तें आपणांस इतकें जखडून टाकतें की, आपली कर्तृत्वशक्ति अगदी जाऊन स्वतंत्रता जणूं काय आपणांस नव्हतीच अशी परतंत्रता येते व संचिताचे आपण दास बनून, तें करवील तें आपण करतों. संचिताचे दास होऊन आपल्या आपण परस्वाधीन होतों. ही परवशता परस्थ अमलाखाली असण्यापेक्षांही दुःसह होय हें जाणून, तुकारामांसारख्यांनी आपलें संचित नाहीसें केलें, तसे तुह्मांआह्मांला होत नाही, हें साधुपुरुषांमध्यें व आपल्यामध्यें अंतर आहे. साधुसंतांस देहधर्म आपल्याप्रमाणेंच लागू असतात. व त्यांपैकीं कोणी मेलेली माणसें सजीव करितात; कोणी मशिदी उठवितात; कोणी भिंती चालवितात असें सांगतात. त्यांत विशेष मोठेपणा आहे असें नाहीं. त्यांचें विशेष लक्षण हेंच की, जे आपणांमध्यें नानातऱ्हेचे संदेह व भ्रम, आणि मिथ्या सामर्थ्याच्या, ज्ञानाच्या, अधिकाराच्या व बलाच्या कल्पना व त्यांपासून होणारी घमेंडी इत्यादि असते ती सर्व ते नष्ट करितात, व त्या अभिमानामध्यें वैय्यर्थ्य आहे, इतकेंच नव्हे, तर दुष्टपणा आहे असें समजून त्यांचें बळ मोडण्याचा सतत प्रयत्न त्यांच्या हातून होत असतो. आपण उलटे त्यांस अधिक पोटाळितों,

याचा आपणास अनुभव आहे, किंवा नाहीं, याची ज्यानें त्यानें प्रतीति घ्यावी.

तुकोबांनी ह्मटल्याप्रमाणें:—

न कळतां जाला खोळंबा मारगा । जगीं जालों जगा बहुरूपी ॥

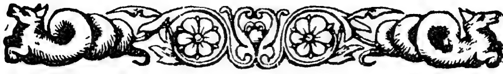
आपल्या मार्गांत खोळंबा आहे किंवा नाहीं, हें पाहूं गेल्यास आपण संचितानें परवश होतों; खऱ्या आत्मस्वरूपाच्या अंशाला उदयास येऊं देत नाहीं; तो संचिताच्या अभिमानानें दडपून जाऊं देतों, व आपल्या सभोंवती या संचिताचें वारूळ वाढवून त्यांत आपण बसलेले असतों, असें दिसून येईल. तसेंच जगामध्यें बहुरूप धारण करीत नाही असा कोट्यवधि मनुष्यांत एकही बहुधा सांपडणें मुष्कील. श्रीमंत नसतांना श्रीमंतीचा बडेजाव, ज्ञान नसतां ज्ञानीपणाची घमेंडी, अशुद्ध पापी वर्तन असतां पवित्रतेचा अभिमान, अशा रीतीनें बहुरूपीपणा एकदाच नव्हे, तर आपल्या सर्व चरित्रात नेहमी, दृष्टोत्पत्तीस येत असतो. तेणेंकरून स्वरूपसिद्धि व्हावयाला जो कार्यभाग पाहिजे तो एकीकडे राहून, नाटकांतील सोंगें घेऊन बतावणी करण्यास व जें खरोखर मिथ्या तें सत्य मानून घेण्यास मात्र आपण तत्पर असतों. भगवत्प्राप्तीला मुख्य खोळंबा अथवा प्रतिबंध काय तो या बहुरूपीपणाचाच असतो. ह्मणून तुकारामबावांनीं ह्मटलें आहे,

कळों आलें बरें उघडले डोळे। कर्णधार मिळे तरी बरें ॥
तुका ह्मणे व्हाल पैकत करुणा । तरी नारायणा उडी घाला ॥१

त्याप्रमाणें आपण लोकांस फसविण्यास प्रवृत्त असतों, इतकेंच नव्हे, तर आपण स्वतः आजवर भ्रमांत होतों असें वाटून, परमेश्वरा, उडी घाल (जसें दोन स्नेही रानांतून जात असतां त्यांतून एक नदींत पोहावयास गेला, अथवा पाण्यानें भरलेल्या खोल खड्यांत पाय अवचित गेला आणि बुडूं लागला, ह्मणजे तो दुसऱ्याला 'धांव, उडी घाल' असें आकांतानें ह्मणतो त्याप्रमाणें) असें आक्रोशानें, कळवळ्यानें, अत्यंत निष्ठेनें आपण कधीं ह्मटलें आहे काय ? आपल्यामध्यें जी ज्योति, कला, परमेश्वराचें प्रतिबिंब आहे त्याजवरची कोजळी नाहींशी व्हावी, त्याचा प्रकाश वाढावा, तरच नरजन्मास आल्याचें सार्थक; परंतु तुह्मीआह्मी करतों काय, तर या ज्योतीला आच्छादन करून आणि तिला निस्तेज करून, तिचा तामसपणानें आपण ऱ्हास करून टाकितों व अंधाराचाच अभिमान बाळगितों ! केवळ वाचेनें 'देवा धाव' ह्मटल्यानें कार्य होत नाहीं, इतकें मात्र लक्षांत ठेविलें पाहिजे. जन्माचें खरें साफल्य, खरें कल्याण यांच्याकडे दुर्लक्ष होतें, तोंपर्यंत व्यवसायामध्यें जोम नसतो व स्थिरता नसते. अशी जोंपर्यंत स्थिति आहे तोंपर्यंत आपणास शांति, प्रसन्नता, अधिकार व समाधान प्राप्त होणार नाहींत. मतें शुद्ध असावीं, ज्ञान शुद्ध व तेजस्वी असावें, हें ठीकच आहे; परंतु तीं परंपरेनें आलेली संचितरूपी नसून स्वकीय असावीं, त्यांत स्वतःचें तेज असावें. तेजपणा नाहीं असें नाहीं; परंतु दिवा चांगल्या तेजानें जळण्याकडे लक्ष नसतें.

पण वस्तुतः स्वतःच्या ज्ञानाचें तेज, स्वतःचा पराक्रम, स्वतःची कर्तृत्वशक्ति, वाढविण्याचा व त्यांचा चांगल्या दिशेनें उपयोग होण्याचा प्रयत्न एकसारखा निश्चयानें केला, ह्मणजे पृथ्वीला स्वर्गपणा आणल्यासारखें होईल. साधारण मनुष्याच्या अंगीं नऊशें नव्याण्णव अंश तम व एक अंश तेज असतें, यामुळें संचित सर्वथैव नष्ट होईल असें सांगतां येत नाहीं, तरी प्रत्यहीं थोडेंबहुत कमी होत जावें एतदर्थ झटलें पाहिजे. संचितें भिन्न भिन्न असली तरी तेज, ज्ञान हीं एकाच घरांतून आलेलीं असतात, हें ध्यानांत ठेवून मथाळ्यासाठीं घेतलेला जो तुकारामांचा अभंग त्याचें वरचेवर मनन करावें, अशी माझी प्रत्येकास विनंति आहे.

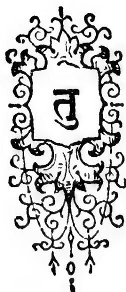
देवाजवळ मोक्षाचें गांठोडें नाहीं.

नाहीं देवापाशीं मोक्षाचें गांठोळें ।
आणूनि निराळें द्यावें हातीं ॥ १ ॥
इंद्रियांचा जय साधूनियां मन ।
निर्विषय कारण असे तेथें ॥ २ ॥
उपास पारणीं अक्षरांची आटी ।
सत्कर्मा शेवटीं असे फळ ॥ ३ ॥
आदरें संकल्प वारीं अतिशय ।
सहज तें काय दुःख जाण ॥ ४ ॥
स्वप्नींच्या घायें विवळसी वांयां ।
रडें रडातियासवें मिथ्या ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे फळ आहे मूळापाशीं ।
शरण देवासीं जाय वेगीं ॥ ६ ॥

घोंटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं ।
मुक्ता आत्मस्थिति सांडवीन ॥ १ ॥
ब्रह्मभूत काया होतसे कीर्तनीं ।
भाग्य तरी ऋणी देवा ऐसा ॥ २ ॥
तीर्थभ्रामकासी आणीन आळस ।
कडू स्वर्गवास करिन भोग ॥ ३ ॥
सांडवीन तपोनिधा अभिमान ।
यज्ञ आणि दान लाजवीन ॥ ४ ॥

भक्तिभाग्यप्रेमा साधीन पुरुषार्थ ।
ब्रह्मींचा जो अर्थ निजठेवा ॥ ५ ॥
धन्य ह्मणवीन येह लोकीं लोकां ।
भाग्य आह्मीं तुका देखियेला ॥ ६ ॥

कारामबावांनी, दुसरे त्यांचे हजारो अभंग आहेत ते केले नसते, तरी या दोन अभंगांनीं त्यांची सत्कीर्ति वाढली असती, आणि त्यांचे आपल्या लोकांवर मोठे उपकार झाले असते. आज पहिल्या अभंगाच्या तीन चरणांचा, दुसऱ्या अभंगास जोडीला घेऊन, विचार करावयाचा आहे. तीर्थयात्रा, यज्ञयाग, तप व दानधर्म, हीं करून स्वर्गवास प्राप्त करून घेण्याची ज्यांस उत्कटेच्छा असते त्यांच्या मनांत स्वर्गवास व तेथील भोग यांविषयीं विरसता आणवीन, आणि त्यांच्या व ब्रह्मरूप होऊं पाहणाऱ्या ब्रह्मज्ञान्यांच्याकडून आपला जन्म व्यर्थ गेला असें ह्मणवीन, व तुकारामांसारख्यांचा जन्म आपल्या देशी झाला ह्मणून आह्मी धन्य आहों असेंही ह्मणवीन, अशी दुसऱ्या अभंगांत तुकारामबावांनीं प्रतिज्ञा केली आहे. हिचा संबंध जन्मोत्तरस्थितीविषयीं आपल्या देशांत ज्या दोन कल्पना आहेत त्यांच्याशीं आहे. एक कल्पना स्वर्गवासाची, व दुसरी आत्मस्थितीची अथवा मुक्तीची. ही दुसरी कल्पना ज्ञानमार्ग्यांची.

त्यांचें मत असें आहे की, आत्मा नित्य, शुद्ध, बुद्ध व मुक्त आहे. आपली सहजस्थिति ज्ञानाची, मुक्ततेची व शुद्धीची असून अज्ञान, अविद्या इत्यादि अनेक अडचणीमुळें आपणांस तिचा विसर पडतो. ही सहजस्थिति अथवा आत्मस्थिति पुनः प्राप्त झाली असतां मनुष्य मुक्त होतो, ह्मणजे आपल्या परमात्मतत्वाचा त्यास अनुभव येतो. अन्य लोकांत हा विचार नाहीं व ही समजूतही नाहीं. या ज्ञानमार्गाचें अवलंबन करून जे पैलतीरास गेले त्यांच्याकडून आपली चुकी झाली, हें सोडून दिलें असतें तर बरें होतें असें ह्मणवीन, असें तुकोबानी ह्मटलें आहे. स्वर्गवासाची कल्पना अशी आहे की, जप, तप, तीर्थयात्रा, दानधर्म, पुरश्चरणें वगैरे या मृत्युलोकीं केली असतां येथील यातना, क्लेश, दैन्य, पाप यांतून सुटून नानाप्रकारचे सुखभोग जेथें मिळतात अशा लोकांत अथवा वसतिस्थानी मनुष्य मरणोत्तर जातो. ह्याच कल्पनेची प्रवृत्ति अधिक आहे. या दोन मार्गांच्या बाहेर तृतीयपंथ काढणें तर तुकारामबावांसारखा ज्यांचा अधिकार, ज्यांची योग्यता, त्यांनीच करावें.

मोक्षाच्या संबंधानें साधारण लोकांच्या समजुतीस अनुलक्षून मोक्ष ह्मणून एक निराळी द्रव्याची पोतडी आहे आणि कांहीं तरी आपल्या मनाजोगा मोबदला घेऊन देव तें आपल्या स्वतःपाशी जतन करून ठेविलेलें मोक्षाचें गांठोडें देतो, अथवा मनुष्याकडून देवास कोणत्या तरी प्रकारचा मोबदला मिळाला असतां त्याच्या पदरांत माप

घालावयाचें तें मोक्ष, असें मानणें केवळ भ्रमात्मक आहे, असें सांगून दुसऱ्या चरणांत मोक्षाचें खरें स्वरूप, ह्मणजे इंद्रियांवर आपला पगडा बसवून, त्यांस सर्वपरी आपल्या हुकमांतली करून मन निर्विषय किंवा निर्वासन करणें हेंच होय, असें ह्मटलें आहे. पहिल्या अभंगाच्या तिसऱ्या चरणांत उपासपारणी व अक्षरांची आटी अथवा विद्या, ज्ञान संपादन करण्याची खटपट हीं जी अनुक्रमें कर्ममार्ग्यांची व ज्ञानमार्ग्यांची साधनें त्यांस उद्देशून परिणामी सत्कर्मांनीच खरें स्वहित साधतें, असा उपदेश तुकारामबावांनी केला आहे. उपासपारणी, योगसाधन, ज्ञानप्राप्ति ही सर्वथैव निरुपयोगी आहेत; त्यांच्या भरीस मुळींच पडूं नये; ती सर्वांनी त्याज्य ह्मणून टाकून द्यावी, असें ह्मणण्याचा भाग नाही; परंतु त्यांच्या योगानें सत्कर्मांकडेस प्रवृत्ति होत असली, तरच त्यांत हांशील, हें निरंतर ध्यानांत ठेवून, तीं खुशाल करावी. सरकारची इमानेंइतबारें चाकरी केली अथवा कामगिरी बजाविली, तर त्याचा मोबदला जहागीर, पालखी, किताब वगैरे रूपानें मिळत असतो; तसा यज्ञयाग, उपासपारणी केलीं ह्मणजे तेवढ्यानेंच देवाकडून मोक्ष देण्यांत येतो, हा समज चुकीचा आहे. मरणोत्तर प्राप्त होणारी मोक्ष ही वस्तु अथवा स्थिति नसून, ती याच जन्मांत स्वतः साध्य करून घेण्यासारखी आहे, हेंच तुकारामबावांचें सांगणें आहे. सर्वदा सत्यसंकल्प व सुविचार मनांत उत्पन्न होणें आणि विकल्पांस व कुवासनांस त्यांत रिघावयास अवसर न मिळणें,

तसेंच सदाचरणाविषयीं दृढनिश्चय ढळूं न देणें व सदुद्योगाविषयीं तत्परता शिथिल न होणें याच मुक्तीच्या निरनिराळ्या पायऱ्या आहेत. परमेश्वराच्या ज्योतीत आपली ज्योति मिळवावयाची; अथवा मरणोत्तर दुसऱ्या लोकांत वास करून अप्सरा ह्मणा, परी ह्मणा, ह्यांची प्राप्ति साधावयाची, किंवा इतर शारीरिक सुखसाधनें यांचा उपभोग घ्यावयाचा, हाच पुरुषार्थ मानून तदर्थ साधनें करावी, ह्मणजे इष्टार्थ प्राप्त होतो हा समजुतीचा भाग चुकीचा आहे,इतकेंच नव्हे, तर हानिकारक आहे. साधनांत दोष आहे, किंवा ती यथार्थ नाहींत असें नाही,पण खरी सिद्धि, खरें फळ शेवटीं सत्कर्मामध्येंच आहे, याची विस्मृति पडतां कामा नये. साधनामध्येंच मनुष्य गढून गेला ह्मणजे सत्यसंकल्पाची व सदाचरणाविषयीं निश्चय दृढतर होण्याची आवश्यकता आहे हें नजरेंतून चुकतें आणि बिघाड होतो.

आतां, यासंबंधानें आपल्या समाजाचे काय विचार आहेत, हा प्रश्न सहज उभा राहण्यासारखा आहे; कारण, समाजांत कर्मठपणाचा भाग नाही, आणि ज्ञानमार्गी ज्या उपायांचें अवलंबन करितात त्याचेंही ग्रहण केलेलें दृष्टीस पडत नाहीं. यास उत्तर हेंच की, मर्यादा, निग्रह, शिस्त, व्यवस्था इत्यादि आचारविचारांत असलीं पाहिजेत, व ज्ञानप्राप्त्यर्थ ग्रंथपठन झालें पाहिजे, हें आह्मी कबूल करितों. तथापि मोक्ष अन्यत्र मिळणारी वस्तु आहे आणि तिचें गांठोडें देवापाशीं आहे, असें आह्मी मानीत नाहीं. सन्मार्गाकडे अशृंखल प्रवृत्ति असणें व

असद्विचाराची स्फूर्ति मनांत कधी न होणें, हाच आह्मी मोक्ष समजतों. मोक्षप्राप्तीच्या मार्गांत जी सिद्धता पाहिजे ती कर्म-मार्गांतील क्रयविक्रयाच्या तऱ्हेनें होणें शक्य नाहीं. ब्रह्मज्ञान्यांनी अवलंबन केलेल्या मार्गांत व साधनांत जो दोष आहे तो हा की, त्यांत निरसता आहे, त्यांनी चित्तवृत्तीस चिरकाळ राहाणारा आनंद मिळत नाही. ज्ञानमार्गाच्या अनुयायांस सगुणोपासनेची मिसळ करण्याची व्यवस्था करावी लागते त्याचें कारण, आपल्या मार्गांतील साधनांनीं संतृप्तता होत नाही, असा त्यांस प्रत्यक्ष आलेला अनुभवच होय. चिरस्थायी वृत्ति व आनंद हीं प्राप्त व्हावीं अशी इच्छा असून ती प्राप्त होत नाहीत. 'घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं' असें जें तुकारामबावांनी ह्मटलें आहे तें याच मुद्यावरून. कोणत्याही पदार्थाची अथवा स्थितीची आशा मनांत धरून ती तृप्त झाली नाहीं, ह्मणजे लाळ घोटणें होतें, ही गोष्ट लक्षांत आणिली असतां, तुकाराम-बावांच्या ह्मणण्याचा अर्थ काय आहे तें स्पष्ट दिसतें. 'मुक्तां आत्मस्थिति सांडवीन' असें ह्मटलें आहे तें याहूनही भयंकर आहे. त्याचा आशय हाच की, ब्रह्मरूप होण्यापेक्षां भगवंताचें गुणगान, भजन व कीर्तन वगैरे करण्यांत अधिक आनंद व समाधान आहे. समाजांतले लोक तुकारामबावांच्या याच विचारांचे आहेत. ब्रह्मांतर्गत होऊन नाहीसें व्हावयाचें, अथवा देहावसानानंतर एखाद्या स्थानाप्रत जाऊन विसावा घ्यावयाचा व भोग भोगावयाचे यांत जन्माचें साफल्य होतें,

असें आमचें मत नाहीं. चिंता व चित्तास वश करणारे अनेक विकार या बेड्यांनी आपण बद्ध आहों; यामुळें जें आत्म्याचें स्वरूप अनुभवण्यांत येतें तें शुद्ध, बुद्ध व मुक्त नसतें. तथापि तुह्मांआह्मांमध्यें मुक्त होण्याची पात्रता नाही असें नाहीं. इतकेंच की, आपल्या व पूर्वजांच्या संस्कारांनीं आपणांस दैन्य आलें आहे. वडिलांपासून परंपरेनें व साहचर्यानें अनेक प्रकारचे संस्कार आपल्या मनावर होतात आणि आपणांस सुखदुःखें भोगावी लागतात. याच नियमास अनुसरून आपल्या परंपरागत दैन्यामुळें आत्म्याच्या शुभ, मंगल गुणांचा लोप झालेला आपल्या दृष्टीस पडतो. आत्म्याला पुनरपि शुद्ध, बुद्ध व मुक्त असें स्वरूप प्राप्त होण्याला उपाय काय तो देवाविषयीं प्रेम व भक्ति यांची अंतःकरणांत वृद्धि होणें हाच होय. परमेश्वराची प्रेमपुरःसर भक्ति करणें, हाच खरा पुरुषार्थ; आणि प्रेम व भक्तिभाग्य वाढण्यानेंच आपण कृतकृत्य होऊं.

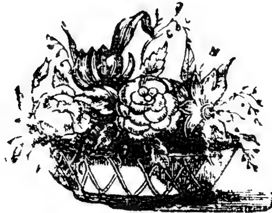
देवाविषयी प्रेम व भक्ति अंतःकरणांत वृद्धिंगत झाली असतां सत्कर्माविषयी अढळ आवड आणि असत्संकल्पाची, असद्वचनाची व असत्कृतीची अप्रीति उत्पन्न व्हावयाचीच. दयामय देवाची योजना अशीच आहे की, कसाही अपराधी असला, तरी अपराधाचें शासन भोगून पलीकडे जावयाचा. शासनाच्या अंगीं असा कांहीं गुण आहे की, त्यानें आपणांवर देवाचा अनुग्रह आहे असें वाटून धैर्य यावें व परिणामीं मुक्तता व्हावी. सद्गुणांचें बीजारोपण व्हावें व त्यांची संवृद्धि व्हावी

या उद्देशानें शासन होत असतें, असें हें देवाचें राज्य आहे; असें मानण्यांत आपल्या देशांतील सर्व धर्मसांप्रदायांची एक-वाक्यता आहे. एथील एकंदर धर्मौघ असाच आहे की, एक जन्मीं नाही, तर अन्य जन्मी, त्या नाही तर त्याच्या पुढल्या जन्मी उन्नति व्हावयाचीच; आंतून उकळी उन्नतीकडे व प्रगति होण्याकडेसच असते. लौकिक विषयांत सामर्थ्य व संवयी यांचा परस्परांशी संबंध असतो, तसाच धर्माचा प्रकार आहे. कोणताही आत्मा कधीं नष्टप्राय होऊं नये, असा ईश्वरी संकेत आहे आणि तो तसा नष्ट होतही नाहीं. आत्म्याच्या अंगच्या गुणांचा अनेक कारणांनी लोप होऊन त्याला दुर्बलता आली आहे, त्याची नैसर्गिक योग्यता उपाधींनी गेली आहे; तथापि त्याला पुनः सामर्थ्य व योग्यता उत्तरोत्तर येणें याच मोक्षाच्या पायऱ्या होत; आणि त्या अनंत आहेत. ज्ञानमार्गाच्या अंगी निरसता हा दोष आहे, त्याचप्रमाणें स्वर्गवास व तेथील भोग हा केलेल्या कर्माकरितां मोबदला मिळणारा ठेवा, ही कल्पना चुकीची आहे आणि ती तुकारामबावांस ग्रहणीय वाटली नाही. कारण, तिनेंही पुरून उरणाऱ्या आनंदाचा अनुभव प्राप्त होत नाहीं. स्वर्ग व नरक ह्मणून कांहीं निराळी स्थानें अथवा निराळे प्रदेश आहेत असें नाहीं. स्वर्ग व नरक याच लोकीं आहेत, आणि त्यांचा अनुभव आपणांस येथेंच येत असतो. आपण रस्त्यांत चालत असतां एका बाजूला स्वर्ग आणि एका बाजूला नरक असतो. ज्या कुटुंबांतील मनुष्यें परस्परांवर प्रेम

करितात, एकोप्यानें वागतात आणि एकमेकांशी कधी भांडत नाहीत तेथें स्वर्गच आहे, असें समजावयाचें; आणि ज्या कुटुंबांत दुराचरणाकडेस प्रवृत्ति असून कोणाचें कोणी ऐकत नाहीं, वरचेवर कज्जेकफावती होत असून एकमेकांशी बेबनाव असतो तेथें नरकवास होय. फार कशाला ? प्रत्येकाच्या अंतर्यामीं स्वर्ग व नरक आहेत. हें अंतर्दृष्टीनें पाहिलें ह्मणजे समजण्यासारखें आहे. पापाचरण करणें व पापवासना मनांत येणें, हा नरक; चांगलें कृत्य केलें असतां पुनः तेंच अथवा त्याच्यासारखें करण्याची इच्छा होणें, हा स्वर्ग. वाईट संस्कार व तज्जन्य मनास आडवाटेनें नेणारे विकार यांची बेडी उकलावयाची आणि अधोगति, दुर्दशा टाळावयाची ह्मणजे येथेंच स्वर्गवास. येथेंच मुक्ति, हीच समजूत श्रेयस्कर आहे. तेंच स्वर्गनरक अन्यत्र आहेत असें मानिल्यानें दुर्दशा होते, व ती आपण होऊन आपणांवर ओढून घेतों. स्वर्गनरक दूर आहेत; त्यांच्याविषयी आजच विचार करण्याची जरूर नाहीं; असें ह्मणून आपण बेफाम मनानें वागतों आणि तेणेंकरून दुर्धर हानि होते. स्वर्गवास व तेथील भोग यांविषयी देवघेवीच्या कल्पना आहेत तोंपर्यंत हानिच व्हावयाची; मग मनुष्य कोणत्याही धर्मातला असो.

सारांश, स्वर्ग मोक्ष दूरस्थ, प्राप्तव्य स्थान किंवा वस्तु आहेत असें नाहीं, हाच सर्व धर्मांचा खरा सिद्धांत होय. रुचिवैचित्र्याप्रमाणें अथवा पात्रतेप्रमाणें ज्या वर सांगितलेल्या

दोन अशुद्ध हानिकारक कल्पना उद्भूत झाल्या आहेत त्यांस धरून चालणें, ह्मणजे डोक्यांत राख घालून घेण्यासारखें होय. जपतप, यज्ञयाग, ध्यान, आसन इत्यादिकांची योजना लागेल तर करावी, परंतु तुकारामबावांनी वरील अभंगांत आपला अनुभव लिहून ठेविला आहे त्याप्रमाणें ती परिणामी सत्कर्मांकडेस प्रवृत्ति करणारी असतील, तरच फलप्राप्तीची आशा आहे. हें सर्वकाळ लक्षांत ठेवावें, आणि आपणांतून प्रत्येकानें या अभंगांचें चिंतन करावें.

स्वर्ग आणि नरक.

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥
मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥
कामःक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

र्ग, नरक अथवा मोक्ष या विषयांच्या संबंधानें आमच्या या समाजाची जी समजूत आहे ती केवळ इंग्रजी शिकलेल्या आधुनिक सुधारकांची नसून तिला पूर्वकालीन तुकारामांसारख्या साधूंच्या मताचा आधार आहे, असें मागील एका प्रसंगीं मी प्रतिपादन केलें व आणखी कांही जुन्या ग्रंथांतील आधार दाखवून तो विषय त्याच वेळी पुरा करण्याचा विचार होता; परंतु कालसंकोचामुळें तसें करतां आलें नाही. ह्मणून भगवद्गीतेच्या सोळाव्या अध्यायांतील वरील तीन श्लोकांत स्वर्ग व नरक अथवा उत्तम गति व अधोगति यांच्या संबंधानें जो उल्लेख केला आहे, तोही त्याच धोरणाचा असल्यामुळें, आज त्याविषयीं बोलावयाचें आहे. पहिल्या दोन श्लोकांत मुख्य

घेण्यासारखा भाग कोणता ह्मणाल, तर काम, क्रोध व लोभ हीं तीन नरकाचीं द्वारें सांगितली आहेत आणि अधम गति ह्मणजे आत्म्याचा नाश असें ह्मटलें आहे, हा होय. तिसऱ्या श्लोकांत असें सांगितलें आहे की, हीं तीन द्वारें सोडून जो मनुष्य वागतो तो आपल्या आत्म्याचें कल्याण करितो आणि परा ह्मणजे उत्तम गतीप्रत जातो. स्वर्गनरकांच्या संबंधी आह्मी युक्तिवादाच्या रीतीनें प्रतिपादन करूं लागलों, ह्मणजे आह्मी तुमचें सांगणें कां मानावें ? असा कित्येक श्रोत्यांकडून प्रश्न करण्यांत येतो. आणि नरक ह्मणजे काय; अधमा गति ह्मणजे काय; स्वर्गाचें स्वरूप काय; व त्याचे मार्ग कोणते; या अनुभवाच्या पलीकडील विषयांच्या संबंधानें अनधिकारी साधारण मनुष्यानें सांगावयास सरसावणें ह्मणजे लहान तोंडी मोठा घांस घेणें आहे,यांत संशय नाही. शिवाय, धर्मविषयकविचारजागृति करणें, हाच या मंदिरांत होणाऱ्या उपदेशांचा मुख्य उद्देश असल्याकारणानें, वर सांगितलेला आक्षेप घेण्यांत आला हें मी उपदेशाचें भाग्यच समजतों. असो. स्वर्गाचे मार्ग कोणते व त्यांचें स्वरूप काय आणि नरकाचीं द्वारें कोणती व नरकाचें स्वरूप काय याविषयीं कोणीही दुराग्रह धरून बसण्यास कारण नाही, आणि तो मनांतून दूर करावा या हेतूनें जो निदान दोन हजार वर्षांपूर्वी रचिला होता अशा भगवद्गीतारूप ग्रंथातील विधानें आधारभूत घेऊन चार शब्द बोलण्याचें आज मनांत आणिलें आहे.

आत्म्याचा नाश हाच नरक; आणि आत्म्याची उन्नति अथवा त्याचें कल्याण हाच स्वर्ग; तसेंच आत्मा स्तिमित नाहीं; त्याचा शरीराबरोबर नाश होत नाहीं; आणि आत्म्याला गति आहे; ही समजूत सर्व संप्रदायांस मान्य आहे, इतकेंच नाहीं, तर ती एकंदर धर्मांच्या मुळाशीं आहे. परंतु सावयव, किंवा साकार दृश्य पदार्थांची गति दिसते व समजते, तशा तऱ्हेनें आत्म्याला परा आणि अधमा गति असतांही, त्या दृग्गोचर नसल्याकारणानें, त्यांच्याविषयीं संशय वाटतो व मतभेदास जागा राहते. तथापि आपल्या आत्म्याला उत्तम अथवा अधम गति प्राप्त होईल असें करण्याचें स्वातंत्र्य व सामर्थ्य आपल्या ठिकाणीं कांहीं अंशानें तरी ठेविलें आहे, अशी साधारण समजूत आहे आणि तिला तुकारामबावांच्या पुढील दोन अभंगांत प्रमाणही सांपडतें. ते अभंग येणेंप्रमाणेः--

मरण माझें मरोन गेलें । मज केलें अमर ॥ १ ॥
ठाव पुसिलें बुड पुसिलें । वोस वोसलें देहभावा ॥ २ ॥
आला होता गेला पुर । धरिला धीर जीवनीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे बुनादीचें । जालें साचें उजवण ॥ ४ ॥

मरणा हातीं सुटली काया । विचारें या निश्चयें ॥ १ ॥
नासोनियां गेली खंती । सहजस्थिति भोगाचे ॥ २ ॥
न देखेंसें जालें श्रम । आलें वर्म हाता हें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे कैंची कींव । कोठें जीव निराळा ॥ ४ ॥

'मरण माझें मरोन गेलें। मज केलें अमर' हा तुकारामबावांचा अभंग गीतेच्या अनुवादाचाच आहे. आतां, मरण कधीं व कसें मरून जाईल आणि अमर शब्दाची व्याख्या काय, हा विचार राहिला. कोणी ह्मणेल कीं, मरण मरून सर्वच जातात आणि त्यानें सर्वच अमर होतात. तर तसा 'मरण मरून जाणें' या शब्दांचा अर्थ नाहीं; देहांत असतां मरण मरून गेलें पाहिजे. यावर कोणी अशी शंका घेईल कीं, देहधारी असतां मरण मरून जाणें हें केवळ शब्दजाल, हा निवळ शब्दच्छल आहे; त्यापलीकडे कांहीं नाहीं. पण, देहांत असतां मरण मरून जातें, असें ह्मणण्यांत विसंगति आहे असें नाहीं. ही स्थिति अनुभवानें समजण्यासारखी आहे. इतकेंच कीं, किंचित् अनुभवानें जी गोष्ट कळते ती चिरंतन अनुभवाची व्हावी आणि तिचा निरंतर अनुभव यावा. मरण मरून जाणें ह्मणजे काय आणि तें कसें होतें, याचा उलगडा याच अभंगाच्या तिसऱ्या चरणांत केला आहे. जन्ममरणाचा पूर आला आणि गेला. नदीला बेसुमार पाणी चढतें आणि पुराचा भर होतो, तेव्हां त्यामध्यें सांपडलेला मनुष्य बळकट आधाराला धरून राहिला नाहीं, तर वाहून जाऊन त्याचा नाश होतो. त्याप्रमाणें ज्याच्या ठिकाणीं आपलें जीवन आहे आणि ज्याच्या योगानें सर्व सृष्टीला जीवन आलें आहे, अशा परमात्म्याला आपण धीरानें बिलगून राहिलों ह्मणजे आपण या जन्ममरणरूप पुरांतून तरून पार पडतों; नाहीं

तर त्याच्याबरोबर झपाट्यानें वाहून जाऊं. देहधारी असतां परमेश्वराला चिकटून राहून आत्म्याचें श्रेय किंवा कल्याण होइल अशा रीतीनें वागणें, हा स्वर्गाचा मार्ग; आणि संसारांत बेफाम निमग्न होऊन आत्म्याचा नाश होऊं देणें, हा नरकमार्ग. या दृष्टीनें पाहिलें असतां, स्वर्गनरकांचा अनुभव या लोकींच मिळण्यासारखा आहे. स्वर्गनरक निराळी प्राप्तव्य स्थानें नसून येथें आरंभ होणाऱ्या स्थितीचेच पुढें होणारे शेवट आहेत; आत्म्याच्या कल्याणाला अथवा नाशाला जी सुरुवात येथें झाली आहे तिचीच पुढें गति अथवा वाढ होणें आहे.

दुसऱ्या चरणांत मरण मरून जाणें ह्मणजे ' ठाव पुसिलें बुड पुसिलें । वोस वोसलें देहभावा ॥ ' असें ह्मटलें आहे. देहभाव ओस झाला ह्मणजे काय, हें समजण्यास दुष्काळ पडला ह्मणजे काय होतें, तें मनांत आणिलें पाहिजे. मुंबईमध्यें दाण्यागोठ्याच्या महागाईखेरीज दुष्काळाचा परिणाम समजण्यांत येत नाही; त्याचें खरें भयंकर स्वरूप व परिणाम कळण्यास बाहेरगांवी सवड मिळते. एखाद्या प्रांतांत दुष्काळ पडला ह्मणजे त्यांतील गांवचेगांव उठून जातात; सर्व व्यवहार बंद होऊन सर्वत्र उजाड व बेचिराग (वस्ती नसल्याकारणानें दिवा न लागणें) होत असतें. नाश करण्याऱ्या भौतिक आपत्तींनी अगदीं नायनाट होतो, आणि ज्या ठिकाणी थोड्या दिवसांमागें गांव वसत होता त्याचा मागमूस राहत नाहीं असें

होतें. वस्तीचा भाग नासून गेल्यामुळें उस्तवारीच्या अभावीं घरेंदारें पडित होतात आणि कांहीं दिवसांनीं केवळ जमिनीसारखी जमीन होते. तसेंच मागच्या काळांत एखाद्या गांवावर अथवा शहरावर राजाची इतराजी झाली आणि त्याचें नांव सहन होईनासें झालें, ह्मणजे त्यावरून गाढवाचा नांगर फिरविणें, हेंच पराकाष्ठेचें शासन होत असे. तसें केलें ह्मणजे गांव जमीनदोस्त होऊन ऊध्वस्त पडत असे. हीच स्थिति, हाच प्रकार देहभाव ओस होण्याचा आहे; हेंच मरण मरणें होय. आपण देहांत असतां देहभाव अशा रीतीनें ओस होणें अवघड आहे, असा सामान्य मनुष्यांचा अनुभव आहे; तथापि देहभाव नाहींसा होतो असे क्षण प्रत्येकाला अनेक प्रसंगी येतात. आपणास आपलें भान नाहीसें होतें या स्थितीचा अनुभव गवई व गायनप्रिय यांस अनेक वेळां येत असतो. एखाद्या मनास उल्लसित करणाऱ्या रागाची तान छेडण्यांत येते तेव्हां ते देहभान विसरतात व तल्लीन होऊन जातात. एखाद्या विद्यार्थ्याला कूट सोडवावयाचें असलें ह्मणजे अन्न खाणें सुद्धां त्यापुढें सुचत नाहीसें होतें आणि खाल्लें असतांही खाल्लेसें वाटत नाहीं. हा विद्याव्यासंगानें देहभान हारपल्याचाच प्रकार आहे. तसेंच एखादा मनुष्य आजारी होऊन अत्यवस्था होते त्या स्थितींत दुखणाईत मनुष्याचा तर वेळ जातां जात नाहीं; पण, त्याची खडी चाकरी करून त्यास दुखण्यापासून होणारे क्लेश व त्रास हलके करण्याकरितां उपाय योजण्यांत जागून दिव्यांनीं रात्र

काढणाऱ्या व त्याविषयी निरंतर चिंता वाहणाऱ्या आईबापांस, बहिणभावंडांस, इष्टमित्रांस, अथवा बायकोमुलांस आपल्या देहांचें भान राहत नाहीसें होतें. दुखणाइताची शुश्रुषा करण्याचा हा अनुभव अत्यंत श्रेयस्कर आहे, आणि तो ज्याला अवघ्या हयातींत मिळत नाही, तो हतभाग्यच समजावयाचा. याप्रमाणें प्रीतीच्या, नादाच्या व विद्याव्यासंगाच्या भरांत आपण देही आहों असा भाव राहत नाहीसें होतें, हा अनुभव अनेक प्रसंगीं येतो. 'ब्रह्मानंदी लागली टाळी । कोण देहातें सांभाळी ॥' अशा रंगाला भजन आलें ह्मणजे भजनी लोकांचा अनुभव असा असतो की, त्यांस देहधारी असतां आपण देहातीत आहों असें होतें; आणि त्यांचें मन त्या वेळापुरतें तरी लुप्त झाल्यासारखें होतें. हा जो निवृत्तीचा व प्रवृत्तीचा अनुभव आहे तो थोडासा वेळ येतो आणि तो स्थिर करणें कठीण आहे, हें सत्य आहे. परंतु तो चिरस्थायी करणें अवघड आहे ह्मणूनच त्याची महती विशेष आहे, आणि तो आपणांस कल्याणकारक वाटत असेल, तर तो दृढ करावा, हें आपलें कर्तव्य आहे. याप्रकारें आपण देहधारी असतां आपलें (देहाचें) मरण पाहून आपण अमर झालों, ह्मणजे 'ठाव पुसिलें बुड पुसिलें । वोस वोसलें देहभावा ॥' अशी स्थिति होते. ज्याच्या योगें सर्व सृष्टीला जीवन आलें आहे अशा परमात्म्याशिवाय आपणास आधार नाही, तोच आपलें एक शरणस्थान होय, असा दृढ विश्वास धरून जो त्यासच बिलगून राहतो, त्याला

मरण आहे किंवा नाहीं याचीं फिकीर वाटत नाहीं. अशा पुरुषाला शरीराच्या साहचर्यानें दुखणेंबाणें झालें असता क्लेश होत नाहीं असें नाहीं; पण त्याची समता, समाधि अथवा समाधान यांस कमीपणा येत नाही. अशा रीतीनें देहधारी असून शारीरिक क्लेश होत असतांही शरीराविषयी उदासीन होणें, हेंच मरण मरून जाणें होय.

आत्म्याचा शरीराबरोबर नाश होत नसून, त्याला गति आहे आणि त्याची उन्नति हा स्वर्ग व अवनति अथवा नाश हा नरक, ही समजूत सर्व धर्मांच्या मुळाशी आहे; परंतु चुकी कोठें होते ह्मणाल, तर धर्मवितान माजलें ह्मणजे कल्पनेला अंकुर फुटून स्वर्गनरकांचे बीजरूपी अनुभव आपणांस आपल्या ठिकाणीं वास करणाऱ्या सुष्टदुष्ट भावांत येत असतां, आपण स्वर्गनरकास कोठें तरी दूर नेऊन ठेवीत असतों. आत्मा शरीराच्या पाशानें बद्ध होऊन, कामक्रोधादिकांच्या अधीन झाला, ह्मणजे नरकाची अथवा अधोगतीची सुरवात झाली; तोच दुष्ट वृत्तींपासून परावृत्त होऊन शांतीच्या, समाधानाच्या मार्गास लागला, तर स्वर्गास अथवा परागतीस प्रारंभ झाला असें समजावें. सारांश, परागतीला काय, अधमागतीला काय, जो व्यासंग अथवा उद्योग कारणीभूत होतो, त्याला प्रारंभ येथेंच झाला पाहिजे. पण, कवितेच्या कल्पनाशक्तीस वाव मिळणाऱ्या रीतीनें धर्माचें अतिशुद्ध स्वरूप बदलून वितानें माजतात, आणि स्वर्गनरकांच्या संबंधानें अवडंबर ग्रंथ झाले

आहेत, त्यामुळें मनुष्याच्या धर्मकर्मांत मक्षिकापात झाल्यासारखा होतो. हीं वितानें कशींही असोत; परंतु स्वर्गनरक आपल्या परिवारांत, आचरणांत व नेहमीच्या कृतीत आहेत, आणि याच्या उलट समजुतीनें त्या त्या धर्माच्या व सर्व धर्मांच्या रहस्याचा भंग होतो. स्वर्गनरक आपल्या ठिकाणी, आपल्या घरी, आपल्या कुटुंबांत, शहरांत आहे, ही कल्पना दृढ झाली पाहिजे. आत्म्याला आपण येथें जी गति देऊं तीच पुढें चालावयाची. जसा चेंडूला एकदा टोला दिला ह्मणजे ज्या दिशेनें तो द्यावा त्याच दिशेनें सामान्यतः त्याची गति असते, तसाच प्रकार आत्म्याच्या गतीचा आहे. इतकें मात्र आपण करण्याविषयीं सावधगिरी ठेविली पाहिजे की, शरीर आत्म्याला टोला देऊं लागलें, तर आत्म्याकडून त्याला उलट टोला द्यावयाचा आणि त्याचा जोर चालूं द्यावयाचा नाही. यासंबंधानें स्वर्ग व नरक अथवा परागति आणि अधमागति या आत्म्याच्या दोन्ही गतींला येथेंच प्रारंभ होतो, हें लक्षांत ठेवून त्याला शरीराकडून टोला मिळून अनिष्ट दिशेनें त्याची गति होऊं नये ह्मणून लोकांस विशेष रीतीनें जागृत करणें, हेंच आपल्या या समाजाचें कर्तव्य आहे. स्वर्गनरकांविषयीं शुद्ध समजूत मनांत जागृत ठेवा. स्वर्गनरक बीजरूपानें येथेंच व आपल्या ठिकाणी आहेत ही श्रद्धेची गोष्ट नव्हे, अनुभवाची होय; आणि ही शुद्ध व अनुभवसिद्ध समजूत अत्यंत श्रेयस्कर आहे. संपूर्ण विश्वाचें जीवन जो परमेश्वर त्यांच्याठायी संलग्न

होऊन कितीही पूर आले गेले तरी हरकत नाहीं, अशी मनाची स्थिति होणें, हेंच देहांत असतां मरण मरून अमर होणें आणि आत्म्याची बीजरूप परागति होय. तशा रीतीनें मनाची तयारी होणें आणि औदार्य, समाधान व शांति यांचा निरंतर अनुभव घेणें अत्यंत इष्ट आहे. हा अनुभव ज्या भाग्यशाली पुरुषांस अखंडित प्राप्त होत असेल, त्यांस जन्ममरणरूप पूर कितीही असले, तरी त्यांची क्षिति न वाटतां 'तुका ह्मणे गर्भवासी। सुखें घालावें आह्मांसी' असा बेफिकीरीचा उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाला, तर आश्चर्य नाहीं. विशेष महत्वाचा, सिद्धांताचा जो भाग आहे, तो हाच की, काम, क्रोध लोभ हीं नरकाची तीन प्रकारचीं द्वारें आहेत; त्यांतून जो मुक्त होतो त्या आत्म्याचें कल्याण होऊन त्याला परा ह्मणजे उत्तम गति प्राप्त होते; त्यांतून जो चालत असतो त्या आत्म्याचा नाश होतो आणि त्याला अधमागति अथवा नरकप्राप्ति होते. ह्मणून भगवद्गीतेंतील वरील तीन श्लोकांचा व तुकारामबावांच्या वरील दोन अभंगांचा सर्वांनी विचार केला असतां अत्यंत श्रेयस्कर होईल आणि तो अवश्यमेव करावा.

सिद्ध, साध्य व साधक.

थोड्या दिवसांपूर्वी या शहरांत ख्रिस्ती धर्माचे मुख्य उपदेशक मुंबईचे लॉर्ड बिशप यांनीं त्या धर्माच्या प्रसारार्थ उद्योग करणारे लोक, कांहीं त्यांच्या अधिकारांतील व कांहीं बाहेरचे, एकत्र जमवून येथें ख्रिस्ती धर्मानुयायांच्या साडेतीनशें पंथांपैकीं जे दहावीस मुख्य आहेत त्यांच्यामध्यें असणारा बेबनाव मिटून एक मेळ कां होऊं नये, आणि तो होईल किंवा नाहीं, हा प्रश्न विचाराकरितां मांडला. त्या सभेंत ज्या गोष्टींचा विचार झाला त्याची सविस्तर हकीकत प्रसिद्ध झाल्यावर असल्या विषयांवर भवती न भवति करणाऱ्या वर्तमानपत्रांतून वरील मुद्यावर बरीच चर्चाही झाली. पोटभेद नसते तर अधिक श्रेयस्कर होतें, आणि निदान ते सर्व एकवट होतील अशी तजवीज व्हावी हें सभेंत हजर असलेल्या लोकांस वाटत होतें असें दिसलें. लॉर्ड बिशपसाहेबांस हा विचार सुचण्याचें प्रत्यक्ष कारण हें कीं, ख्रिस्ती धर्मांतील सर्वांत मोठ्या रोमन कॅथलिक पंथाचे प्रधानाचार्य पोप लिओ यांनीं प्रतिवर्षाच्या रिवाजाप्रमाणें इंग्लंडांतील लोकांस उद्देशून एक आशीर्वादपत्र पाठविलें होतें. या निरनिराळ्या ख्रिस्ती संप्रदायांमध्यें पुष्कळ वर्षांपासून चालत आलेले मतभेद मोडून एकी होणें अत्यंत इष्ट आहे; आणि तसें लवकरच होईल,

अशी आपण आशा करितों, असा मजकूर होता. यावरून आपसांत असणारा बेबनाव मिटून सलोखा व्हावा ही ख्रिस्ती लोकांमध्यें सामान्य चिंतना आहे हें उघड आहे.

आपण ज्या ब्राह्मधर्माचे अनुयायी आहों त्याचा प्रसार फारसा झालेला नाहीं आणि विस्तारही थोडा आहे. असें असतां आपणांतही दोन तीन पंथ आहेत; आणि त्यांच्या एकीकरणाचीं चिंता आपणांसही लागली आहे, हें, जसा आपल्या प्रार्थनासमाजाचा चालू असलेल्या हिंदू धर्माशी संबंध आहे, तसाच प्रचलित ख्रिस्ती धर्माशीं ज्यांचा आहे अशा युनिटेरिअन संप्रदायाचे उपदेशक डाक्तर संडर्लंड कलकत्त्यास गेले होते, तेव्हां ब्राह्मधर्मानुयायांचे जे लहानमोठे समाज आहेत त्यांत भेद कां असावे आणि ते मिटणें कोणत्या धर्तीवर शक्य आहे, हा प्रश्न त्यांनी काढला, यावरून सिद्ध होतें. या सवालाचा उलगडा करण्यास गैरमाहीत असल्याकारणानें आपणांस अधिकार नाहीं व साधनेंही नाहीत, सबब तीन पंथांपैकीं प्रत्येकानें दोन दोन अथवा तीन तीन प्रतिनिधि निवडून त्यांची एक कमिटि करून तिजकडून याचा विचार करण्यांत यावा, अशी साहेबमजकुरांनीं सूचना केली; आणि तिच्याबर्हुकूम व्यवस्था होऊन त्या कमिटिपुढें हा विचार चालू आहे. इतक्यांत नवविधान पंथाच्या संबंधाचें एक वर्तमान पत्र आहे त्यांत हे भेद असेच कायम राहतील आणि मनुष्याच्या कृतीनें किंवा तजविजीनें ते मोडण्यासारखे नाहींत, असा अभिप्राय प्रसिद्ध

झाला. आपल्या इकडे साताऱ्याच्या प्रार्थनासमाजानें धर्मसंबंधीं सुधारणा करण्याच्या बाबतींत चळवळ करणाऱ्या ज्या संस्थांमध्यें अथवा समाजामध्यें व आपणामध्यें पुष्कळ गोष्टीत साम्य व थोड्यांत फरक आहे अशांनी वार्षिक उत्सवांच्या वेळीं एकत्र जमावें व परस्परांस मदत करावी अशी सूचना इतर समाजांस केली आणि तिला अनुसरून साताऱ्यास थोडीबहुत व्यवस्थाही केली. मुंबईत या दिशेनें थोडा उद्योग झाला, पण त्यास विशेष सिद्धि आली नाही. ज्याचें सामर्थ्य प्रचंड, ज्याचा विस्तारही आपल्यापेक्षां पुष्कळपट अधिक, अशा ख्रिस्ती धर्माच्या अनुयायी लोकांस हे भेद व पोटभेद नसावे ही चिंता असते; तर मग असे हे पोटभेद होण्याचा प्रकार पाहण्यांत येतो त्यांत मनुष्यकृतीचा भाग आहे, किंवा तो स्वाभाविक आहे, तो मनुष्यकृतीनें निघण्यासारखा आहे, त्यांची कारणें क्षुल्लक व प्रासंगिक आहेत, किंवा त्याच्या मुळांशी कांही विशेष विचार करण्यासारखा भाग आहे याचा आजच्या प्रसंगीं एक वेळ विचार करणें अप्रासगिक होईल असें नाही.

धर्मभेद व त्यांच्या पोटभेदाचे नामभेद अनेक असतात, तरी माझ्या समजूतीनें प्रत्येक संप्रदायांत तीन प्रकारचे लोक असतात. साध्य, सिद्ध आणि साधक अथवा साधु. प्रत्येक देशांत प्रत्येक वेळी, स्थितीत, धर्मांत व संप्रदायांत या तीन प्रकारचा लोकसमाज असतो, हें कांही नूतन कोडें नाहीं; ही कांहीं नवीन व्यवस्था आहे असें नाहीं. ही लोक-

समूहाची वाटणी वेदांच्याही पूर्वींची आहे, हें पुरुषसूक्तांतील

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।
ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः॥

या ऋचेवरून सिद्ध होतें. मनुष्यांची योनि तशीच गंधर्वांची व देवांची योनि अथवा लोक आहे, असें त्यावेळचे लोक मानीत असत. यांपैकी साध्य देव झाले. ते यज्ञ अथवा कर्म करणारे लोक; आणि विधीनें सांगितलेले आचार अति कटाक्षानें किंवा आग्रहानें करणाऱ्यांचा मनुष्यांत काय, देवांमध्यें काय, एक वर्ग असावयाचाच. हे साध्य झाले. सिद्धांचा दुसरा वर्ग; यांची साध्यांच्या कर्मांविषयीं अश्रद्धा असते. कडकडीत तप, योग, वैराग्य किंवा सखोल ज्ञान यांनीं सिद्धि करून घेण्याकडे, अथवा आपल्या अंगीं विशेष सामर्थ्य येईल असें करण्याकडे यांच्या बुद्धीचा कल असतो; परमेश्वराची सिद्धि आपल्या पराक्रमानें करून घ्यावयाची असते. या वर्गास दोष देण्याचा माझा विचार नाहीं. आणि ज्यांना ही आटाआट सहज होत असेल त्यांनी ती करूं नये असेंही माझें ह्मणणें नाही; परंतु त्यांत सामान्य मानवांस जागा नाही. तिसरा राहिला तो साधकवर्ग; याची साध्यांच्या कर्मांवर अथवा सिद्धांच्या सिद्धीवर श्रद्धा नसते आणि तीं विशेष शक्य नाहीत असें वाटत असतें. तर आपण दुर्बल, पामर, आपला सर्व आधार परमेश्वरावर; आपला निर्वाह व उद्धार करून घ्यावयाचा तो केवळ त्याच्या कृपेनें; असें या वर्गाचें मत असतें.

हा इतिहास इतर देशांप्रमाणें आपल्या देशाचाही आहे. वैदिककाळीं हजारों लोक जमून यज्ञ करावयाचे व हजारों खंडी द्रव्य नासावयाचें असा रिवाज होता. आपणांस प्रिय अशा वस्तु अथवा पशु परमेश्वरप्रीत्यर्थ अर्पण करावयाचे; असें होतां होतां देवाच्याही पलीकडे यज्ञाचा महिमा वाढला, आणि पुत्रेष्टि वगैरे याग प्रचारांत आले. या थरास गोष्ट पोहोंचली, तेव्हां साध्यांच्य, या कर्मांविषयीं अत्यंत अश्रद्धा उत्पन्न झाली; आणि हें खोटें व पाप आहे असें वाटूं लागलें. साध्यांची श्रद्धा नष्ट होऊन तिच्या जागी सिद्धांची श्रद्धा आली. योगबलानें व तपोबलानें अमानुष शक्ति संपादन करून घेणारांचा, ज्ञान्यांचा व तार्किकांचा धर्म हा सिद्धांचा धर्म समजावयाचा. बुद्धाचा धर्मही साध्यांचा नव्हे; सिद्धांचा आहे. कारण, त्यांत स्वतःच्या पराक्रमास विशेष महत्व दिलें आहे. या धर्माप्रमाणें देवापेक्षांही सिद्धाची योग्यता अधिक आणि सर्वांत वंद्य काय ते सिद्ध; आणि एकदम सिद्धि प्राप्त करून घेणें यांतच जन्माचें साफल्य अशी तऱ्हा झाली. आपल्या ठिकाणी दौर्बल्य आहे ही बुद्धि नाहीं आणि आपली वासनाच नाहींशी करणें बरें, असें सिद्धांस वाटत असतें. आपल्या वासनांच्या तृप्त्यर्थ यज्ञयाग करण्याकडे साध्यांची प्रवृत्ति असे; आणि वासनेचा समूळ नाश करण्या-बद्दल सिद्धांनी विशेष उद्योग केला. परमेश्वराच्या घरचे लाल, ज्यांच्याठायीं लोकोत्तर नैसर्गिक सामर्थ्य, त्यांस हा सिद्धांचा

मार्ग कामाचा. इतरांस उपयोगी नाहीं; कारण, जो सिद्ध होतो त्याला पुढें कांहीं कर्तव्य राहत नाहीं. ज्यांच्या ठिकाणीं दैविक अंश जास्ती अशांनीं वैदिक काळांतील धर्माचा साध्यमार्ग सुटल्यानंतर तार्किक, बौद्ध, योगी वेदान्ती वगैरे सिद्धमार्गाचें ग्रहण केलें. हें उपनिषत्काल व भगवद्गीताकाल यांच्या दरम्यानच्या कालाचें स्वरूप किंवा विशेषलक्षण समजावयाचें; एऱ्हवीं सर्व कालांत व स्थितीत तिन्ही प्रकारचे लोक असतात. नंतर या दोन्ही मार्गांपासून लोक पराङ्मुख होऊं लागले. कारण, नसतें सामर्थ्य अंगीं आणण्यासाठीं अट्टहास व त्रास करणें योग्य नाहीं आणि ही मोठी चूक होय असें वाटूं लागलें. कर्माविषयीं विशेष श्रद्धा नाहीं, सिद्धीविषयीं विशेष खात्री नाहीं आणि वेदांत्याप्रमाणें जन्ममरणापासून मुक्त होण्याविषयीं उत्कट इच्छा नाहीं; असें होऊन हीन, दीन, मलिन व दुर्बल असे जे आपण त्यांचा निर्वाह, उद्धार जसा भक्तीनें होईल तसा यज्ञयागादि विशेष कर्मांनी, अथवा ज्ञान तप योग आदिकरून साधनांनी होणें शक्य नाहीं असा विचार लोकांच्या मनांत येऊं लागला. हा आमच्या देशाचा प्रकार झाला. हें सर्व सांगण्याचा मूळ हेतु हाच की, निरनिराळ्या पंथांतील व संप्रदायांतील मतभेद मोडून ऐक्य कां होत नाही, या प्रश्नाची वाटाघाट करीत बसण्यापेक्षां आपल्यांतली साधक मंडळी कशानें वाढेल याची चिंतना करणें अधिक इष्ट आहे; आणि याविषयीं चर्चा झाली असती तर अधिक श्रेयस्कर झालें असतें, असें मला वाटतें.

पुष्कळांस भेदाचें महत्व अधिक आहे असें वाटतें. परंतु माझ्या मतें साम्य विशेष महत्वाचें आहे. तुकाराम, नामदेव, कबीर, चैतन्य वगैरे साधुसंत साधक स्थितीतले होते. साधकपणाचा संबंध तुकारामबावांच्या प्रत्येक अभंगांत परिस्फुट आहे; आणि सिद्धीचा संबंध आहे असा एकही अभंग नाही. यामुळें त्यांच्या अभंगांविषयी आपलें प्रेम अतिशय असतें. तुकारामबावांचा

> घोंटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं ।
> मुक्तां आत्मस्थिति सांडवीन ॥ १ ॥
> ब्रह्मभूत काया होतसे कीर्तनीं ।
> भाग्य तरी ऋणी देव ऐसा ॥ २ ॥
> तीर्थभ्रामकासी आणीन आळस ।
> कडू स्वर्गवास करिन भोग ॥ ३ ॥
> सांडवीन तपोनिधा अभिमान ।
> यज्ञ आणी दान लाजवीन ॥ ४ ॥
> भक्तिभाग्यप्रेमा साधीन पुरुषार्थ ।
> ब्रह्मींचा जो अर्थ निजठेवा ॥ ५ ॥
> धन्य ह्मणवीन इहलोकीं लोकां ।
> भाग्य आह्मीं तुका देखियेला ॥ ६ ॥

असा एक अभंग आहे, त्यांत त्यांनी साध्यांच्या व सिद्धांच्या मार्गांचें मार्मिक रीतीनें वर्णन केलें आहे. तें आपली स्वतःची महति वाढविण्यासाठी केलेलें नाहीं; तर नसता आवांका

धरून उडी मारली ह्मणजे फसगत होते, हें दाखविण्यासाठीं आहे. साधकमार्गानें जें सुख प्राप्त होतें, तें ब्रह्मज्ञान संपादन करून आत्मस्थिति मिळाविली तरी तिच्या प्राप्तीनें सिद्धाला होत नाहीं, आणि ब्रह्मज्ञान्याला तृप्ति न वाटतां लाळ घोटीत बसावें लागतें. तसेंच साध्यमार्ग्यांचा, ह्मणजे तीर्थाटन यज्ञ हवनादि करणारांस इष्ट जो स्वर्ग--ह्मणजे नंदनवनादि भोग ते साधकस्थितीत होणाऱ्या आनंदाच्या मानानें कडू वाटण्यासारखे आहेत. आपण साधकस्थितीतले असल्याकारणानें तुकारामबावा आपणांस अत्यंत जवळ येतात. नामभेदांत विशेष योग्यता नाहीं आणि एका यादीत अथवा पटांत नांवें पडल्यानें ऐक्य होत नाही, हाच सांगण्याचा मुख्य उद्देश आहे. तुमच्याआमच्यासारख्या लंगड्यापांगळ्या, ज्ञान नाही, सामर्थ्य नाही व फुरसुतही नाही, अशा मंडळीची वाट काय, हाच मुख्य मोठा सवाल आहे व साधकांचा मार्ग, साधकांची संख्या ही वाढतात की काय हेंच पाहिलें पाहिजे. साध्यांच्या यज्ञादि कर्मांचा अथवा सिद्धांच्या तपोयोगादि साधनांनीं प्राप्त झालेल्या सिद्धीचा हल्ली बोभाट कानी पडत नाही; यावरून त्या वर्गाचे लोक थोडे, असेंच सिद्ध होतें. तुकारामबावांनी ह्मटल्याप्रमाणें 'नित्य करितों कीर्तन' इत्यादि, हाच मोठा अधिकार, हीच योग्यता आणि 'सत्य सत्य मी नाही तरलों; परमेश्वरा, तुझ्यावर भार घातल्याविना उद्धार होणें नाही' ह्या तऱ्हेच्या समजुतीचे लोक हल्लीं जास्त आहेत. जे भेद आहेत

त्यांत विशेष नाहीं; साम्य महत्वाचें आहे. साधकमार्गांत मनाच्या वळणाची एकता आहे, आणि अनेक संप्रदाय असले, तरी साधकांचा समाज वाढत आहे कीं काय, ही विवेचना माझ्या समजुतीनें अधिक उपयोगी होईल. ख्रिस्ती लोकांकडे पाहिलें, तर सिद्धमार्गाकडे त्यांचें वळण आहे आणि सिद्धांची संख्या त्यांच्यामध्यें अधिक आहे; तसें आपल्याइकडे नाही, हें आपलें भाग्य समजलें पाहिजे; आणि आपण साधकमार्गानुयायी लोकांची संख्या वाढण्यासाठीं वाटाघाट केली पाहिजे. आपला समाज साधकसंप्रदायाचा आहे. सबब साध्य व सिद्ध यांस बाजूला दूर ठेवून आपण साधकमार्गानुगामी लोकांची संख्या वाढण्यासाठी उद्योग करूं व चिंतना धरूं तर अधिक श्रेयस्कर होईल.

साधकमंडळी सांप्रत अधिक आहे याचें प्रमाण आह्मी कांहीं वर्षांमागें सातारा जिल्ह्यांत यवतेश्वरी गेलों होतों, तेव्हां आमच्या दृष्टीस पडलें. तेथें कधी कधी टोळधाड येत असते, त्याप्रमाणें टोळांची धाड आली. त्यावेळी आह्मी तेथील सिद्धेश्वराच्या देवळांत उतरलों होतों; आणि आमच्यामध्यें सिद्धमंडळी, ह्मणजे हर्बर्ट स्पेन्सर वगैरे वाचलेली मंडळी, त्याचप्रमाणें साध्यमंडळी, ह्मणजे गणपतीचें आराधन, सांबाला कोंडणें, अभिषेकाची धार धरणें इत्यादि अशा प्रसंगीं करणें योग्य असें मानणारी मंडळी, आणि तसेंच तुमच्याआमच्यासारखे साधकास्थितीतले लोक होते. इतक्यांत देवळाकडे गांवांतील लोक आले; त्यांतही कांहीं वेदान्ती,

कांहीं कर्मठ व बरेच साधकवर्गांतले होते, असें पुढील हकीकतीवरून दिसून येईल. गांवकरी मंडळीनें विनंति केल्यावरून आह्मी त्यांस जागा देऊन बाहेर आंगणांत जाऊन राहिलों. आह्मीं गांवकरी लोकांस तिकडे येण्याचें कारण विचारिलें. तेव्हां ते ह्मणाले 'आह्मी देवाला प्रसाद लावणार. देवानें रहा ह्मणून प्रसाद दिला, तर गांवांत रहाणार; नाही तर येथून गांव सोडून चालते होणार.' तेव्हां आह्मांपैकीं स्पेन्सर वाचलेली मंडळी स्वपराक्रमाच्या तोऱ्यावर देवाला गाऱ्हाणें घालण्याबद्दल हंसली, आणि कर्मठ आपल्या रीतीचे उपाय सुचवूं लागले. परंतु साधकवर्गानें विचारलें तेव्हां गेल्या वर्षाचा अशाच प्रसंगाचा आपला अनुभव सांगून, आपण देवाला कौल लावणार आणि त्याचा जबाब मिळेल त्याप्रमाणें करण्याचा आमचा निर्धार आहे, असें गांवकरी लोकांनी सांगितलें. तेव्हां कौलाच्या संबंधानें आमच्यांत बरीच चर्चा झाली. कारण, साध्यांला व सिद्धांला मनुष्याचा आणि देवाचा खरा संबंध वं खरें नातें कळतच नाहीं आणि कौल घेण्याची रीत तर साधक वर्गाची पडली. कौल लावतांना वयोवृद्ध व पाटील वगैरे ग्रामाधिकारी पुढें होऊन 'बापा, तुझी इच्छा आह्मी गांवांत राहावें अशी असली, तर अमुक बाजूनें फूल पडूं दे. नसली तर दुसऱ्या बाजूचें फूल पडलें ह्मणजे आह्मी देवळाकडूनच परभारें सांगशील तेथें जाऊं,' असे उद्गार काढण्यांत आले. थोडा वेळ गेल्यावर गांवांतच राहावें असें फूल पडलें. टोळांची धाड गेली आणि त्यांची

काळजी दूर झाली; आमच्या मंडळींतला वाद मात्र बराच वेळ चालला! इंग्रजी शिक्षणानें सर्वांच्या मनावर सारखे संस्कार होतात असें नाही. या जुन्या समजुतीच्या साधक मंडळीची रीत भिन्न असली, तरी देवावर संकट घालून त्यास ठिकाणावर आणूं, अथवा स्वतःच्या तपोबलानें व योग-सामर्थ्यानें आपणांवर आलेला कठीण प्रसंग टाळूं, असा वृथा आवांका न धरितां, त्यांनी आपण दुर्बल, देवाच्या कृपेवरच आपला सर्वपरी आधार, असें समजून त्याचा त्यांनीं धावा केला. आणि त्यांच्या समजुतीप्रमाणें देव त्यांना पावला. हीच लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट आहे. ही भावना आपल्यासारखीच आहे. साधकांची मूळ भावना शुद्ध आहे. देवाला गाऱ्हाणें सांगणें, आणि त्याची अनुज्ञा होईल त्याप्रमाणें वागणें, ही भावना वाढविण्याविषयीं आपण चिंतना केली तर अधिक कार्य होईल. साध्यांची व सिद्धांची बुद्धीच निराळ्या प्रकारची असते. साधकवर्गांतील लोकांच्या मतांत व आचारांत भेद असले तरी मूळ भावना शुद्ध आहे. आणि त्यांचेंआमचें तिच्यासंबंधानें साम्य आहे. यास्तव या साधकमंडळीची बढता व्हावी, त्यांची संख्या वाढावी एतदर्थ आपण प्रयत्न केला पाहिजे. साधकव-र्गाच्या निरनिराळ्या संप्रदायांत आपणांस अपवादक वाटण्या-सारख्या कांहीं गोष्टी असतील, तरी मुख्य सिद्धांताच्या संबंधानें त्यांचाआमचा विरोध नाही, असा माझा समज आहे; आणि ही आजची माझी सूचना सर्वांस रुचेल अशी मी आशा करतों.

देवावर भार घालून प्रपंच करणें.

कृपावंत किती । दीन बहु आवडती ॥ १ ॥
त्यांचा भार वाहे माथां । करी योगक्षेमचिंता ॥ २ ॥
भुलों नेदी वाट । करीं धरुनि दावी नीट ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जीवें । अनुसरतां एका भावें ॥ ४ ॥

या तुकारामबावांच्या उक्तीप्रमाणें त्यांचा दुसरा एक अभंग आहे तो असाः—

आलिया भोगासी असावें सादर ।
देवावरी भार घालूनियां ॥ १ ॥
मग तो कृपासिंधु निवारी सांकडें ।
येर तें बापुडें काय रंक ॥ २ ॥
भवाचिये पोटीं दुःखाचिया राशि ।
शरण देवासी जातां भलें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नव्हे काय त्या करितां ।
चिंतावा तो आतां विश्वंभर ॥ ४ ॥

यांत 'देवावरी भार घालूनियां' बद्दल 'देवावरी भार घालूं नये' असा क्वचित् पाठ आहे; पण तो अशुद्ध आहे. कारण, देवावर भरिभार ठेवून त्याच्यावर भार घालणें, हाच खऱ्या भक्ताचा मार्ग असतो. तुकारामबावा ह्मणतात की, देवाला दीन फार प्रिय आहेत आणि त्यांचें योगक्षेम तो चालवीत

असतो. पूर्वींचे राजे अथवा त्यांचे मोठे कामगार जमीन, वर्षासन, किंवा नेमणूक यांची सनद करून देतांना, योगक्षेम चालण्यासाठीं, हे शब्द वापरीत असत; आणि त्यांचा अर्थ खाण्यापिण्याच्या, वस्त्रप्रावरणाच्या, अन्नाच्छादनाच्या व साधारण घरसंसाराच्या संबंधानें सुखानें राहण्यासाठीं, हाच असतो. परमेश्वर दीनांच्या योगक्षेमाचा भार आपल्या माथीं वाहतो, त्यांस मार्ग दिसत नाहीसा झाला ह्मणजे वाट चुकूं नये ह्मणून हातानें धरून नेतो आणि ती दाखवितो. परंतु एक अट आहे, ती कोणती ह्मणाल तर, जे जीवें व एकभावें त्यास अनुसरतात, त्यांसच असें होत असतें.

आतां देवाला दीन फार आवडतात, या ह्मणण्याला एक आक्षेप आहे तो हा कीं, पर्वताच्या वरच्या प्रदेशापेक्षां खालच्या भागाला सूर्याची ज्योति उशिरां पोहोंचते; आणि सामान्यतः ज्या मनुष्यांस बल, सत्ता, ज्ञान अथवा द्रव्य यांची अनुकूलता अधिक असते त्यांची जतन व जोपासना विशेष होत असते; यावरून सृष्टिमाहात्म्यामध्यें व मनुष्यसृष्टीत हा नियम नाही, हें उघड आहे. मग धर्ममार्गांतच कोठून आणतां? आपणांमध्यें आंधळे, पांगळे व लुले यांचा भार घेणारे असतात, असा साधारण अनुभव नाही; तर देवाला दीन फार आवडतात, आणि तो त्यांचें योगक्षेम चालवितो, हें खरें कशावरून? ही गोष्ट अनुभवाला येत नाहीं, असें वरवर पाहणाराला वाटलें, तर फारसें नवल नाहीं. आंधळे पांगळे हे आमच्या

समजुतीनें दीन असले, तरी त्यांच्या स्वतःच्या किंवा देवाच्या दृष्टीनें दीन असतात असें नाहीं. आपलें सर्व गौरव, आपला मोठेपणा, व स्वप्रकाशाची प्रौढि एकीकडे ठेवून, जे एका भावानें देवाला अनुसरले ते जन राजासारखे ऐश्वर्यवान् असले, तरी तेच धर्ममार्गांतले खरे दीन समजावयाचे; आणि तुकारामबावाचें ह्मणणें त्यांनाच लागू आहे. आपल्या मानानें, ज्यांच्यामध्यें कांहीं कमीपणा आहे ते दीन, असें ह्मणण्याचा प्रघात आहे; तरी त्यांस अनुलक्षून ही उक्ति नाहीं. आपलें ऐहिक ऐश्वर्य, आपला प्रभाव, आपलें शहाणपण कितीही असलें, तरी आपण दुर्बल, परमेश्वरी सत्तेच्या सर्वपरी अधीन असें समजून, देवाला अनन्यभावानें जे शरण जातात आणि त्याच्या इच्छेस अनुसरतात तेच खरे दीन; ते देवाला आवडतात; त्यांचें ओझें तें कसलें, आणि त्यांस वाट चुकण्याची भीति ती कोठें राहते? धर्ममार्गांतल्या दीनाचीं हीं दोन लक्षणें आहेत. ज्याच्या घरीं ऋद्धिसिद्धि पाणी वाहतात असे सिद्ध, व जे आपल्या धर्मकर्मांनीं आपला उद्धार करूं शकतात असे साध्य, यांतला एकही दीन नव्हे. ज्याला ओझ्याचा भार दुःसह वाटतो आणि वाट चुकण्याची भीति फार असते असा साधकस्थितींतला दीन मनुष्य अनन्यभावानें देवाला शरण गेला असतां त्याची त्याला कींव येते; त्याचें देव रक्षण व तारण करितो. साध्यांची व सिद्धांची सृष्टि आलाहिदा आहे. याउपर कोणी ह्मणतील कीं, आह्मी याच स्थितींतले आहोंत आणि आमचा प्रपंच वाढत

चालला आहे, तर मग देव आमचा भार कां वाहत नाहीं? यांतही पुनः एक विचार आहे. हा भक्तिमार्ग साध्यांकरितां व सिद्धांकरितांही नव्हे. त्यांचे मार्ग निराळे; त्यांची शास्त्रें निराळी; तरी ज्याला प्रपंचाचा गाडा ओढावयाचा आहे, दोन वाटा फुटतात अशा रस्त्यानें ज्याला जावयाचें आहे आणि नानाविध संशयांनी, कल्पनांनी व संकल्पांनी ज्याला सुचेनासें झालें आहे; असा जो प्रपंचाचा भारवाही त्याचें दैन्य देव हरतो; त्याचें ओझें देव वाहतो; आणि त्याला धरून मार्गास लावितो; असा तुकारामबावांचा सिद्धांत आहे. मात्र त्यानें एका भावानें अनुसरलें पाहिजे. याला साक्ष ज्यानें त्यानें आपल्या मनांत विवंचना करावी, ह्मणजे मिळण्यासारखी आहे. जेणेंकरून आपण अगदी बेदिल होतों असा विशेष अडचणीचा प्रसंग राहूं द्या. संसारांत अनेक ऋणानुबंध जोडावयाचे असतात; अनेक प्रकारचे भार वाहावयाचे असतात; हें सर्व ओझें कोणी सोसलें याचा विचार केला असतां, तें सहन करण्याचें अथवा करविण्याचें सामर्थ्य तुमचेंआमचें नव्हे, हें सहज दिसून येईल. अतिशय दुःखकारक प्रसंगी आपण नास्तिक नसतांही देवाला दूषण देण्यास तयार असतों, अशी अंतःकरणाची वृत्ति होते, ती हा विचार करितांना प्रमाणभूत नव्हे. सतत नैसर्गिक स्थिति पाहिली आणि एकंदर लोकांची योगक्षेमचिंता कोण करितो, स्वतःच्या प्रपंचाचा भार वाहण्यास अथवा दुसऱ्यांचा वाहविण्यास कोण प्रेरणा करितो, इत्यादि

गोष्टींचा विचार केला, तर आपणांस न कळतां आपली योग-क्षेमचिंता कोण वाहत आहे आणि आपलें ओझें लोकांकडून वाहवीत आहे व आपणांस वाईट मार्गांपासून परावृत्त करीत आहे, याविषयीं आपली खात्री होईल.

आपली सार्वत्रिक साहजिक स्थिति अशी असते कीं, आपण पुण्यवान् नाही, तर अत्यंत पापीही नाही; आणि आपण खड्ड्यांत पडण्याचा संभव असतो. संसारांत अनेक प्रकारचे व्याप असतात व आपण प्रपंचाचा गाडा वाहतों, तें सर्व तुह्मीआह्मी करीत नाही; तथापि परमेश्वराची जी रम्य लीला ह्मटली आहे ती येथेंच अनुभवास येते. ती अशी की, अनेक घोटाळ्यांत पाडणाऱ्या आडवाटांतून सरळ बिनधोक्याचा मार्ग आपणच शोधून काढतों; डोंगरावर भार आपणच नेऊन पोहोंचवितों; आणि एकंदर खटाटोप आपल्याच सामर्थ्यानें चालला आहे, असें आपणांस वाटत असतें. आणि नाना संकल्पविकल्पांनीं आपण वारंवार गडबडून जात असतों, तेव्हां आपला वाली, कैवारी, मातापिता व साह्यकारी होऊन आपली अडचणींतून सोडवणूक कोण करितो, तें आपणास कळत नाहीं. सूक्ष्म विचार केला, तर यत्किंचित् बिघाड कोठेंही झाला असतां तो नीट करण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगी नसतें, असें दिसून येईल. साध्यांच्या गौरवाची अथवा सिद्धांच्या तयारीची घमेंड मुळीच नसून, आपली दुर्बलता व परवशता ज्यांस कळत असते, तेच धर्ममार्गांतील दीन. ते एकनिष्ठेनें देवाला शरण गेले असतां तो त्यांचा नेता व पाठी-

राखा होतो. वास्तविक पाहतां, परमदयाळू परमेश्वरच आपणां सर्वांचा त्राता व मार्गदर्शक आहे. पण दुर्भाग्य हें आहे कीं, परमेश्वरी रम्य लीलेच्या योगानें प्रत्येक मनुष्याला आपण बलवान्, आपण शाश्वत आहों असें वाटून, नश्वरतेच्या व दुर्बलतेच्या भागाचा अगदींच विसर पडतो. आपला योगक्षेम आपणच चालवितों, असें वाटत असतें; पण तो चालविणारी शक्ति दुसरीच आहे. तरुणपणीं काय, म्हातारपणीं काय, जे कष्ट व त्रास आईबापें मुलासाठीं सोसतात ते सर्व त्यांच्याकडून करविणारा दुसराच आहे, अशी खरी प्रतीति असावी; ती सर्वांला होत नाहीं. ज्याला झाली आहे त्याला सर्व ऐहिक संबंधाची कडीन्‌कडी दुसऱ्यानें गुंतविलेली आहे असें वाटतें; व या गोष्टींची विस्मृति होऊं न देतां प्रापंचिक दुःसह ओझें डोक्यावरून उतरावें म्हणून ईश्वराचे जो पाय धरितो, तो दीन. साध्य व सिद्ध आपापली व्यवस्था लावून घेतात, तसा साधकमार्गांतल्या लोकांचा प्रकार नसतो; आणि साधकांपैकीं जे ओझ्याच्या भाराखालीं दडपलेले देवास अनन्यभावानें शरण जातात त्यांचें योगक्षेम तो चालवितो व त्यांस हातानें धरून सरळ मार्गास लावितो, असा तुकारामबावांचा प्रतिज्ञापूर्वक उपदेश आहे. अहंपणाचा पडदा थोडासा दूर केला असतां, याच्या सत्यतेचा अनुभव येतो; आणि एकंदर रचना कशी आहे तें मनांत पूर्णपणें बिंबलें असतां अधिक आश्वासन येतें. तर हीं साधुवाक्यें वरचेवर वाचावीं आणि त्यांचें मनन करावें, अशी माझी विनंति आहे.

भक्तिमार्ग पंगुपणाचा आहे काय ?

होचि थोर भक्ति आवडती देवा ।
संकल्पावी माया संसाराची ॥ १ ॥
ठेविलें अनंतें तैसेंचि रहावें ।
चित्तीं असो द्यावें समाधान ॥ २ ॥
वाहिल्या उद्वेग दुःखचि केवळ ।
भोगणें तें फळ संचिताचें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घालूं तयावरी भार ।
वाहूं हा संसार देवापायीं ॥ ४ ॥

भक्तिमार्ग हा पंगुपणाचा, अशक्ततेचा मार्ग आहे; व हजार पांचशें वर्षें ज्या साधूंनी ह्या मार्गाचा उपदेश केला, ते स्वतः पंगु होते, त्यांनी सर्व लोकांस व आपल्या अनुयायांस पंगुपणा शिकविला व त्यायोगें देशाला अत्यंत शोचनीय स्थिति प्राप्त झाली, असा एक आक्षेप अलीकडे निघाला आहे.

ही पंगुता खरी आहे कीं काय ? व भक्तिमार्गाची सरणी हानिकारक आहे किंवा कसें हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. ज्याचे हातपाय, किंवा इतर इंद्रियें गेलीं आहेत, किंवा व्यापार करण्यास असमर्थ झालीं आहेत त्यांना आपण पंगु ह्मणतों. भक्तिमार्गाच्यायोगानें अशा प्रकारची शिथिलता

मनास येते, व्यक्ति व समाज निरुत्साह होतो, हा समज खरा आहे, किंवा अन्यथा आहे, हें आज पाहणें आहे.

ज्यांनीं आक्षेप घेतला आहे ते रामदासांची गणना पंगु कोटींत करीत नाहींत व त्यांच्या मार्गाला मात्र **सामर्थ्याचा** मार्ग असें ह्मणतात. हें ह्मणणें अत्यंत अशुद्ध व वस्तुस्थितीला विरुद्ध आहे. गुरुशिष्यसंवादरूप **दासबोध** ग्रंथ लिहिण्यास स्वामी कां प्रवृत्त झाले ? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे की, इतर साधूंनी जो मार्ग वंद्य केला, तोच भक्तिमार्ग संवादाच्या रूपानें गुरूकडून शिष्यास प्राप्त व्हावा एतदर्थ तो ग्रंथ रचिला, असें ग्रंथारंभीं विशेष रीतीनें स्वामींनी कथन केलें आहे. आतां दासबोधांत राजकारणावर कांही प्रकरणें आहेत, व प्रजेची योजना कशी करावी, खलांचा उच्छेद खलांच्याच द्वारें करावा, जो ज्या रीतीनें उपयोगीं पडेल तसा त्याचा उपयोग करून घ्यावा, इत्यादि लौकिक शहाणपणाचा संग्रह अत्यंत मार्मिकतेनें केला आहे; हें जरी खरें आहे, तरी ग्रंथांत मुख्य प्रमेय काय आहे ? त्या ग्रंथाची एकंदर प्रकरणें व विषय मनांत धरून विचार केला ह्मणजे भक्तिमार्गाचा उपदेश हाच प्रधान हेतु आहे, असें उघड दिसतें. प्रसंगोपात्त आलेल्या चातुर्याच्या थोड्याशा भागाकडे मात्र आपण लक्ष द्यावें, व बाकीचा प्रमुख भाग सोडावा हें अन्यथा आहे. यावरून असें दिसून येईल कीं, रामदासांची सांगड इतर साधूंबरोबरच घातली पाहिजे. त्यांची एकट्यांची वेगळी नौका समुद्रांत एकटीच ढकलून

चालावयाचें नाहीं. त्यांच्यासाठीं इतर साधूंच्या नौकेंतच जागा राखून ठेविली पाहिजे.

रामदास कोणच्या कोटींतले हा विशिष्ट व्यक्तिविषयक विचार बाजूस ठेविला तरी हा भक्तिमार्ग पंगुपणाचा का सामर्थ्याचा हा प्रश्न राहतोच. 'सर्व माया संकल्पावी, देवापायीं संसार वाहावा, व त्यावर भार घालावा' असें ज्या थोर भक्तीचें तुकारामबावांनीं वर्णन केलें आहे, अथवा मुख्य लक्षण मानिलें आहे, ती भक्ति पंगुपणा अथवा जडता उत्पन्न करील, की सामर्थ्य व तेज देईल, ह्याचा स्वतंत्रच विचार केला पाहिजे. ज्या भाग्यवान् पुरुषाला साधूंच्या उपदेशानें, किंवा परमेश्वराच्या अनुग्रहानें ही श्रेयस्कर भक्ति प्राप्त झाली आहे, परमेश्वराचेठायीं निर्धारबुद्धि उत्पन्न झाली आहे, तो पंगु, असमर्थ होईल काय? हल्लींच्या किंवा जुन्या काळच्या थोर व्यक्तींचें उदाहरण घेऊन पहा. त्यांचेठायीं एकंदर व्यवहारांत निश्चयाचा किंवा दार्ढ्याचा भाग किती विशेष रीतीनें दिसतो! ज्यांना भक्तीच्याद्वारें सिद्धी बऱ्याच अंशानें प्राप्त झाली आहे, जे केवळ निर्धाराचे पुतळे बनले आहेत त्यांना पंगु ह्मणणें, ह्मणजे कसरतीनें किंवा तालीम करण्यानें शरीरास शिथिलता येते, अथवा ज्ञानार्जनाच्या साधनांनी व अभ्यासानें मनास दौर्बल्य येतें, असें ह्मणण्यासारखेंच आहे. संसारांत व परमार्थांत जर कांही कठीण भाग असेल, तर परमेश्वरावर भार ठेवून व माया संकल्पून वागतां येणें, हा होय. ही थोर भक्ति

ज्यांस प्राप्त झाली, ज्यानीं वैराग्याची परमावधि दाखविली त्यांस पंगु ह्मणणें ह्मणजे अर्थाचा विपर्यास करणेंच नव्हे, तर ह्या विषयाचें पूर्ण अज्ञान दाखविणें होय.

थोरपण कशांत आहे? अंगांत बल आहे ह्मणून लोकांस त्रास द्यावा, बलाचा प्रभाव अशक्तांवर दाखवावा, ह्यांत थोरपणा नाही. व्यवहारांत आपण अशांस शासन करितों. एकट्यामध्यें ही असली शक्ति दिसत असतां तिचा आपण प्रतिकार करितों. परंतु दहापांच चोर मिळून दरोडा घालूं लागले ह्मणजे आपणास मोह पडूं लागतो. आणि हें सामर्थ्य असें वाटूं लागतें ! एका व्यक्तीचे ठिकाणी जर तें सामर्थ्य होत नाहीं, तर हजार नव्हे लाख असे लोक जमले, तरी त्यांत तें 'सामर्थ्य' कोठून होणार? ह्यास फार झालें तर 'पशुसामर्थ्य' ह्मणतां येईल ! सामर्थ्याच्या ह्याहून वरच्या पायऱ्या पुष्कळ आहेत, व खरें सामर्थ्य वाढविण्यास भक्तिमार्गच अनुकूल आहे. जोंपर्यंत आपण यथान्याय वागत आहों, व श्रेष्ठ मनोवृत्तीनी प्रेरित, किंवा साधूंनीं उपदिष्ट असे खऱ्या हिताचे मार्ग आक्रमीत आहों तोंपर्यंत भक्तिमार्ग आपणांस अक्षय्य सामर्थ्यच देत असतो. पंगुपणा जो आहे तो साधूंच्या उपदेशापासून नसून त्याच्या उलट जाण्यांतच आहे.

देवावर भार घालणें ह्मणजे आपण मुळींच भार वाहावयाचा नाहीं, तटस्थ रहावयाचें असें नाहीं, तर हें परमेश्वराचें कार्य आहे अशा बुद्धीनें ओझें वाहावयाचें व उद्योग कराव-

याचे. 'चित्तीं असों द्यावें समाधान' असें जें सांगितलें आहे तेंही एवढ्याचकरितां. आपला मोठेपणा व्हावा, आपल्या क्षुद्र हेतूंची फलसिद्धी व्हावी असे जे व्यासंग, ते अन्यथा होत. व्यक्तिलाभाचे हेतु एकीकडे ठेवून परमेश्वराच्या इष्ट हेतूंची सिद्धी आपले हातून, एकएकाकडून किंवा जमावानें व्हावी ही बुद्धी धरणें ह्मणजेच माया सकल्पिणें, किंवा देवापायीं संसार वाहणें होय. जगाच्या प्रगतीविषयी परमेश्वराचे उद्देश निश्चित आहेत व आपल्याला कसरत व्हावी, आपल्याला शाला व्हावी, आपलें सामर्थ्य वाढावें, आपल्या गुणांचा विकास सर्व प्रकारें, सर्व दिशांनी होत असावा, एवढ्याचकरितां आपल्याला संसार लावून दिला आहे. देवाचा डांगोरा पिटण्याकरितांच आह्मी येथें आलों आहोंत, असें तुकारामबावांनी ह्मटलें आहे. ईश्वर-प्रेरित ह्मणून केलेल्या कार्याची महती अशी आहे की, इतर गोष्टी त्याच्या पासंगालाही पुरावयाच्या नाहींत. ह्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, भक्तिमार्गाचा उपदेश अत्यंत सामर्थ्यदायी नाहीं काय?

ब्रह्मरसाच्या प्राप्तीची वास्तविक महती.

सोपें वर्म आह्मां सांगितलें संतीं ।
टाळ दिंडी हातीं घेउनि नाचा ॥ १ ॥
समाधीचें सुख सांडा ओंवाळूनि ।
ऐसा हा कीर्तनीं ब्रह्मरस ॥ २ ॥
पुढती घडे चढतें सेवन आगळें ।
भक्तिभाग्यबळें निर्भरता ॥ ३ ॥
उपजोंचि नये संदेह चित्तासी ।
मुक्ति चारी दासी हरिदासांच्या ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे मन पावोनि विश्रांति ।
त्रिविध नासती ताप क्षणें ॥ ५ ॥

समाधीचें, योगाचें जें सुख आहे तें अत्यंत सुख होय, असें मानिलें आहे. संसारसुख, इंद्रियसुख, मानसिकसुख ही सर्व सुखें आहेत; तरी पण ज्यांची योगावर श्रद्धा आहे त्यांस समाधीचें सुख हें सर्वांत श्रेष्ठ आहे, असें वाटत असतें. ह्या सुखांत सर्व सुखांची परमावधी झाली, असें ते मानीत असतात. पण, तुकारामबावा हें इतकें श्रेष्ठ मानिलेलें सुख ओंवाळून टाकीत आहेत ! आपला नेहमींचा व्यवहार असा आहे कीं, ज्याला आपण कमी महत्व

देतों तें जास्त महत्वाच्या वस्तू अगर व्यक्तीवरून ओंवाळून टाकीत असतों. आपापल्या मुलांवरून आया पैसा अडका ओंवाळून टाकीत असतात, त्याचें तरी कारण हेंच. त्याच न्यायास अनुसरून कीर्तनावरून समाधीचें सुख तुकारामबावा ओंवाळून टाकीत आहेत. ह्मणजे तें सुख जरी श्रेष्ठ असलें, तरी तें ब्रह्मरस प्राप्ति करून देणाऱ्या कीर्तनाच्या पासंगासही पुरणारें नाहीं असें झालें; आणि कीर्तनाच्याद्वारें प्राप्त होणाऱ्या ह्या ब्रह्मरसास गति आहे व ती

पुढती घेडे चढतें सेवन आगळें ।
भक्तिभाग्यबळें निर्भरता ॥ १ ॥
उपजोंचि नये संदेह चित्तासी ।
मुक्ति चारी दासी हरिदासाच्या ॥ २
तुका ह्मणे मन पावोनि विश्रांती ।
त्रिविध नासती ताप क्षणें ॥ ३ ॥

या चरणांत दाखविली आहे.

आतां, तुह्मी ज्ञान, योग अगर कर्ममार्ग घ्या. त्याच्या बुडांशी भ्रम हा आपला आहेच. ज्ञानमार्गाचेंच अवलंबन केल्यास शंकानिवृत्ति ही कधीं व्हावयाची नाही. जसजसें तुह्मी आपलें ज्ञान वाढवीत जाणार, तसतशी शंकितवृत्तीही वाढत जाणारच. परंतु भक्तिमार्गाचें तसें मुळीच नाहीं. ह्या मार्गांत जो पडला त्याला संदेहच मुळी नाहीं. समाधीच्या

बळावर चार मुक्ति मिळतात, असा समज आहे. त्या मिळत असतील किंवा नसतील; पण, ह्या भक्तिसुखाच्यायोगें मुक्ति मिळतात, इतकेंच नव्हे, तर त्या दासी होतात, आणि भक्त स्वामी होतो. ह्या ठिकाणीं त्याला पूर्ण विश्रांति मिळते; त्याचे सर्व ताप नाहींसे होतात. अशी ही ब्रह्मरसाच्या प्राप्तीची महति आहे. विश्रांति प्राप्त करून देण्याचें, संदेह नाहींसा करण्याचें, वृत्ति समाधानी करण्याचें सामर्थ्य इतर मार्गांत नाहीं, तें ह्या मार्गांत आहे. आतां, ह्यावर अशी शंका उद्भवण्याचा संभव आहे कीं, हें सर्व काल्पनिक आहे, कीं ह्याला कांहीं आधार आहे ?

प्रत्येक मनुष्यास जिज्ञासा, धारणाशक्ति, ज्ञान वगैरे आहे. हे त्याचे क्षुद्र गुण आहेत. त्यांना मर्यादा आहे. पण, ह्या सर्वांपेक्षां जास्त महत्वाचें प्रेम आहे. ह्याला मर्यादा नाहीं. लहानपणीं ज्ञान नसतें; पण प्रेम असतें. आपण वयानें जसजसे मोठमोठे होत जातों तसतसें आपलें ज्ञान वाढतें खरें; पण, तेंच ज्ञान आपलें आणखी वय झालें असतां कमी होत जाऊन आपणास सोडून जातें. असाच प्रकार कर्मांचा आहे. कर्में करीत असतां हातून अनेक प्रमाद घडत असतात. कारण, कर्मांचें स्वरूप असें आहे कीं, त्यांपासून शांति प्राप्त व्हावयाची नाहीं. ती प्राप्त झाली, तर श्रद्धेपासूनच होईल. ज्ञान कितीही वाढलें, तरी अज्ञान सागरासारखें असावयाचें. वर म्हटल्याप्रमाणें कधीं तृप्ति नाहीं, नेहमीं साशंक वृत्ति, तापाचा

शम नाहीं व विश्रांतीही नाहीं. पण, भक्तीची गोष्ट तशी नाहीं. त्यांत विशेष आहे तो हा कीं, ती प्रेममय आहे. आपण प्रेमानें वाढलों आहों. हा गुण आपल्यांत लहानपणासून असतो, तो दिवसेंदिवस वाढत जातो, व अंतकाळापर्यंत आपल्याला सोडीत नाहीं. अत्यंत दुष्ट मनुष्य घ्या, तो देखील प्रेमासाठीं सुष्ट कृत्यें करीत असतो. हें त्याचें प्रेम अव्यवस्थित असेल, प्रेमाचें स्थान नीतिदृष्ट्या शुद्ध नसेल; पण, तें कांहीं असलें, तरी ह्या प्रेमामुळें त्याच्या हातून चांगलें कृत्य कधीं तरी घडत असतें. एखाद्या ह्यातार्‍या मनुष्याचा प्राण जात असला तरी अखेरीस तो घुटमळत असतो तो प्रेमाच्या माणसांसाठीं. तो अश्रु टाकीत असतो ते देखील त्याचें ज्यांच्यावर प्रेम आहे त्यांच्यासाठीं.

आपला प्राण जात आहे, इहलोकींचा आपला आजपर्यंतचा संबंध सुटत चालला आहे ह्मणूनच केवळ त्याला वाईट वाटत असतें असें नव्हे. तर वर ह्मटल्याप्रमाणें त्याची स्थिति असते ह्मणून एक हरदासी दृष्टांत आहे कीं, एका भक्तानें देवापाशीं वर मागितला कीं, आपल्या नातवंडाला पालखींत बसलेलें आपण पहावें. हा जरी हरिदासी दृष्टांत आहे, तरी ह्यापासून आपल्याला जो बोध होत आहे तो हा कीं, ह्या प्रेमामुळें मनुष्य आपल्या एका व्यक्तीची, अगर पिढीची काळजी वाहत असतो, असें नव्हे, तर अनेक पिढ्यांची काळजी वाहत असतो. संपत्ति संपादन करावयाची, घरेंदारें बांधावयाचीं

ती कशासाठीं ? तर आपल्या मुलांबाळांना सुख प्राप्त व्हावें ह्मणून. आणि हें त्यांचेठायी प्रेम असतें ह्मणूनच करावयाचें.

आपलें प्रेम विषयांत गुंतलेलें असतें. भक्ताचें प्रेम एकभावानें देवाच्याठायी असतें. आणि त्यामुळें अनंत जन्म जरी मिळाले, तरी देवाचें व आपलें हेंच नातें असावें, असें त्याला वाटत असतें. तो पुनर्जन्माला भीत नाही, अनंत जन्मांना घाबरत नाही. ज्ञानी आपल्या ज्ञानाची लालसा करील, ह्या जन्मापलीकडे त्याची दृष्टि नसेल; तोच प्रकार योग्याचा असावयाचा; पण, भक्तांची गोष्ट अगदी निराळी आहे. देव माझा स्वामी व मी त्याचा दास, तो आपला सखा, त्याच्या चरणीं आपण नम्र असावयाचें हें नातें सदोदित असावें, अनंत जन्मीं असावें, व ह्यापेक्षां मुक्तिसुख ह्मणून जें मानिलें आहे तें नसलें तरी चालेल, अशी स्थिति ज्याला एकदा ब्रह्मसुखाची लालसा लागते त्याची होत असते. आतां पुष्कळांना असें वाटत असतें की, आपलें सर्व प्रेम विषयसुखांत मात्र असतें. पण, केवळ तसाच प्रकार नाही, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. हें जें प्रेम आहे तें कांहीं काळपर्यंत असतें. परंतु जें प्रेम निष्काम आहे तें अनंत काळपर्यंत असतें. ह्मणून वरील अभंगांत तुकारामसाधूंनी जें वर्णन केलें आहे तें अयथार्थ नाही.

दुसरा भाग असा की, ज्ञानमार्ग, योगमार्ग, ह्यांत जरी कांहीं लाभ असले, तरी ते सर्वांना साध्य असे नाहीत. हे मार्ग फारच खडतर आहेत; एवढेंच नव्हे, तर बहुतेकांना ते असा-

ध्य आहेत. परंतु संतांनीं घालून दिलेला हा मार्ग अत्यंत सोपा व श्रेष्ठ असा आहे. टाळमृदंगांच्या साह्यानें प्राप्त होणारा हा मार्ग आहे. आतां ह्यावर कोणाला असेंही वाटण्याचा संभव आहे कीं, ह्या मार्गांत कठीण असें कांहींच नाहीं, नुसता टाळ मृदंग घेऊन नाचावें, ह्मणजे झालें. पण, तसें नव्हे. हा मार्ग जितका सोपा वाटतो, तितकाच तो कठीण आहे. नुसत्या टाळमृदंगांच्या हातांत ब्रह्मरसाची प्राप्ति करून देण्याचें सामर्थ्य नाहीं. ब्रह्मसुखाची लालसा उत्पन्न होणें कठीण आहे; पण एकदा ह्या सुखाची लालसा उत्पन्न झाली कीं, मग मुक्तीचें सुख यःकश्चित् वाटूं लागतें कारण, तुकोबांनीं सांगितलेल्या ज्या गोष्टी आहेत त्या केवळ ह्याच मार्गांत प्रविष्ट झाल्यानें लाभत असतात. आणि ज्याला ब्रह्मरसाची लालसा उत्पन्न झाली आहे व जो देवाच्या कीर्तनांत मग्न आहे त्याच्या हातीं अखेरीस जरी लोकांना टाळ आणि मृदंगच दिसले, तथापि त्याला तुकोबांनीं ह्मटलेल्या सर्व सुखांचा लाभ होत असतो.

मनुष्यस्वभाव साधारणपणें असा आहे कीं, जें थोड्या आयासानें प्राप्त होण्यासारखें आहे तें प्राप्त करून घेण्याकडेच तो लागतो जिकडे आपला कल नाहीं, तें प्राप्त करून घेण्याकडे तो लागत नाही. परंतु जिकडे आपला स्वाभाविक कल नाहीं, तें प्रयत्न करून जर प्राप्त करून घेतलें, तर आपल्याठायीं एका प्रकारचें बल, एका प्रकारचें धैर्य प्राप्त होत असतें; तोच प्रकार धर्ममार्गांत आहे. अदृष्ट गोष्टींविषयीं आपण

थोडेंबहुत व्रतस्थ असलें पाहिजे. दृष्ट गोष्टींवर आपली आसक्ति फार असते, ती कमी करून अदृष्ट व कठीण गोष्टींविषयीं आपली आसक्ति वाढविणें ह्यांत मनुष्याचें खरें ऐश्वर्य आहे. कठीण आणि अदृष्ट अशा गोष्टींविषयीं आपली आवड दिवसेंदिवस वाढविणें ह्यांतच मनुष्याची खरी योग्यता आहे.

व्यवहारांत आपलें नेहमीं स्वतःविषयीं समाधान आणि इतरांविषयीं असमाधान असतें. अमुकानें अमुक एक गोष्ट केली, असें आढळल्यावर ह्यापेक्षां जास्त त्याला करितां आलें असतें, असें ह्मणावयास आपली तयारी असते. हा अव्यस्थित चित्ताचा प्रकार आहे. वास्तविक प्रकार ह्याच्या उलट असला पाहिजे. आपण सर्व श्रुत व दृष्ट विषयांच्या मागें आहोंत. त्यापलीकडे आपली दृष्टि जात नाहीं. ह्मणून आपल्याला देवालयें, ग्रंथ, गुरु वगैरे लागत असतात. तरी पण, आपला नेहमींचा व्यासंग, ब्रह्मसुखाच्या प्राप्तीसाठीं योग्य मार्गानें सतत प्रयत्न, उद्योगशीलता व आस्थेवाईकपणा ह्यांचा आश्रय केल्यास अदृष्ट असें जें ब्रह्मसुख आहे त्याचेविषयीं आपलेठायीं लालसा उत्पन्न होणार आहे.

चित्तशुद्धीसंबंधी विचार.

चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती ।
व्याघ्रही न खाती सर्प तया ॥ १ ॥
विष तें अमृत आघात तें हित ।
अकर्तव्य नीत होय त्यासी ॥ २ ॥
दुःख तें देईल सर्व सुखफळ ।
होतील शीतळ अग्निज्वाळा ॥ ३ ॥
आवडेल जीवां जीवाचिये परी ।
सकळां अंतरीं एकभाव ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे कृपा केली नारायणें ।
जाणिजे तें येणें अनुभवें ॥ ५ ॥

अभंगाचा अर्थ सोपा आहे. ज्याचें चित्त शुद्ध आहे त्याचे शत्रु मित्र होतात. त्याला वाघ खात नाही व सर्प दंश करीत नाही, फार तर काय, त्याला विष अमृततुल्य होतें आणि अग्निज्वाळा शीतळ होतात. तसेच आघातही हितकर होतात. तुकारामबावांच्या चरित्रांतील या उक्तीचा प्रसंग सर्वांस श्रुत असेल. तुकारामबावांचा रामेश्वरभट्ट नांवाचा एक छळक होता, तो विहिरीवर स्नानास गेला असतां, त्याच्या अंगाचा दुःसह दाह झाला आणि फोड उठले. तेव्हां हें काय झालें असें वाटून ह्या विवंचनेंत,

ज्ञानोबारायाला भेटण्याकरिता तो आळंदीस गेला, तेव्हां त्याला 'तूं देहूस तुकारामबावांकडेस जा. ते तुझ्या दुःखाचा परिहार करितील' असा दृष्टांत झाला. त्याप्रमाणें त्यानें केल्यावर त्याचा दाह शांत करण्यास या अभंगांतील उक्ति कारणीभूत झाली. असा ह्या अभंगांतील प्रसंग आहे.

ही आख्यायिका कोणास सत्य वाटो वा न वाटो; पण या अभंगांतील प्रमेय आपणांसर्वांस अत्यंत विचारणीय आहे. आपणांस ठाऊक आहे कीं, आपण ह्या स्थितीत असतांना ज्याला शत्रु नाहींत असा एकही प्राणी मिळावयाचा नाही. मित्र पुष्कळ असले, तरी ज्याला शत्रु मुळीच नाहीत, असा मनुष्य आपणांस आढळणारच नाहीं. प्रत्येकास विचारलें कीं, तुला मित्र फार आहेत काय? तर मित्र ह्मणविणारे पुष्कळ असले, तरी प्रसंगास उपयोगी पडणारे असे फारसे नाहींत, असें उत्तर मिळतें. तेंच त्याला शत्रु आहेत काय? असें पुसलें, तर तो राजकारणी असो, रोजगारी असो, व्यापारी असो वा मजूरी करणारा असो, श्रीमंत असो वा गरीब कंगाल असो, सज्ञान असो वा अज्ञान असो, लहान असो वा मोठा असो, प्रत्येकाची रड अशीच असते कीं, हें जग माझ्या शत्रूनीं भरलेलें आहे. घरीदारीं, धंदेरोजगारांत सर्वांस हाच अनुभव असतो. त्याअर्थी शत्रु ह्मणजे काय, हें कोणास सांगावयास नको आहे. मित्रांपेक्षां शत्रु अधिक, हा सामान्य अनुभव असला, तथापि कदाचित् शत्रूही मित्र होतील.

कारण, शत्रु झाले तरी ते मनुष्यच आहेत. आणि एकाद्या मनुष्याशीं शत्रुत्व असलें, तरी तो प्रसंगविशेषी आपलें हित करील, हें ह्मणणें संभवेल; पण, पुढल्या चरणांत ज्या मनुष्याचें चित्त शुद्ध असतें त्याला वाघ खात नाहींत, सर्प दंश करीत नाहींत, विष अमृत होतें, अग्निज्वाळा शीतळ वाटतात, कोणी आघात केला असतां तो हितकर होतो, आणि दुःख दिलें असतां सुखप्राप्ति होते; असें तुकारामबावांनी रामेश्वर-भट्टास सांगितलें. व तो अंगास होणाऱ्या दाहानें त्रस्त झाला होता, तरी हें ऐकून त्याला शांतता प्राप्त झाली आणि या अभंगांतील उक्तीची सत्यता त्याच्या प्रतीतीस आली, अशी कथा आहे. तरी ती सांगण्यापैकी आहे, की अनुभवाची आहे, हा प्रश्न सहज निघण्यासारखा आहे. पण, ही कविता आहे, शास्त्रांतील निर्णय अथवा वचन नाही, एवढा भाग ध्यानांत ठेवून तिजमधील प्रमेयाचा आपण विचार केला, तर हा अभंग निरंतर आपल्या कंठी बांधून ठेवावा इतकी ह्याची मातब्बरी आपणांस वाटेल. जुन्या विचाराचे वैष्णव तुळशीच्या मण्यांची माळ अगर कंठी आपल्या गळ्यांत घालीत असतात. आपणही वैष्णव आहोंत, परंतु आपणांस तुळशीची माळ अगर कंठी घालणें जमत नाहीं. ह्मणून तिच्याऐवजी हा अभंग निरंतर आपण गायिला व आपल्या हृदयांत ठेविला, तर त्यांतील प्रमेय आपणांस अत्यंत हितकर होईल, इतकेंच नव्हे, तर ह्या ठिकाणीं आपणांस जो अर्थ साध्य करावयाचा आहे, त्याचें हा

अभंग उत्तम साधन आहे, असा आपणांस अनुभव आल्या-वांचून राहणार नाहीं.

तेव्हां शत्रु मित्र कसे होतात तें आपण पाहूं या. जर आपलें चित्त शुद्ध आहे, आपल्या ठिकाणीं कांही किल्मिष नाहीं, दुसऱ्याचा मत्सर नाही; दुसऱ्याविषयी हेवा नाही, आपल्या अंतःकरणांत काम, क्रोध, लोभ इत्यादिकांची उचंबळ नाही तर शत्रु मित्र होतील, हें सांगण्यास ठीक दिसतें; पण, तें अनुभवास पटत नाहीं, असा आक्षेप कोणी घेतला व त्याचा आपण विचार केला तर वरील अनुभव घेण्यास जो अधिकार आपल्या अंगी पाहिजे, तो वसत नाही, हेंच मुख्य कारण ही गोष्ट अनुभवास न पटण्याचें आहे, असें आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येईल. आपण आपल्या स्वतःच्या प्रयत्नानें अशा प्रकारची चित्तशुद्धि करूं ह्मटलें, तर तसें होणें कठीण आहे. परंतु जें सामर्थ्य परमेश्वरानें आपल्या अंगी ठविलें आहे, त्याचा आपण उप-योग केला आणि आपले यत्न सफल होण्यासाठी देवाची करुणा भाकिली, तर आपल्या सामर्थ्यानें, प्रयत्नानें आणि देवाच्या साह्यानें आपल्या ठिकाणीं अशी योग्यता येईल की, शत्रु मित्र होतील, व हें ह्मणणें केवळ कवितेंतील अतिशयोक्ति नसून, त्यांत पुष्कळ सत्यांश आहे, अशी आपली खात्री होईल. शत्रु मित्र होतात ह्मणजे त्यांचें शत्रुत्व नष्ट होतें, असें ह्मणण्याचा तुकारामबावांचा हेतु नाहीं. आपणांस पुष्कळ प्रसंगीं

असा अनुभव येतो कीं, जर आपलें मन शुद्ध आहे आणि आपण दुसऱ्या कोणाचें वाईट चिंतीत नाहीं, तर आपलें आपल्या शत्रुकडूनही अनहित होणार नाहीं. ते आपलें वाईट चितणार नाहींत; अथवा चिंतीत असले, तरी ती चिंतना सोडून देतील असें नव्हे. शत्रु मित्र होतात असें सागण्यांत साधुजनांचा मुख्य उद्देश हा आहे की, जें कार्य मित्रांपासून व्हावें अशी आपण आशा करितों तें शत्रूंकडून होत असतें. मित्रांची अपेक्षा आपण कां करितों, तर आपणांस साहाय्य व्हावें, आपणांवर कांही अरिष्ट आलें असतां त्यांच्या मदतीनें त्यापासून आपली मुक्तता व्हावी. हें काम मित्रांचें आहे. तरी पण तें शत्रूंपासून होऊन आपणांस मित्रांप्रमाणें त्याचा लाभ होतो. या अर्थानें शत्रु मित्र होतात. असेंच ह्मणण्याचा भाग नाही. अथवा आपलें मन दुसऱ्याविषयीं शुद्ध असलें, तर दुसऱ्याचें मन आपणाविषयीं शुद्ध होतें. असा जो भाग पुष्कळांच्या अनुभवामध्यें येतो, तोही सांगण्याचा तुकारामबावांचा हेतु नाही. आपलें चित्त शुद्ध असलें, तर ज्यांना शत्रु ह्मणून आपण समजतों, त्यांच्यापासून मित्रपणाचें तर काय, पण याहीपेक्षां जास्त कार्य करून घेतां येतें; मित्राच्या साहाय्यापासून जी आपल्या आचारविचारांची सुधारणा व्हावी, आपणांस उन्नति प्राप्त व्हावी ती आपलें मन शुद्ध असलें, तर आपणांस शत्रूपासूनही होत असते, हाच तुकारामबावांच्या उक्तीचा मतलब आहे. ' निंदकाचें घर

असावें शेजारीं' असें ह्मणून तुकारामबावांसारखे साधु निंदकास चहातात. तें कां? तर जे दोष मित्रांकडून दाखविले जाणें शक्य नाही, ते निंदक दाखवितात व याप्रकारें ते आपल्या उन्नतीस कारणीभूत होतात. आपल्या शत्रूनें आपली अवहेलना व विटंबना केली, तर आपले डोळे उघडून आपली सुधारणा होण्याचे बाबतींत मित्रापेक्षां शत्रूकडून अधिक हितकर कार्य होतें. मात्र सर्व बाजूंनी शांतपणें विचार करण्याची संवय लावून घेतलेली असली पाहिजे. या अर्थानें 'चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती' या उक्तीचें प्रमेय आपणांस चांगलें समजेल व ह्या स्थितीचा आपणांस अनुभवही येईल. तसेंच आपणांस शत्रु कां असावेत ह्याचा आपआपल्या ठिकाणीं विचार करण्याकडे प्रत्येकाची प्रवृत्ति होईल.

आपणास शत्रु कां असावे, याचा ज्याचा त्यानें विचार केला असतां, मी यःकश्चित् प्राणी, माझ्यासारखे असंख्य प्राणी या लोकीं येतात जातात; जशी शत्रूची तशी माझीही शाश्वति नाहीं; साधु संत आपला खरा लाभ जो सांगतात तो आपण स साध्य करून घ्यावयाचा आहे; या गोष्टी प्रत्येकाच्या लक्षांत याव्या, असें असून शेजारीपाजारी, भाऊबंद यांच्याशीं तर काय, पण सख्या बधूबंधूंमध्यें देखील तंटे होतात; आणि त्यांच्यामध्यें एकदां बेबनाव झाला, की परिणामी त्यांचें पटत नाहींसें होऊन एकाचें तोंड पूर्वेस, तर दुसऱ्याचें पश्चिमेकडेस, असा प्रकार होतो. प्रत्येकाला असें वाटत असतें कीं, माझ्या

ठिकाणीं कांही दोष नाही; मीं काय करावयाचें तें केलें; माझ्या हातून प्रमाद झालेला नाही. दोष दुसऱ्या मनुष्यांचा आहे; ते दुष्ट आहेत; ते सर्प आहेत. सर्पाला दूध पाजिलें तरी तें विष होतें; तद्वत् त्यांच्याशीं कितीही चांगल्या रीतीनें मी वागलों, तरी ते विषबुद्धि सोडावयाचे नाहीत. तसाच तो वाघ आहे; आपला हिंस्रपणा सोडणार नाहीं, असें आपण नेहमीं ह्मणतों. याच्या उलट आपले दोष लोकांत तोंडानें बोलून दाखविणारे-ही कित्येक असतात; आणि कित्येक तोंडानें ते बोलून दाखवीत नाहींत. अशी अनेक तऱ्हेची माणसें आहेत; पण आपल्या अंगी दोष आहेत असें मानावयास आपलें मन घेत नाही. एकाद्या स्नेह्यानेंही आपला दोष दाखवून दिला असतां बाहेरून आनंद वाटल्यासारखें आपण दाखवितों; तरी मनांतली बुद्धि अशी असते की, मी शुद्ध आहें; सज्जन आहें; दुसरे दुर्जन आहेत; सर्व जग अशुद्ध आहे. याच समजुतीनें आपण मित्र-वर्ग कमी करीत असतों व शत्रुवर्ग वाढवीत असतों. वास्तविक पाहतां आपणांस वाटतें तितकें आपलें अनिष्ट करणारे आपले शत्रु नसतात. आपणांस येथें पांच पन्नास वर्षे फार तर राहावयाचें आहे; कधी कोणास देवाचें बोलावणें येईल याचा नियम नाही; टिकीट संपलें ह्मणजे गाडीतून उतरून कधीं चालतें व्हावें लागेल याचा भरंवसा नाही. असें असून परस्परांमध्यें वैमनस्य असतें, याचें कारण हेंच आहे की, जो तो स्वतःस निर्दोषी, पापभीरु मानीत असतो, व बाकीचे दुष्ट

व्यर्थ आपला मत्सर आणि हेवा करणारे आहेत, अशी आपल्या मनाची समजूत करून घेत असतो; पण ही समजूत खरी नाहीं. वस्तुस्थिति अन्यथा असते. आपण चांगलें असलों, तर जगही आपणांशीं कांहीं वाईट नसतें, हा पहिला प्रकार झाला. दुसरें, जगांत विनाकारण कोणाचा कोणी दावा करीतच नसतो, असा परमावधीचा सिद्धांत करणें यथार्थ होणार नाहीं; तथापि मी दुसऱ्यांचा दावा करीत नाहीं; मी त्यांच्याशीं सरळ भावानें वागतों; तथापि दुसरे लोक माझ्याशीं सरळ रीतीनें वागत नाहीत; ते मनांमध्यें कांहीं तरी दावा धरून चालतात; अर्थात् इतरांकडे दोष आहेत, असा आपण आरोप करितों, हीच मोठी चुकी होत असते. मी शुद्ध नाही; माझ्या ठिकाणीं पापवासना, दंभ, दुसऱ्याचा मत्सर, हेवा इत्यादि किल्मिषें आहेत असें समजून, जर आपण शत्रूंकडे शुद्ध चित्तानें पाहूं लागलों, तर आपणांस असा अनुभव येईल कीं, ज्यांस आपण शत्रु समजतों ते शत्रु नमून मित्र आहेत. या दृष्टीनें पाहिलें असतां आपणांस शत्रु फारकरून राहणार नाहीत अथवा दुष्टपणामुळें किंवा पूर्वचरितांतील कारणांमुळें यदाकदाचित् थोडे राहिले, तरी ते मित्रकार्य करणारे होतील. ह्मणजे त्यांपासून आपलें कल्याण, आपली उन्नति व आपला लाभ होईल. स्वतःस चांगला व निर्दोष मानण्याची चुकी न करितां जर आपण दुसऱ्याकडेस शुद्ध मनानें पाहिलें, तर 'चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती' या वचनाची सत्यता किती आहे याचा पूर्ण-

पणें आपणांस अवश्यमेव अनुभव येईल, असें जरी नाही, तरी प्रत्येकानें जगाकडेस त्या दृष्टीनें पाहण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सर्व जग आपणाशीं वितुष्ट करितें असें मानणें, हा कोत्या दृष्टीचा भाग आहे; शत्रु वाटतो तो मित्र करणे, ह्मणजे त्याकडून मित्राचा कार्यभाग करून घेणें, हें आपलें मुख्य काम आहे.

आतां हे शत्रु सर्पवत् वा व्याघ्रवत् असतात; ह्मणजे पाठीमागून जंबियानें मारणारे अथवा तोंडावर मारणारे असतात. शत्रूला सर्पाची उपमा दिली आहे; कारण, तो पाठीमागून निंदारूप दंश करितो. जो तोंडावर आपले दोष बोलून दाखवितो तो व्याघ्रवत् समजावा. 'व्याघ्रही न खाती सर्प तया' असें ह्मटलें आहे. तें वाघाच्या व सर्पाच्या स्वभावाच्या अशा मनुष्यांस उद्देशूनच आहे. चित्त शुद्ध असलें, तर वाघ खात नाहीं आणि सर्प दंश करीत नाही, याचा अर्थ अक्षरशः चित्त शुद्ध आहे अशा मनुष्यास वाघापुढें उभा केला असतां, तो त्याला खात नाहीं, अथवा अशा मनुष्यास सर्प दंश करीत नाहीत असा समजूं नये. आपली चुकी अथवा आगळीक नाही; आपण कोणाची चुगली, निंदा, किंवा दावा करीत नाहीं; असें असून जर कोणी आपला द्वेष, आपली निंदा करील, तर त्यापासून आपलें अनहित न होतां अत्यंत हितच होईल. आपण कितीही कडक आत्मपरिक्षण केलें; आपल्या स्वतःस छेडलें तरी आपल्या अंगातील व्यंगें आपणास पूर्णपणें दिसून येणें अशक्यच ह्मटलें असतां चालेल. परिटापासून जशी छान होते,

तशी आपली आपण करूं ह्मटलें असतां होत नाहीं; त्याप्रमाणें शत्रूच्या आगीनें व आघातानें आपल्या अंगांतील दोषांची छान होणें शक्य आहे. हें लक्षांत ठेवून शत्रु मित्र कसे होतात याचा अनुभव प्रत्येकानें आपल्या ठिकाणीं पाहून घ्यावा. आपलें चित्त शुद्ध करण्याविषयी आपणांतून प्रत्येकानें आपली पराकाष्ठा करून पहावी, ह्मणजे शत्रुच नाहीसे होतात. अथवा राहिले, तरी त्यांच्या हातून मित्रकार्य कसें होतें आणि व्याघ्रासारख्या हिंस्र अथवा घातक स्वभावाच्या व सर्पासारख्या मागून दंश करणाऱ्या शत्रूपासूनही अनहित किंवा नुकसान कसें होणार नाही, याचा त्याला अनुभव येईल, व आपण जें कार्य हातीं घेतलें आहे त्याला बळकटी येईल.

आपण चित्त शुद्ध केलें, तर जें कार्य मित्रापासून होणारें आहे तें शत्रूकडूनही करून घेतां येईल आणि व्याघ्रवत् अथवा सर्पवत् असणाऱ्या शत्रूंपासून आपलें अहित न होतां कल्याणच होईल या गोष्टी संभवनीय आहेत. पण, ‘ विष तें अमृत’ ह्मटलें आहे तें कसें होईल ? होय; विषही अमृत होऊं शकेल. परंतु या गोष्टीची कल्पनाही करणें कठीण आहे; कारण, देहाचा अत्यंत दाह करणें आणि त्यापासून परिणामी शरीराचा नाश, हें विषाचें कार्य आहे. सृष्टीमध्यें सर्पाचें विष, सांथीच्या रोगांचें विष वगैरे अनेक प्रकारचीं जलाल विषें आहेत; आणि सामान्य अनुभवावरून आपणांस असें वाटतें की, सापाच्या विषापेक्षां अधिक जाहालिम विष दुसरें कोणतें नाहीं.

परंतु त्याच्यापेक्षांही जलाल विष आहे तें मनुष्याच्या ठिकाणीं आहे, आणि कोठें ह्मणाल, तर तुमच्याआमच्या जिभेच्या टोंकाशीं तें असतें. विंचवाच्या नांगींत दुःसह वेग उत्पन्न करणारें विष असतें,त्यापेक्षांही जाहालिम विष आपल्या जिव्हेच्या अग्रांत आहे. हें विष इतकें जलाल आहे कीं, तें पृथ्वीचा प्रलय करून टाकूं शकेल, आणि त्याच्यापुढें दुसरीं सर्व विषें पत्करतील. पुराणांतरी असें ह्मटलें आहे कीं, समुद्राच्या पोटांत अत्यंत जलाल असें हलाहल विष होतें; आणि समुद्र-मंथन करून तें बाहेर काढल्यावर त्याच्या भडक्यानें विश्व दग्ध होईल या भीतीनें शंकरानें तें प्राशन केलें. हा कथाभाग कांहींही असो; पण, प्रत्येकाला आपल्या ठिकाणीं विष आहे याचें भान नसतें. शंकर अत्यंत शांत व भोळा अवतार मानिला आहे. आणि विश्वाला जाळून टाकणारें विष प्राशन केल्यामुळें त्याची महति वाढली आहे; या गोष्टी लक्षांत आणल्या असतां, जें हलाहल विष सांबानें प्राशन केलें असें ह्मटलें आहे, तें मनुष्याच्या जिव्हेंतलेंच असावें असें वाटतें. पण, या पौराणिक गोष्टीच्या संबंधानें कांही विशेष सांगावयाचें आहे असें नाहीं. आपल्या ठिकाणीं जें प्रत्यक्ष विष दिसतें त्याविषयी बोलावयाचें आहे, आणि तें अमृत होऊं शकेल कीं काय, हें पहावयाचें आहे. आपली जिव्हा मृदुवचनी केली, आणि तिजमधून निघणारा शब्दरूप रस आल्हाद देणारा व्हावा अशी आपली वाणी झाली, तर विषाचें अमृत करण्याचें सामर्थ्य तुकारामबा-

वांनीं ह्मटल्याप्रमाणें तुह्मांआह्मांपैकीं प्रत्येकामध्यें आहे असें वाटेल. आपणांस असें ठाऊक आहे कीं, प्रसंग आला असतां एका कटु शब्दानें घोर युद्धें माजतात; एका गोष्टीनें सर्व घडी बिघडते, आणि मनुष्यवाणीच्या विषामुळें मोठमोठ्या राज्यांमध्यें नानाप्रकारचे अनर्थ ओढवतात. विषतुल्य कटु शब्दानें दुसऱ्याचें काळीज करपून जातें व आपला त्याचा संबंध तुटतो; तोच शब्द आपण गोड बोललों, तीच गोष्ट एखाद्याला आपण कठोर व दुष्ट वाणीनें न सांगतां अमृतासारख्या गोड व मृदु वाणीनें सांगितली, तर द्वेषभाव दूर होऊन आपण संबंध जोडतों. सापाच्या विषाचें प्रमाण करतां येतें, परंतु मनुष्याच्या जिव्हेंत जें विष आहे त्याचें मोजमाप करितां येत नाहीं. ह्मणून 'विष तें अमृत आघात तें हित' या वरील अभंगांतील चरणांत तुकारामबावांनीं सांगितलेल्या गुरुमंत्राला मोल नाहीं. (आपलें चित्त शुद्ध नसतें, ह्मणून आपल्या मनांत जें वेड कायम होऊन बसलेलें असतें व कुत्सित कल्पना भरलेल्या असतात त्या सर्व त्रयस्थ मित्राच्या मध्यस्थीनेंच दूर होतात; त्याविना होत नसतें). या उपदेशाप्रमाणें आपण वागलों आणि आपल्या जिभेंतील विष कमी करून अमृत वाढविलें, तर हा मृत्युलोक अमरलोक होण्यास विलंब लागेल असें नाहीं. या एका अभंगाचा उपदेश घेऊन आपणांस त्याप्रमाणें वागण्यास कोणी उदाहरण घालून देईल, तर यांतील सार अमूल्य आहे.

आपलें चित्त शुद्ध करावें तें एकीकडेस सोडून दुसऱ्यांची चित्त

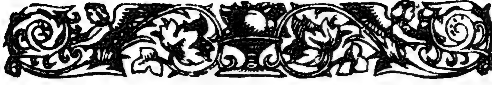
शुद्धि करण्याच्या पंचाइतींत आपण पडत असतों. हीच चुकी होत असते. तुमचें चित्त शुद्ध असल्यानें अशुद्ध विचारांच्या लोकांकडून तुमचें अकल्याण व्हावयाचें नाहीं, कल्याणच होईल; आपणांस प्रतिकूळ वाटणाऱ्या कृतीचा परिणाम हितावह व श्रेयस्कर होईल. कोणीं शरीरास दुःख केलें असतां त्यापासून पीडा होते, हें तर खरेंच आहे. तसेंच कोणीं आपणास पाठीवर काठीनें मारलें असतां काठीचे वळ उठावयाचे नाहींत, किंवा कोणीं डवंचल्यापासून आपणास लागावयाचें नाहीं असें नाहीं. आपल्या देहास कोणीं इजा केली, तर सुखप्राप्ति होते, आनंद वाटतो, असें व्हावयाचेंच नाहीं. व तसा तुकारामबावांच्या ह्मणण्याचा भावार्थही नाहीं. त्यांचें सांगणें हेंच आहे कीं, आपलें चित्त शुद्ध असलें, तर इतरांनीं केलेलें दुःख हलकें होईल, सुखफल होईल, ह्मणजे दुःख देणारे लोक परिणामीं सुखकर होतील; हिंस्र पशुवत् शत्रु आपलें अनहित करूं शकणार नाहींत; त्यांनीं कितीही अंगाचा दाह होण्यासारखें वर्तन केलें, तरी आपण शांत व थंड राहूं. कथेकऱ्यांनीं प्रल्हादाचें चरित्र सांगितलें ह्मणजे आपल्या सर्वांच्या डोळ्यांस अश्रु येतात; परंतु त्यांतलि प्रमेय काय आहे, त्यापासून काय बोध घ्यावयाच्या आहे, तें आपण विसरतों. प्रल्हादाच्या गोष्टीचेंच प्रमेय वरील अभंगांत तुकारामबावांनीं सांगितलें आहे. मनुष्याचें मन कितीही शुद्ध असलें, तरी त्याला हत्तीच्या पायांखालीं दिलें असतां हत्ती त्याला चिरडणार

नाहीं, या प्रल्हादाच्या आख्यायिकेंत जो कवित्वाचा भाग आहे तो सोडून देऊन तिजमधील प्रमेयाकडे, तिजपासून होणाऱ्या बोधाकडे आपण पाहिलें तर अशी बोधपर गोष्ट दुसऱ्या कोणत्याही लोकांच्या धर्मपुस्तकांत सांपडणार नाहीं; आणि ज्या पुस्तकांत ही आहे त्याविषयी आपला अनादर कधीं व्हावयाचा नाहीं. परंतु आपली चुकी अशी होते कीं, ही कविता आहे हें आपण विसरतों, आणि ही गोष्ट जशीच्यातशीच अनुभवाच्या दृष्टीनें पाहतों. अर्थात् ती अनुभवास पटत नाहीं व खरी वाटत नाही. तेंच प्रल्हादचरित्राकडे वर सांगितलेल्या दृष्टीनें पाहिलें, तर त्यांत किती गौरव आहे? त्यांत मुख्य सार हेंच आहे कीं, प्रल्हाद निःसीम ईश्वरभक्त असल्यामुळें त्याचें चित्त इतकें शुद्ध होतें की, त्याला शत्रु होणें शक्य नव्हतें, आणि कोणीं कितीही ताप दिला, तरी शीतलच वाटे. 'होतील शीतळ अग्निज्वाळा.' हें प्रल्हादाविषयींही सांगितलें आहे. त्याला अग्नीनें तप्त झालेल्या तेलांत टाकलें, तरी त्याचें अंग पोळलें नाहीं, अथवा तुकारामबावांच्या उक्तीचा चित्त शुद्ध असलेला मनुष्य आगींत टाकला तरी जळत नाही, असा शब्दशः अर्थ करावयाचा नाहीं. अग्नीमध्यें टाकल्यानें अंगाचा दाह तर होणारच; परंतु ह्या बाहेरील दाहाचें कांहीं उपचारांनीं उपशमन होण्यासारखें असतें आणि तो अंतर्दाहापुढें कांहींच नाहीं, असाच अनुभव येईल. कारण, कितीही पाणी ओता, मलयानिल अंगावर घाला, अंतर्दाहाचें शमन होऊं शकत नाहीं.

प्रल्हादाचें चित्त शुद्ध होतें व त्याची वाणी गोड व मृदु होती, ह्मणून तो स्वतः शांत होता. त्याचा अनेक प्रकारें छळ झाला, तरी त्याला संताप झाला नाहीं, आणि आपल्या शांत वृत्तीनें त्यानें अंतरीं सज्जनांला निवविलें. प्रत्येकानें अशा तऱ्हेनें आपलें चित्त शुद्ध केलें व आपल्या वाणींतून शांततेचा रस पाझरेल अशी खबरदारी ठेविली, तर द्वंद्वें माजून कोणाची अवहेलना, कोणाचा उपमर्द न होतां, शत्रु मित्र होतील आणि मित्रांस शत्रु होण्याची धास्ती राहणार नाहीं. यदाकदाचित् तुकारामबावांसारख्यांची निंदा करणारे लोक राहिले, तरी त्यांची मधुर वाणी ऐकिली, त्यांची प्रसन्नता पाहिली, आणि त्यांच्या शांतिरंगाचा अनुभव घेतला, ह्मणजे अशुद्ध मनाच्या लोकांची चित्तवृत्ति शांत होते. सारांश, सर्व धर्मांचें सार हें आहे कीं, प्रत्येकानें आपलें चित्त इतकें शुद्ध करावें कीं, आपल्या मित्रांची संख्या वाढेल आणि शत्रु कमी होतील, निदान कमी होत आहेत, असें आपणास वाटावें. आपणास एकही अनिष्ट-चिंतक अथवा शत्रू या जगांत राहणार नाहीं. सर्व विश्व मित्र होईल; अशी आमच्यातुमच्यासारख्या सामान्य मनुष्यांनीं आशा बाळगणें, ह्मणजे आकाशास गवसणी घालण्यासारखें, अथवा लहान तोंडानें मोठा घास घेण्यासारखें होईल. इतरांची चित्तवृत्ति अशुद्ध व क्षुब्ध असली, तरी आपल्या शुद्ध भावानें व मधुर वाणीनें अमृतवल्लीसारखी शांतता करितां येते, असा अधिकार ज्या पुरुषांस आहे, तेच खरे साधुसंत

ह्मणाव. याप्रकारें शत्रु मित्र होतात; पण, आपली दिशा याच्या उलट असते. आणि धर्माची दिशा आपलें वर्तन सुलट करण्याकडे असते. आपण धर्माचीं तत्वें जाणून घेऊन साधुसंतांचा कित्ता वळविण्यास प्रयत्न केला पाहिजे; दुसऱ्या लोकांकडून दाह वाढला, तर साधुसंतांकडची शीतलता व शांतता जास्त वाढते. (प्रत्येकाच्या ठिकाणीं जिभेंत विष आहे व अमृतही आहे, आणि आपण शत्रु होऊं, मित्र होऊं, वाघ होऊं व सर्प होऊं; परंतु) आपलें मन अशुद्ध ह्मणून होऊं देणार नाहीं, जरी आपणास कोणी मारावयाचें मनांत आणिलें, तरी आपण कोणास त्रास देणार नाहीं, अथवा ताडन करणार नाहीं; आपणास कोणी भाजिलें, तरी त्यास आपण पोळविणार नाहीं, असा आपण निश्चय ठेविला आणि तदनुरूप वर्तन केलें, तर आपल्या अंगीं मनुष्यपणाचा भाग अधिक वाढेल व पशुवृत्तीचें बळ कमी होईल. अर्थात् शत्रु मित्र होतील. ह्मणून या अभंगांतील उपदेशाचा विशेष आदरबुद्धीनें सर्वांनीं अवश्य विचार करावा.

विवेकासहित वैराग्य पाहिजे.

ऐसें भाग्य कईं लाहाता होईल ।
अवघें देखें जन ब्रह्मरूप ॥
मग तया सुखा अंत नाहीं पार ।
आनंदें सागर हेलावती ॥ २ ॥
शांति क्षमा दया मूर्तिमंत अंगीं ।
परावृत्त संगीं कामादिकां ॥ ३ ॥
विवेकासहित वैराग्याचें बळ ।
धगधगीतोज्वळ अग्नि जैसा ॥ ४ ॥
भक्ति नवविधा भावशुद्ध बरी ।
अळंकारावरी मुकुटमणि ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे माझी पुरवी वासना ।
कोण नारायणा तुजविण ॥ ६ ॥

ह्या अभंगाच्या पहिल्या तीन चरणांविषयीं अन्य प्रसंगीं ह्याच स्थलीं दोन शब्द सांगण्यांत आले आहेत. आज " विवेकासहित वैराग्याचें बळ । धगधगीतोज्वळ अग्नि जैसा " ह्या एका चरणासंबंधानें दोन शब्द सांगावयाचे आहेत.

ज्या गुणांविषयीं तुकारामबावांनीं वरील अभंगांत वर्णन केलें आहे त्या शांति, क्षमा दया इत्यादि गुणांत विवेकासहित

वैराग्य हवें आहे असें म्हटलें आहे. अशा विवेकासहित वैराग्याला धगधगीत उज्वळ अग्नीची उपमा दिलेली आहे.

ही वरील साधूची वाणी अगदीं सोपी दिसते; तथापि परमेश्वराच्या एखाद्या करणीच्या संबंधानें जसजसा जास्त तपास करावा, शोध करावा, तसतसें तिजमध्यें अधिकाधिक गांभीर्य दृष्टोत्पत्तीस येतें, तसाच ह्या साधुवाक्याचा प्रकार आहे. अग्नि पुष्कळ तऱ्हेचे आहेत. त्यांपैकीं एकाचा उल्लेख येथें तुकाराम बावांनीं केला आहे. हा अग्नि धगधगीत असून उज्वळही असला पाहिजे. तुकारामबावांनीं आपल्या दृष्टांतांत धगधगीत असून उज्वळ असणारा अग्नि मुद्दाम निवडला आहे. कारण, कांहीं अग्नि धगधगीत असतात, पण उज्वळ नसतात. कांहीं उज्वळ असतात, पण धगधगीत नसतात. जुन्या गंधकाच्या पेटींतील एक काडी लांकडावर, किंवा दुसऱ्या कशावर ओढली असतां जी रेघ उठते ती अग्नीची होय. तो अग्नि उज्वळ असतो; पण, त्यांत धगधगीतपणा मुळींच नसतो. समुद्रामध्यें रात्रीच्या प्रहरीं तेज दिसतें, उज्वळपणा दिसतो; पण, तेथेंही धगधगीतपणा नसतो. तसेंच होळीच्या अग्नींत धगधगीतपणा असतो; पण, त्यांत उज्वळपणा इतका नसतो; सूर्यांत उज्वळपणाही आहे आणि धगधगीतपणाही आहे; परंतु चंद्रांत दोन्ही नाहींत. अशा ह्या अग्नींच्या निरनिराळ्या तऱ्हा आहेत. आपल्या ह्या दृष्टांतांतील अग्नींतही जेथें एक तेज आहे तेथें दुसऱ्याचा अभाव, असा प्रकार आढळतो. विवेका-

सहित वैराग्याची गोष्टही तशीच आहे. आज आपल्या देशीं वैराग्याचा बराच प्रसार आहे. वैराग्य आपण रस्त्यांत जातां-नाहीं पाहातों! बाहेरचा गलिच्छपणा आणि अंतःकरण गर्वाचें ठाणें व वैराग्याच्या पुण्याईवर निर्वाह अशा तऱ्हेचा प्रकार आज आपल्याला जिकडेतिकडे दिसत आहे. असल्या वैराग्यावर आज हजारों लोकांचा निर्वाह चालत आहे, ह्मणूनच तुकारामबावांनीं विवेकाची व वैराग्याची सांगड घालून दिली आहे. नुसतें वैराग्य, किंवा नुसता विवेक हें वरचें कवच आहे—टरफल आहे. त्यांची सांगड असेल तर पुरुषार्थ.

पूर्वीं ह्मटलेंच आहे कीं, जो अग्नि फक्त धगधतीत मात्र आहे, पण त्यांत उज्वळपणा नाहीं, तर असल्या अग्नींत कांहीं अर्थ नाहीं. दिवा पेटलेला दिसत आहे; पण, तो वाट दाखवूं शकत नाहीं, तर असल्या दिव्यापासून कांहीं फायदा नाहीं. त्याचप्रमाणें गोवरी धुमसत पडली आहे, तिच्यांत अग्नि आहे, पण त्याच्यांत तेजही नाहीं व धगधगीतपणाही नाहीं, तर असला अग्नि देखील नको आहे. आपल्याला जो अग्नि पाहिजे तो ह्या दोन्ही गोष्टींनीं युक्त असा पाहिजे. तर आपला कार्यभाग होणार. पण, असें तुकारामबावांनीं कां सांगितलें? चित्तीं दया, क्षमा, शांति पाहिजे असें सांगून पुरें न करितां विवेकासहित वैराग्य असलें पाहिजे, असें त्यांनीं कां सांगितलें?

ह्यासंबंधानें विचार करितांना आपल्याला पुराणांत नाम-

देव व गोरा कुंभार ह्यांची जी कथा आहे तिचेपासून बराच बोध होण्यासारखा आहे. कथा अशी आहे कीं, नामदेवांना एके काळीं असा अभिमान झाला कीं, आपण परमेश्वराला प्रिय आहोंत. देवापाशीं बसण्याचा हक्क काय तो आपला आहे. असा विचार त्यांचे मनांत उत्पन्न होऊन ह्यांची वृत्ति गर्विष्ठ झाली आहे, असें गोऱ्या कुंभारानें ताडलें. गोरा हा जातीनें कुंभार खरा, पण तो परमेश्वरभक्त. नामदेवांच्या आचरणावरून त्यानें, ते देवापासून आपल्या वृथा अभिमानामुळें कसे दूर जात आहेत तें पाहिलें. तेव्हां जमलेल्या सर्व मंडळीची तपासणी करावयास तो निघाला. कुंभाराचें एक आयुध असतें. तें भाजत घातलेल्या खापरावर आपटलें ह्मणजे तें खापर तयार झालें कीं नाहीं तें त्यास कळत असतें. तें आयुध घेऊन गोरा कुंभार प्रत्येकाचें डोकें त्यानें थापटून तपासूं लागला. इकडे नामदेवांला हा काय विलक्षण प्रकार चालला आहे ह्मणून आश्चर्य वाटत होतें, तों गोऱ्या कुंभाराची स्वारी त्यांचेपाशीं आली व आपलें आयुध नामदेवांच्या डोक्याला लावून तो ह्मणाला कीं, हें भांडें बदबद वाजत आहे! नामदेवांना ह्याचें फार आश्चर्य वाटलें; पण, विचार करितां त्यांस दिसून आलें कीं, देवाजवळ बसण्याचा अधिकार काय तो आपला, हा गर्व आपणास झाला व तो दाखवून देण्यासाठीं व घालविण्यासाठीं गोऱ्या कुंभारानें हा उपाय योजिला.

गोऱ्या कुंभारानें नामदेवाच्या डोक्याला जें आयुध लावून

पाहिलें तें आपण लावून पाहावें की, आपल्या ठिकाणीं विवेका-सहित वैराग्य आहे, किंवा नुसत्या विवेकाचा, अगर वैरा-ग्याचा जोर आहे. हें कांहीं एकाचें दुसऱ्यानें सांगावयास नको. ज्याचें त्यास कळण्यासारखें आहे. आपल्या ह्या प्रांतीं कांहीं मंडळीची विवेकाकडे अतिशय प्रवृत्ति. आमच्या इकडे पांडित्य, कोरडें ज्ञान फार माजलें आहे. त्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, परमेश्वर कसा ओळखावा ही साधी गोष्टही कळत नाहींशी झाली आहे! परमेश्वराचें रूप कसें ओळखावयाचें त्याचा निर्णय विवेक फार माजल्यामुळेंच होत नाही. परमे-श्वराच्या अस्तित्वाविषयीं व त्याच्या स्वरूपाविषयी प्रथम जरीं कांहीं ओलावा असला, तरी ह्या शुष्क विवेकाच्या योगें तो नाहींसा होतो. तेव्हां विवेक नको आहे असें नाहीं. विवेक तर अवश्य असावा. त्याला प्रथमस्थान दिलें आहे. पण, तो नुसता विवेक नसावा. आपण सर्व जास्त विवेकी झालों, ह्मणजे फार तर आपली चित्प्रभा, चिच्छक्ति वाढेल; पण तेवढ्यानें कार्य होत नाहीं. विवेकांत दुसरा कांहीं भाव नाहीं, असें कधीं होऊं नये. विवेकाबरोबर वैराग्य, वैराग्याचें बळ पाहिजे. आपल्या-पैकीं कित्येकांस विरक्ति साधते. पण, नुसती विरक्ति नको. ह्या चातुर्मास्यांत आपल्या इकडे विरक्ति फार माजून राहते. त्याच्या योगानें बळ कसें उत्पन्न व्हावें? विवेकाबरोबर वैराग्य पाहिजे, आणि तें धगधगीत पाहिजे, कीं त्याच्या योगानें कार्य-भाग व्हावा.

धगधगीत निखारा हा कार्यकारी असतो; पण दुसरे कोळसे असे असतात कीं, त्यांतून ठिणग्या उडतात व ते फुटतात. हे दोषी निखारे. तसेंच वरील वैराग्य दोषी. ह्या संबंधानें विचार करितांना आपण दोन गोष्टींचा विचार केला पाहिजे. पहिली गोष्ट अशी कीं, वैराग्य विवेकासहित आहे काय? तसें जर नसलें, तर मग सर्व लंगडें. दुसरी गोष्ट अशी कीं, त्या वैराग्याच्या योगानें बळ उत्पन्न झालें आहे काय? कांहीं लोकांत सारखे पंचेचाळीस दिवस उपवास करण्याची वहिवाट आहे. ह्यांतून जो कोणी वांचतो त्याचा मग बहुमान व गौरव होत असतो हें वैराग्य जर कसोटीला लाविलें, तर त्यांत विवेकही नाहीं व बळही नाही, असें आपल्याला दिसून येईल.

आमच्या लोकांत आज जर कांहीं असलें, तर तो कोरड्या विवेकाचा भाग फार जास्त व खरें वैराग्य कमी. कोणी कोणाच्याविषयीं अनादर मानण्याचा हा भाग नव्हे. पण, नुसता विवेक, किंवा नुसतें वैराग्य, हें कांहीं कामाचें नाहीं. त्यांची सांगड नेहमीं असली पाहिजे. वैराग्याचा भाग प्रबल होण्यासाठीं विवेकाची हेळसांड करणें, हें ज्याप्रमाणें विचारास अनुसरून नाहीं, त्याचप्रमाणें विवेकावरच सर्व मदार घालून राहणें गैर आहे.

मॅथ्यू ऑनाल्ड ह्यांनीं आपल्या एका ग्रंथांत असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, अलीकडे इंग्लंडांत विवेकाचा भाग कमी असून, वैराग्याचा, निग्रहाचा भाग अधिक आहे. वैराग्याचें बळ तेथें अधिक आहे. अशा स्थितीचा

परिणाम वाईटही होतो, असें ह्या ग्रंथकारानें प्रतिपादण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा ग्रंथकार स्वतः विवेकवादी आहे. ह्मणजे विवेकाचें प्राबल्य जास्त वाढलें पाहिजे असें ह्मणणारा आहे. ह्मणून त्यानें तेथील लोकांस जागृत करण्यासाठीं एक पुस्तक लिहिलें आहे.

आपल्या येथें वास्तविक पाहातां खरा विवेकही नाहीं व वैराग्य व त्याचें बळही नाहीं. आपल्याला आज उज्वलितपणाला व धगधगीतपणा ठेवणारा अग्नि पाहिजे. आपल्यात जे जे दोष दिसतील ते वरील दोन गोष्टींच्या—(१) विवेक वैराग्याची सांगड आपल्यांत आहे काय? आणि (२) त्या वैराग्यापासून बळ उत्पन्न होत आहे काय?—कसास लावून ते घालविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

ईश्वराचें व धर्माचें सौम्य व उग्र स्वरूप.[1]

अर्जुनानें गीतेचे पहिले दहा अध्याय ऐकल्यानंतर त्यास परमेश्वराचें दर्शन घेण्याची इच्छा झाली, असें गीताकारांनीं जुळवून आणिलें आहे. दहा अध्यायांत श्रीकृष्णानें अर्जुनास जो उपदेश केला तो त्याच्या मनावर इतका ठसला की, त्याला परमेश्वराचें रूप प्रत्यक्ष पहाण्याची उत्कट इच्छा झाली. आणि एखादी गोष्ट मनांत ठसल्यावर ती प्रत्यक्ष पाहाण्याविषयीं जर इच्छा झाली, तर, ती गोष्ट खरोखरच मनावर ठसली असें ह्मणावयाचें. पांडित्य झालें ह्मणजे त्या मनुष्याच्या अंतःकरणांत ज्याविषयीं पांडित्य झालें असेल तें पाहाण्याविषयी इच्छा उत्पन्न झाली, तर तें पांडित्य त्याच्या मनावर ठसलें असें ह्मणावयाचें. असो. अर्जुनाची ईश्वराचें स्वरूप पाहाण्याविषयीची उत्कटेच्छा पाहून ती परिपूर्ण करणें श्रीकृष्णास योग्य वाटल्यावरून हा अकराव्या अध्यायाचा प्रसंग गीतेंत आला आहे. श्रीकृष्णानें प्रथम आपल्या उग्र स्वरूपाचें दर्शन दिलें आहे. हें उग्र स्वरूप ह्मणजे आपल्या पुराणांत ज्या तऱ्हेचीं वर्णनें पाहातों त्यांपैकींच

---

१ मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाच्या ३१ व्या वार्षिकोत्सवसमयीं दिलेलें व्याख्यान.

एक आहे. श्रीकृष्णाच्या दाढेखालीं कांहीं माणसें, कांहीं तोंडांत, कांहीं इकडे, कांहीं तिकडे, असें ह्या स्वरूपाचें वर्णन आहे. पण, तिकडे आपणांस पाहावयाचें नाहीं; आंतील तात्पर्याकडे—प्रमेयाकडे आपणांस लक्ष द्यावयाचें आहे. श्रीकृष्णाचें तें उग्र स्वरूप पाहिल्याबरोबर अर्जुन अगदीं भयभीत झाला. त्याच्या असें स्वप्नींसुद्धां नव्हतें की, श्रीकृष्णाचें उग्र स्वरूप असें असेल. तें स्वरूप पहातांच अर्जुनानें श्रीकृष्णास विचारिलें 'तूं आहेस तरी कोण?' त्यावर श्रीकृष्णानें 'मी काळ आहें; सर्वांचा नाश करावयास ह्या ठिकाणी प्रवृत्त झालों आहें' असें सांगितलें. 'हें माझें उग्र स्वरूप आहे. तूं आजपर्यंत माझें सौम्य स्वरूप पाहात आला आहेस, त्यामुळें तुला माझ्या उग्र स्वरूपाची कल्पनाही नाहीं.' त्यावर अर्जुन ह्मणाला, 'कृष्णा, आजपर्यंत मी तुला सखा, मित्र, यादव ह्या नावानें, कधीं विनोदानें, कधीं प्रेमानें हाक मारीत आलों. हें एका अर्थीं माझें धाष्टर्यच होय. तरी पण, कृष्णा, तूं आपलें उग्र स्वरूप हें काढून घे. आणि आपलें नेहमीचें सौम्य स्वरूप धारण कर.'

परमेश्वराचीं ही जीं सौम्य व उग्र स्वरूपें सांगितलीं ही काय आहेत? व संसारांत ह्या दोन्ही स्वरूपांची छाया आपणांस कितपत दृष्टीस पडते, तें आज पाहाणें आहे. संसारांत आपणांस परमेश्वराचें सौम्य स्वरूपच पाहाण्याची संवय झालेली असते. त्यामुळें उग्र स्वरूपाकडे आपलें लक्ष जात नाहीं, इतकेंच नाहीं, तर परमेश्वरास उग्र स्वरूप असेल असें आपल्या ध्यानीं-

मनींही नसतें. आणि दोन वर्षें आपणांवर जे प्रसंग आले आहेत तसे प्रसंग आले, ह्मणजे ईश्वरावरील आपली श्रद्धा मात्र कमी होते. हल्लीं देखील ईश्वरावरची कांही लोकांची श्रद्धा कमी झाल्याचें आढळून येतें. कोणी ह्मणतात, जगांत पाप फार झालें आहे ह्मणून ईश्वरानें उग्र स्वरूप धारण केलें आहे; कोणी अशा वेळी त्यास संतुष्ट करण्याकरितां बळी देतात, कोणी अनुष्ठानें करितात, कोणी संतत धार धरून त्यास शांत करण्याचा प्रयत्न करितात, आणि कोणी तर त्याला पाण्यांत सबंध बुडवून ठेवतात! मूर्तीला मानणारे जे लोक आहेत ते वरील सर्व प्रकार करित असतात. सारांश, हें प्रसंगविशेषी दिसणारें उग्र स्वरूप नाहींसें व्हावें ह्मणून लोक कांहींनाकांहीं तरी करित असतात. पण वास्तविक पाहूं गेलें, तर परमेश्वराचीं उग्र व सौम्य अशीं भिन्न वेळीं दिसणारी दोन निराळीं स्वरूपें नाहींतच. आपण ज्या प्रकारचें स्वरूप मनांत आणितों त्याप्रमाणें तें दिसतें. अमूक काळी परमेश्वराचें ध्यान उग्र व अमूक काळीं तें सौम्य असा वास्तविक प्रकारच नाहीं. पापाविषयीं तें उग्र असतें व सत्कृत्याविषयीं तें सौम्य असतें. सूर्याच्या प्रखर तेजामुळें झालेल्या तापाचें पर्यवसान शांतता करणाऱ्या पर्जन्यवृष्टीच्या रूपानें होतें. ज्याप्रमाणें त्याचें उग्र स्वरूप आहे असें आपणांस वाटतें, त्याप्रमाणें त्याचें सौम्य स्वरूपही आहे असें वाटलें पाहिजे. ज्या वेळी तें उग्र असतें त्याच वेळीं तें सौम्य नसतें असें नाहीं. ज्या वेळीं तें उग्र दिसतें

त्याच वेळीं तें सौम्य आहे असें मानून आपण चाललों असतां, या आयुष्यांत आपला बराच फायदा होईल. आपण वाजवीपेक्षां फाजील झोंप घेतली असतां आपणांस आळस येतो; जुगार खेळलों असतां आपला पैसा गमावितों, हीं परमेश्वराच्या उग्र स्वरूपाचीं खरीं लक्षणें नव्हत; हीं तर सौम्यच स्वरूपें होत. कारण, त्या उपायांनीं तरी परमेश्वर आपणांस आपल्याकडे ओढून घेतो. सारांश, आपण ज्या दृष्टीनें परमेश्वराचें स्वरूप पाहूं त्याप्रमाणें तें दिसणार आहे. उग्र दृष्टीनें पाहिलें, तर उग्र दिसेल. सौम्य दृष्टीनें पाहिलें, तर सौम्य दिसेल.

परमेश्वराप्रमाणें धर्माचींही उग्र व सौम्य अशीं स्वरूपें आहेत. समाजस्थापना होऊन तीस वर्षें होऊन गेलीं, आज एकतिसावा वार्षिकोत्सव सुरू आहे. पण, एवढ्या काळांत समाजाचा जितका प्रसार व्हावयास पाहिजे तितका झाला नाही, असें पाहून आपण जे निराश होतों, त्याचें तरी कारण हेंच कीं, आपण धर्माचें सौम्य स्वरूप मात्र मनांत आणितों. उग्र स्वरूपाकडे आपण लक्षच देत नाही. समाजमतांचा प्रसार होत नाही व समाजाचे सभासद फारसे वाढत नाहीत ह्यांबद्दल निराश न होतां, समाजांत जाऊं लागल्यापासून आपल्या आत्म्याची थोडीबहुत उन्नति झाली आहे किंवा नाही, जर झाली असेल, तर समाजमतांचा प्रसार होत नाहीं याबद्दल निराश न होतां, प्राप्त स्थितींतच आपण परमेश्वराचें सौम्य स्वरूप पाहिलें पाहिजे. आपण नेहमीं दोन्ही स्वरूपें पाहण्याकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे.

समाजांत नवीन नवीन लोक फारसे येत नाहींत ह्मणून मला एवढा खेद होत नाहीं. पण, जे येतात त्यांचें लक्ष सौम्य स्वरूपाकडेच असतें ह्मणून मला खेद होतो. येथें उपासना झाल्यानंतर मजकडे कांहीं तरुण विद्यार्थी आपल्या संशयाचें निरसन करावयास येतात. त्यांना माझा नेहमीं प्रश्न हाच असतो कीं, तुह्मांला ह्या मार्गांत कांहीं कमीपणा वाटतो कीं काय ? ह्या प्रश्नास त्यांचें उत्तर असें असतें कीं, समाजांत तुह्मी जें करितां, तें आह्मी घरीं करितों. या मंडळीचें सर्व लक्ष सौम्य स्वरूपाकडे असतें, ह्मणून आपणांस जें साध्य होत नाहीं, तें ह्यांना सहज साध्य झालेसें वाटतें. पुष्कळ लोक असें ह्मणतात कीं, समाजाचे लोक अधिक तें काय करितात ? कोणी ह्मणेल आह्मीं समाजांत नेहमीं येतों; पण, आह्मांस लाभ कां होत नाहीं ? तर ह्या सर्वांचें कारण एकच कीं, आह्मी धर्माचें सौम्य स्वरूप मात्र तेवढें लक्षांत घेतों. त्याचें जें अतिशय उग्र असें स्वरूप तिकडे आपण मुळींच लक्ष देत नाहीं. ब्राह्मधर्माचें स्वरूप जितकें सौम्य आहे तितकेंच तें उग्रही आहे. एकादशी, उपवास वगैरे उपाय परमेश्वरास संतुष्ट करण्याचे मार्ग आहेत, असें कांहीं लोकांना वाटतें; ह्मणून त्याप्रमाणें ते करितात. आपला ह्यांचेवर विश्वास नाहीं; पण, आपण एकादशी, उपवास ह्यांत कांहीं नाहीं, असें जरी मानीत असलों, तरी आपण आपणांस नियमबद्ध करून घेतलें पाहिजे. नुसतें समाजांत आल्यानें, किंवा बाहेरील सौम्य

स्वरूप पाहण्यांतच कांहीं विशेष नाहीं तर ब्राह्मधर्मोच्या अति उग्र स्वरूपाकडे आपण लक्ष दिलें पाहिजे. आपल्या अंतःकरणांत परमेश्वराचें ध्यान करणें, हा मार्ग आपणांस जितका सोपा दिसतो, तितकाच तो कठीण आहे. ईश्वराचें ध्यान अंतःकरणांत करणें हा मार्ग सोपा आहे, असें ज्यांस वाटतें त्यांच्या मनावर सौम्य स्वरूपाचाच परिणाम झालेला आहे असें ह्मणावयाचें. ह्या समाजाचा प्रसार दिवसेंदिवस होवो किंवा न होवो, समाजाचे लोक दिवसेंदिवस वाढोत किंवा कांहींही होवो; त्याकडे ह्या समाजाचें लक्ष नाहीं; पण, परमेश्वराची व धर्माचीं जीं दोन सौम्य व उग्र स्वरूपें आपणांस दिसत असतात त्याची सांगड घालणें, हा ह्या समाजाचा मुख्य उद्देश आहे.

या ठिकाणीं येणाऱ्या मंडळीनें, विशेषतः तरुण मंडळीनें, ह्या समाजाचें जें सौम्य स्वरूप तेंच केवळ न पाहतां त्याच्या उग्र स्वरूपाकडेही लक्ष दिलें पाहिजे. समाजस्थापनेच्या वेळचे बरेच लोक आपणांस सोडून मेले. गेल्या एकदोन वर्षांत तर तरुण असेही लोक गत झाले, ह्मणून त्याबद्दल निराश न होतां, परमेश्वरानें जें हें उग्र स्वरूप प्रगट केलें आहे, असें आपणांस वाटत आहे, त्यांतच सौम्य स्वरूप आहे असें लक्षांत आणून चालावें; ह्मणजे आपलें आयुष्य बरेंच सुखकारक होईल यांत कांहीं शंका नाहीं.

परकृति कशी पाहावी ?

आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ।
तोषौनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥ १ ॥
जे खळाची वंकटै सांडो । तया सत्कर्मीं रति वाढो ।
भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ॥ २ ॥
दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो ।
जो जें इच्छिल तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥
वर्षत सकळ मंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूतळीं । भेटतु भू ॥ ४ ॥
चळां कल्पतरूंचे आरव । चेतना चिंतामणीचे गांव ।
बोलते जे अर्णव । पीयुशाचे ॥ ५ ॥
चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ॥
ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥ ६ ॥
किंबहुना सर्व सुखीं । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं ।
भजिजो आदिपुरुषीं । अखंडित ॥ ७ ॥

ज्ञानेश्वरी.

कोणत्याही कार्यास प्रारंभ करण्यापूर्वी व त्याच्या अखेरीस परमेश्वराची आराधना करण्याचा प्रघात आहे. आतां आपण जी प्रार्थाना केली, तशी पूर्वी झाली असेल अगर नसेल, येथें लोक करीत असतील अगर नसतील,

---

टीपः–१९०० साली साताऱ्यास दिलेले व्याख्यान.

आपणां सर्वांस हा मार्ग संमत असेल अगर नसेल, आपल्या प्रार्थनेचा, आराधनेचा नेहमीं उद्देश हा असतो कीं, परमेश्वराच्या कृपेखालीं आपण सदा असावें. असाच हेतु मनांत धरून ज्ञानदेवांनीं आपली परिस्थिति, विचार, लोकाचार ह्यांस अनुसरून ह्या ओव्यांत व तुकारामांसारख्या साधूंनीं

ऐसें भाग्य कई लाह्याता होईन ।
अवघें देखें जन ब्रह्मरूप ॥ १ ॥
मग तया सुखा अंत नाहीं पार ।
आनंदें सागर हेलावती ॥ २ ॥
शांति क्षमा दया मूर्तिमंत अंगीं ।
परावृत्त संगीं कामादिकां ॥ ३ ॥
विवेकासहित वैराग्याचें बळ ।
धगधगीतोज्ज्वळ अग्नी जैसा ॥ ४ ॥
भक्ति नवविधा भावशुद्ध बरी ।
अळंकारावरी मुकुटमणी ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे माझी पुरवी वासना ।
कोण नारायणा तुजविण ॥ ६ ॥

ह्या अभंगांत देवापाशीं आशीर्वाद मागितला आहे. सर्व जन मला ब्रह्मरूप दिसूं लागावें; सर्वांच्या ठायीं शांति, क्षमा,दया, इत्यादि वृत्ति वास कराव्यात; वैराग्य असावें, पण तें विवेकासहित असावें; भक्ति असावी, पण ती पायाशुद्ध असावी; ही तुकारामांची प्रार्थना. ज्ञानदेवांनीं आपला ग्रंथ संपवितांना परमेश्वरापाशीं पसायदान ह्मणजे प्रसाद मागितला आहे कीं,

वाईट लोक जे आहेत त्यांची वक्रदृष्टि ह्मणजे पापबुद्धि, पापी विचार नाहींसे व्हावे; सत्कृत्यांत त्यांचें मन लागावें, सर्व मनुष्यांत प्रेम वाढावें; जगांतील अज्ञान नाहीसें व्हावें व सदासर्वकाळ ईश्वरभक्तांचे समुदाय, भगवज्जनांच्या मंडळ्या, भूतलावर नांदाव्या. पुढील ओव्यांत ह्या ईश्वरनिष्ठांच्या मांदियाळीचें वर्णन आहे. कल्पतरूविषयी वास्तविक अशी कल्पना आहे कीं, तो अचल असून एकच आहे. ह्मणजे तो जेथें असेल तेथें व तेथील लोकांना त्यापासून फायदा. पण, ईश्वरनिष्ठांस 'चळां कल्पतरूच्या आरवां' ची उपमा दिली आहे. ईश्वरनिष्ठ अचल व एकच कल्पतरु नसून ते चल व अनेक आहेत. त्याचप्रमाणें चिंतामणीविषयी आपली अशी कल्पना आहे की, तो ज्याचेजवळ असेल त्यालाच फायदा व्हावयाचा; त्याच्यापासून वांछित वस्तु प्राप्त होतात, असा समज आहे; तरी स्वतः चिंतामणि सचेतन नाहीं. परंतु भगवज्जन जीवंत चिंतामणींचे गांव आहेत. त्याचप्रमाणें अमृत ही दुर्मिळ वस्तु मानलेली आहे. तरी अमृताचे समुद्राचेसमुद्र कांहीं साध्य नसतात. परंतु भगवद्भक्त हे अमृताचे चालतेबोलते अर्णव, ह्मणजे सागरच होत. चंद्राचा प्रकाश फार शीतळ खरा. पण, त्याला काळोखी लागलेली आहे, त्याला डाग लागला आहे. भगवद्भक्तांचा प्रकार तसा नाहीं; ते लांछनरहित आहेत. त्यांचें तेज सूर्याप्रमाणें आहे इतकेंच नव्हे, तर सूर्याच्या तेजापासून लोकांस जो त्रास होतो तो त्यांचेपासून होत नाहीं.

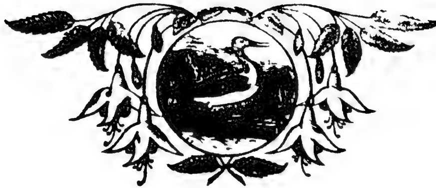
ते नेहमीं सज्जन असून सर्वांशीं ममतेनें व प्रेमानें वागतात, व सर्वांचे सोयरे असतात. शेवटल्या ओवींत सर्वांचें सार आणिलें आहे की, सर्वांनी सदासर्वकाळ आदिपुरुषास ह्मणजे परमेश्वरास भजावें, त्याचें भजन, पूजन, ध्यान करावें. असो.

ज्ञानदेव, अगर तुकाराम ह्यांच्यासारख्यांच्या कृतीपासून आपण जो एक महत्वाचा बोध घ्यावयाचा तो हा की, उद्योग फलाची सिद्धि नव्हे. ह्मणजे आपण कोणताही इष्ट उद्योग आरंभिला असतां, तत्क्षणींच फळप्राप्ति होणें अगर न होणें, हें लांबचें असून, आपल्या हातचें नाही. सदुद्योगाविषयी होणारी प्रवृत्ति हितकारक आहे. परमेश्वरानें ज्याच्याविषयीं स्फूर्ति दिली तें तें करावयाचें. हाच विचार आपणांस समाधानवृत्ति प्राप्त करून देऊन परमेश्वराच्या आराधनेस उद्युक्त करीत असतो. ज्ञानेश्वर, तुकाराम यांनीं सर्व जन ब्रह्मरूप दिसावें असें ह्मटलें आहे. तुह्मांआह्मांला असें वाटणार आहे कीं, सर्व जन ब्रह्मरूप दिसणें हें आपणांला शक्य नाही. ह्याला कारण वास्तविक पाहातां आपणच आहों. सर्व जनांच्या ठिकाणी परमेश्वराची स्थिति आहे, ती न पाहतां दंभ, अभिमान, गर्व, असत्य इकडे आपलें सर्व लक्ष जातें. आपण आपल्या स्वतःकडे मात्र चांगल्या दृष्टीनें पाहातों. ह्मणजे दुसऱ्याचे दुर्गुण, व्यंगें पाहाण्याकडे आपलें सर्व लक्ष लागलेलें असतें. त्याची न्यूनता शोधण्यांत आपणांस मोठेपणा वाटतो; ह्मणजे इतरांत जो ब्रह्माचा भाग असतो त्याकडे आपण बिलकुल लक्ष देत

नाहीं. आणि त्यामुळेंच आपणांस अवघें जन ब्रह्मरूप दिसत नाहीं. प्रत्येकांत असणाऱ्या ब्रह्माच्या अंशाकडे जर आपण पाहूं, तर आपल्यालाही अवघें जन ब्रह्मरूप दिसेल. प्रत्येक व्यक्तीची योग्यता कांहींनाकांहीं तरी असतेच. ह्मणून पाहाणारानें ब्रह्मरूप पाहाण्याचा नेहमीं निश्चय ठेवावा. आपण सत्ताधीश नाही, न्यायाधीश नाहीं, दोषान्वेषण करण्याचें काम आपलें नव्हे, तो आपला अधिकार नव्हे, तसें केल्यानें आपण आपलें ब्रह्म हरवून बसूं. आपल्या ठायीं असलेल्या ब्रह्माचा हा गुण, अगर ही प्रभा नव्हे. आपले स्वतःचे सदासर्वदा दोष पाहाणें, त्यांकडे सदासर्वदा लक्ष देणें व इतरांच्या कृतींतील देवाचा अंश नेहमीं पाहाणें, अशी उदार वृत्ति सदासर्वदा संसारांत असली पाहिजे. तरच अवघें जन ब्रह्मरूप दिसावयाचें. मनुष्य जात्या कितीही नीच, अगर स्वार्थपरायण असला, तरी प्रमाणतः त्याच्यांत ब्रह्माचा अंश असतो. हा जो अंश प्रत्येकाच्या ठायीं आहे त्याच्या वाढीनेंच आनंदाचे सागर हेलावणार आहेत.

आतां, येथें असें वाटण्याचा संभव आहे की, हें सर्व ह्या ठिकाणी सांगण्याचें प्रयोजन काय? तर आपणां सर्वांमध्यें ही दोष पाहाण्याची वृत्ति फार आहे. कोणी मनुष्य परहिताच्या बुद्धीनें स्वतः त्रास सोसून एखाद्या कार्यास प्रवृत्त होतो. वास्तविक पाहातां परहितासारखें दुसरें स्वहित नाहीं. परहित तेंच खरें स्वहित. परमेश्वराचें ज्ञान लोकांस करून द्यावयाचें, देवाच्या

सेवेस इतरांस लावावयाचें, असा ज्यांचा निर्धार त्यांच्यांतील दोषांकडेच पाहाणें सरळ नव्हे. हें भजनालय आहे. ईश्वराच्या आराधनेचें गृह आहे. येथें जें सर्व कांही होतें तें आपणांस मान्य नसेल, इतर ठिकाणीं प्रार्थनासमाज जसे आहेत तसा येथें नसेल, तेथें लोकबल जसें आहे तसें येथें नसेल, तरी ज्या दोनचार व्यक्ति परमेश्वराच्या चरणांपाशीं आपापल्या समजुती-प्रमाणें इतरांस नेण्याचा प्रयत्न करीत असतात त्यांच्यांतील दैवी अंश नेहमीं पाहावा, अशी आपणास माझी विनंति आहे.

पंढरीची यात्रा[1].

थोडे दिवसांपूर्वी पंढरपूर येथें मोठी यात्रा जमली होती. त्या यात्रेच्या संबंधानें या शहरांत आळंदी व देहू येथील पालख्या येण्याचा मोठा समारंभ होतो तो सर्वांच्या पाहण्यांत आहेच. तो समारंभ ज्यांनी लक्षपूर्वक पाहिला आहे त्यांस साधू व महात्मे पुरुष यांविषयी लोकांत किती पूज्यबुद्धि आहे, हें विशेष रीतीनें कळल्याशिवाय राहणार नाही. येथून ज्याप्रमाणें पालख्या जातात त्याप्रमाणें अन्य ठिकाणाहूनही पालख्या व दिंड्या मार्गामध्यें एकत्र मिळून, नंतर पंढरपुरच्या जवळ जवळ गेल्यावर बहुत मोठा समाज ह्मणजे सुमारें एक लक्ष मनुष्यांवर लोक हरिनामाचें संकीर्तन करीत शहरांत प्रवेश करितात; व तेथें चार दिवसपर्यंत मोठ्या उत्साहानें भजन करून नंतर आपापल्या घरीं जातात. असा प्रकार शेंकडों वर्षें प्रतिवर्षीं चालू आहे. सर्व जातीचे व महाराष्ट्रांतील सर्व ठिकाणचे लोक अशा दिवसांत हा एवढा लांबचा प्रवास हाल अपेष्टा भोगीत केवळ भक्तिभावानें करितात. ही सर्व गोष्ट आपण सर्वत्र ऐकतों व पाहतों, असें असूनही आपणांपैकीं किती थोडे लोक ह्या बाबतींत विचार करितात, याचें अनुमान काढिलें ह्मणजे विस्मय वाटतो.

---

१. १८८२ साली पुण्याच्या प्रार्थनासमाजात दिलेले व्याख्यान.

वारकरीपंथाचे जरी आपण अनुयायी नाहीं, तथापि इतके लाखों लोक दरवर्षी ह्या उत्सव नेमानें करितात त्याबद्दल सविस्तर कच्ची माहिती करून घेऊन, त्यांच्या वर्तनापासून आपणांस कांहीं बोध होण्यासारखा आहे किंवा नाहीं, ह्या दोन गोष्टींचा विचार माझ्या मतें आपण अवश्य केला पाहिजे. याकरितां या यात्रेच्या व्यवस्थेची थोडीशी माहिती देऊन त्यापासून आपणांस कोणत्या गोष्टींचा बोध करून घेतां येईल त्याचा विचार पाहूं.

आपल्या शहरांतून दोनच पालख्या जातात. एक ज्ञानेश्वरांची आळंदीहून येते व दुसरी तुकारामबावांची देहूहून येते. ह्या दोन्ही पालख्या गांवांत येण्यापूर्वीं रस्त्यांत मिळून नंतर समारंभानें गांवांत प्रवेश करितात. पुढें येथून सासवड, जेजुरी, वाल्हें वगैरे गांवावरून नातेंपोतें माळशिरसच्या रस्त्यानें पंढरपुरास, सुमारें पंधरा दिवसांनी पोंचतात.

ह्या शहरांत व ज्या ज्या इतर ठिकाणी यांचे कांहीं लोक थांबतात, तेथें तेथें धर्मखात्याच्या पैशांतून सदावर्तासारखें सर्वांस शिजलेलें अन्न अगर शिधा देण्याची तजवीज लोक आपआपसांत करितात.

पुण्यांतून जाणाऱ्या पालख्यांत वाटेनें पैठण येथून एकनाथ साधू यांची पालखी येते ती मिळते. अंमळनेर येथील गोविंदबावा, देठण येथील रावजीबावा, चोपडें येथील सखारामबावा, अरणभेंडी येथील सांवत्या माळी, तिरेगांवचा

गोरा कुंभार, काशीकर कबीर, धामणगांवचे बोधलेबावा, विठ्ठल पुरंदरे, कर्नाटकचे व बोरवणकर बावा वगैरेंच्या सुमारें पंधरा पालख्या परस्पर पंढरपुरास जातात. प्रत्येक पालखीबरोबर कांही स्वतंत्र रीतीनें अशा दिंड्या असतात. दिंड्या ह्मणजे भजन करणारांचे जे लहान लहान मेळे एकत्र होऊन दरवर्षीं पंढरपुरास उत्सवाकरितां जातात ते. अशा दिंड्या सुमारें शंभरांवर पंढरपुरीं जातात. त्यांतील मुख्य मुख्य दिंडीवाले लोकांची नांवें, कूळ व जात यांची माहिती करून घेणें अवश्य आहे. त्याशिवाय या यात्रेचें खरें स्वरूप ध्यानांत येणार नाही. मुख्य मुख्य दिंडीवाले लोकांचीं नांवें व जाती पुढील तपशिलावरून कळतील. ज्ञानेश्वरांचे पालखीबरोबर तीन दिंड्या मुख्य असतात. तुकारामबावांचे पालखीबरोबर दोन दिंड्या असतात; पैकी एक एकनाथाचे वंशजांची व दुसरी अमृतराय कवि व साधू यांचे वंशजांची असते. आपल्या पुणें शहरांतून ज्या दिंड्या जातात त्यांत मुख्य दिंडीवाले सिद्धेश्वरप्रमुख राममंडळी यांची दिडी, पुंडलिक व सुऱ्या महार यांची दिंडी, भवानी पेठेंतील खडकतकर व रामा निकम यांच्या दिंड्या, रामा बुरूड व रामा भोंपळे माळी यांच्या दिंड्या; तसेच तुकाराम न्हावी, खंडुजीबावा वाडीकर, लखोबा सोनार, बापू तांबट, श्रीपतीबोवा भिंगारकर, पांडोबा भडभडे, डांगे वगैरे सुमारें वीस दिंडीवाले समाज आहेत. यांशिवाय खानदेशांतील मालेगांव, चोपडें, अंमळनेर;

साताराप्रांतांतील कोरेगांव, कऱ्हाड, तासगांव, वांई; कोल्हापूर, मिरज; आंजरें येथील गोविंदबावा शेणवई; बेळगांवचे शहापूरकर महादजी पाटील; शिंदे व शितोळेकर; लष्करवाले; नागपूरकर; बेलापुरकर; शिरोळकर; तसेच हैदराबादकर नारायणबावा, सांवत्या माळी, गोरा कुंभार, चोखा महार, कर्नाटकांतील विठ्ठल पुरंपरे, काशींतील कबीर, सोलापूर येथील वारकऱ्यांच्या फडांतील चार दिंड्या, पुण्याजवळील पाबळ, वाल्हें, तळेगाव, सुपें, केंदूर, नारायणगांव, लोहगांव, चऱ्हेली, आळेंबेलें; नासिककर, नगरकर वगैरे ठिकाणच्या दिंड्या मिळून प्रतिवर्षीं जातात.

सदरलि तपशिलावरून महाराष्ट्र देशांतील सर्व ठिकाणचे, सर्व जातींचे, सर्व धंद्यांतील व स्थितीतील लोक आपला व्यवसाय सोडून व भिन्नपणा विसरून केवळ भक्तिभावानें या कामास प्रवृत्त होतात, असें दिसून येईल. यात्रेचा सांप्रदाय असा आहे की, नातेंपोतें, माळशिरस व शेगांव हे तीन शेवटच्या मजलीचे गांव आहेत तेथें पालख्या व दिंड्या एकत्र मिळून रंगण करतात. ह्मणजे पालख्या मध्यें ठेवून प्रत्येक पालखीच्या संबंधानें आलेले दिंडीवाले लोक पाळीपाळीनें भजन करीत प्रदक्षिणा करतात. नंतर सर्व मिळून पंढरपुरांत दशमीचे दिवशीं मोठ्या समारंभानें प्रवेश करतात. पुढें नगरप्रदक्षिणा घालून रथ निघतो व अहोरात्र भजन व निरूपण करून जागरण कारितात. नंतर ग्रामस्थांकडून पालख्यांस मेजवानीचे

बेत होऊन सर्व पालख्या काल्याचे दिवशीं गोपाळपुऱ्यांत जाऊन प्रसाद घेऊन नंतर आपापल्या मार्गास लागतात. याप्रमाणें या यात्रेच्या समारंभाची माहिती आहे.

यासंबंधानें आपल्यास विचार करण्यासारखी गोष्ट ही आहे की, इतके लाखों लोक या पालख्यांविषयीं एवढी पूज्य बुद्धि कां बाळगतात? कोणास असें वाटेल कीं, धर्मभोळे-पणाचा हा एक प्रकार आहे. परंतु वास्तविक विचार पाहतां पालख्यांबद्दलची खरी समजूत वेगळीच आहे. पूर्वकाळीं जे साधुपुरुष होऊन गेले, ते जीवंत असतांना यात्रा करण्यास जात असत, तो प्रकार ते मेल्यानंतरही चालू ठेवून, ते जसे कांही जीवंतच आहेत व यात्रेस जात आहेत अशा समजुतीनें यात्रेकरू लोक त्यांच्या समागमानें यात्रा घडावी ह्मणून इतके सर्व हाल सोसतात. साधुपुरुषांनी देहाचा त्याग केल्यानंतर त्यांचें चरित्र संपतें, त्यांचे ग्रंथ आपण वाचून उपदेश करून घ्यावा एवढाच त्यांचा व आपला संबंध राहतो, अशी पुष्क-ळांची समजूत असते. परंतु ही समजूत सर्वांशीं खरी नाहीं. जे जे साधुपुरुष ह्या अगर अन्य देशांत होऊन गेले त्यांच्या-पासून परमेश्वरसाधनाच्या मार्गांत आपल्यास पुष्कळ साह्य होण्यासारखें आहे. तें करून घेण्याच्या रीतीनें प्राप्त करून घेतलें पाहिजे. ते ज्या ठिकाणीं राहात होते, परमेश्वराचें भजन करीत होते, ज्या ठिकाणीं त्यांच्या साधुत्वाची विलक्षण कसोटी लोकांच्या नजरेस आली, त्या ठिकाणीं आपण जाऊन

त्या सर्व गोष्टी मनांत आणिल्या असतां आपलें मन विशेष गंभीर व भक्तिपर होतें. आपल्यास उपरति होऊन त्या महात्म्यांचें अनुकरण करण्याची बुद्धि दृढ होते. हा लाभ कांहीं लहान नव्हे. ज्ञानदेव, तुकाराम, एकनाथप्रभृति साधु-पुरुष आज आपणांमध्यें देहविशिष्टरूपानें वागत असते, तर आपण त्यांचा सन्मान करून त्यांस आपल्या गांवांत आणून त्यांच्या भजनाचा व भक्तीचा लाभ आपल्यास व्हावा ह्मणून आपण त्यांचा सहवास केला असता, त्याचप्रमाणें, हल्ली तितक्या अंशानें न झाला तरी, वर दर्शविलेल्या मार्गानें आपण त्यांचा लाभ आपल्यास करून घेतला पाहिजे. तद्वतच हल्लीं जे लोक पालख्यांबरोबर जातात त्याची समजूत असावी. साधु लोकांच्या परस्पर गांठी पडल्या ह्मणजे प्रेम व भक्तिभाव अधिक वाढतो, हा सर्वत्र अनुभव आहे. हा विचार मनांत आणिला ह्मणजे हें धर्म-वृद्धीचें साधन आपल्या फारच उपयोगाचें आहे, असें दिसून येईल. आपणांवर नानाविध संकटें येतात, किंवा आपण संशयांत सांपडतों, किंवा आपण मोह पावतों अशा प्रसंगी परमेश्वराचें साह्य मागणें हें जितकें अगत्याचें आहे, तितकेंच जे पुरुष सर्व उपाधींतून मुक्त झाले त्यांच्या चरित्राच्या व अनुभवाच्या आश्रयानें, पुस्तकांतून त्यांचे लेख वाचून, तसेंच त्यांची राहण्याचीं व भजनांचीं ठिकाणें पाहून, आपण आपली धर्मबुद्धि वाढवावी, हें आपणां सर्वांस इष्ट आहे. क्षेत्रांत अगर साधुपुरुषांच्या चरित्रांनीं प्रसिद्धीस आलेल्या स्थळीं आपण

केवळ क्षणिक वस्ति केली असतां, मनावर जे संस्कार होतात ते अधिक सहवास केल्यानें दृढ होतील, हा सतत बोध यात्रेकरू लोकांच्या पालख्यांपासून आपण करून घेण्यासारखा आहे. आतां दिंड्यांविषयीं विचार करितांना दिंड्या ह्मणजे वैष्णव साधूंचे थवे अगर संघ आहेत. त्यांत जाती, विद्या, अधिकारपरत्वें भेद यात्रेकरू लोक मानीत नाहींत. सर्व एकाच परमेश्वराचे भक्त, भक्तिमार्गानें आपली उन्नति होण्याविषयीं झटतात. पण, हा विचार ब्राह्मणधर्मांत नाहीं. त्यांत भेदाभेद व आग्रहाचा प्रकार विशेष आहे. ज्या वैष्णव साधू लोकांनीं आपल्या उपदेशांत व आचरणांत हा आग्रहाचा भाग सोडून सर्वत्र समबुद्धि ठेविली त्या वैष्णवमताचा हल्लींच्या काल-मानाप्रमाणें आपण अंगीकार करतों. आराध्य दैवत एक आहे, दुसरें नाहीं व आपण सर्व त्याचे सारखेच भक्त आहोंत. ही मतें आपणांस ग्राह्य आहेत. पूर्व संस्काराचे अभिमानामुळें दिंडीवाले लोकांकडून ह्या मताचा पूर्णपणें स्वीकार होत नाहीं; तथापि त्यांच्यापासून आपल्यास एका गोष्टीचा बोध करून घेण्यासारिखा आहे. ती ही कीं, परमेश्वरप्राप्तीचे मार्गास लागल्यानंतर ते लौकिक लज्जा, आढ्यता व संकोच या गोष्टी एकीकडे करून गांवोगांवी, देशोदेशी, घरांत, देवळांत, एकांतीं, लोकांतीं, जेथें सवड सांपडेल तेथें, सर्वत्रांस हा उपदेश करितात. त्या योगानें ह्या देशांतील आग्रहाचा प्रकार पुष्कळ कमी झाला आहे व असा आपणांस अनुभवही आहे. त्यांचेजवळ जी

पताका असते ती ध्वजरूपी चित्र आहे. तो ध्वज ईश्वरप्राप्तीच्या मार्गास अनुसरणाऱ्या लोकांच्या हातीं दिल्यानें सदैव परमेश्वरास आपण वाहिलों, त्याचे आपण पाईक आहोंत, जेथें जाऊं तेथें त्या ध्वजाचें आरोपण करूं, त्याचें कार्य फत्ते होईल व त्याचा जयजयकार होईल अशी करणी आपल्या हातून व्हावी, याबद्दलची प्रतिज्ञा आपण केली आहे, ही बुद्धि नेहमीं जागृत राहते. आपल्यासंबंधानें विचार पाहतां हे दोन्ही प्रकार आपणांमध्यें वसावे तसे वसत नाहीत. आपला संकोच, आपली आढ्यता व लोकलज्जेची भीति ही सर्वांशीं नष्ट होत नाहीत. रस्त्यांतून भजन करीत जाण्याचा आपणांपैकी पुष्कळांस संकोच वाटतो; त्याचप्रमाणें ईश्वराचे पाईक आपण आहोंत, त्यास आपला देह अर्पण केलेला आहे. ही बुद्धीही आपणांत कमी आहे. ह्या दोन्ही संबधानें आपण दिंड्यांचें अनुकरण करण्यासारखे त्यांत पुष्कळ गुण आहेत. त्यांचें दिग्दर्शन मात्र येथें केलें आहे. प्रत्येकानें आपापल्या ठिकाणीं विचार करून या बाबतीत आपणास काय कर्तव्य आहे याचा निर्णय ठरवावा. ह्या उणीवीमुळें आपल्या मतांचा प्रसार होत नाही व ह्या साधनामुळें ज्या महाराष्ट्र साधूंचे अनुयायी लोक तापीपासून तुंगभद्रेपर्यंत लाखो गणतीनें सर्व ठिकाणी नांदत आहेत त्याच साधुलोकांच्या मताचा अंगीकार कालस्थितिमानानें आपण करून त्यांतील देवभोळेपणाचा, आळसाचा व कांहीं अंशानें मूर्तिपूजेचा दोष दूर करून त्यांचें उदाहरण वर लिहिल्याप्रमाणें आपण घेतलें असतां, आपल्या मनांतील हेतु ईश्वरकृपेनें लौकर सिद्धीस जातील अशी खात्री आहे.

आपल्या लोकांचा धर्मसंशोधनाकडील कल.

पाळिलों पोषिलों सर्वस्वी आजिवरी ।
वागविलों करीं धरोनियां ॥ १ ॥
आतां काय माझा घडेल अव्हेर ।
मागें बहु दूर वागविलें ॥ २ ॥
नेदी वारा अंगीं लागों आघाताचा ।
घेतला ठायींचा भार माथां ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे बोल करितों आवडी ।
अवीट तेचि गोडी अंतरींची ॥ ४ ॥

अभंगांत तुकारामबावा देवाला आळवून काय ह्मणतात तें पाहूं या. ते ह्मणतात कीं, ज्या मला त्वां आजपर्यंत सर्वस्वी पाळिलें, पोषिलें व हातांत धरून वागाविलेंस, तसेंच मागें लांब पासून बहुत दूरवर तूं मला वागवून आणिलेंस, त्या माझा तूं आता अव्हेर करिशील काय ? मुळापासून तूं माझा सर्व भार आपल्या शिरावर घेऊन संकटाचा, किंवा आघाताचा वाराही लागूं दिला नाहींस, असा जो तूं तो आतां माझा अव्हेर करिशील काय ? असें कधींही होणार नाहीं.

याच धोरणावर, पण दुसऱ्या समजुतीनें, आज वरील अभंगाचें विवेचन करावयाचें आहे. सामान्यतः मार्गदर्शक जो

असतो तो हातीं धरून वाट दाखविणारा; नसतो. आणि वाटसरूचा बोजा आपल्या डोईवर घेऊन चालणारा मार्गदर्शक त्याहूनही विरळा. ज्याचा बोजा त्याच्या माथ्यावर असाच प्रकार बहुधा आढळतो. आपल्या व अन्य धर्मांच्या लोकांत मुख्य फरक हाच आहे कीं, आम्ही पूर्वींपासून देवावर सर्वपरी भार ठेवीत आलों आहों; तशा प्रकारें, निदान तितक्या मानानें, इतर लोकांनीं केलेलें आढळत नाहीं. याच कारणानें आपल्या हिंदु लोकांविषयीं चांगल्या बुद्धीनें विचार करणारे, केवळ टवाळकीनें बोलणारे नव्हत, असे लोक एक आक्षेप घेतात तो हा कीं, तुह्मां हिंदु लोकांमध्यें धर्मसंबंधानें उठाठेव व वाटाघाट करण्याची संवय दिसण्यांत येते ती कां ? एक थोर पार्शी गृहस्थ, पुण्याचे खानबहादुर दोराबजी पदमजी, कांहीं दिवसांमागें मला भेटले होते. त्यांनी आपला प्रार्थना-समाज पाहून मला हाच सवाल केला कीं, इतर लोकांचे धर्मसंबंधीं आचार, मतें व संप्रदाय, तसेंच सामाजिक अथवा कुटुंबव्यवस्थेच्या संबंधाचे आचारविचार सर्वच अति शुद्ध असतात, आणि त्यांमध्यें दोषाचा भाग मुळींच नसतो असें नाहीं; तर कोणांत दोष कमी, कोणांत अधिक, असा तारतम्याचा भाग मात्र असतो. मग हिंदु लोकांच्याच भोंवती हें काय घुमतें आहे ? तुह्मीं नवीन नवीन धंदेरोजगार शोधून काढावे, देशाची संपत्ति वाढवावी, तें सोडून बोलण्याप्रमाणें धर्मसंबंधीं अथवा सामाजिक बाबतींत चालण्यांत होणारे त्रास

व अडचणी व लोकनिंदा आपणांवर ओढून आणण्याची पंचाईत कां करितां ?

इतर धर्माच्या लोकांनीं धर्मसंबंधी सुधारणा केली, तरी ते देवळें बांधून आमच्यासारखे चर्चा करीत बसले नाहींत, हें खरें आहे; आणि त्याअर्थीं ह्या आक्षेपाचा विचार व त्याचें समाधान करणें इष्ट आहे. एका पुरुषास एकदम अनेक स्त्रिया असण्याच्या सबंधानें महंमदी धर्म आपल्यापेक्षां अधिक सदोष आहे, तरी त्याच्या दूरीकरणार्थ व्यवस्थित सभा स्थापन होऊन, चळवळ करण्यांत आलेली कोणाच्या आढळण्यांत आहे काय ? नाही. यावरून हें उघड दिसतें की, या आपल्या जन्मभूमीची खाणच अशी आहे कीं, असल्या गोष्टीत इतर लोक जसे उदासीन राहतात, अथवा बुद्धीला वाटेल तसें करितात, तसें आपणांस करून चैनच पडावयाचें नाही. इतर लोक अशा गोष्टीत तटस्थ किंवा उदासीन असतात, अथवा मुळींच लक्ष पुरवीत नाहीत; परंतु आह्मांस उपद्व्याप पाहिजे. आपले दोष सर्व लोकांपुढें का मांडावे व एकमेकांविषयी जिकीर कां वाढवावी, असा आपल्या मनांत जणूं विचार येतच नसतो. इतर लोक लौकिकार्थ,साधनाच्या प्राप्त्यर्थ, अथवा आपली औद्योगिक अथवा सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यासाठी चळवळीत पडतात. आपल्या हिंदु लोकांचा विचार ह्याच्या उलट असतो,असें ह्मणावयास हरकत नाही. आपल्या लोकांच्या अंगांत धर्मसंबंधी बाबतीत चळवळ करण्यांत एक प्रकारचें स्फुरण चढत असतें. आणि

आपल्या मनाची आपल्यामागें टोंचणी असते, ती आपणांस स्वस्थ बसूं देत नाहीं. पण, हा दोष ह्मणा, किंवा गुण ह्मणा, आजकाल लागलेला आहे असें नाहीं.

आधुनिक कालांत बाळशास्त्री जांभेकर व दादोबा पांडुरंग यांच्या वेळेस ही चळवळ नव्हती असें नाहीं. ही करण्यांत व्यर्थ कालक्षेप व पराक्रमाचा अपव्यय होतो, असें वाटून इतर लोकांस व आपणांपैकींही कित्येकांस दोष दिसतो. अर्थात् ज्या धर्मसंबंधी व सामाजिक बाबतीचा परस्परांशीं आपल्या लोकांमध्यें अतिनिकट संबंध असतो त्यांत सुधारणा करण्याविषयीं इतकी खटपट व इतका हट्ट कां, हा प्रश्न सहजच निघतो, आणि त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, किंवा तो विचार करण्यासारखा नाहीं असें नाही. एक गोष्ट निर्वि-वाद आहे की, ही उठाठेव करण्याची संवय, सदोष असो वा निर्दोष असो, तिला चांगला गुण माना, अथवा वाईट खोड माना, पूर्वींपासून चालत आलेली आहे. असा प्रकार, अशी समजूत, आतां पाश्चात्य शिक्षण मिळाल्याचा परिणाम नसून पूर्वींपासून आहे. हें नवीन बंड उपस्थित झालेलें नाहीं, हें आपल्या देशाचा इतिहास पाहिला असतां बौद्ध, जैन हे धर्म, तसेच शांकर, रामानुज, माध्व, वल्लभ व स्वामिनारायण हे एकामागून एक झालेले संप्रदाय याच गोष्टीची साक्ष देतात. नाना प्रकारचे उद्योग, जलपर्यटन, यांत्रिक कला ह्यांमध्यें प्रावीण्य, इत्यादि गोष्टींतून लक्ष कमी होऊन देवाचा सहवास व्हावा, त्याच्याशीं लडिवाळपणाचे बोल बोलावे, देवाचा व

आपला संनिकट संबंध मनांत आणून त्यास आळवावें, एतदर्थ प्रयत्न करण्यास व नवीन नवीन धर्मव्यवस्था करण्यांतच आपला ऐतिहासिक काल गेला आहे, असें आपणांस दिसून येईल. ही धर्मसंबंधी चळवळ करण्याची चाल आरंभापासून आहे, आणि ती कबीर, नानक, चैतन्य, तुकाराम इत्यादिकांच्या चरित्रांवरून सिद्ध होते. देशांत अनेक वेळां राज्यक्रांति झाली, बहुत राजे आले व गेले; परचक्रें आलीं गेलीं; परंतु या कारणांमुळें आपल्या लोकसमाजास धर्मसंबंधी बाबतीत चळवळ करण्याची जी संवय पडलेली आहे तिजमध्यें फरक झालेला, किंवा तिचें रूपांतर झालेलें आढळत नाही. विदेशी व विधर्मी लोक येथें सत्ताधारी झाले, त्यांपैकी कित्येक येथले स्थानिक झाले, तरी जसे तांदळांत मिसळलेले मूग पाटावर, अगर सुपांत घालून घोळले असतां वेगळे होतात, तद्वत् आमचे हिंदु लोक त्यांपासून अलग राहिले. हजारो वर्षांपासून आपल्या लोकांची समजूत ही कीं, आपल्या दुःखाचा व संकटाचा भार सर्वपरी देवाच्या डोकींवर घालावा, ह्मणजे त्याला काकळूत येऊन तोच त्याचा परिहार करितो. कित्येक लोकांस ही समजूत व तिच्यामुळें उद्भूत होणारी धर्मसंबंधी बाबतींतच चळवळ करण्याची मनाची प्रवृत्ति ही प्रापंचिक बाबींत प्रत्येक प्रगतीस अवरोध व ऱ्हास करणारी असें वाटतें; तरी ती आमच्या हाडींमासीं इतकी मुरलेली आहे कीं, ती आमचें भाग्य होऊन राहिली आहे, आणि आमचा उदय झाला तर तद्द्वाराच व्हावयाचा असें दिसतें.

इंग्रजी शिक्षणाचें हें फळ, अथवा ही नवीन टूम ह्मणणें निवळ चुकीचें आहे; हा प्रकार परंपरेनें चालत आलेला असून धर्मसंबंधी व त्याला चिकटून असणाऱ्या सामाजिक बाबतींत अधिक जिकिर असणें ही स्थिति, आह्मां लोकांची आरंभापासून स्वाभाविक आहे. हा देहस्वभाव चांगला आहे, किंवा त्याचें खंडन व्हावें हें बरें, हा निराळा मुद्दा आहे, आणि याविषयीं मतभेद असूं शकेल. आपण नांवें ठेवितों, दुसऱ्यांकडून ठेवून घेतों, व तंटे भांडणें वाढवितों; यापेक्षां ज्याच्या त्याच्या बुद्धीस रास्त व उचित वाटेल तें धर्मसंबंधी अथवा सामाजिक गोष्टींत ज्यानें त्यानें मुकाट्यानें करावें, आणि औद्योगिक स्थिति सुधारण्याकडे मन वळवावें हें बरें, असें दुसऱ्या देशांतलि व धर्मांतलि लोकांस वाटो; व आमच्यामध्यें आपआपसांत अधिकार आणि योग्यता ह्यांच्या योगानें या सबंधानें न्यूनाधिक भाव असो; पण, आपणांमधील जे लोक धर्मसंबंधी व सामाजिक सुधारणा करण्यास झटणाऱ्यांस, तुह्मी इतके हटवादी कां होतां असा प्रश्न करितात, त्यांस आमचा उलट सवाल हा आहे कीं, होय आह्मी आग्रही, हट्टी आहों खरे, पण तुह्मी तसे कां होतां ? आमची धर्मसंबंधी सुधारणेची दिशा वेगळी असो; पण, तुमचा तरी त्या संबंधानें आग्रह कां ? यावरून असें सिद्ध होत नाहीं काय कीं, धर्मसंबंधी चर्चा, विवेक व भांडणें हेंच या देशाचें स्वरूप, हाच येथील जणूं काय हवापाण्याचा गुण आहे? ब्रह्मबांधव उपाध्याय नांवाचे बंगाली गृहस्थ सिंध हैदराबादेहून येथें आले होते; त्यांचीमाझी

गांठ पडून याच संबंधानें संभाषण झालें. हे मुळचे हिंदु धर्मानुयायी असून नंतर ब्राह्म झाले व आतां धर्मांतर करून रोमन क्याथलिक पंथाचे ख्रिस्ती झाले आहेत. त्यांच्या चरित्रावरून व मतांवरून धर्मचर्चाच आमच्या लोकांस सर्वांत प्रिय आहे, असेंच सिद्ध होतें.

या गोष्टीला, ह्या स्वभावाला उपायच नाहीं. आमचें जात्या लक्षणच असें आहे. जसें भात आणि नारळ व जोंधळा आणि बाजरी, कोंकण, देश व गुजराथ यात अनुक्रमें पिकत असतात, आणि याला जमिनीचा गुण कारण आहे, तसा या देशाचा धर्मसंबंधी चळवळीच्या बाबतीत प्रकार आहे. हें स्वरूप, हा उद्योग चांगला आहे की नाही, हा निराळा मुद्दा आहे. देवाचा आपणांवर विशेष लोभ आहे, असें आपले लोक इतर धर्मांच्या लोकांप्रमाणें मानीपणानें, अभिमानानें, अथवा अव्यवस्थित रीतीनें मानीत आलेले नाहींत, ही गोष्ट या संबंधानें आपण लक्षांत ठेविली पाहिजे. यहुदी लोकांमध्यें आपण परमेश्वराचे आवडते अशी समजूत आहे. पण, त्यांच्यापेक्षां दृढतर, निदान विस्तारानें जास्ती व अधिक निर्मल, शुद्ध अशी आपल्या लोकांची समजूत आहे. आणि हाच आपला विशेष गुण आहे. देवाचा व आपला संनिकट संबंध आहे; संसारांतील अरिष्टांत व दुःखांत देव आपला पाठीराखा आहे; त्याच्यावर भरंवसा ठेविला असतां तो आपला सर्व भार वाहील; कधीं अव्हेर करणार नाही, ही बुद्धि प्रत्येकाच्या ठिकाणीं

जागृत आहे; हा विश्वास दृढ आहे; हें आपल्या लोकांचें भाग्यच समजलें पाहिजे. हा उपजत अंगस्वभाव, हा विशेषपणा टाकून देतां येत नाहीं, तर तो शुद्ध मार्गानें जाईल, अशी योजना केली पाहिजे; असें त्यास वळण दिलें पाहिजे. आपल्या अंगीं साहस, पराक्रम व सामर्थ्य वाढविण्यासाठीं निरंतर प्रयत्न केला पाहिजे. पण, तें या अंगस्वभावास चांगली दिशा लावून होण्यासारखें आहे, आणि झालें पाहिजे. नाहीं तर साबण लावून काळच्याचें पांढरें करावयास केलेली खटपट पाण्यांत जाते तसें होईल. हें माप पदरी पडतें खरें; परंतु त्यासाठीं खेद मानण्यास कारण नाही, असें मला वाटतें. हा स्वभाव, किंवा हा विशेष पंचवीस कोट प्रजेच्या अंगीं ठेवून, देव तिला फुकट जाऊं देईल, असें सहसा मानवत नाहीं. आपल्या लोकांतील निरनिराळ्या पंथांचा अथवा पक्षांचा मार्ग वेगळा वेगळा असला, तरी सर्वांचा दृढ विश्वास वरील अभंगांत तुकारामबावांनीं वर्णन केल्याप्रमाणें असल्याकारणानें उद्देश एकच असतो. सारांश, धर्मसंबंधी चर्चा व चळवळ आपल्या लोकांत कोणत्यानाकोणत्या रूपानें अथवा दिशेनें पूर्वीपासून चालत आलेली आहे; ती नवीन शिक्षणाचा परिणाम आहे किंवा आजकालची आहे असें नाहीं. आतां धर्मविषयक बाबतीत उदासीनता आपल्या लोकांस श्रेयस्कर कां वाटत नाहीं, याचा ज्याचा त्यानें आपल्या ठिकाणीं विचार करावा.

धर्मानुशासन.

पल्या देशांत ख्रिस्ती झालेल्यांशीं किंवा ख्रिस्ती लोकांशी संवाद करण्याचे जेव्हां जेव्हां प्रसंग येतात तेव्हां तेव्हां एक विचार त्यांचेकडून नेहमीं पुढें करण्यांत येत असतो. तो असा कीं, प्रत्येक धर्मांत उपरति होण्यासाठीं, मनाचें संयमन करण्यासाठी व पापाचा नाश करण्यासाठीं कांही तरी धर्माज्ञारूप अनुशासन असलें पाहिजे. तसें अनुशासन स्पष्ट रीतीनें या देशांतील धर्मांत नाही, ह्मणून अशा अनुशासनविरहित प्रचलित धर्मापेक्षां ज्या धर्मांत विशेष आज्ञा सांगितल्या आहेत तो धर्म श्रेष्ठ होय, असें ख्रिस्ती धर्मानुयायी व धर्मप्रचारक प्रतिपादीत असतात. ख्रिस्ती लोकांचें जें धर्मपुस्तक आहे त्यांतील जुन्या करारांत दहा अनुशासनें आहेत. त्यांतील पांच केवळ धर्माचीं व पांच नीतीचीं आहेत, ती अशीं:—

१ मी परमेश्वर तुझा देव आहें, माझ्याशिवाय तुला दुसरे देव नसोत.

२ तूं आपल्यासाठीं कोरींव मूर्ति करूं नको आणि जें वरतीं आकाशांत, अथवा जें खालतीं पृथ्वींत, अथवा जें पृथ्वीच्या खालतीं पाण्यांत, त्याची प्रतिमा करूं नको, त्याच्या

पाया पडूं नको, आणि त्याची सेवा करूं नको, कां कीं, मी परमेश्वर तुझा देव आवेशी देव आहें. माझ्या, शत्रूंच्या तिसऱ्या व चौथ्या पिढीपर्यंत बापाच्या अन्यायामुळें लेंकरांचें शासन करितों. आणि जे मजवर प्रीति करितात आणि माझ्या आज्ञा पाळितात त्यांच्या हजारांवर मी दया करितों.

३ परमेश्वर जो तुझा देव त्याचें नांव व्यर्थ घेऊं नको, कां कीं, जो त्याचें नांव व्यर्थ घेतो त्याला परमेश्वर निर्दोष असें मानणार नाही.

४ शाब्बाथ जो दिवस तो पवित्र पाळावा ह्मणून त्याची आठवण कर. सहा दिवस उद्योग करून आपलें सर्व काम कर. परंतु परमेश्वर जो तुझा देव त्यासाठीं सातवा दिवस विसाव्याचा आहे, त्यांत तूं कांही काम करूं नको, तूं व तुझा पुत्र व तुझी कन्या व तुझा दास व तुझी दासी व तुझा पशु व तुझ्या दरवाज्यांतील जो तुझा विदेशी यानेंही करूं नये. कां कीं, परमेश्वरानें सहा दिवसांत आकाश व पृथ्वी व समुद्र यांस व यांमध्यें जीं सर्व त्यांस उत्पन्न केलें आणि सातव्या दिवशी तो स्वस्थ राहिला, यास्तव परमेश्वरानें शाब्बाथ दिवसाला आशीर्वाद देऊन त्याला पवित्र ठरविलें.

५ परमेश्वर तुझा देव, जो देश तुला देतो, त्यांत तुझें आयुष्य दीर्घ व्हावें ह्मणून आपला बाप व आपली आई यांचा सन्मान कर.

६ तूं हत्या करूं नको.

७ तूं जारकर्म करूं नको.

८ तूं चोरी करूं नको.

९ तूं आपल्या शेजाऱ्याविषयीं खोटी साक्ष देऊं नको.

१० तूं आपल्या शेजाऱ्याच्या घरावर लोभ ठेवूं नको. आपल्या शेजाऱ्याची बायको, अथवा त्याचे चाकर, अथवा त्याची चाकरीण, अथवा त्याचें गुरूं अथवा त्याचें गाढव, अथवा आपल्या शेजाऱ्याचें जें कांहीं असेल, त्यावर लोभ ठेवूं नको.

ख्रिस्ती धर्मांत वर सांगितलेल्या दहा आज्ञा ज्याप्रमाणें आहेत त्याप्रमाणें आपल्या पुरातन धर्मग्रंथांत आहेत कीं नाहींत ह्याविषयीं शंका वाटते; परंतु तैत्तिरीय उपनिषदांत दोन अनुवाक आहेत त्यांत पुढील भाग आहेः—

वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदिव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥

भावार्थ–गुरु शिष्याला वेद शिकवून मग उपदेश करितोः–हे शिष्या, तूं खरें भाषण कर. धर्माप्रमाणें वाग; स्वाध्यायाचे कामीं कधींही हेळसांड करूं नकोस; गुरूला दक्षिणा देऊन त्याची आज्ञा घे; आपल्या वंशाचा छेद करूं

नकोस (ह्मणजे तुला प्रजा होऊं दे) सत्य सोडूं नकोस; धर्मा-विषयीं कधींही हेळसांड करूं नकोस. अध्ययन करणें व शिष्यांस पढविणें ह्या दोहोंविषयीं भूलूं नकोस.

देव-पितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथि देवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि नो इतराणि । यान्यस्माक ँ सुचरितानि । तानि त्वयो-पास्यानि ॥ २ ॥

भावार्थः—देव व पितर ह्यांसंबंधी आपलें कर्तव्य करण्याचे कामीं चुकूं नकोस. आईला देवाप्रमाणें पूज्य मान. बापाला देवाप्रमाणें पूज्य मान. गुरूला देवाप्रमाणें पूज्य मान. अति-थीला देवाप्रमाणें पूज्य मान. जीं वंद्य कर्मे आहेत, जीं विहित आहेत, ती करीत जा. दुसरीं करूं नकोस. आमचें जें योग्य आचरण आहे त्याप्रमाणें वागत जा. आमचीं जी अनुचित कर्मे असतील त्यांप्रमाणें वागूं नकोस.

नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेया ँ सो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥

ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः

अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तत्र वर्तेरन्। तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु। ते तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः। युक्ता अयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तेषु वर्तेरन्। तथा तेषु वर्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमुचैतदुपास्यम्॥ ४॥

भावार्थः—आमच्याहूनही कांहीं ब्राह्मण श्रेष्ठ आहेत ते प्राप्त झाले असतां, त्यांना आदरानें आसन दे. जेणेंकरून त्यांचे श्रम दूर होतील असें कर. दान करणें झालें, तर तें श्रद्धेनें देत जा. अश्रद्धेनें कधींही देऊं नको. मन प्रसन्न करून द्यावें. मर्यादेनें द्यावें; भीतीनें द्यावें; ममतेनें द्यावें. तुला कर्म अनुष्ठानांविषयी, अथवा आपल्या वर्तनाविषयी संशय प्राप्त झाला, तर तेथें विचारवान्, दयाळू, धर्मनिष्ठ असे जे ब्राह्मण असतील त्यांचेप्रमाणें वागत जा. मग ते ब्राह्मण नियुक्त अधिकारी असोत वा नसोत. त्याचप्रमाणें कांहीं दोषाचा आरोप झाला असतां, वर लिहिल्याप्रमाणें विचारवान, दयाळू, धर्मशील असे ब्राह्मण ज्याज्याप्रमाणें वागतील त्यात्या-प्रमाणें वागत जा; मग ते नियुक्त अधिकारी असोत वा नसोत. ही आज्ञा आहे; केवळ आज्ञा आहे, इतकेंच नव्हे, तर वेदांत सांगितलेला उपदेश आहे. हें वेदांचें रहस्य आहे. हें अनु-शासन आहे, ह्मणजे ही वेदाज्ञा आहे.

ख्रिस्ती धर्मांतील दहा अनुशासनांचा प्रसंग असा आहे कीं, ज्या वेळीं मुसानें मिसर देशांतून यहुदी लोकांस एशि-

यात आणिलें, त्या वेळीं त्यांनीं कोणत्या नीतीनें वागावें, कोणत्या धर्माज्ञा मानाव्या तें कळण्यासाठीं देवानें दहा आज्ञा केल्या. उपनिषदांतील हा जो उपदेश आहे त्याचा प्रसंग असा आहे कीं, पूर्वी वेदपठणासाठीं शिष्य गुरुगृहीं राहत असत. अध्ययन पूर्ण झाल्यानंतर संसारांत प्रवेश करितेवेळीं व नंतर शिष्यानें कसें वागावें, अशाविषयीं गुरु शिष्यांस उपदेश करीत असत. हल्लीं आपल्या विश्वविद्यालयांतसुद्धां कांहीं अंशानें असाच उपदेश करण्यांत येत असतो. असो.

वर जी उपनिषदांतील अनुशासनें दिलीं आहेत त्यांत ख्रिस्ती धर्मांत ज्याप्रमाणें पांच स्पष्ट धर्माज्ञा आहेत त्याप्रमाणें कांहीं स्पष्ट अनुशासनें कां केली नाहीत, अशी शंका येथें येण्याचा संभव आहे. ख्रिस्ती धर्मांतील आज्ञांत माझ्याशिवाय दुसरा देव नाहीं; मी मोठा चिरडखोर देव (Jealous God) आहें वगैरे वाक्यें आहेत; तसा प्रकार उपनिषदांतील अनुशासनांत नाहीं, हा मोठा गौण प्रकार होय, असें कदाचित् कोणास वाटेल. जुन्या करारांतील आज्ञा ज्या वेळीं करण्यांत आल्या त्या वेळी त्या लोकांचे आचारविचार आपल्यापेक्षां फार निराळे होते. त्या वेळी त्या देशांत प्रतिमापूजन फारच प्रचारांत होतें. आणि यास्तव कंठरवानें मूर्तिपूजेचा निषेध करणें भाग पडलें असावें. परंतु आपल्या देशांत उपनिषत्काळाच्या वेळीं मूर्तिपूजेचा उद्भवही झालेला

नव्हता, अर्थात् प्रसार झालेला नव्हता, हें सांगावयास नकोच. त्या काळीं अग्निहोमाच्या द्वारानें हवन व आराधनेच्या द्वारानें ईश्वरभजन होत असे. होमशाळा, अग्निशाळा, ह्यांशिवाय त्या वेळीं निराळीं देवळें, किंवा देवघरें नसत. हल्लीं बहुतेक प्रत्येक घरांत एक निराळें देवघर असतें. देवघर ह्या शब्दांत कांहीं गैर नाहीं. पण, त्याचा खरा अर्थ जाऊन, कुलांतील, कुटुंबांतील मूर्ति ठेवण्याचें ठिकाण, तें देवघर, असें, हल्ली मानण्यात येतें. उपनिषत्कालीं मूर्तिपूजा नव्हती ह्मणून त्याबद्दलचे निषेध सांगितले नाहीत. धर्माप्रमाणें वागत जा; या वचनांत सर्व गोष्टींचा समावेश होत असे.

ख्रिस्ती धर्मांतील व उपनिषदांतील नीतीच्या आज्ञा बहुतेक सारख्या आहेत. तरी आईबापांचा मान ठेवीत जा, या आज्ञेखेरीज ख्रिस्ती आज्ञा निषेधपूर्वक आहेत. आमच्यांतील बहुतेक आज्ञा विधिपूर्वक आहेत, हा दुसरा भेद लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. उपनिषदांत 'सत्यं वद' असें आहे. बायबलांत 'खोटी साक्ष देऊं नको' असें वचन आहे. आमच्यांत विधान आहे. दुसऱ्यांत निषेध आहे. ख्रिस्ती धर्मांत नीतीच्या ज्या दुसऱ्या निषेधपर चार आज्ञा आहेत त्यांबद्दल आमच्यांत 'धर्मं चर' अशी एक विधिपूर्वक आज्ञा आहे. 'धर्मं चर' असें सांगण्यात नीती धर्माच्या इलाख्यापासून वेगळी नसून, नीतिमत्तेस धर्मावांचून निराळा इलाखा नाही, असें दाखविलें आहे. नीतीला धर्मावाचून थाराच नाहीं, असें ह्यांत दाखविलें

आहे. ' धर्मं चर ' ह्यांत विधानाचा सर्व भाग आला. धर्म्य जें असेल तेवढें कर. प्रमाणशुद्ध असेल तेवढें बोल. अधर्म्य असेल त्याचा त्याग कर. हा सर्व धर्माचा इलाखा आहे आणि धर्माच्या पायावर उपनिषत्कारांनी नीतिमत्ता ठेविली आहे. या दोन्हीं अनुशासनांमध्यें तिसरा भेद असा दिसतो की, ख्रिस्ती शास्त्रांत ज्या आज्ञा आहेत त्यांचें पर्यवसान आज्ञेचे बाहेर नाही. आपल्या आज्ञेचा प्रकार तसा नाही. सत्य बोलल्यापासून, तपश्चर्या अथवा धर्माचरण केल्यापासून साध्य काय आहे त्याचा बोध ज्या उपदेशांत केला आहे, तो उपदेश येणेंप्रमाणें:—

सत्यञ्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
तपश्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
दमश्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
शमश्च स्वाध्याय प्रवचने च ।
अग्नयश्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
अग्निहोत्रञ्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
अतिथयश्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
मानुषञ्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
प्रजा च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
प्रजनश्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
प्रजातिश्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।

हें स्वाध्यायाचें वर्णन आहे. दमाची व शमाची प्राप्ति

व्हावी व दमशम प्राप्त झाले असतांही मनुष्याचे हातून त्याचीं सर्व कर्तव्यें व्हावीत ह्मणून हा सर्व नीतीचा उपदेश करण्यांत आला, असें वरील वचनांवरून स्पष्ट होतें. ह्या सर्वांमध्यें स्वाध्यायप्रवचनाचें महत्व विशेष सांगितलें आहे. ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा क्रम अव्याहतपणें चालूं दे; पण एवढ्यावरच राहूं नको, तर लोकांसही पढीव. स्वतः शहाणा तर होच; पण लोकांसही शहाणे कर. ही पूर्व तयारी झाली. हा धर्म सर्वांना सांगितला. स्वाध्यायही करीत नाहीं व लोकांना शिकवीतही नाहीं; सत्संगतीचा स्वतःस लाभ करून घेत नाहीं; व लोकांसही घडूं देत नाहीं, तर तुमचें जिणें व्यर्थ आहे. तुह्मी नुसते भूमीला भार आहां. ह्मणून शिका व शिकवा असें ह्मटलें आहे. पण, तें कोठपर्यंत ? त्याला कांहीं काल, किंवा स्थलमर्यादा आहे काय ? नाहीं. त्याला मर्यादा घातलेली नाहीं. सर्व स्थळीं, सर्व काळीं शिका व शिकवा. स्वाध्याय व प्रवचन, शिका व शिकवा, हे दोन धर्म झाले. तिसरा धर्म 'शमश्च स्वाध्याय प्रवचनेच' हा होय. स्वाध्याय केला, प्रवचन केलें, सर्व कांहीं केलें. तुह्मांला प्राप्ति काय झाली ! अंतर्यामींच्या उन्नतीचा ठेवा सांपडला नाहीं. ह्मणून ज्याचेमध्यें दम वाढत आहे, शम वाढत आहे, तो एकेक पायरी चढत आहे असें समजावें. परंतु यावर कोणी अशी शंका घेतील कीं, ह्या दमशमांनी तर आमच्या देशाची हानि झाली आहे. दमशमांचे प्रकार वाढले, वैराग्य माजलें, संसारांतून लोकांचें लक्ष उडालें,

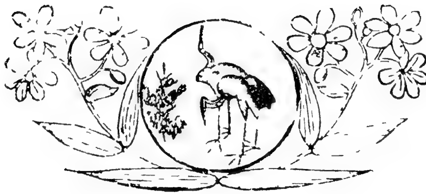
आणि यास्तव आह्मी आजच्या स्थितीला मिळालों. मग आणखी दमशम काय करावयाचे ? हा आक्षेप हल्ली कांहीं अंशीं खरा असेल. पण, उपनिषत्काळाला हा आक्षेप लागू करितां यावयाचा नाहीं. कारण, 'प्रजातन्तुं माऽव्यवच्छेत्सीः' असा संसार करण्याविषयी उपदेश केला आहे. मनुष्याचें सुख ज्यांत आहे, कल्याण ज्यांत आहे, तें अवश्य करावें. आपल्या प्रजातंतूचा छेद करूं नये. ह्यापेक्षां संसार करण्याविषयी जास्त उपदेश नको आहे. प्रजातंतूचा छेद करूं नको हा निषेधपक्षीं उपदेश आहे. एवढ्यावरच थांबलें नाही. कल्याण-कारक जें असेल तें करावें, आयुष्य ज्याचेयोगें वाढेल तें करावें; भूति व ऐश्वर्य संपादावें, अशी स्पष्ट विधिवाक्यें आहेत. ऐश्वर्य, भूति, ह्या सर्व गोष्टी स्वाध्याय-प्रवचनाबरोबर चाला-वयाच्या. तेव्हां असा जेथें स्पष्ट उल्लेख आहे तेथें वैराग्य फार आहे, असें ह्मणतां यावयाचें नाही. हल्लींच्या व्यवस्थेला पाहिजे तर दोष द्या. पण, हल्लींचा प्रकार मूळामध्यें नाहीं, हें मात्र लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

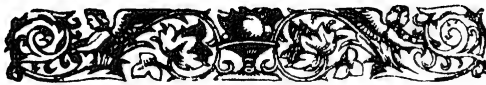
वर तीन भेदांचें विवरण झालें, आणखी एक चौथा प्रकार उपनिषदांतील धर्माविषयीं लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. पूर्वीच्या लोकांत चार तऱ्हांचे विचार करणारे लोक असत. कांहीं आचार्य केवळ सत्यवचनामध्येंच सर्व पुण्य आहे असें मानीत; कांहीं तपश्चर्येंत सर्व साधन आहे असें मानीत; काहीं ऋत ह्मणजे विहित कर्मानुष्ठानांत सर्व सिद्धि आहे

असें मानीत व कांही स्वाध्याय-प्रवचनांतच मुख्य कर्तव्य आहे असें मानीत. याप्रमाणें चार मतांचे लोक त्या वेळी होते.

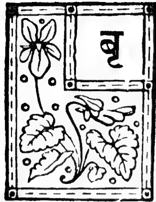
मनुष्य खरें बोलेल, विहित कर्मे करील व स्वाध्याय-प्रवचनही करील. पण, इतकेंही करीत असतांना धर्माविषयीं, किंवा कर्माविषयी शंका प्राप्त झाली तर काय करावें, हा प्रश्न राहिलाच. त्याचा उपाय उपनिषत्कारांनी सांगितला आहे. इतकेंही करून जर तुला संशय राहिला, दोन नीतींचा झगडा आला, विचिकित्सा उत्पन्न झाली, तर पहिला उपदेश असा आहे की, आह्मी जे तुह्मांपेक्षां श्रेष्ठ आहोंत त्या आमच्या सदाचरणाचा कित्ता घ्या. एवढें सांगूनच मात्र ते तृप्त झाले नाहींत. आमच्या सदाचरणाप्रमाणें तुह्मी आचरण करा. आमच्या आचरणांत जें पायाशुद्ध, नीतिशुद्ध, धर्मशुद्ध, सत्यानें भरलेलें असेल त्याचा स्वीकार करा. जें तसें नसेल त्याचें सेवन करूं नका. एवढें सांगूनही त्यांची तृप्ति झाली नाही. आमच्यापेक्षां ज्ञानानें जे श्रेष्ठ आहेत त्यांना बोलावून त्यांचा आदर करून त्यांचा विचार घ्या; त्यांचा मान राखा. असे पुरुष कोण, त्याची व्याख्या देतांना ते नियुक्त आहेत किंवा नाहींत या गोष्टीस विशेष महत्त्व न देतां, ते समशील व विचारवान् असून दयाळू आणि धर्मकाम, ह्मणजे धर्माविषयीं ज्यांस आस्था आहे, असे जे थोर पुरुष असतील त्यांनीं सांगितलेला निकाल नीतीचे संबंधानें सर्वमान्य आहे, असें अखेरीस या उपदेशांत सांगितलें आहे.

याप्रमाणें या दोन्ही धर्मांमध्यें जे विशेष भेद लक्षांत धरण्या-सारखे आहेत यांचा विचार थोडक्यांत सांगितला. त्याबद्दल सर्वांनीं आपापल्या ठिकाणीं मूळग्रंथ पाहून नित्य चिंतन केल्यास हल्लीची आपली शोचनीय स्थिति जाऊन लौकरच उपनिषद्वचनांप्रमाणें आपणांमध्यें उत्तम नीति वास करील, याविषयी तिलप्राय शंका धरण्यास जागा नाहीं.

आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति.

हदारण्यकोपनिषदांत याज्ञवल्क्य व मैत्रेयी याच्यां-
तील संवाद एके ठिकाणीं दिलेला आहे. हा संवाद
व्हावयास कारण काय झालें तें सांगितलें पाहिजे.
याज्ञवल्क्य इतर लोकांप्रमाणेंच संसार करीत
होता. त्याला दोन बायका होत्या. बऱ्याच वर्षांनीं त्यानें आश्र-
मांतर करून गृहत्याग करण्याचा निश्चय केला. वनांतरी जा-
ऊन ईशभजनपूजन करावें, हा त्याचा हेतु होता. परंतु आश्र-
मांतर करितेवेळीं गृहस्थाश्रमांतील जीं आपलीं मुलेंमाणसें
त्यांचा विचार घेऊन, त्यांच्या आशा व इच्छा तृप्त करून गेलें
पाहिजे, असा नियम आहे. त्याप्रमाणें त्यानें मैत्रेयीस आपलें
मनोगत कळविलें. आपला पति आश्रमांतर करून वनांतरीं,
आपल्या ताब्यांत गृहधन वगैरे करून, जात आहे हें पाहून
मैत्रेयी ह्मणते-" हें धन, हें गृह घेऊन मला काय करावयाचें
आहे ? ह्यापासून मला काय उपयोग होईल ? हें आज आहे
तर उद्यां नाहीं. ह्या ऐहिक धनानें मला अमरत्व प्राप्त होणार
आहे काय ? ज्याच्या योगानें मला अमरत्व प्राप्त होईल, असें
कांहीं तरी द्या. ज्या सुखाला कधी खळ नाही, असें कांहीं तरी
मला प्राप्त करून द्या. " ही आपल्या पत्नीची अखेरची इच्छा
पाहून याज्ञवल्क्यास फार संतोष झाला. त्याची स्त्री बहुश्रुत,

विद्वान्, ह्मणून तिनें असा प्रश्न केला. पण, साधारण मनुष्यांला असा आश्रमांतर करण्याचा जर प्रसंग आला, तर आपल्या स्त्रिया, मुलें, इतर आप्त, आपल्याजवळ आपली अखेरची इच्छा ह्मणून काय प्रदर्शित करितील ? तर पुत्रसंतान असावें, धन बरेंचसें संग्रहीं असूं द्यावें, घरादाराची व्यवस्था चांगली झालेली असावी, अशाच तऱ्हेच्या आपल्या इच्छा ती प्रदर्शीत करितील. ह्मणजे अशा वेळीं जो तो आपल्या अपेक्षेचे विषय मागणार. ह्यांत त्या निरनिराळ्या वस्तु मागणारांचा परोपकाराचा असा कांही भाग नसतो. वस्तुस्थितिच मुळीं अशी आहे. नवऱ्याला बायको जी हवी ती बायकोच्या कल्याणासाठीं नव्हे; तर आत्म्याच्या कल्याणासाठीं. पुत्राला बाप हवा, बापाला पुत्र हवा तो अनुक्रमें बापाच्या व पुत्राच्या कल्याणासाठी नव्हे. तर त्याच्या त्याच्या आत्माच्या कल्याणासाठीं. आज देवयोनीतील अनेक देव जे आहेत ते त्या देवांच्या कल्याणासाठीं नसून आत्म्याच्या कल्याणासाठी होत. हे सर्व विषय आत्म्याच्या शांतीसाठी हवे असतात. आत्मा-त्यांचे शांतीसाठीं नव्हे; हे सर्व विषय सापेक्ष आहेत.

आत्मा ह्या शब्दाचा एक प्राकृत अर्थ करीत असतात. आणि हाच अर्थ बहुतेक प्रचारांत आहे. तो असा कीं, आत्मा-ह्मणजे आपण. पण, हा अर्थ याज्ञवल्क्याचा नव्हे. त्यानें आपल्या पत्नीला जो उपदेश केला व त्यांत हे सर्व विषय आत्म्याच्या कल्याणासाठीं असें जें ह्मटलें आहे, तेथें हा प्राकृत

अर्थ असण शक्य नाहीं. तर जो आत्मा सर्वांच्या ठिकाणीं आहे, जो आत्मा परमात्मा आहे, त्याच्याकरितां हें सर्व. असा त्याचा अर्थ. खरें कल्याण, खरें प्रेम ह्या सर्वांचें बीज ज्याचें-त्याचें कल्याण व्हावें हें नव्हे. आपण एकमेकांवर प्रीति कां करितों? एकमेकांविषयी एवढी कळकळ कां बाळगितों? कारण, आपण पृथक् दिसतों खरे, पण आपण पृथक् नाहीं. जो पिता, तोच पुत्र, तीच पत्नी, तीच माता, तोच स्नेही. ह्मणजे ह्या सर्वांच्या अंतर्यामी एक आत्मा आहे. तो प्रेममय आहे. परस्पराशी प्रेमभावानें असावें, हा त्याचा गुण आहे.

सृष्टि रम्य कां वाटते? तर त्या आत्म्याची छाया प्रत्येक ठिकाणी उत्पन्न होऊन ती सृष्टि उल्लसित होत असते. सर्व शरीराला सुई टोंचली असतां एकत्व देणारा ज्याप्रमाणें आपला आत्मा, त्याप्रमाणें सर्व व्यक्तींला एकत्व आणणारा हा अंतरात्मा आहे. हें जाणणें हा वेदांताचा सिद्धांत समजतात.

उपनिषदें होण्यापूर्वीं कर्ममार्गाची प्रसिद्धि होती. पुण्यकर्म कां करावयाचें, तर पुत्र, धन, दारा हीं प्राप्त व्हावीं ह्मणून. परंतु उपनिषदें झाल्यानंतर ह्यापेक्षां खोल विचारांत लोक गेले. धन कितीही प्राप्त झालें तरी तें थोडेंच. त्यापेक्षां जास्त प्राप्त झालें तरीही तें थोडेंच. ज्ञान वाढलें, तरी त्याला मर्यादा आहेच. आयुष्य कितीही वाढलें, तरी तें सापेक्ष. त्याला मर्यादा आहेच. यांत चित्ताची शांति नाहीं. ह्यापासून खरें समाधान प्राप्त होत नाहीं. असा विचार होतां होतां

असें दिसून आलें की, माझ्या ठिकाणी जसा आत्मा आहे तसा सृष्टीच्या ठिकाणीं परमात्मा आहे, त्याच्याशीं सर्वांचा संबंध. त्याचे आह्मी दास. त्याची लीला सर्वत्र प्रसृत आहे. त्याची आपण छाया आहों. त्याचा अंश आपल्या ठिकाणीं असला पाहिजे. असें होतां होतां वेदांताच्या मतांप्रमाणें तो व आपण एकच, त्याच्यांत व आपल्यांत कांही फरक नाहीं, असें मानण्यापर्यंतही मजल गेली.

एकाद्या कांचेच्या तुकड्यावर सूर्याचे किरण पडले असतां जी छाया पडते ती छाया व सूर्य एकच, असें ह्मणणें अगदीं चुकीचें होईल. छाया ती छाया व सूर्य तो सूर्य. तद्वत् आत्मा व परमात्मा एकच खरे; पण, त्याच्यांत व आपणांत कांहीं फरक नाहीं, किंवा आत्म्यास परमात्म्याच्या स्वरूपाप्रत पावतां येईल या अर्थानें नव्हे. तो पृथक् रीतीनें वास करीत असतो. तो प्रेममय आहे. मी माझ्या स्नेह्यावर प्रीति कां करावी ? माझ्या कल्याणासाठीं नव्हे. माझें कल्याण होईपर्यंत माझी शाश्वती काय ? कोणत्या वेळी काय होईल आणि काय नाही ह्याचा काय नेम आहे ! ह्मणून मीं माझ्या स्नेह्यावर प्रेम जें करावयाचें तें ह्या हेतूनें नव्हे, तर तसा माझा साहजिक धर्म आहे ह्मणून. कारण, सर्वांच्या ठिकाणीं अंतरात्म्याची एकता आहे. आणि प्रेममय असणें हा त्याचा नैसर्गिक धर्म आहे. निर्लोभानें जी प्रीति जडलेली ती खरी प्रीति. कांहीं हेतु मनांत धरून एखाद्यावर कितीही प्रेम केलें, तरी

तें निर्लोभ नव्हे. तें खरें प्रेम नव्हे. 'मी व माझ्या प्रेमाचा, प्रीतीचा विषय एकच असें वाटलें पाहिजे. तरच ती प्रीति, किंवा तें प्रेम खरें ह्मणतां येईल.' अहंकारबुद्धीवर जितका आळा पडेल तितकी ही अशी शुद्ध प्रीति जास्त वाढण्याचा संभव आहे. अहंकारबुद्धीला अनुसरून असणारी प्रीति ही खरी पायाशुद्ध प्रीति नव्हे.

आपणांस नीतिमत्ता असावी असें वाटत असतें. पण, असें कां वाटत असतें? एक तर आपलें स्वतःचें कल्याण व्हावें ह्मणून व दुसरें लोकांचें कल्याण व्हावें ह्मणूनही आपणांस असें वाटत असतें. न्याय आपणांस कशास पाहिजे असतो ? मनुष्य दोषी आहे किंवा नाही, हें ठरविण्याकरितांच आपल्याला त्याची आवश्यकता वाटत असते. पण, न्याय हा तो देणाऱ्याच्या कल्याणासाठी नव्हे, व ज्याच्यासाठीं तो द्यावयाचा त्याचेंही कल्याणासाठी नव्हे; तर सर्वांच्या कल्याणासाठीं. नितीमत्ता ही स्वार्थपरही नाही व परार्थपरही नाहीं. स्वार्थ व परार्थ ह्यांना परमात्म्याची एक गवसणी आहे. ती गवसणी लक्षांत ठेवून जी नीतिमत्ता, किंवा जें प्रेम, तें शुद्ध असणार. त्याचा पाया मजबूत. त्यामुळें स्वार्थाचा स्वार्थपणा व परार्थाचा परार्थपणाही जावयास वेळ लागावयाचा नाहीं. हे भेद अवयवरूपानें आहेत खरे; परंतु ते एका झाडाच्या पानांप्रमाणें आहेत.

आपण परमेश्वराचे दास आहों; परमेश्वर आपलें कल्याण करितो वगैरे जे विचार आपणांत नेहमीं वास करीत असतात,

त्याचें तरी कारण एकच आहे. तें असें कीं, आपल्या आत्म्याच्या कल्याणासाठीं ह्या सर्व गोष्टी असतात. आपणांस एकमेकांवर प्रेम ठेवावें असें वाटत असतें खरें. पण, तें प्रेम इतकें पायाशुद्ध असलें पाहिजे की, त्याच्यामुळें आत्म्यांत व परमात्म्यांत अंतर पडणार नाहीं. ज्या प्रेमामुळें आत्म्यांत व परमात्म्यांत अंतर पडतें, तें शुद्ध प्रेम नव्हे. परमेश्वरांत व आपणांत जेव्हां जेव्हां आपल्या वर्तनाच्या योगें अंतर पडलें असें आपणांस वाटतें, तेव्हां तेव्हां तें आपलें वर्तन शुद्ध नव्हे असें समजावें. आपल्याठायी वास्तव्य करणारा जो आत्मा त्याचा दिवसेंदिवस उत्कर्ष व्हावा, तो उन्नत उन्नत दशेप्रत जावा, ह्या हेतूनें आपण सर्व गोष्टी करीत असलें पाहिजे. पण, ज्या गोष्टीनी आपलें दैवी सामर्थ्य कमी होतें त्या गोष्टी शुद्ध नव्हत. अर्थात त्यांच्यायोगें आपल्या आत्म्यास दिवसेंदिवस उन्नतावस्था प्राप्त होणार नाहीं असें समजावें. असो.

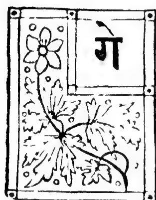
मैत्रेयीनें आपल्या पतीजवळ जें अमरत्व मागितलें आहे त्याचा अर्थ काय ? आपण शरीर धारण केलेलें असावें; पण, त्याला नाश कधीही असूं नये, असा त्याचा अर्थ समजावयाचा काय ? ह्या अर्थानें मैत्रेयीनें हें वरप्रदान मागितलें आहे, असें ह्या बृहदारण्यकोपनिषदांतील श्लोकावरून दिसत नाहीं. तशांतून मैत्रेयी ही साधारण स्त्रियांत मोडणारी स्त्री नव्हे. नाशवंत शरीर अविनाशी झाल्यानें आपल्या जीविताचें साफल्य झालें, असें तिला वाटणें शक्यच नव्हतें. तिनें जें वरप्रदान मागितलें

त्याचा अर्थ हाच की, ईश्वराचा व माझा नेहमी सहवास असावा; कितीही विपत्ति आली, कशींही संकटें भोगावी लागलीं, तरी त्याच्या सहवासांत अंतर पडूं नये. ही जी स्थिति तिचें नांव अमरत्व. हें अमरत्व प्राप्त व्हावें, अशी याज्ञवल्क्याच्या स्त्रीनें इच्छा प्रदर्शित केली. आपले पृथक् पृथक् आत्मे एकमेकांवर प्रेम करीत असतात त्याचा तरी एक हाच मुख्य हेतु असतो की, परमात्मा व आत्मा ह्यांची संगति असल्यामुळें निरनिराळ्या आत्म्यांवर तरी प्रेम करून अशा निरनिराळ्या आत्म्यांचा जो परमात्मा त्याचें सांनिध्य घडावें, परमात्म्याचा व आपला दिवसेंदिवस जास्त जास्त सन्निवेश घडावा. परमात्म्याचा हा सन्निवेश घडावा ह्मणून जे जे प्रयत्न होत असतात त्यांत दांभिकपणा असूं नये. त्यांत कोणत्याही प्रकारची अतिशयोक्ति असूं नये. बाहेरील सोवळें करून आंतील अशुद्धता नाहींशी होते व परमात्म्याशी सहवास घडतो, असें ज्यास प्रामाणिकपणें वाटत असेल, त्यानें योग्य वाटल्यास वाटेल तितकें सोवळें करावें. पण, बाहेरच्या सोवळ्याचें मात्र वाटेल तितकें अवडंबर माजविलेलें, आणि अंतःकरणांतील अशुद्धता जशीच्यातशीच कायम, तर या अशा सोवळ्याचा कांहींच उपयोग नाही, तो केवळ दांभिकपणा झाला. ह्मणून आपणांस जेणंकरून परमेश्वराचें सान्निध्य दिवसेंदिवस अधिकाधिक होईल असें आचरण ठेवणें, हें आपलें कर्तव्य होय व त्याच्याच योगें आपणांस अमरत्व प्राप्त होणार आहे.

माझ्या हातून पुण्याचरण कां घडत नाहीं? पाप कां घडतें?

किमहं साधु नाकरवम्। किमहं पापमकरवम्।

गेल्या खेपेस याज्ञवल्क्य व मैत्रेयी यांच्यांतील संवाद सांगून त्याचें तात्पर्य काय तें सांगितलें. आज तशीच रीतीचा, पण तैत्तिरीय उपनिषदांतील, भाग वाचून दाखवावयाचा आहे. मी आतां वाचणार तो भाग आपण वाचलाही असेल, पण तो इतका उदात्त आहे की, तो पुनः वाचण्यास हरकत नाहीः—

यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह।
आनंद ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चनेति।
एतꣳ ह वाव न तपति। किमहꣳ साधु नाकरवम्।
किमहं पापमकरवमिति॥

भावार्थः—ज्याप्रत वाणी व मन हीं पोहोंचूं न शकतां परावृत्त होतात, त्या ब्रह्माचें ज्ञान ज्यास झालें आहे त्यास कशाचेंही भय वाटत नाहीं. मी साधु कर्म-सत्कर्म कां करीत नाही, माझ्या हातून पापकर्म कां घडतें, हा विचार त्यास त्रास देत नाहीं.

ह्या विचारानें विद्वानांच्या चित्तास क्षोभ होत नाहीं. ते

ह्याविषयीं उदासीन असतात हें खरें. पण तुह्मांआह्मांपुढें, माझ्या हातूनपुण्याचरण कां घडत नाहीं, पाप कां घडतें, हा विचार नेह्मीं येत असतो. आपल्याला जर एखादा छंद असला, व्यसन असलें तर मात्र हा विचार आपल्या मनांत येत नाहीं. आह्मांस संसार हा दुःखमय कां भासतो, जिकडे तिकडे त्रास, क्लेश, पीडा कां दिसतात, ह्याचेंही उत्तर वरील दोन प्रश्नांत आहे. आपलें धन कसें वाढेल, बायकामुलें हीं सुखी कशीं होतील, आपला अधिकार, आपला मान कसा वाढेल ह्यांजकडे आपलें सर्व लक्ष असतें. मुख्य प्रश्नांकडे आपलें लक्ष नसतें. ह्या सर्व उपाधी आहेत. ह्या सर्व वस्तू प्राप्तव्य आहेत. पण, आपल्या हातून पुण्य कां घडत नाहीं; आणि पाप कां घडतें ही चिंता आपल्याशीं अगदी संलग्न आहे. ज्ञान काय, ऐश्वर्य काय, धन काय, संपत्ति काय ह्याच्या प्राप्तीच्या योगें आपलेपणा वाढत नाहीं. आपलेपणाचा जो विचार आहे तो ह्या प्रश्नांत आहे. आपण अगदी एकांतीं असलों ह्मणजे ह्या ऐहिक धनाचा प्रश्न आपल्यापुढें सहसा येत नाहीं; किंवा आपलें मोठें नुकसान झालें, आपल्यावर मोठें संकट आलें ह्मणजे अगदीं एकांताच्या व शांत अशा वेळीं एरव्हींचे तामस विचार आपल्या मनांत न येतां सात्विक विचार मनांत येतात. आणि ते सात्विक विचार ह्या दोन प्रश्नांसंबंधानेंच असतात. त्या वेळीं आपल्या मनांत अशी चिंता उत्पन्न होते कीं, माझ्या हातून हें असें विपरीत आचरण कां घडत असतें?

ह्या चिंतेचा व आपला निजसंबंध, निकट संबंध आहे. ती आपणांशीं अगदीं संलग्न आहे. बाकीच्या सर्व गोष्टी उपाधि आहेत, हें पूर्वीं सांगितलेंच. औषधानें रोग दूर होईल, बलानें आरोग्य वाढेल, धन, ऐश्वर्य असलें तर मनुष्य श्रीमान् होईल; हें सर्व आपण जिवाच्या उपाधींसाठीं करीत असतों. दिवसांतील चोवीसचेचोवीस तास आमचे ह्या उपाधींचे मागें लागलेले असतात. खरी जी चिंता ती आमच्या मनांत फार वेळ टिकत नाहीं. बेफाम झालेल्या मुलाला घरांतील वडील मनुष्य आपल्या पथ्यकर उपदेशानें त्याच्या दुराचरणापासून परावृत्त करीत असतां त्याला ज्याप्रमाणें तो उपदेश कडू वाटतो, त्याचप्रमाणें ही चिंता मोठी गुणकारी असूनही तिला आम्ही थारा देत नाहीं. ती चिंता मनात बाळगल्यानें खरें सौख्य प्राप्त व्हावयाचें असें जरी आहे, तरी तिच्यापासून आम्ही होईल तितके दूर राहत असतों. ब्रह्म जाणण्यांत खरा मनुष्यधर्म आहे. ज्यानें ब्रह्म जाणिलें त्याला ह्या व्याधीपासून त्रास व्हावयाचा नाहीं. तो खरा विद्वान्, तो मुक्त झाला ह्मणावयाचा.

ह्या उपनिषदाच्या सातव्या अनुवाकामध्यें ब्रह्माचें लक्षण असें सांगितलें आहे:—

रसो वै स, । रस ९ ह्येवायंलब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवाऽऽनन्दायति ।...भीषाऽस्माद्वातः पवते ।

भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति ।

भावार्थः—तो सर्व पदार्थांचा स्वाद आहे. त्या स्वादाची प्राप्ति झाली असतांच जीवात्मा आनंद पावतो; तो आनंद-स्वरूप नसता, तर कोण प्राणी जीवंत राहूं शकता? तोच सर्वांस आनंदानें भरितो. त्याच्या भयामुळें वायु वाहतो, सूर्य उदय पावतो व इंद्र, अग्नि व मृत्यु हे आपापली कामें करितात.

ब्रह्म हें ह्या सर्व गोष्टींचा रस आहे. हा रस प्राप्त करून घेतला असतां आनंद होतो. ब्रह्मप्राप्तीचा रस जीवात्म्याला प्राप्त झाला असतां जीव आनंद पावतो. जर परमात्मा, की ज्याचा आपल्या सर्वांच्या आत्म्यांत वास आहे, आनंद नसता, तर आपले प्राण कसे राहिले असते? कोणाचे प्राण रक्षिले असतां, बालकाची अज्ञानपणाची चेष्टा पाहिली असतां, सारांश, पृथ्वींतील अनेक चेष्टा पाहिल्या असतां आपणांला आनंद कां होतो? तर ह्यांचा व त्या आनंदाचा परस्पर कार्यकारण संबंध आहे ह्मणून. तो नुसता आनंद नसून आपणांस आनंदवीत असतो. मातेंतील आपल्या मुलांविषयींचें प्रेम त्या आनंदापासून प्राप्त झालेलें. मित्राची आपल्या मित्रा-विषयींची पूज्यबुद्धि त्यापासून झालेली. स्नेही, मित्रपरिवार, सारांश, आनंद उत्पन्न करणारे जेवढे संबंध ते सर्व त्याचे भाग आहेत. तो आनंदमय आहे, ह्मणून ह्या सर्व ठिकाणीं आनंद आहे. पण, तो अदृष्ट आनंद आहे. झाडाला पानें, फुलें

येतात, मुळें येतात, तें मोठें टवटवीत दिसतें तेव्हां त्या झाडाचें गौरव कोणी करीत नाही, फुलांचें करीत नाही, फळांचें करीत नाहीं, तर त्यांतील अदृष्ट रसाचें गौरव करीत असतात. रखरखीत प्रदेशांत, की जेथें आसपास पाणी नाही, दुसरें झाड नाही, पावसाचे दिवसही नाहीत, अशा वेळीं-सुद्धां जो अदृष्ट रस त्या झाडाला टवटवी आणीत असतो, त्याला पालवी आणितो, फुलें फळें प्राप्त करून देतो त्या अदृष्ट रसाचें गौरव सर्व जन करीत असतात. वृक्षांतील अदृष्ट रसाप्रमाणेंच हा आनंद अदृष्ट आहे. तेव्हां असा जो हा परमात्मा त्याचें ऐश्वर्य, सामर्थ्य तरी किती, असा विचार येथें मनांत येण्याचा संभव आहे, हा कल्याण करणारा असून मोठा सामर्थ्यवान् आहे. वारा कसा कांपत असतो, सूर्य वेळच्यावेळी कसा उगवतो, याचें कारण शास्त्राचे दृष्टीनें कांहीं असो; धर्माच्या दृष्टीनें खरें कारण हें की, सूर्य त्याच्या भयानें वेळेवर उगवतो. वारा त्याच्या स्वरूपाला कांपत असतो. ह्मणून सर्व ठिकाणी वाहत असतो. त्याचें सामर्थ्य इतकें आहे की, मृत्यु देखील त्याचे भयानें धांवत असतो.

मनुष्याचा आनंद जर एक धरिला, तर अशा शंभर मनुष्यांच्या आनंदाबरोबर एका गंधर्वाचा आनंद आहे. शंभर गंधर्वांच्या आनंदाबरोबर एका देवगंधर्वाचा आनंद. शंभर देवगंधर्वांच्या आनंदाबरोबर एका पितरांच्या देवाचा आनंद. अशी परंपरा लागून शेवटीं आनंदाचा आगर

परमात्मा आहे. सारांश मिळून इतकाच कीं, त्या आनंदाची गणति करणें शक्य नाही. असा आनंद ज्या ठिकाणी वसत आहे, त्या ठिकाणीं आल्यावर कशाचें भय नाहीं, भीति नाही. ज्याच्याठायी इतका आनंद आहे तो सामर्थ्यवानही तसाच आहे.

आपण जीवंत असतांना थोरांशी सहवास केला, त्यांचेच सान्निध्यांत नेहमी राहिलों, त्यांचे आनंदांत आनंद मानिला, त्यांचे अनुरोधानेंच आपण चाललों, तर त्यांत आपल्याला भय नाही. आपल्या कल्याणाचा तो एक मार्ग आहे. पूर्वी सांगितलेला आनंद ज्यांस प्राप्त झाला असेल त्यांस माझ्या हातून पापाचरण कां घडतें, पुण्य कां घडत नाही, ह्या प्रश्नाची टोंचणी लागत नाहीं. ह्या प्रश्नाची उत्तरें अन्यद्वारें अन्य रीतीनें मिळतील, नाही असें नाही; पण खरें उत्तर वर सांगितल्याप्रमाणें आहे.

वास्तविक पाहिलें तर आह्मी साधु पुरुषांशीं संगच करीत नाहीं. आमचा स्नेह नेहमी पापकल्पनांशीं फार असतो. पण, साधु पुरुषांशी सहवास केल्यास शांति प्राप्त झाल्यावांचून राहत नाही. आपल्यांत व परमात्म्यांत अनंत समुद्राइतकें अंतर आहे. पण, साधु पुरुषांची गोष्ट तशी नाही. त्यांच्यांत व परमात्म्यांत फार अंतर नाही. संकल्पविकल्पांत पाप असतें. पण, ज्यांनी आपल्या हृदयांत परमात्मा सांठविला आहे,त्यांना दुसरा विषयच दिसत नाहीं. आपल्याठायीं परमेश्वराविषयीं आवड कां होत

नाहीं, परमेश्वरापासून आपण दूर दूर कां राहतों, ह्याचें उत्तर आपलें मनच देऊं शकेल. आपण आपल्या स्वतः-शीच विचार करीत बसावें, ह्मणजे वास्तविक स्थिति काय आहे ती आपणांस दिसून येईल. परमेश्वर आपला अंगीकार करावयास सिद्ध नाहीं, किंवा आपण परमेश्वरापाशी अनन्य भावें जात असतांही आपला हिरमोड होतो, असा प्रकार अशा वेळी आपणांस आढळावयाचा नाहीं. उलट आपला व अन्य लोकांचा अनुभव असा आहे की, परमेश्वर नेहमी हातांत प्रेमाचें भातुकें घेऊन उभा आहे. उभा आहे ह्मणजे एखाद्या शिळेवर उभा आहे, असा भाग नव्हे. तर तो या सर्व ब्रह्मांडांत व्यापून राहिला आहे. तो वाटेल तेव्हां हातभार द्यावयास तयार आहे. तो आमचें कल्याण करावयास तत्पर आहे. आह्मी मात्र आपलें कल्याण करून घ्यावयास सिद्ध नाही. आपण आपल्या मातेची अवज्ञा करीत असतों. पित्याची अवज्ञा करीत असतों. आपणांस हितबोध सांगणाऱ्या आप्तांची अनेक वेळां अवज्ञा करीत असतों. आणि परमेश्वराची तर हरप्रसंगीं करीत असतों. असें आहे तरी परमेश्वर आपलें प्रेमाचें भातुकें घेऊन आपल्या सन्निध नेहमी उभा आहे. आपल्याला सुख कसें प्राप्त होईल, आपल्यावरील संकटें कशी दूर होतील," अशाविषयीं अतुल प्रेमानें परमेश्वराचे नेहमीं संकेत चाललेले असतात. परमेश्वराचें हें प्रेमस्वरूप आहे. उपनिषदांतील स्वरूप देखील हेंच आहे.

तेव्हां वास्तविक पाहिलें, तर आपण सर्व निजलेले आहों. आपणांस गाढ निद्रा लागली आहे. आपलें हित कशांत व अहित कशांत, हेंही आपणांस कळत नाही व घडोघडीं, पळोपळी परमेश्वराची आपण जी अवज्ञा करीत असतों त्यामुळें त्याची व आपली भेट होत नाही व उलट आपण त्याचेपासून दूरदूर जात असतों. ह्मणून माझ्या हातून साधुकर्म कां घडत नाही, पापाचरणाकडेच ओढा कां, हा प्रश्न आपल्यासमोर सतत ठेवावा. हा प्रश्न नेहमीं आपल्यासमोर ठेवून त्यासंबंधानें विचार करणें हा जरी एक रोग आहे, ही जरी एक मोठी चिंता आहे, व्याधि आहे, तरी हा प्रश्न मोठें बल आहे. ह्याच्यांत मोठें सामर्थ्य आहे. ह्याचा सतत विचार निजकल्याणास कारण होणार आहे. ह्मणून पुनःपुनः सांगावयाचें तें हेंच कीं, माझ्या हातून पापाचरण कां घडतें, साधुकर्म कां घडत नाही, हा विचार जरी सकृद्दर्शनी आनंदकारी नसला, तरी त्यापासून आपलें खरें कल्याण होणार आहे. खरें कल्याण साधून देण्यास तोच एक उपाय आहे हें लक्षांत ठेवून तो विचार सतत आपल्यापुढें ठेवावा.

मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये.

गील दोन प्रसंगी पतिपत्नी, पितापुत्र ह्यांच्यांत पुरातन काळी कोणत्या रीतीचे संवाद होत असत व त्यांपासून आपण काय बोध घ्यावा तें सांगितलें. आज कौषीतकि उपनिषदांतील एका प्रसंगासंबंधानें दोन शब्द सांगावयाचे आहेत.

हल्ली चातुर्मास्य सुरू आहे, तेव्हां जिकडे तिकडे कथा, कीर्तनें, पुराणें चालली आहेत. कोठें भीमार्जुनांच्या कथा आपण ऐकतों, तर कोठें रामरावणांच्या कथा आढळतील; परंतु पुरातन काळचे जे खरे ऋषि त्यांच्या नांवांचा, कीर्तीचा जयघोष चाललेला आपण क्वचित् ऐकतों. ते जे पुरुष होऊन गेले त्यांचा कोठें मागमूस नाहीं, असा प्रकार हल्लीं झाला आहे, उपनिषदें जर आपण दूर केली, तर प्राचीन व अर्वाचीन ह्यांची एकवाक्यता न होतां धर्मविचारांची परपरा मोडते. परंपरा मोडल्यानें फार नुकसान आहे. आपल्या पित्याची, प्रपित्याची परंपरा मोडली, तर त्यापासून एवढें नुकसान नाहीं. पण, धर्मविचारांची परंपरा मोडणें, हें फार चुकीचें

आहे. असें केल्यानें आपण प्रवाहाला बांध घातल्यासारखें, किंवा नवीन सृष्टि उत्पन्न केल्यासारखें होणार आहे. शुद्ध परंपरा असतां, केवळ इकडील तिकडील वचनें घेऊन धर्माचें शुद्ध स्वरूप पाहण्यासाठी याचना करण्यांत अर्थ नाही. तें इष्ट नाही, असें मी ह्मणत नाहीं, परंतु तें असाध्य आहे. असें केल्यानें आपण आपला दुबळेपणा व्यक्त करणार आहों. उपनिषदांतील उन्नत विचारांची परंपरा जर कीर्तनांत, पुराणांत, मंदिरांत सुरू होईल, तर आज जीं दुष्ट विचारांचीं कीटें वाढलीं आहेत, तीं सहज नाहींशी होतील.

आज जी गोष्ट मला येथें सांगावयाची आहे तिचें रहस्य फार थोडें आहे. तें पांच शब्दांत सुद्धां सांगतां येईल. ह्या कौषीतकि उपनिषदांत प्रतर्दन राजाची एक कथा आहे. हा राजा काशीच्या राजाचा मुलगा.

संस्कृत मूळामध्यें कथा खाली लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

प्रतर्दनो ह दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम ।
युद्धेन च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच ।
प्रतर्दन वरं ते ददानीति स होवाच प्रतर्दनः
त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच ।
न वै वरोऽवरस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्येवमवरो वै किल म इति होवाच प्रतर्दनोऽथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय ।

सत्यं हीन्द्रः स होवाच ।

मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये ।

ह्या कथेवरून बौद्ध धर्माच्या पूर्वी आपल्यायेथें विचाराची दिशा कोणत्या बाजूला होती, तें कळण्यासारखें आहे. प्रतर्दन राजा हा मोठा पराक्रमी असून तो आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर इंद्रपदी गेला. तेथें गेल्यावर इंद्रानें त्यास वर मागण्यास सांगितलें. आपल्यायेथेंही हल्ली जे कांही संस्थानिक राहिलेले आहेत त्यांपैकीं गायकवाडासारख्यांनी जर आपणांस असाच वर मागावयास सांगितलें, तर आपण काय मागूं, ह्याचा विचार ज्याचा त्यानें करावा. आपण अशा प्रसंगी काय मागूं ह्याचा अनुभव प्रत्येकास असला पाहिजे. आपण जर धर्मपरायण असलों, तर धर्मसंबंधानें कांही तरी वर मागूं. स्वार्थपरायण असलों, तर धनद्रव्य, घरदार, इनाम जहागिरी असें कांही तरी मागूं. सारांश, मनुष्य गरीब अगर श्रीमंत असो; तो अशा प्रसंगीं कांहीं तरी वर मागितल्यावांचून राहणार नाही. पण, ह्या राजानें काय केलें पाहा. राजा ह्मणाला "इंद्रा, मी तुझ्याजवळ वर मागणार नाही. माझें कल्याण कशांत आहे, हें मी कांहीं जाणत नाही. तें तुलाच चांगल्या रीतीनें माहीत आहे. तेव्हां असें असून मीं वर मागणें, हें अन्यथा होणार आहे. कारण, माझा अधिकार मागण्याचा नाही. तूं जें देशील त्याचा स्वीकार करण्याचा आहे."

ह्यावर इंद्र ह्मणाला "हें असें कसें ? कनिष्ठानें वरिष्ठापाशीं मागावयाचें; ह्मणून तुला जें पाहिजे तें त्वां मागावें."

ह्यावर प्रतर्दन ह्मणाला "व्यवहारांत तसें असेल खरें. पण, मला वर नको आहे, माझें कल्याण कशांत आहे हें तुलाच माहीत असल्यामुळें तें तूंच केलें पाहिजे." नंतर इंद्र ह्मणाला "तूं ह्मणतोस तेंच सत्य आहे. मनुष्याचें कल्याण देवानें करावयाचें; ह्मणून तूं वर मागावयाचा नव्हे. तर आतां माझ्या समजुतीप्रमाणें मी तुला हाच वर देतों कीं, तूं मला जाण. मला जाणण्यापलीकडे तुझें कल्याण नाही." येथें इंद्र ह्याचा अर्थ लाक्षणिक घ्यावयाचा.

ही सगळी गोष्ट. हा सर्व प्रकार ऐकून तुमच्या आमच्या सारख्यांला असें वाटतें की, ही मंडळी स्वर्गांतली होती. पण, असा कांही खरा प्रकार नाहीं. ज्या राजाची ही गोष्ट तो स्वर्गांतला नव्हता. तो तुमच्या आमच्या सारखाच मनुष्य होता.

आतां, विचार करून पाहातां आपल्या असें दृष्टोत्पत्तीस येईल की, वास्तविक स्थिति देखील अशीच आहे. पांच वर्षांच्या मुलाचें कल्याण कशांत आहे, हें त्या मुलाला कळत नसतें. तें त्याच्या आईला चांगल्या रीतीनें कळतें. आपण आपली आर्ति काय आहे ती सांगावी. तिचा उपाय सांगत बसूं नये. ज्यांच्या आश्रयीं आपण असूं त्यांच्यावरच आपण उपायासाठीं अवलंबून रहावें. आपले मित्र डा. आत्माराम ह्यांना रोग्यानें अमुक कारणापासून रोग झाला व त्याला अमुक उपाय बरा

दिसतो, असें सांगणें आवडत नसे. ते ह्मणत कीं, रोग्यानें आपला रोग सांगावा, त्याला उपाय काय तें पाहाणें आमचें काम आहे. आणि हेंच अगदी खरें आहे. मनुष्याचें हित कशांत आहे तें त्याला न कळतां देवालाच कळणार. ह्मणून मनुष्यानें तें आपणास कळतें, असें ह्मणणें अन्यथा आहे. असो.

हा प्रतर्दन राजा गौतमबुद्धाच्या पूर्वी अडीच हजार वर्षें होता, असा उल्लेख काशीखंडांत आढळतो. ह्या कथेवरून आपल्या भरतखंडांत बौद्धधर्माचा उदय होण्यापूर्वी हिंदुधर्माचें कसें कसें रूपातर होत गेलें तें कळण्यासारखें आहे.

ह्या प्रतर्दनाच्या काळापूर्वी धार्मिक लोकांची प्रवृत्ति यज्ञयागादि कर्में करण्याकडे होती. असल्या यज्ञांस पशुवध वगैरे जे अवश्य असावयाचे त्यांविषयीं त्या वेळी कांहीं विधिनिषेध मानण्यांत येत नसावा. परंतु ह्या राजाच्या काळीं व नंतर जें "प्रातर्दन संयमन" प्रचारांत आलें त्यामुळें लोकांचीं मनें ह्या यज्ञयागादि कृत्यांपासून परावृत्त होऊं लागली. कर्ममार्गाची योग्यता कमी कमी होऊं लागल्यामुळें ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग ह्याचेकडे लोकांची प्रवृत्ति होऊं लागली.

"प्रातर्दन संयमना" च्या योगें यज्ञयागांपासून लोक परावृत्त झाले, असें पूर्वी ह्मटलें आहे. पण, प्रातर्दन संयमन ह्मणजे काय तें आतां पाहिलें पाहिजे. ह्या राजानें जो मार्ग स्वीकारिला होता त्यालाच प्रातर्दन संयमन ह्मणत असत. पूर्वीं ह्मटलेंच आहे कीं, ह्या राजाच्या पूर्वीं यज्ञयागाची व्याप्ति

फार होती. ह्या यज्ञयागासाठीं हजारों बळी पडत असत. नंतर विचारजागृति होतां होतां प्रातर्दन मार्ग प्रसिद्ध होऊन, तो प्रचालित झाला. ह्या संयमनाची योग्यता फार मोठी आहे. अग्निहोत्रापासून जी फलप्राप्ति व्हावयाची ती ह्या प्रातर्दन संयमनापासून होते, असें त्याकाळच्या विद्वानांस वाटत असे. व ह्मणून ह्या संयमनाचा मार्ग स्वीकारून विद्वान् लोक यज्ञयागादि कृत्यें न करिते झाले.

आपल्याठायी कामक्रोधमदमत्सरादि जे दुर्गुण आहेत त्यांचें दमन जो करीतो त्याला अग्निहोत्राचें फळ मिळतें. प्रतर्दन राजानें असेंच केलें. ह्याला आणखी साक्ष अशी की, पूर्वींचे विद्वान् लोक अग्निहोत्रापासून परावृत्त होऊन त्यांनी ह्या मार्गाचा स्वीकार केल्यानें तीच फलप्राप्ति होईल असें पाहून हा मार्ग धरिला. प्रातर्दन संयमनासारखा कांहींसा भाग आपल्या हल्लीं प्रचारांत सुद्धां आहे. जुन्या संप्रदायांतील जे लोक आहेत ते जेवणापूर्वी वैश्वदेव करीत असतास त्या वेळीं नारायण उपनिषदांतील एक मंत्र ह्मणत असतात, तो असा:—

तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदय यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीत्

इत्यादि.

ह्या मंत्राचा साधारण अर्थ असा आहे:—आत्मा हाच कोणी यजमान; श्रद्धा ही पत्नी; शरीर हें लांकूड; हृदय हा यूप; काम हा हवि; क्रोध हा पशु; व तप हा अग्नि. अशा रीतीनें जो आपलें आयुष्य घालवितो त्याला यज्ञयागादि कृत्यें केल्याचें श्रेय मिळतें.

परंतु पुढें कालांतरानें ह्या सर्व कृत्यांकडील प्रवृत्ति कमी कमी होत जाऊन, अग्निहोत्रादि कृत्यांचा तिरस्कार करणाऱ्या बौद्धधर्माचा जय झाला. ह्या धर्माची अग्निहोत्र वगैरे सर्व कृत्यांविषयीं नेहमीं पूर्ण उदासीनता असावयाची. अंतर्यामींचें स्थंडिल करण्याकडे ह्या धर्माची प्रवृत्ति. ह्या धर्माचा सगळा जोर जो आहे तो ह्यांत आहे. बौद्धधर्माचा ऱ्हास होऊन जरी पुन्हा हिंदुधर्म प्रस्थापित झाला, तरी पूर्वींचे ते यज्ञयगादि व्यवहार सर्व गळले. वर दर्शविलेलें अंतर्यामीच्या स्थंडिलाचें मत आपणांस अनुकूल आहे. अशा तऱ्हेचें स्थंडिल करण्याकडेच प्रत्येकाचें लक्ष असलें पाहिजे.

आत्मा परमात्म्याचा एक रश्मि आहे.

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वा ँश्च लोकानाप्नोति सर्वा ँश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥

जो आत्मा पापानें अलिप्त, जरारहित, मरणरहित, शोकरहित, भूक व तहान नसलेला, सत्यमनोरथ, सत्यसंकल्प असा आहे त्याचें अन्वेषण केलें पाहिजे. त्याचें ज्ञान करून घेण्याची इच्छा बाळगिली पाहिजे. जो त्या आत्म्यास शोधितो व त्याचें ज्ञान करून घेतो, त्याला सर्व लोकांची प्राप्ति होते व त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतात, असें प्रजापति ह्मणाला.

हें वाक्य देवांचा राजा व दैत्यांपैकी विरोचन यांनी ऐकिलें. तेव्हां तें काय आहे, त्याचा अर्थ काय तें जाणून घेण्यासाठी ते प्रजापतीजवळ आले. पूर्वकालीं शिष्य होण्याचाही अधिकार आहे की नाहीं, तें पहात असत. त्या प्रमाणें प्रजापतीनें त्यांस आपल्या येथें बत्तीस वर्षें रहावयास सांगितलें. ती पूर्ण झाल्यावर दोघांनींही प्रजापतीला आपला पूर्वोक्त प्रश्न विचारिला. त्यांच्या प्रश्नास प्रजापतीनें

उत्तर दिलें कीं, जो आत्मा तुमच्या डोळ्यांत दिसतो, तो तो आत्मा. हें उत्तर ऐकून दोघांनींही विचार केला की, आपल्या डोळ्यांतील आत्मा आपणांस कसा दिसावा ? तेव्हां गुरूंनी आरशांत अथवा पाण्याच्या भांड्यांत पाहावयास सांगितलें. त्या वेळीं ज्याला त्याला स्वतः ची बाहुली मात्र दिसली. आंत पाहाणाऱ्या व्यक्तीचा जसा पोशाख असेल, तसें प्रतिबिंब दिसावयाचें. इतकें सांगून प्रजापतीनें आपल्या दोघांही शिष्यांस जाण्यास सांगितलें. विरोचन आपल्या दैत्यांच्या मंडळांत गेल्यावर गुरूपासून शिकून आलेली विद्या सर्वांस सागूं लागला की, ह्या जगामध्यें शरीरच अलंकार इत्यादिकांनी पूजा करण्यास योग्य आहे. शरिराचीच सेवा करावी. ह्मणून जो देहाची पूजा व सेवा करितो त्याचे इष्ट मनोरथ सहज पूर्ण होतात.

परंतु इंद्राची स्थिति मात्र अशी झाली नाही. वाटेंत जातां जातां त्याला अनेक विचार सुचले की, जसें शरिरास चांगले दागिने घातले असतां प्रतिबिंबही चांगलें दिसतें, त्यास चांगली वस्त्रें नेसविली असतां प्रतिबिंबही चांगली वस्त्रें नेसविलेलें दिसतें, निर्मळ दिसतें, त्याचप्रमाणें शरीर आंधळें झालें असतां प्रतिबिंब आंधळें होईल. शरिराचे नाक डोळे गळूं लागले, तर प्रतिबिंबाची तीच अवस्था होईल, शरिराचा नाश झाला असतांना प्रतिबिंबालाही तीच अवस्था प्राप्त होईल. मग असें असून प्रतिबिंबांत दिसणारा आत्मा हा

विजर, विमृत्यु इत्यादि कसें? हीं विशेषणें ह्या आत्म्याला जुळत नाहींत. ह्मणून त्याच पावलीं इंद्र गुरूकडे परत आला. व गुरूनें उपदेश केल्यानंतरचा आपला अनुभव त्यानें त्यास सांगितला. गुरूला पूर्वींच वाटलें होतें कीं, जो ह्या दोहोंत मूढ असेल तो शांतपणें आपलें समाधान झालें असें मानून जाईल.

मग गुरूनें इंद्रास सांगितलें कीं, जो आत्मा स्वप्नांत क्रीडा करतो, तो तो आत्मा. त्या आत्म्याचा शरिराशीं कांहीं संबंध नसतो. हें ऐकून इंद्र परत जाऊं लागला. पण, त्याची तृप्ति झाली नव्हती. पुनः त्याला पूर्ववत् विचार सुचले. स्वप्नामध्यें नेहमी चांगल्याच चेष्टा होतात असें कोठें आहे? चांगल्याही होतात आणि वाईटही होतात. तो प्राप्तव्य आत्मा तर पापानें अलिप्त, विजरा, विमृत्यु इत्यादि असला पाहिजे. तेव्हां स्वप्नांत आनिष्ट क्रीडा करणारा तो हा आत्मा नसावा, असें त्याला वाटलें व तो परत गुरूकडे आला व त्यानें आपले विचार गुरूस सांगितले.

त्यावर प्रजापतीनें त्यास सांगितलें की, गाढ निद्रा लागल्यावर कसलीच आठवण राहात नाहीं. व जागें झाल्यावर आपण निद्रित होतों असें वाटतें. तो तो आत्मा. हा उपदेश ऐकूनही इंद्राचें समाधान झालें नाहीं. पुनः त्याला विचार सुचला कीं, आठवण राहात नाहीं; केली तरी होत नाहीं; ही स्थिति परावलंबी झाली. ती असली काय आणी नसली काय; व असा आत्मा सत्यसंकल्प, सत्यकाम इत्यादि

कसा होईल? तेव्हां इंद्राची स्वारी पुनः गुरुकडे परतली. त्यावर प्रजापतीस वाटलें कीं ह्या शिष्याला सत्य जाणून घेण्याची खरी जिज्ञासा आहे. असें पाहून त्यानें त्यास आणखी पांच वर्षें राहावयास सांगितलें व नंतर उपदेश केला. तो असा की, ह्या सर्व लक्षणांत तुझी साहजीक स्थिति आहे. परंतु हें विसरून तूं शरिराला आपण समजतोस, तुला वाटतें कीं, डोळ्यानें सर्व कांहीं दिसतें, पण डोळ्यानें काय दिसतें? डोळ्यानें कोण पाहातो? डोळे हें साधन आहे. डोळे झांकूनही कांहीं गोष्टी दिसतात, त्या डोळे उघडूनही दिसावयाच्या नाहींत. तुला जरा, शोक वगैरे विकार होतात ते शरिराच्या योगें होत असतात. सूर्याचें तेज पाण्यावर पडून पाण्यास उष्णता देतें व त्याची वाफ होऊन ती सूर्याकडे जाते व पुनः वितळून पुनः पाण्यांत पडते. तसेंच आत्म्यांचा आधारभूत परमात्मा आहे. सर्वांचे आत्मे त्याचे रश्मि आहेत. तूं माझ्या रश्मीचा एक अंश आहेस, हें जाणून जेव्हां मजकडे येशील तेव्हां तूं धन्य होशील.

आतां, ह्या गोष्टीचें तात्पर्य काय? इंद्र प्रजापतीजवळ अमुक एक वर्षें राहेला; त्याला प्रत्येक खेपेस अमुक वर्षें रहावें लागे; त्याला तीन वेळ परत जावें लागलें वगैरे गोष्टी एके बाजूस ठेविल्या तरी, ह्या सर्व कथेपासून आपणांस कांहीं बोध घेण्यासारखा आहे कीं नाहीं; की प्रजापति, इंद्र, विरोचन वगैरे पुरुष व त्यांच्या कथा आणि उपदेश हे सर्व

पुरातन काळचे असें कल्पून सध्यांच्या काळी त्यांपासून कांहीं हित नाहीं, असें मानावयाचें? असें नव्हे. हल्लीच्या काळीं प्रजापति आहेत, इंद्र आहेत, विरोचन आहेत व त्यांच्या अनुभवासारखा अनुभवही आपणांस कमी अधिक मानानें येत आहे. प्रत्येकाच्या ठायीं सुष्ट कल्पना, सुष्ट संकल्प, दुष्ट कल्पना व दुष्ट संकल्प हे आहेतच. शरीराचें सुख, धनाची प्राप्ति, ऐषआरामाची साधनें प्राप्त करणें ही जी आपली वृत्ति असते ती विरोचनवृत्ति होय.

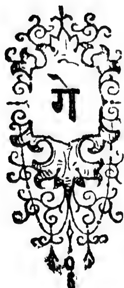
असें जरी आहे, तरी आपल्यांत सुविचारवृत्ति आहेच. वाईट कृत्यापासून परावृत्त करणारे विचाराचे अंकुर प्रसंग-विशेषीं उत्पन्न होत असतातच. आपल्या अंतःकरणांतील देवभाग तो हाच. हा देवभाग जसजसा वाढेल तशतशी आपापली योग्यता जास्त होणार आहे. आपली योग्यता कितीही वाढली तरी अखेरीस प्रत्येक आत्मा परमात्म्याचा एक रश्मि आहे, हें जाणून त्याच्या संनिध जाणारेच धन्य होतात, हें विसरूं नये.

सृष्टि, जीवात्मा व परमात्मा ह्यांचासंबंध-पिंडीं तें ब्रह्मांडीं.

कां रे नाठविसी कृपाळु देवासी ।
पोषितो जगासी एकला तो ॥ १ ॥
बाळा दुधा कोण करितें उत्पत्ति ।
वाढवी श्रीपति सवें दोन्ही ॥ २ ॥
फुटती तरुवर उष्णकाळमासीं ।
जीवन तयांसी कोण घाली ॥ ३ ॥
तेणें तुझी काय नाहीं केली चिंता ।
राहें त्या अनंता आठवूनी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे ज्याचें नाम विश्वंभर ।
त्याचें निरंतर ध्यान करीं ॥ ५ ॥

गेल्या व त्याच्या मागील आठवड्यांत विलायतेहून आलेल्या धर्मोपदेशकांची जी सहा व्याख्यानें झाली तीं पुष्कळांनी ऐकलीं असतील व वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेले त्यांचे साराश वाचलेही असतील. पण, आपल्या ज्या मराठी पत्रांत ह्या व्याख्यानांचा सारांश ह्मणून प्रसिद्ध झाला आहे अशीं एक दोन पत्रें

---

१ ता. ४ डिसेंबर १८९८ रोजीं दिलेल्या ह्या व्याख्यानात विलायतेहून आलल्या ज्या धर्मोपदेशकांचा उल्लेख केला आहे ते डॉ. फेअरबर्न होत.

पाहण्यांत आलीं, त्यांवरून असें दिसतें कीं, विषयाचा कठि-णपणा व विलक्षणपणा यामुळें ह्मणा, किंवा धर्मरहस्याचे तसे विचार आपल्या येथें विशेष प्रचलित नाहींत ह्मणून ह्मणा, भाषांतर बरोबर उतरलेलें नाहीं.

विलायतेहून आलेल्या धर्मोपदेशकांच्या पहिल्या व्याख्याना-संबंधानें आज येथें दोन शब्द बोलावयाचे आहेत ह्या व्याख्यानांत बेकनच्या Man is the interpreter of Nature ह्या वाक्याच्या आधारें उपदेशकांनीं विवेचन केलें. ह्या वाक्याचें जें भाषांतर केलें आहे त्यांत शब्दबोध मात्र आहे. नुसत्या शब्द-बोधानें अर्थबोध किंवा विचारबोध होत नाहीं. ‘मनुष्य हा सृष्टिरूपी परभाषेचा अर्थबोध करून देणारा प्राणी आहे.’ असें संकोचित केल्यानें अर्थबोध कांहींच होत नाहीं. सृष्टीची सार्थकता मनुष्याच्यायोगें होत असते, किंवा असें ह्मणण्यापेक्षां, मनुष्य हा सृष्टीच्या रहस्याची सार्थकता दाखवितो, असें ह्मणणें चांगलें. हें होतें कसें? सृष्टीला कांहीं तरी अर्थ आहे. ही सर्व घडामोड आपण पाहातों, स्वतः अवलोकन करितो, ह्या संबंधानें विचार करितों त्या वेळीं आपल्या लक्षांत येतें कीं, सृष्टीची खरी सार्थकता मनुष्यच आहे. आपल्या भाषेंतच आपल्या लोकांत बोलावयाचें, तर हा विचार अश्रुत आहे. ह्या संबंधानें उपनिषदांत वगैरे विचार केलेलाच नाहीं असें नाहीं, सध्या हा विचार अपरिचित आहे. तरी पण आपल्या साध्या व्यव-हारांतसुद्धां पिंडीं तें ब्रह्मांडीं, असें ह्मणण्याचा प्रघात आहे.

तुमच्यांत व आमच्यांत जें आहे तें विश्वांत आहे. विश्वांत असें कांहीं नाहीं, ज्याचें प्रतिबिंब, किंवा छाया आपल्यांत नाहीं. उपनिषदांत तर ह्या विचाराचा अतिरेक आहे. तेथें प्रत्येक इंद्रियाला एकेक देवता समजून साम्य दाखविलें आहे.

मनुष्याविषयींचें ज्ञान सृष्टीच्या द्वारानें करून घ्यावयाचें नाहीं, तर मनुष्याच्या द्वारानें सृष्टीचें ज्ञान करून घ्यावयाचें. आपण जें डोळ्यांनीं पाहातों, तें काय पाहातों? नाद, शीतलता रंग हे कांहीं मनुष्य पाहात नाहीं, ऐकत नाहीं, तें काम कानांचें व डोळ्यांचें आहे. सृष्टीच्या अंतर्गत जें अधिकारी तत्व आहे, सृष्टी ज्या विभूतीची प्रतिमा आहे, तिला मनुष्य पाहातो; मनुष्य मनुष्याला पाहातो तें काय पाहातो? तर आत्मा आत्म्याला पाहातो. जीवात्मा परमात्म्याला पाहातो. त्याचें तेज अवलोकावयाचें, त्याचा विस्तार, ऐश्वर्य पहावयाचें हा खरा प्रकार. मनुष्याच्या द्वारानें परमेश्वराचें ज्ञान अशा रीतीनें करून घेऊन, मनुष्य हा आपल्या स्वरूपाला सार्थकता आणीत असतो. धर्माचें रहस्य हें आहे. पुष्कळ सांखळ्या आहेत. एकाला एक अशी जरी सांखळी अडकत गेली, तरी अखेरीस मनुष्याच्याचयोगें शेवटली सांखळी अडकावयाची आहे.

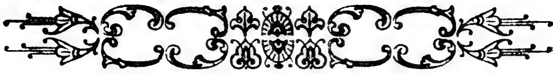
आतां आपण "कां रे नाठविसी कृपाळु देवासी" हा जो साधुवर्य तुकारामांचा अभंग गाइला त्याचा तरी हाच बोध

आहे. ज्या वेळीं तळ्यांतील, विहिरींतील सर्व जलसंचय आटून जातो, जिकडे तिकडे सर्व प्रदेश रखरखीत असतो, अशा वेळी तरूंना पल्लव फुटत असतात; पण, मनुष्याविरहित जर ह्याकडे पाहिलें, तर चमत्काराच्या पलीकडे कांहीं दिसत नाहीं. सृष्टींतून हा सर्व चमत्कार पाहिला, तर गूढार्थ मनाला बरोबर पटत नाहीं. परंतु तें हृद्गत मनुष्याचें नांव मनांत आणितांच लक्षांत येतें. कारण, मनुष्याच्या ठिकाणी ह्या रहस्याची सार्थकता आहे. त्याच्या द्वारानें आपणांस सर्व वैभव, सर्व ऐश्वर्य कळणार आहे. पाहा! ज्या वेळीं आपण दीनावस्थेंत असतों, संकटांत सांपडतों, त्या वेळीं आपल्या इष्टमित्रांत, आप्तांस दया येते; त्या वेळीं त्यांस दयेचा पाझर फुटून ती आपल्या कामीं पडतात. आपण आजारी असलों, तर आपली शुश्रुषा करितात. ह्या ठिकाणी चमत्काराशिवाय दुसरें ज्ञान आहे व तें अति श्रेष्ठ आहे. ती मदत योग्य वेळी येते. ह्यावरून असें ज्ञान होतें कीं, जो परमात्मा ह्या सृष्टीत अंतर्भूत व अंतर्हित आहे त्याच्या कृपेची मनुष्याच्या द्वारें साक्ष पटते. असा भाव लक्षांत आला, की कवीची उक्ति व धर्माचा उपदेश यांची एकवाक्यता होते.

त्याचप्रमाणें मातेच्या ठायीं योग्य काळीं कृपेचा पूर कशानें येतो? तो प्रसंग तर असा असतो की, साहजिक तिला ह्या प्रसंगीं कृशता आलेली असते, अन्नसेवन योग्य रीतीनें होत नसतें. असें असून कृपेचा पूर येत असतो.

ह्या संबंधानें कोरड्या शास्त्राच्यायोगें आपलें समाधान होत नाहीं. अमुक प्रसंगीं अमुक ठिकाणीं मार्दव प्राप्त होतें वगैरे शास्त्राच्या चऱ्हाटानें समाधान व्हावें कसें? आपल्याला तर उघडपणें दिसत असतें की, आकस्मिक रीतीनें कृपेचा पुरवठा आपणांस एका निराळ्याच ठिकाणाहून होत असतो. व हें आपणांस मनुष्याच्या द्वारानें कळतें.

आपल्या देशांतील ग्रंथांत धर्मसंबंधानें तत्वज्ञान फार आहे. परंतु मनुष्य, सृष्टि व परमात्मा ह्यांच्यांत जी मोठी सांगड आहे ती आह्मांस साधलेली नाहीं. त्या परस्परांचा संबंध दाखविण्याचा प्रयत्न आपल्या येथें झालेला नाहीं. निरनिराळ्या मतवाद्यांनीं जीवात्मा व परमात्मा ह्यांच्या संबंधानें फारच विस्तृत विवेचन केलें आहे. सृष्टि, जीवात्मा व परमात्मा हें त्रिकूट आहे. ही गोष्ट अमान्य करितां यावयाची नाहीं. ह्या त्रिकुटाची सांगड पाश्चात्य तत्ववेत्यांनीं घातली आहे व आपण त्यांचेपासून ह्या संबंधाचें ज्ञान प्राप्त करून घेणें अत्यंत इष्ट आहे.

स्थितप्रज्ञ कोणास ह्मणावें ?

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ १ ॥

हा श्लोक जरी संस्कृत आहे तरी त्याचा अर्थ सुलभ आहे तो असाः—

"मुनि जे आहेत ते लोकांची ज्याविषयीं जागृति असते त्याविषयीं निद्रित असतात; व लोक ज्याविषयीं निद्रित असतात त्याविषयीं ते जागृत असतात."

साधारण भाषेंतील 'प्रज्ञाप्रतिष्ठित' ह्या शब्दाच्या अर्थाशीं हा अर्थ जुळतो. जो प्रज्ञ आहे, तो स्थिर असतो. ज्या गोष्टींविषयीं लोक निजलेले असतात त्यांविषयीं तो जागृत असतो. व ज्यांविषयीं लोक जागृत असतात त्यांविषयीं तो निजलेला असतो. आतां हें असें काय चमत्कारिक लक्षण आहे, असें कोणास वाटण्याचा संभव आहे. पण, ह्यांतील अगदीं साधा अर्थ घ्यावयाचा नाहीं. तसा अर्थ चोरास, दुर्व्यसन्यास लागू पडतो. ज्या वेळीं रात्र असते त्या वेळीं चोर व दुर्व्यसनी नेहमीं जागत असतात; पण सर्व लोक अगदीं गाढ झोंपेंत असतात. ह्मणून हा अर्थ घ्यावयाचा नाहीं. वास्तविक पाहिलें तर वरील अर्थ हा मुनीचें, थोरांचें,

सत्पुरुषाचें लक्षण आहे. जो मुनी आहे, श्रेष्ठ आहे, त्याला लोकांची जागृति निशेसमान वाटते व ज्यांविषयीं लोक निद्रित असतात त्यांविषयी तो जागृत असतो. लोकांच्या निशेंत जागृति वाटणें हा अधिकार प्रज्ञाप्रतिष्ठास असतो. कारण, ज्या गोष्टींविषयीं लोकांत उदासीनता असते त्या गोष्टींविषयीं हा काळजी वाहत असतो. तसेंच, ज्यांविषयीं लोक पर्वा करीत नाहीत त्यांविषयीं हा चिंतातुर असतो. परंतु प्रापंचिक जन ज्या गोष्टीविषयीं रात्रंदिवस चिंता करितात त्यांविषयीं हा निद्रित असतो. ह्मणूनच तो मुनी व श्रेष्ठ. मुनीचें किंवा प्रज्ञाप्रतिष्ठिताचें आणखी एक लक्षण सांगितलें आहे व तें असें:—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी॥

ह्या श्लोकांत ज्याच्याठायीं सर्व कामनांचा प्रवेश होत आहे, पण, ज्याच्याठायीं त्यांच्या भोगांची इच्छा नाहीं त्याला शांति प्राप्त होते असें ह्मटलें आहे. अशांची फललाभाविषयी उदासीनता असते. असो.

प्रज्ञाप्रतिष्ठिताविषयीं कल्पना आपणांस आपल्या रोजच्या व्यवहारावरूनही होण्यासारखी आहे. एखाद्या मोठ्या कुटुंबांत कर्ता स्त्री किंवा पुरुष असतो. तिची किंवा त्याची स्थिति काय असते? घरांत पुष्कळशीं मुलें असलीं व तीं खेळत असलीं,

ह्मणजे ती ह्या कर्त्या स्त्रीची झोंपेची किंवा विश्रांतीची वेळ. पण मुलें निजलीं ह्मणजे ही जागी असावयाची. हा आपला नेहमींचा अनुभव आहे. त्याचप्रमाणें कर्त्या पुरुषाची गोष्ट. घरांत कोणी मनुष्य दुखणाईत असला, ह्मणजे ह्याला झोंप नसावयाची. कुटुंब फार मोठें असलें ह्मणजे त्यांतील सर्व माणसांस ज्याविषयीं मुळींसुद्धां चिंता नसते त्याविषयीं हा चिंतातुर असतो. ज्याविषयी त्यांच्याठायीं उदासनिता नसते त्याविषयीं हा इकडे उदासीन असतो. असाच प्रकार विश्वाचें जें हें मोठें कुटुंब त्यांतही आहे. जे स्थितप्रज्ञ आहेत त्यांस सगळ्या जगाची काळजी, चिंता असते. साधारण लोक त्यांस, तुह्मी जगाच्या भाकरी कशास भाजतां, लोकांच्या उठाठेवी तुह्मांस कशास पाहिजेत, असें ह्मणत असतात. पण, वास्तविक पाहिलें, तर ह्या रिकाम्या भाकरी भाजणें, किंवा उठाठेवी करणें नव्हे. त्यांचें हें कर्तव्य असतें; आणि तें ते करीत असतात. तुमचा आमचा प्रकार मात्र अगदीं निराळा. साधारण लोकांचें जें ह्मणणें तें एकार्थी आह्मांस बरेंच लागू पडतें. कारण, आमचें सर्व लक्ष प्रयत्नाच्या फलाकडे असतें. आमच्या मनांत दुसरें कांहीं नसतें. ह्मणून आमची जगाच्या कल्याणाची इच्छासुद्धां व्यर्थ. आपल्याला विनाकारण शीण मात्र होत असतो. स्थितप्रज्ञाचा कर्तव्याबद्दल निश्चय पूर्वींच झालेला असतो. व जो स्थिर आहे, प्रज्ञाप्रतिष्ठित आहे, भक्त आहे, तो प्रयत्नांच्या फलाकडे कधींच पाहात नाहीं. त्याचें लक्ष एकसारखें आपल्या कर्तव्याकडे असतें.

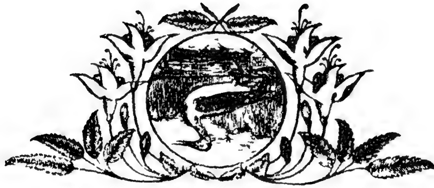
त्यासदेखील अनुकूलता मिळाली, तर ती हवी असते. पण, तिच्यासाठीं तो खोळंबून राहत नाहीं. अत्यंत त्रास, अडचणी वगैरे सर्व सोसून तो आपलें काम चालवीत असतो. सर्व देशांतील श्रेष्ठांत व कनिष्ठांत दुसरे फरक असतील; पण, सर्वांत मोठा हा कीं, ज्याविषयी इतर लोक जागृत असतात त्याविषयीं हे उदासीन असावयाचे व ज्याविषयीं लोकांची गाढ झोंप त्याविषयीं ह्यांची जागृति. ह्मणजे ज्याविषयीं लोक निद्रित नसतात, त्याकडे हे लक्ष न पुरवितां यांचें लक्ष दुसऱ्याच विशेष गंभीर गोष्टीकडे असतें. हाच भाव पारमार्थिक स्थितींत आहे. कुटुंबाच्या स्थितीचा अनुभव हा अगदी लहान अनुभव. पण, हीच स्थिति कुटुंबाप्रमाणें राष्ट्राची काळजी वाहणारांची. प्रत्येक कुटुंबाप्रमाणें राष्ट्राची काळजी वाहणारांची योग्यता लोकांना जास्त वाटत असते. हे समाजासंबंधानें धार्मिक व सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत कां खटपट करीत असतात ? होत आहे, चाललेलें आहे, उगांच फिरवाफिरव करण्याची आवश्यकता ती काय ? आपण धर्मांत वाढत आलों आहों व वाढत चाललों आहों असें समजून स्वस्थ असावें असें साधारण लोकांस वाटत असतें. ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. त्यांचें सर्व लक्ष सांसारिक गोष्टींकडे असतें. धर्मसुधारणा अगर सामाजिक प्रगति यांकडे कधीं पाहावयाची सुद्धां त्यांस इच्छा नाहीं. धर्ममार्गाविषयीं यांची अत्यंत निद्रावस्था असते.

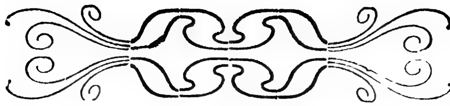
जे लोक धर्ममार्गाकडील असें आपणांस ह्मणवीत आहेत त्यांचें लक्ष बाहेरील परिस्थितीकडे फार. केवळ श्रद्धावान् भावानें सर्व साधत नसतें, साधतें असें ह्मणणें ही एक निद्राच होय. श्रीकृष्णानेंदेखील ही निद्रा सांगितली आहे. देवळांत जा, मशिदींत जा, मंदिरांत जा, सर्वत्र असाच प्रकार आहे. ज्याविषयी जागृति असावयास पाहिजे त्याविषयीं ती नाहीं. सर्व प्रकार नेहमीं वरवर चालावयाचे. उत्सव करावयाचा ह्मणजे प्रथम दिव्यांकडे, मंदिर सुशोभित किती झालें आहे तें पाहण्याकडे लक्ष. बाहेरचा हा सुशोभितपणा पाहिजे, नाही असें नाही. पण, त्यापेक्षां अंतर्यामीं जास्त निर्मलता पाहिजे. जसा बाहेर उत्सव तसा आंत उत्सव पाहिजे. बाहेर उत्सव आहे, पण आंत कांहीं नाहीं, अशी स्थिति असणें, हा अत्यंत शोचनीय प्रकार. श्रद्धा कोणत्याही धर्माविषयीं असेना का. पण ती खरी श्रद्धा पाहिजे. तुकारामबावांनीं ह्मटल्याप्रमाणें भक्तिसुखाचा अनुभव आला पाहिजे. त्यांची अशी स्थिति असे. पण, आमची मात्र तशी नाहीं. आमची स्थिति फार वाईट आहे. ते सतत त्या मार्गास अनुरूप उद्योग करीत असत. आमचा प्रकार मात्र उलट आहे. आह्मी शांत आहों असें लोकांस सांगतों मात्र. पण, आमची स्थिति निराळी. असे कित्येक लोक आहेत कीं ते परलोक नाहीं, असें मानतात. जें कांहीं आहे तें येथें असें मानणारे व आपण सर्व पंचतत्वास जाऊन मिळणारे असें प्रतिपादणारे

लोक आहेत. पण, त्यांतील आपण नाहीं. आपली श्रद्धा निराळी आहे. पुढें कांहीं स्थिति आहे, अशी आपली श्रद्धा आहे. आपलें वर्तन मात्र ह्या श्रद्धेच्या अगदीं उलट असतें. प्रत्येक क्रियेंत, वचनांत, दुसऱ्या असंख्य गोष्टींत ह्या गोष्टीचा विचार असावा तसा नाहीं, हा प्रत्येकाचा अनुभव आहे. ह्मणून ही आमची निद्रा होय. पण स्थितप्रज्ञ जे आहेत त्यांची स्थिति अशी नसते. जो स्थितप्रज्ञ आहे त्याला ह्या गोष्टीविषयीं अत्यंत चाड असते. तुकारामांला आपल्याला देवाचें दर्शन व्हावयास विलंब कां होत आहे, असें वाटत होतें. आपणांस असें कधीं वाटतें काय ! पंधरा, वीस, पंचवीस वर्षें झालीं, ह्या मार्गाचें अवलंबन आपण केलें आहे, नेहमीं येथें येत आहों; परंतु यापासून प्रगती काय झाली? ज्याला तुकारामांसारखी आपली स्थिति झाली असें विचार करून वाटत असेल व त्याप्रमाणें वस्तुस्थिति असेल, तर तो धन्य. पण, तुमचीआमची स्थिति निराळी आहे. आपण आपल्या खऱ्या कल्याणाविषयीं उदासीन आहों. खऱ्या कल्याणाचा प्रसंग आला ह्मणजे आपण निद्रितावस्थेंत असतों. त्या वेळी आपणांस गाढ झोंप लागलेली असते. ज्या गोष्टीविषयीं आपण वास्तविक उदासीन असलें पाहिजे त्याविषयीं आपण अति दक्ष असतों. सारांश, कुटुंबांत तसाच प्रकार आणि धर्मांतही तोच प्रकार.

मनुष्याची वस्ति जर अनंतकाळपर्यंत ह्याच ठिकाणीं असती व त्याला पुढें कांहीं स्थिति नाहीं असा प्रकार असता, तर

गोष्ट निराळी. पण, अनंतकाळ स्थिति आहे ही आपली श्रद्धा आहे. प्रत्येकाला हें असें वाटत असतें. सर्व धर्मांत अशा तऱ्हेचा उपदेश होत आहे. मात्र उपदेश फलप्रद व्हावा तसा होत नाहीं. आपला अनुभवही असाच आहे कीं उपदेश फलप्रद असा फार विरळा होतो.

उन्नत धर्मविचारांचा होत असलेला प्रसार.[1]

आजचा हा दिवस समाजस्थापना येथें झाली तो आहे. तेव्हां वार्षिक मानाप्रमाणें जेव्हां हा दिवस येतो तेव्हां आपल्या नेहमीच्या वहिवाटीप्रमाणें गेल्या बारा महिन्यांत आपले हे विचार लोकांत किती फैलावले, व आपल्या स्वतःची वाढ झाली की पिछेहाट झाली हें पहावयाचें. ह्या दोन प्रश्नांपैकीं पहिल्याचें उत्तर आपल्या सभोंवतालची स्थिति पाहून आपण देऊं शकूं; परंतु दुसऱ्या प्रश्नासंबंधानें कोणी एक व्यक्ति उत्तर देऊं शकेल कीं नाहीं, ह्याचा संशय आहे; किंबहुना तें देतां यावयाचेंच नाहीं. ह्या गोष्टीचा विचार ज्याचा त्यानेंच आपल्या मनाशीं करणें आहे व ह्या अत्यंत गुप्त असल्याकारणानें त्यांचा विचार ज्याचा त्यानेंच केला पाहिजे, हें इष्ट आहे. स्वतःच्या आचरणाचे दोन प्रकार असतात. एक आपणास स्वतः आपलें आचरण माहीत असतें तो. दुसरा, लोक तें ज्याप्रकारचें आहे असें समजतात तो. ह्या संबंधानें लोक दुसऱ्याचें आचरण ताडतांना दांभिक अशासारख्या शब्दाची योजना करितात. ह्या शब्दाचा अर्थ फसवणारा असा व त्या-

---

१. १८९४ साली मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाच्या उत्सवाच्या मुख्य दिवशीं झालेलें व्याख्यान.

वरून जो मनुष्य आपलें अंतःस्थ आचरण एक ठेवून, लोकांत तें दुसऱ्या तऱ्हेचें आहे असा भास उत्पन्न करितो, तो दांभिक होय. ही त्याची व्याख्या झाली. परंतु माझ्यामतें जो दांभिक आहे तो इतर जनांस फारसा फसवीत नाहीं. कारण, त्याच्या आचरणानें भोंवतालच्या मंडळीचें विशेष नुकसान होत नाहीं. परंतु ह्या त्याच्या आचरणानें तो एक मोठा तोटा करितो, तो हाच की, आपणास आंतून जी स्फूर्ति होत असते तिच्याविरुद्ध तो वागतो व त्यामुळें स्वतः त्यास फार त्रास होतो. ह्मणजे खरें पाहूं गेलें असतां, दांभिक मनुष्य आपल्या स्वतःलाच फसवितो, असें दिसून येईल. हा दंभ प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांत दृष्टोत्पत्तीस येतो. धर्माच्या नांवानें किती लोक अगदीं अशुद्ध व गलिच्छ असें आचरण करितात, हें आपल्या नजरेस वरचेवर येतें. सारांश, ज्यास दंभानें जित केलें तो ह्या जगांत असून नसून सारखाच; त्याला ह्या अवनतींतून वर येण्यास मार्गच नाहीं. जिकडे पाहावें तिकडे अशा आचरणामुळें प्रत्येक व्यक्तिसमोर एक पडदा दृष्टीस पडतो. ह्यामुळें त्याचें अंतःस्थ आचरण काय आहे तें समजत नाहीं. परंतु पूर्वीं मीं ह्मटल्याप्रमाणें, ह्या गोष्टींचा विचार ज्याचा त्यानेंच आपल्या मनाशीं केला पाहीजे. कारण, ह्या अत्यंत गुह्य गोष्टी होत.

आतां आपल्या सभोंवतालीं पाहिलें असतां ह्या गेल्या बारा महिन्यांत काय प्रकार झाला तें पाहूं. ह्या अवधींत फारच संतोषकारक जी एक गोष्ट घडून आली ती अमेरिकेंत भरलेली

धर्मसंसद् ही होय. ह्या संसदेंत पृथ्वीवरील अस्तित्वांत असलेल्या सर्व धर्मांचे अनुयायी प्रतिनिधि ह्या नात्यानें गेले होते. ह्या संबंधानें मुख्य गोष्ट ही कीं, तेथल्या लोकांत आपल्या धर्माविषयीं पराकाष्ठेचा अभिमान असल्यामुळें, पृथ्वीवरील दुसरे धर्म तुच्छ असे वाटतात; तरी सर्व धर्मांच्या अनुयायांस त्यांनीं प्रेमपूर्वक आमंत्रण केलें व त्याप्रमाणें तेथें ही मंडळी गेलीही, ही कांहीं लहान आनंदाची गोष्ट नव्हे. सर्व धर्मांच्या अनुयायांनीं आपला मतभेद एकीकडे ठेवून, एक जुटीनें सर्व काम तडीस नेलें, इतकेंच नाहीं, तर जेव्हां जेव्हां भाषणें चालत होतीं तेव्हां तेव्हां कोणत्याही धर्माच्या वतीनें कां भाषण असेना, ह्या वेळेस सर्व मंडळी एकाग्र चित्तानें तें ऐकून घेऊन टाळ्यांचा गजर करीत होती. ही मोठ्या महत्वाची गोष्ट आहे. आपल्या संस्थेसंबंधानें आनंद मानण्याची गोष्ट ही आहे कीं, बंगाल्यांतून बाबू प्रतापचंद्र मुझुमदार हे ह्या मताचे प्रतिनिधि ह्मणून गेले होते व त्याप्रमाणें येथूनही एक गृहस्थ (रा. रा. ब० भा० नगरकर) गेले होते. प्रतापचंद्र येथें आल्यावर त्यांनीं तेथें काय केलें यासंबधाच्या त्यांच्या भाषणावरून आपणांस बरेंच कळून आलें आहे. ह्या संबंधानें जी एक गोष्ट विशेष लक्षांत येते ती ही कीं, अमेरिकेंत, किंवा युरोपांत सर्व धर्मांचे लोक एकाच वेळीं व एकाच स्थळीं सांपडावयाची मोठी मुष्कील असतांना, त्या लोकांनीं मोठा धीर धरून सर्वांस पाचारण करून हें काम घडवून आणिलें. आपल्या देशाचें हें एक

महद्भाग्य आहे कीं, कोणत्याही धर्माचा अनुयायी आपणांस सहज पाहावयास मिळतो. परंतु ह्या सर्वांचा, निदान सत्य काय आहे तें शिकण्यास, कधींच जमाव जमत नाही, ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे. अशा दृष्टीनें ह्या संसदेचा विचार केला ह्मणजे आपणांस त्या मंडळीनें एक कित्ताच घालून दिला आहे, असें लक्षांत येतें. अशा सभा वरचेवर झाल्यास सर्व धर्मांचें ऐक्य होण्यास फारसा वेळ लागेल, असें मला कधींच वाटत नाहीं; आणि ही जी सुरवात झाली आहे, ती तरी देव घडवून आणितो अशाच कृत्यांपैकीं एक होय, असें मी समजतों. आपल्या ह्या संस्थेचाही सर्व धर्मांचें शक्य तितकें ऐक्य करण्याचाच मूळ कटाक्ष आहे. तेव्हां अर्थात गेल्या बारा महिन्यांत ही संसद् भरल्यामुळें आपल्यास आनंद मानण्यासारखी ही एक गोष्ट झाली.

आनंद मानण्यास दुसरें कारण झालें तें हें कीं, पृथ्वींतून सर्व अशुद्ध प्रकार जावे ह्याबद्दल जी चळवळ झाली ती आपणांस पाहावयास सांपडली. ज्याप्रमाणें समुद्राची एकादी लाट येऊन किनाऱ्यावर आपटते, त्याप्रमाणें एक मोठी लाट येऊन सर्व देशावर आपटली. अफू खाणें, गांज्या ओढणें, भांग पिणें वगैरे प्रकार फारच निंद्य व अनिष्टकारक आहेत, असें शब्दोशब्दी बरेच दिवस चाललें होतें. परंतु त्यास सार्वजनिक व महत्वाचें असें स्वरूप गेल्या बारा महिन्यांतच आलें. ह्या संबंधानें चळवळ करण्यास जी एक मोठी लाट विलायतेहून निघाली ती हिंदुस्थानावर आपटली व येथून चीन, जपान वगैरे

देशांवर जाऊन परत गेली. ह्या संबंधानें हितकारक असें निष्पन्न काय झालें, हा भाग निराळा. परंतु ह्या दुष्ट चाली जाव्या ह्या संबंधानें लोकांचें लक्ष बरेचसें ओढलें, ही लहानसाहान गोष्ट नाहीं. मी ह्मणतों ही गोष्टही देवाच्याच प्रसादाची खूण आहे. आपलें सर्वांचें मत ह्या निंद्य कृत्यांविरुद्धच असल्यामुळें, ह्या बारा महिन्यांत ही एक आपणांस आनंद मानण्यासारखीच गोष्ट झाली. तिसरें आनंद मानण्यासारखें एक कार्य झालें व त्याचा आपणाशीं निकट संबंध आहे. तें हें की, आज बऱ्याच वर्षांपासून येथें एक मंडळी आलेली आहे, व ती आपल्या मतांचा प्रसार करण्यासाठीं फारच झटत असते. ह्या मतांचा प्रसार आणखी जारीनें चालावा एतदर्थ एक वयोवृद्ध व ज्ञान-वृद्ध बाई एथें नुकत्याच येऊन गेल्या. ह्या बाईंनी आपल्या देशांत ठिकठिकाणीं मिळून सुमारें शंभर व्याख्यानें दिलीं. **ब्रह्मविद्या** ह्या विषयावर त्या पुण्यास बोलल्यावर माझे एक मित्र, मला वाटतें रा. रा. बाळ गंगाधर टिळक, ह्यांनीं त्या बाईस प्रश्न केला कीं, "काय हो! तुह्मी तर आह्मांस ब्राह्मसमाजाच्या मतांचाच उपदेश करितां हें कसें ?" बाई ह्मणाल्या, "तें कांहीं असो; पण, मी, सांगतें तेंच खरें."

त्यांच्या भाषणांतून इतर कांही भाग गाळून जर आपण पाहिलें, तर असें स्पष्ट दिसून येतें कीं, त्याही अप्रत्यक्षपणें आपल्या मतांचा प्रसार करीत आहेत. प्रत्येक धर्मांत जें ग्राह्य असेल तें घेऊन आपला धर्म रचावा व तदनुसार आपलें वर्तन करावें, हें त्या बाई सांगत होत्या. आतां ह्याच गोष्टी

संबंधानें विचार केल्यास आपणांस मोठें समाधान मानण्यास जागा आहे, असें दिसून येईल. तेव्हां ही तिसरी गोष्ट आपणांस आनंद मानण्यासारखी ह्या बारा महिन्यांत घडून आली. कांहीं प्रसंगीं आपल्यास दुःख वाटण्यासारखी कांहीं कारणें झालीं आहेत; परंतु ह्यामुळें आपल्या मनाचें स्वास्थ्य डगमगूं न देतां, आपले परिश्रम अव्याहत रीतीनें पुढें चालविले पाहिजेत. मनांत उदासीनता ठेवूं नये. आपणांस अद्याप ह्या नाना तऱ्हांच्या धर्मरूपी खाचरांचे बांध फोडावयांचे आहेत. जो तो आपल्या धर्मरूपी शेताचा बांध आपल्या शेजाऱ्याच्या बांधावर वाढवूं पाहातो. कोणी आपला बांध दुसऱ्याच्या शेतांत घालून त्याच्या शेतांतील जागा आपल्या शेतांत घेऊन, आपलें शेत वाढवितो. सारांश, जिकडे तिकडे आपला धर्म चांगला व तो दुसऱ्यानें घ्यावा, असा धंदा चालला आहे. परंतु आपलें कर्तव्य हे मधील सर्व बांध फोडून एक मोठें शेत तयार करून, प्रत्येक शेतांतील तण व कांटेरी झाडें काढून टाकावीं, हेंच आहे. ह्या ज्या मीं मघाशीं तीन आनंद मानण्यासारख्या गोष्टी सांगितल्या त्या तरी आपणांस हेंच सांगतात कीं, ईश्वराचा हेतु हाच आहे कीं, अंतःस्थ पाझर फुटून हे सर्व बांध स्वयमेव वितळावे व जेथें तेथें चढाओढ बंद होऊन शांतता व्हावी. एकमेकांच्या मनांतील ग्रंथि सुटून सर्वांनीं मोकळ्या मनानें वागावें. धर्मांतर न करितां सर्व धर्मांतून चांगलें तेंच घ्यावें. हाच श्रेयस्कर मार्ग होय व हाच ईश्वरास पसंत आहे. आपलेही त्याच संबंधानें श्रम चालले आहेत, तेच सदोदित चालवावे, हें आपलें कर्तव्य होय.

शुद्ध धर्मप्रसारक संस्थांची एकजूट.[1]

कृपाळु ह्मणोनि बोलती पुराणें ।
निर्धार वचनें यांचीं मज ॥ १ ॥
आणीक उपाय नेणोंचि मी कांहीं ।
तुझें वर्म ठायीं पडे तैसें ॥ २ ॥
न ये धड कांहीं बोलतां वचन ।
रिघालों शरण सर्वभावें ॥ ३ ॥
कृपा करिसी तरी थोडें तुज काम ॥
माझा तरी श्रम बहु हरे ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे मज दाखवीं श्रीमुख ।
हरेल या भूक डोळियांची ॥ ५ ॥

—:०:—

अशक्य तों तुह्मां नाहीं नारायणा ।
निर्जीवा चेतना आणावया ॥ १ ॥
मागें काय जाणों स्वामींचे पवाडे ।
आतां कां रोकडे दावूं नये ॥ २ ॥
थोर भाग्य आह्मी समर्थाचे कासे ।
ह्मणवितों दास काय थोडें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माझे निववावे डोळे ।
दावूनि सोहळे सामर्थ्याचे ॥ ४ ॥

---

१. १८९९ सालीं मुंबईच्या प्रार्थनासमाजांत झालेलें व्याख्यान.

रील दुसऱ्या अभंगासंबंधाची कथा अशी आहे कीं, कोणा एका बाईचें मूल मेलें असतां तें जीवंत करण्याविषयीं तिनें तुकोबांस विनंति केली व नंतर तुकोबांनीं वरील अभंग ह्मटला. ही अशी कथा आहे. आपल्याला आंतील अर्थाकडे लक्ष द्यावयाचें आहे.

हा समाज स्थापन झाल्याला बत्तीस वर्षे पूर्ण झालीं याची आजचा दिवस खूण आहे. ह्यापेक्षां विशेष चांगल्या रीतीनें आजचा उत्सव पार पडावयास पाहिजे होता. पण, सर्व मंडळी सुस्थितींत नसल्यामुळें आजच्या दिवसावरच कार्य भागवून घ्यावें लागत आहे. ज्यांनीं या प्रांतीं समाज स्थापन केलीं त्यांचेपैकीं दहा बारा आज जीवमान आहेत. जुनी मंडळी गेली, कांहीं नवीन आंत आली. ह्याप्रमाणें आज बत्तीस वर्षे ही संस्था चालली आहे. विशेष उत्साहानें आजचा दिवस पार पाडण्यासारखी लोकांचे मनाची स्थिति नाहीं, आणि तें शक्य व इष्टही नाहीं. प्रथम माझा असा विचार होता कीं, आजच्या प्रसंगी आपल्या या समाजाचें पाऊल पुढें पडत नाहीं, असें जें आपणांस वाटतें, त्या संबंधानें कांहीं सांगावें. पण, तसें आज सांगून कांहीं विशेष फायदा व्हावयाचा नाहीं. ह्मणून या समाजाच्या मतांचा किंवा धर्माचा इतरत्र कसा प्रसार होत आहे, ह्याविषयीं थोडीशी माहिती आज येथें द्यावी असा विचार आहे. दरसाल कांहीं कारणानें जो प्रवास करण्याचा

प्रसंग येत असतो त्यामुळें प्रत्येक पांच वर्षांनीं सगळ्या हिंदुस्थानभर मला फिरावयास सांपडतें व त्यामुळें ह्या मतांचा इतरत्र कसा फैलाव होत आहे तें दिसतें. आपल्याइकडच्या सर्व लोकांत ती सर्व माहिती असणें शक्य नाहीं.

ही हकीकत सांगतांना आर्यसमाज, ब्राह्मसमाज अगर प्रार्थनासमाज अशा व्यक्तिशः संस्थांची ती न सांगतां, प्रचलित असलेल्या धर्माला आपलें पूर्वींचें जें शुद्धतम स्वरूप तें प्राप्त करून देण्याविषयीं जे प्रयत्न चालले आहेत त्यांची हकीकत मी सांगणार आहें. पूर्वींच्या शुद्धतम अशा धर्माच्या स्वरूपास अनेक उपाधींच्यायोगें हल्लीं काळिमा आला आहे. तो धुवून टाकण्याविषयीं ज्यांचा प्रयत्न चालला आहे अशा संस्थांची गेल्या एक वर्षांतील हकीकत पुढें ठेवावी, असा विचार आहे.

कलकत्त्यास जो ब्राह्मसमाज आहे त्याच्या तीन शाखा झाल्या आहेत. आदिसमाज, नवविधान व साधारण ब्राह्मसमाज. त्यांपैकीं आदिसमाजाचे प्रमुख व महर्षिपदाला योग्य असे जे महर्षि देवेंद्रनाथ ठाकूर ह्यांनीं आर्य व ब्राह्मसमाज ह्यांच्यांत जो ऐक्यभाव दिसत नाहीं तो नाहींसा व्हावा, व प्रेमभाव उत्पन्न होऊन शक्य असेल तितकें दोघांनीं एकत्र व्हावें, परस्परांनीं परस्परांचीं पुस्तकें वाचावीं, एकोप्यानें वागावें, अशासाठीं प्रयत्न करण्याविषयीं आपला नातू बलेंद्रनाथ ह्यांस सांगितलें. महर्षि देवेंद्रनाथांस हल्लीं

डोळ्यांनीं कांहीं दिसत नाहीं व कानांनींही कांहीं ऐकूं येत नाहीं. त्यांच्या डोळ्यांतून नेहमीं अश्रूंचा प्रवाह चाललेला असतो. हे आनंदाश्रू असतात. ह्यांना दुःखाचा स्पर्श होण्याचा कांहीं संभवच नाहीं. ईश्वराच्या दयेनें ते सर्व बाजूंनीं चांगल्या स्थितींत आहेत. परंतु विश्वांतील शांत, गंभीर, शुभ, अनंत तेजाचा त्यांच्या चित्प्रभेंत प्रकाश होतो, तेव्हां त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रू वहात असतात. अशी या महर्षींची योग्यता आहे.

आपल्या आजोबांची ही इच्छा मनांत बिंबल्यावर बाबू बलेंद्रनाथ यांनीं प्रथम आर्यसमाजसंबंधाचीं जीं पुस्तकें आहेत त्यांचें चांगल्या रीतीनें अध्ययन केलें. लाहोरास ते दोन वेळ गेले. सहा महिन्यांपूर्वीं एकदा तेथें गेले होते त्या वेळीं त्यांचीं तेथें व्याख्यानें झालीं, त्यांचा तेथील लोकांनीं उत्तम रीतीनें आदरसत्कार केला व त्यांनीं आरंभिलेला उद्योग अत्यंत इष्ट आहे, असें तेथें दिसून आलें. हल्लीं बलेंद्र[1] बाबू लाहोर येथेंच आहेत. पंजाबांतील आर्यसमाजाची सर्व मंडळी एक आहे असें नाहीं. त्यांच्यांतही फाटाफूट झालेली आहे. व हल्लीं दोन मोठे पक्ष झाले आहेत. एक पक्ष मांसाशन न करणारा व दुसरा त्याविषयीं उदासीन असा. ह्या दोन्ही पक्षांतील लोक परस्परांची नेहमीं

---

१ हे बलेंद्र बाबू नंतर थोड्याच दिवसांनीं परलोकवासी झाले, त्या वेळीं पंजाबांतील आर्यसमाजाच्या मंडळीस फारच वाईट वाटलें.

अतिशय निंदा करीत असतात, ती इतकी कीं, त्या बाजूचीं पत्रें वाचणाराला त्या उखाळ्यापाखाळ्यांचा अगदीं वीट येतो. पण, विशेष लक्षांत घेण्याची गोष्ट ही कीं, बलेंद्र बाबू लाहोरास होते तेव्हां परस्परांतील दुजाभाव व वैमनस्य एके बाजूस ठेवून बलेंद्रांच्या व्याख्यानांसंबंधानें दोन्ही पक्षांनीं सारखा उत्साह दाखविला.

इकडे कलकत्त्यास देखील असाच कांहीं प्रकार चालला आहे, असें बलेंद्र बाबूचें ह्मणणें आहे. देवेंद्रनाथांच्या समाजांत अशी राममोहनरायांपासून वहिवाट चालत आली आहे कीं, त्यांचे गायक ठरीव असतात. त्याचप्रमाणें धर्मपुस्तकांतील वचनांचें वाचन करणारेही ठरीवच असतात. ह्यांमध्यें बाहेरच्यांस मिसळूं द्यावयाचें नाही, अशी तेथील आजपर्यंतची वहिवाट होती; परंतु बलेंद्र बाबू जें सांगत आहेत त्यांत सत्यांश किती आहे तें पाहण्यासाठीं विश्वेश्वरानंद व दुसरे एक ब्रह्मचारी गृहस्थ कांहीं दिवसापूर्वीं कलकत्त्याच्या आदिसमाजांत गेले होते. त्या वेळीं आपल्या त्या प्रिय व सन्माननीय स्थानीं ह्या दोन्ही गृहस्थांस बसण्याचा अधिकार आदिसमाजानें दिला.

ब्राह्मसमाज व आर्यसमाज ह्यांची सर्व बाजूंनीं एकवाक्यता होईल तेव्हां होवो. आज तें कांहीं शक्य दिसत नाहीं. परंतु परमेश्वराचें एकत्र भजन करावयाचें, सर्वांनीं एकत्र होऊन अनेक कार्यें करावयाचीं, हें मात्र आज सहज होण्यासारखें आहे. त्यांचा उद्योग मोठ्या आस्थेनें आणि कळकळीनें चालला पाहिजे

एकंदर हिंदु समाजामध्यें ब्राह्म, प्रार्थना, किंवा आर्यसमाजाची मंडळी हजारो किंवा लाखो जरी झाली, तरी ती थोडीच आहे. तेव्हां अशा मंडळींत शाखा आणि उपशाखा असणें योग्य नव्हे. आपल्या या प्रांतींसुद्धां अशा तऱ्हेचा प्रयत्न मागें एकदा झाला होता. पण, त्यांत अडचणी येऊन त्या वेळीं तो प्रयत्न सिद्धीस गेला नाहीं. तेव्हां कलकत्यास अशा रीतीचा प्रयत्न करण्याची ईश्वरी प्रेरणाच महर्षि देवेंद्रनाथांस झाली, असें मी ह्मणतों. तेथें बाबू प्रतापचंद्र, पंडित शिवनाथ शास्त्री वगैरे मंडळी आहे; पण या अशा कामास एकटे देवेंद्रनाथच योग्य आहेत. दुसरे हे दोघे गृहस्थ थोर आहेत, विद्वान् आहेत; पण, त्यांच्या हातून हें काम झालें नसतें. आपल्या ह्या प्रांतीं चिंतामणराव भटांचे मनांत हा विचार नेहमीं फार घोळत असे व त्यांच्या हातून बरेंच कार्यही झालें असतें; पण, त्यांचा ह्या लोकांतून दुर्दैवानें उठाव झाला. पुन्हा पुढेंमागें हा प्रयत्न येथें सुरू होईल. परंतु जोंपर्यंत आमच्यांत आपल्य शुद्धतम धर्ममतांविषयीं अनिष्ठा नसेल व इतरांचा विटाळ सहन करावयाचा नाहीं अशी बुद्धि जोंपर्यंत असेल, तोपर्यंत धर्मांत पाऊल पुढें पडावयाचें नाहीं.

कलकत्याहून आलेल्या माझ्या कांहीं मित्रांनीं सांगितलें कीं, यंदा तेथील तिन्ही समाजांचे उत्सव फार चांगल्या रीतीनें पार पडले. ह्मणजे या समाजानें त्या समाजाचे उत्सवांस जाणें, असा प्रकार सहसा होत नसे, तो यंदा झाला.

आणखी कांहीं कामें तीन्ही समाजांतील प्रमुख प्रमुख मंडळी एकत्र होऊन करण्याकडे तिकडे कल दिसत आहे. गुदस्ता तेथें प्लेगचा उद्भव जेव्हां झाला त्या वेळीं तीन्ही समाज मिळून एक कमिटी नेमण्यांत आली व सगळ्या ब्राह्मसमाजासाठीं ह्मणून काम करावयाचें, अमुक एक विवक्षित समाजासाठीं नाहीं, असें ठरलें; त्याचप्रमाणें मँचेस्टर कालेजमध्यें पाठविण्यासाठीं विद्यार्थ्यांची जी निवडणूक दरसाल होत असते ती करण्याचें देखील अशाच एका कमिटी-कडे सोंपविण्यांत आलें आहे. सारांश, काहीं कांहीं कार्यासाठीं एकत्र होण्याचा कल दिवसेंदिवस तेथें जास्त होत चालला आहे. पंजाबांतील आर्यसमाजानें आणखी एक चांगला उद्योग आरंभिला आहे. हा उद्योग ह्मणजे गुरुकुळाची स्थापना. आपल्याकडे वल्लभाचार्यांचें जे शिष्य ते सर्व ज्याप्रमाणें ब्रह्मचारी असतात व गुरुपदास पावतात, त्याचप्रमाणें पंजाबांत नानक वंशांतल्या लोकांकडे कांहीं विषेस हक्क असतात. परंतु हें गुरुकुळ, शीख लोकांच्या जुन्या रीती-प्रमाणें स्थापावयाचें, असा आर्यसमाजाचा विचार नाहीं. त्या समाजाचा अनुभव असा आहे कीं, कांहीं व्रतस्थ उपदेशक ब्रह्मचारी असल्यावांचून धर्मप्रचाराचें काम चांगल्या रीतीनें होणें शक्य नाहीं. आपल्याइकडे सेंट्झ झेविअरची मंडळी ज्याप्रमाणें सर्व कामांस उपयोगी पडतात त्याचप्रमाणें एकदां गुरुकुळाची स्थापना केली, ह्मणजे निरनिराळीं कामें करावयास

माणसांची वाण पडावयाची नाहीं. ह्मणून ह्या गुरुकुळाच्या स्थापनेचा विचार आर्यसमाजाची एक शाखा तेथें मोठ्या झपाट्यानें करीत आहे. गुरुकुळाच्या स्थापनेच्या विचाराच्या पूर्वी एका पक्षानें थोडे थोडे पैसे जमवून तीन लाख रुपये जमविले. पण, त्यांचा उपयोग न होतां दयानंदशाळा स्थापन करण्याचें काम मागें पडलें होतें, तें काम आतां दुसऱ्या पक्षानें घेतलें आहे. तेथेंही उपदेशक धर्मप्रचारक तयार व्हावयाचे आहेत. आपल्याला ह्या दोन्ही संस्था हव्या आहेत. कारण, त्यांपासून झालें तर हितच होणार आहे.

मद्रासेकडे आपल्यानंतर ही चळवळ सुरू झाली व साधारणपणें दहा ठिकाणीं तेथें समाजांची स्थापना झाली आहे. तेथें स्थापना जरी मागाहून झाली, तरी तेथील मंडळी आपल्या पेक्षां जास्त कळकळीनें व आस्थेनें कामें करीत असतात; म्हणून येथल्यापेक्षां तेथील समाज अधिक जोरावर आहेत, असा माझा अनुभव आहे.

आजच्या दिवशीं ही सर्व हकीकत आपणांस निवेदन करण्यांत माझा उद्देश हा कीं, ही संस्था कमजोर आहे, तींत बळ नाहीं, ती लंगडी आहे, ह्या म्हणण्यांत अर्थ नाहीं, हें दाखवावें. संस्था बलवान् आहे, तिचा दिवसेंदिवस जयच होत आहे. आपल्या ह्या प्रांतीं जर तशी चांगली समाधानकारक स्थिति नसली, तर हा दोष संस्थेचा नाहीं. आपल्यामागें ज्या उपाधी आहेत त्यांमुळें तसें असेल.

आपल्या लोकांमध्यें धर्मविचार निद्रित झाला आहे काय ?

पाळिलों पोषिलों सर्व जन्मवरी ।
वागविलों करीं धरोनियां ॥ १ ॥
आतां काय माझा घडेल अव्हेर ।
मागें बहु दूर वागविलें ॥ २ ॥
नेदी वारा अंगीं लागो आघाताचा ।
घेतला ठायींचा भार माथां ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे बोल करितों आवडी ।
अवीट तेचि गोडी अंतरींची ॥ ४ ॥

परमेश्वरानें आपलें रक्षण केलें, पोषण केलें व लालन केलें, तो संकटाचे वेळीं आपणांस सोडून जाणार नाही व हाताला धरून योग्य मार्गास लावील, असें जें साधु तुकारामबावांनीं म्हटलें आहे, तें अगदीं यथार्थ आहे. तुकारामांनी ज्या काळीं या वचनाचा उच्चार केला त्या काळी तें खरें होतें व आतां त्याची सत्यता कमी झाली आहे असें नाहीं. तुकारामबावांची उक्ति पूर्वीच्या काळीं जशी लागू होती, तशी ती आतांही लागू आहे व तिची सत्यता किमपिही कमी झालेली नाहीं. या हिंदुस्थानच्या पुरातन लोकांवर

---

१ पुण्यास प्रार्थना समाजाच्या एका वार्षिकोत्सवाच्या वेळीं दिलेलें व्याख्यान.

जेव्हां जेव्हां धर्मसंबंधीं संकटें आलीं, ह्मणजे धर्माची अव्यवस्था जेव्हां जेव्हां झाली, तेव्हां तेव्हां जर परमेश्वरानें थोर थोर साधु पुरुषांच्या करवीं ती अव्यवस्था मोडून आपलें रक्षण केलें आहे, तर हल्लींच्या काळीं तो परमेश्वर आपणांस सोडून चालता झाला व आपली त्यास कांहीं काळजी वाटत नाहीं, असें मानणें चुकीचें आहे. कलियुगाचा हा काळ, या वेळीं सर्व अव्यवस्था व अनाचार व्हावयाचाच, अशी दृढ समजूत करून घेऊन केवळ उदासीन होण्याचें कारण नाहीं. सूक्ष्म रीतीनें अवलोकन करणारांना, सर्व देशभर धर्म व आचारासंबंधीं विचारांचा, संकल्पांचा व अल्पस्वल्प रीतीनें त्या संकल्पाच्या आचरणाचा जो अंकुर दृष्टीस पडतो, त्यावरून आमचा धर्मरूप वृक्ष अगदी खुरटून गेला आहे, त्याला वाढ नाहीं व त्यांत कांही शक्ति राहिलेली नाही, अशी निराशा वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं असें दिसून येईल. झाडाची बाहेरचीं साल अगदीं वाळून गेलेली व निर्जीव अशी आपणांस दिसते व हें झाड केवळ वठून गेलेलें असावें व सर्पणाच्या पलीकडे याचा कांहीं उपयोग होणार नाहीं अशी वरवर पाहतांना समजूत होते; परंतु वरच्या सालीचा ढलपा उकलून आंत काय कृति चालली आहे, हें जर आपण पाहिलें, तर आंतील गाभ्यास तेज, रस व जीवन मिळत आहे व वृक्षाची वृद्धिच होत आहे, असें आपणांस कळून येईल व केवळ वर वर पाहाण्यानें होणारी निराशा दूर होऊन मनास धीर वाटेल.

आपणांपैकी पुष्कळांना ही गोष्ट वर्तमानपत्रद्वारें समजलेली असेल कीं, मद्रासेकडे या संबंधाचे विचार सुरू आहेत व कांही क्रियाही घडत आहेत. हल्लींच्या काळास अनुरूप, देशास हितावह, ज्ञानसंग्रहास जरूर असा परद्वीपचा प्रवास करून येणाऱ्यांची अवहेलना न होतां त्यांचा संग्रह समाजांत व्हावा, अशा प्रकारचा विचार निघून शृंगेरी मठाचे स्वामी जे त्या प्रांतांत मुख्य धर्माध्यक्ष आहेत, त्यांची संमतीही या कृत्यास मिळण्याची खटपट झाली व बऱ्याच अंशांनी त्यांची मान्यताही मिळाली आहे. या विचारापेक्षां दुसऱ्या एका विचाराच्या संबंधानें तिकडच्या लोकांनीं पुढें पाऊल टाकिलें आहे. तो विचार असा की, ज्यांच्या मातापितरांना परद्वीपांत जावें लागल्यानें, किंवा अशाच कांहीं दुसऱ्या कारणांनीं परधर्म स्वीकारावा लागला व त्यांच्या संततीस जर पूर्वीच्या आपल्या ह्मणजे हिंदु धर्मांत यावेसें वाटलें, तर त्यांचाही संग्रह आपल्या धर्मांत करून घेण्याची सोय असावी, याविषयींही धर्मगुरूंची संमति मिळविण्याचा यत्न झाला आहे. ज्या ठिकाणचीं मूळचीं धर्मबंधनें आपल्या प्रांतापेक्षां कमी शिथिल झालेलीं आहेत अशा मद्रास प्रांतांत हे विचार सुरू आहेत, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. बंगाल व उत्तर हिंदुस्थान या प्रांतांतूनही असे विचार सुरू आहेत; परंतु त्या सर्व ठिकाणची माहिती येथें सांगूं लागलों, तर विस्तार होईल. आपल्या प्रांतांतही अशा प्रकारचे विचार चालू

नाहींत असें नाहीं. जातिभेदाचे ज्या प्रांतांत अतिशय निर्बंध व जातीच्या पोटजाती व पोटजातींच्या पोटजाती होऊन संकुचित समुदायाची एक जात असे प्रकार जेथें झालेले आहेत, त्या गुजराथ प्रांतांतही थोड्या दिवसांपूर्वी सुधारणा करण्याचा विचार निघाला, इतकेंच नव्हे, तर त्या विचाराप्रमाणें कृतिही होऊं लागली आहे. पोटजातींचेही सूक्ष्म भेद होऊन जातींच्या संख्येंत संकुचितपणा आल्यामुळें शरीरसंबंधाच्या वगैरे कामीं फारच गैरसोय व अडचणी येऊं लागल्या, तेव्हां कांहीं सुधारणा करावी, असें कित्येक गृहस्थांच्या मनांत येऊन त्यांनीं सुधारणा केल्या आहेत व त्या चालू आहेत. या कामांत ज्या गृहस्थांनीं थोडेबहुत प्रयत्न केले आहेत अशा गृहस्थांपैकीं कांहीं मंडळी येथें हजर आहेत, तेव्हां याविषयींची जास्त माहिती करून घेण्याची कोणास इच्छा असल्यास सवड आहे. आपल्याही भागांत या संबंधाचे विचार सुरू आहेत. थोडे दिवसांपूर्वी येथील कित्येक गृहस्थांनीं लग्नाच्या वयाच्या व खर्चाच्या वगैरे संबंधानें निर्बंध असावे असें मनांत आणून जें विनंतिपत्र काढिलें त्यावर पुष्कळांची संमति मिळाली आहे. ही गोष्ट लेखी पुराव्यावरून सिद्ध करून देतां येईल.

तेव्हां या सर्व हकीकतीवरून आपणांस घ्यावयाचें इतकेंच कीं, व्यक्तिमात्राचे ठिकाणीं विचाराचा, संकल्पाचा व संकल्पाप्रमाणें आचरणाचा प्रयत्न सुरू आहे. अगोदर विचार व संकल्प व नंतर त्यांचें रुपांतर कृतींत होणें, हा धर्म आहे.

तेव्हां एकदम संकल्पाप्रमाणें क्रिया दृष्टीस जरी पडली नाहीं, तरी त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. आपण वरील पापुद्रा जरा एकीकडे सारून जर या पुरातन धर्म व आचारवृक्षाचा गाभा पाहिला, तर त्यांत तेज आहे, रस आहे, जीवन आहे व तो वठून गेला आहे, असा जो भास होतो तो चुकीचा आहे, असें आपणांस दिसेल. हालचाल चालू आहे, राष्ट्रांतील प्रत्येक भागांत विचार होत आहे, व्यक्तिशः कांहीं तरी संकल्पाच्या रूपानें प्रयत्न चालू आहे, असें आपणांस कळून येईल. राजकीय गोष्टीच्याच विचाराकडे या देशांतील लोकांचा सर्वस्वी कल आहे व धर्म आणि आचार यांविषयीं कांहीं विचार चालू नाहीं, असें जें कित्येकांच्या म्हणण्यांत येतें, तेंही सर्वांशीं बरोबर नाहीं, असें सूक्ष्म विचारांतीं दिसेल. बाह्य देखाव्यांत राजकीय उन्नतीची चळचळ विशेष स्पष्टपणानें दिसते, एवढ्यारून केवळ राजकीय उन्नतीकरितांच पुष्कळ लोकांची आस्था आहे व धर्म आणि आचारसंबंधी विचार कोणी करीत नाहीं; असें कदाचित् कोणास वाटेल; परंतु वस्तुतः प्रकार तसा नाहीं. धर्म आणि आचार यांत सुधारणा झाली पाहिजे, केवळ अनाचार होऊन न राहतां व्यवस्थित मार्गानें कांहीं तरी गोष्टी घडल्या पाहिजेत, असें मानणारे व यासंबंधीं विचार करणारे बरेच लोक सापडतील.

आतां, हा जो विचार चाललेला आहे ह्मणून सांगितलें तो विचार केवळ तारायंत्राच्या जलदीनें चाललेला आहे, असें

कित्येकांस वाटतें व कित्येकांस तो अति थंडाईनें व मंदपणानें चालला आहे असें वाटतें. एक दुसऱ्यांला उतावळे व दुसरे पहिल्यांला थंडे असें म्हणून एकमेकांना एकमेक दूषणें देत असतात. केवळ आवेशानें व अधीरपणानें कोणत्याही गोष्टीकडे अवलोकन केल्यानें जे दोष घडतात तेच दोष या दोन्ही बाजूंचा विचार करणारांत आहेत. एकाला वाटतें कीं, हे विचार करणारे विमानांत बसून कोठें आकाशांत भरारी मारतात कोण जाणे. दुसऱ्याला वाटतें कीं, विचार करणारे इतके मंद व शिथिल आहेत कीं कांहींच सुधारणा झाली नाहीं म्हटलें तरी चालेल. या दुसऱ्या पक्षाच्या म्हणण्याप्रमाणें शिथिलता किती आहे हें लक्षांत येण्याकरितां, मी एक लहानपणीं ऐकिलेली गोष्ट सांगतों. कोल्हापुरास एका महादेवापुढें नंदी आहे, तो ॐकारापासून कोल्हापुरास आला, अशी आख्यायिका आहे. तो कोणच्या प्रमाणानें आला याचें गणित असें आहे कीं, तो एका वर्षांत गहूंभर पुढें आला व सातूभर मागें गेला; म्हणजे गहूं आणि सातू यांमधील जें अंतर तितका प्रवास घडला. व तशाच दिरंगाइनें धर्म व आचारविषयक गोष्टींचा विचार चालू आहे, असें म्हणणारे कांहीं आहेत. एवढा मोठा देश जलद जा म्हटल्यानें तो जलद चालत नाहीं, किंवा जागच्याजागीं राहा म्हटल्यानें कांहीं एकाच जागीं धरणें धरून बसत नाहीं. समुद्राला भरती येत असतांना पहिली लाट जी जमिनीकडे

येते, ती परत गेली म्हणजे पूर्वीच्या ठिकाणापेक्षांही मागें जाते व येवढ्यावरूनच आपण जर कल्पना केली व तिसरी लाट येईपर्यंत वाट पाहिली नाहीं, तर समुद्रास ओहोटी लागली आहे, असें आपणांस वाटेल. तेव्हां अधीरपणानें विचार करणारांस जी थंडपणाची स्थिति वाटते तशी स्थिति वस्तुतः नाही व केवळ विमानांतून उडून जाण्याइतकी जलदी चालली आहे असें जें वाटतें, तितकी जलदीही नाहीं. एवढा मोठा समाज जितक्या रीतीनें हालावयाचा तितक्या रीतीनें जरी हालला नाहीं, तरी तो हालत आहे. एकंदरीनें जर पाहिलें, तर त्याचें पाऊल पुढें पडत आहे, हें अगदी उघड आहे.

आतां थंडे व उतावळे येवढेच मतांतराचे भेद आहेत असें नाही, तर आणखीही भेद आहेत, ते भेद कोणते तें सांगण्याचा मी प्रयत्न कारितों. ते भेद सांगतांना अमुकच पक्ष चांगला व अमुकच वाईट असें आपल्यासारख्या श्रेष्ठ मंडळीपुढें सिद्धांतपूर्वक सांगण्याचा माझा अधिकार नाही, किंवा कोणत्याही पक्षाची निंदा किंवा विटंबना करण्याचा माझा स्वभाव नाहीं. व प्रार्थनासमाजाचें ठिकाणही तसें नाहीं. आमच्या प्रार्थनासमाजपंथाचा विशेष गुण हाच आहे की, सर्व धर्मगुरू, सर्व धर्मपुस्तकें आम्हांस पूज्य आहेत व सर्वांत जें चागलें असेल तें ग्राह्य करण्यास आमची हरकत नाहीं. बायबल व त्याच्यावर तुकारामाचा गाथा हीं पुस्तकें मेजावर ठेविलेलीं असतांना एके दिवशीं एक मिशनरी गृहस्थ माझे घरीं भेटण्यास आले. त्यांनीं विचारिलें कीं, हीं पुस्तकें कोणचीं,

तेव्हां मी त्यांस नांवें सांगितलीं. ते ह्मणाले कीं, "तुकारामाचा गाथा वर कां व बायबल खालीं कां ?" तेव्हां मी ह्मणालों कीं, तुह्मीच त्याचें कारण सांगा. ते ह्मणाले "गाथा लौकर हातास यावा ह्मणून वर ठेविला आहे." मी ह्मणालों की, त्या गाथ्याला आधार असावा म्हणून खालीं बायबल आधारास दिलें आहे, तेव्हां गाथा वर जरी असला तरी त्याला आधार देणारें बायबल आहे. मला त्या गृहस्थाशीं उगीच वितंडवाद करावयाचा नव्हता, तेव्हां वरील उत्तर देऊन मी वेळ मारून नेली. ही गोष्ट येथें सांगण्याचें कारण इतकेंच की, कोणचा धर्म किंवा धर्मगुरु नीच किंवा हलका असें मुळीच न मानतां, सर्वांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांस मान द्यावयाचा व ग्रहणीय जो भाग असेल त्याचा स्वीकार करावयाचा, असा प्रार्थनासमाजपंथाचा अभिप्राय आहे. असो. थंडे व उतावळे या दोन भेदांशिवाय आणखी जे भेद आहेत त्यांविषयी आतां दिग्दर्शन कारितों.

कोणाला असें वाटतें की, जुन्या धर्मगुरूंना शरण जाऊन त्यांच्याकडून नवीन सुधारणा अमलांत आणाव्या. दुसऱ्या पक्षास असें वाटतें, की जुन्या धर्मगुरूंचीं उत्पन्नें व इतमाम ज्या बहुजनसमाजाच्या खुषीवर अवलंबून आहेत त्यांचे हातून त्या समाजास नाखुष होण्यासारिखें वर्तन कदापिही होणार नाहीं व त्यांचे हातून नवीन सुधारणा होण्याची आशा नाहीं. धर्मरूप वृक्षाच्या वरची ही जी जुनी साल झालेली आहे ती तशीच राहूं द्यावी व आंतील गाभ्यांत जोम वाढत

चालला म्हणजे भोंवतालचें कवच हें कांहीं दिवसांनीं आपो-
आप गळून पडेल, त्याच्या भानगडीस आज लागूं नये. या
दोन्ही पक्षांच्या म्हणण्यांत अंशतः ग्राह्यांश आहे व दोन्ही
अगदीं त्याज्य आहेत असें कांहीं नाहीं. कित्येक सुधारणा
धर्मगुरूंना वश करून घेतां येण्यासारख्या जरी आहेत,
तथापि कांहीं सुधारणा अशा आहेत कीं, त्या अमलांत आण-
ण्यास धर्मगुरूंचें साह्य उपयोगी होईल, असा संभव नाही.
जुन्या धर्मगुरूंनीं समजुतीवर येऊन नवीन काळास अनुसरून
अशा सुधारणा केल्याचीं उदाहरणें मुळींच नाहींत, असें जरी
नाहीं, तरी तीं फार थोडीं आहेत. वल्लभ, रामानुज, वैष्णव
वगैरे नाना पंथ जे निघाले त्यांचे प्रवर्तक निरनिराळे झाले व
पूर्वींच्या धर्मगुरूंनीं नवे पंथ काढले, असें कांहीं झालें नाही.

धर्मगुरूंचें साह्य घ्यावें याविषयीं जसा मतभेद आहे, त्याच
प्रमाणें धर्मपुस्तकांचाही आधार घेण्याविषयीं मतभेद आहे. कित्ये-
कांचे म्हणणें असें आहे कीं, तुम्हांला जे नवीन आचार स्थापावे
असे वाटत असतील त्यांस जुन्या पुस्तकांचा आधार घ्या, जुन्या
पुस्तकांचे अर्थ तुम्ही निराळे लावा, पाहिजे तर एखाद्या जागीं
आहे असें असेल तेथें **नाहीं** असा अर्थ घ्या ! परंतु जुन्या धर्म-
पुस्तकाची परंपरा सोडूं नका ! उलट पक्षाचें असें म्हणणें आहे
कीं, जुन्या धर्मपुस्तकांचे हवे तसे वेडेवांकडे अर्थ काढावयाचे व
वेदांतूनही आगगाड्या आणि तारायंत्रें असल्याचे पुरावे घ्याव-
याचे, म्हणजे ती गोष्ट हास्यास्पद होते व सत्याचा अपलाप

केल्यासारखें घडतें. तर त्या भानगडीत न पडतां, जुन्यांत जेवढा ग्राह्य भाग असेल तेवढा घ्यावा व नसेल तर तो नाहीं असें ह्मणून, हल्लीच्या काळास अनुरूप असणारे नवीन आचार चालू करावे. या दोन्ही पक्षांच्या ह्मणण्यांत त्या त्या बाजूंचीं कारणें आहेत. जुन्या धर्मगुरूंची जरी परंपरा सुटली, तरी जुन्या धर्मपुस्तकांची परंपरा न सोडतां त्या पुस्तकांचेच अर्थ करून, किंवा त्यांवर टीका करून, आपल्या पंथास अनुकूल करून घेतले अशीं उदाहरणें आहेत. रामानुज, वल्लभानुयायी, वैष्णव वगैरे जे पंथ आहेत त्यांचा इतिहास अशाच प्रकारचा आहे. आतां उलट पक्षाचें जें ह्मणणें आहे, त्यासही सबळ कारणें आहेत. प्रथम जुन्या ग्रंथांतून हवे तसे अर्थ काढावयाचे, ह्मणजे यांत सत्याचा अपलाप होतो व शिवाय थट्टेसही ती गोष्ट कारण होते. दयानंदजी येथें आले होते त्या वेळी वेदांतून त्यांनीं तारायंत्रें काढिली, ही गोष्ट थट्टेस कारण झाली, हें आपणांस माहीत आहेच. शिवाय आमचे जुने ग्रंथ ह्मणजे कांहीं लहानसहान प्रकरण नव्हे. मुसलमानांचें कुराण, ख्रिस्त्यांचें बायबल येवढींच काय तीं त्यांचीं प्रमाणपुस्तकें. त्या पुस्तकांचे आपल्या पंथास अनुकूल अर्थ करून घेऊन मुसलमानांतही निरनिराळे भेद झालेले आहेत. परंतु आमचे धर्मग्रंथ ह्मणजे अगदीं पुरातन काळच्या वेदांपासून तों पुराणापर्यंत, येवढेंच नव्हे, तर कालच्या सत्यनारायणाच्या पोथीपर्यंत आमचे सर्वच धर्मग्रंथ ! तेव्हां इतक्या सगळ्या धर्मग्रंथांची

व्यवस्था लावण्याचें काम कठिण आहे, हेंही खरें आहे. आमच्या लोकांना परंपरेची आस्था आहे, परंपरा सोडून एकदम वळण्यास ते धजत नाहींत; पंधरा दिवसांनीं एकादशी करावयाची, असा एकदा नियम घालून दिला, कीं सर्व देशावर, सर्व ठिकाणीं, एका काळीं लोक उपोषण करितांना आढळतात. तेव्हां परंपरेची सांगड होतां होईल तोंपर्यंत ठेवावी, असें ह्मणणारांच्या बाजूसही सबळ कारणें नाहींत, असें कांहीं ह्मणतां येणार नाहीं.

हे दोन जसे भेदाचे प्रकार सांगितले तसा तिसरा भेदाचा प्रकार असा आहे कीं, कांहीं लोक असें ह्मणतात कीं, तुह्मी कांहीं उगीच गडबड व बडबड करूं नका; आगगाड्या व तारायंत्रें झाली आहेत, ती तुमचा जातिभेद मोडतील, अनेक वेड्या कल्पना नाहींशा करतील, सर्व कांहीं होईल; तुह्मी दहा वीस वर्षें डोळे मिटून स्वस्थ बसा कसे ! कित्येक कामें अशीं आहेत की, तीं स्वस्थ बसून पाहण्यासारखीं आहेत. परंतु येवढा मोठा समाज केवळ डोळे मिटून स्वस्थ बसल्यानें आपोआप हालचाल करील व योग्य मार्गानें जाईल, असें ह्मणणें हाही दोष होईल. आगगाड्या तारायंत्रें आहेत तीं सर्व करतील, असें ह्मणणाऱ्या वर्गास काय नांव द्यावयाचें याचा विचार मी आज सकाळी करीत होतों, परंतु मला कांही चांगलेंसें नांव सुचलें नाहीं, ह्मणून तूर्त **आगगाड्या-तारायंत्रवाली मंडळी** असें आपण त्यांना सोईकारितां नाव देऊं. आगगाड्या व तारायंत्रें आहेत खरीं, पण ती कोणाचीं? तुह्मां-

आह्मांला आगगाडी चालवितां येत नाहीं, तार लावतां येत नाहीं, त्या तुह्मींआह्मी आगगाडी तारायंत्राची गोष्ट घेऊन केवळ डोळे मिटून बसावें व आगगाडी आह्मांस नेईल तिकडे जाऊं, तारायंत्र सांगेल तें ऐकूं, असेंच केवळ ह्मणून धर्म व आचारविषयक विचारांत कसें चालेल? आपणांस ज्या मार्गाकडे जावयाचें आहे त्या मार्गासच सुरक्षितपणें व कांही अव्यवस्था न होतां आपण जाऊं, असें कांहीं ह्मणतां येणार नाहीं. तेव्हां आगगाड्या—तारायंत्रावाल्या मंडळीच्या ह्मणण्यांत जरी सत्याचा थोडासा अंश असला, तरी त्यागाचा भाग बराच आहे.

या तीन प्रकारांशिवाय आणखी एक चौथा मतभेदाचा प्रकार आहे तो असा की, कित्येक लोक असें ह्मणतात की, जे आचार आणि पंथ नवीन असावे किंवा सुधारणा व्हावी असें वाटेल, ते तुह्मी पाहिजे तर करा. व्यक्तिशः ज्याचा त्यानें आपापल्या ठिकाणी विचार करून पाहिजे ते आचार ठेवावे; परंतु सभा भरवून आणि व्याख्यानें देऊन आणि वर्तमानपत्रांतून निबंध लिहून तुह्मी उगीच लोकांना कां त्रास देतां? या पक्षाचें ह्मणणें आपणांस कदाचित् सकृद्दर्शनी चुकीचें वाटेल; परंतु त्यांत घेण्यासारखा भाग बराच आहे. समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीला योग्य वाटेल तसें त्याच्या हातून घडूं लागलें, तर पर्यायानें सर्व समाज सुधारला, असेंच ह्मणतां येईल. परंतु या पक्षाच्या ह्मणण्यांत कांहीं त्याज्य भागही आहे; तो असा कीं, ज्याचें त्यानेंच आपल्या ठिकाणी आचरण करूं ह्मटलें व दुसऱ्याच्या

साह्याची पर्वा केली नाहीं, तर कित्येक कामी त्यांचें चालणार नाही. लग्नाचेंच उदाहरण जर आपण लक्षांत आणिलें तर निदान दोन कुटुंबांची तरी एकमेकांस गरज असते व ज्याचा त्यानें आपला हेका धरला, तर चालणार नाही, हें उघड आहे. तेव्हां व्यक्तिशः आचरण करावें, या ह्मणण्यांत जरी ग्राह्य भाग बराच आहे, तरी आपल्याबरोबर दुसऱ्यांनीही सुधारणेच्या मार्गास लागलें पाहिजे, हीही गोष्ट जरूरीची आहे व तत्प्रीत्यर्थ प्रयत्न केले पाहिजेत.

हे चार मतभेदाचे प्रकार सांगितले. यांशिवाय एक पांचवा प्रकार आहे. कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे की, तुह्मी या बुद्धिवादाच्या गोष्टी लोकांस सागून काय उपयोग? कांही नियम करा, कायदा करा, ह्मणजे लोक त्याप्रमाणें आपोआप वागूं लागतील. तुह्मी कंठशोष केलात आणि दुसऱ्यांचा करविलात ह्मणून कांही उपयोग होणार नाही. या ह्मणण्यांत सत्याचा अंश आहे. उपदेशानेंच कित्येक गोष्टी होत नसतात. सती जाण्याची चाल जर कायद्यानें बंद झाली नसती, तर तो प्रकार अजूनही कांही अंशानें तरी चालला असता; त्याचप्रमाणें देवी काढणें वगैरेविषयी जे कायदे आहेत, त्यांचाही असाच प्रकार आहे. म्युनिसिपालिटीचा डाक्टर घरोघर गेला आणि देवी काढणें चांगलें असा त्यानें उपदेश केला, तरी पोरें लपवून ठेवून देवी न काढूं दिल्याची उदाहरणें सांपडतील. बाप म्हणेल पोर आजारी आहे, भाऊ ह्मणेल लहान आहे, मावशी ह्मणेल

आपल्या आजोळीं गेलें आहे, कोणी ह्मणेल, देवी आमच्या घरांत मानवत नाहींत, अशा अनेक सबबी निघतील; परंतु कायदा झाला व शासन असलें, ह्मणजे मग शितळादेवी रागावत नाही, कोणचाही देव रुसून बसत नाही, कांहीं नाहीं, मुकाट्यानें मुलें डाक्टरापुढें हजर होतात! असा जरी प्रकार आहे, तरी सर्वच कामांत केवळ कायद्याचें दडपण असावें, असेंही कोणी ह्मणणार नाही. आमच्या कित्येक आचारांच्या सुधारणे संबंधानें कायद्याचा आधार घेतला, तर चालेल असें वाटून कांही दिवसांपूर्वी जो उद्योग चालला होता त्यास लोकमताची अनुकूलता असावी तशी दिसली नाही, ह्मणून येथील कांही मंडळीनें स्वखुशीनें आपणास वाटेल तें बंधन ज्याचें त्यानें करून घ्यावें, असा उद्योग चालविला आहे व तो चांगला आहे. ‘ कां हो! तुह्मी कायदा पाहिजे ह्मणत होतां आणि आतां स्वेच्छेनें होणारी तजवीजही बरी ह्मणतां तेव्हां तुमच्या वागण्यांत विरोध दिसतो ’ असें जर कोणी ह्मणतील, तर त्यांस माझें असें सांगणें आहे की, ज्या तजविजीनें एकादें कार्य घडेल, असें पूर्वी वाटत होतें, ती तजवीज जर आज होण्यासारखी नसली, तर इतर जे सुधारणेचे मार्ग आहेत त्यांचें अवलंबन करण्यांत कांही विरोध नाहीं. असो. तेव्हां उतावळे व थंडे येवढेच मतभेदाचे प्रकार आहेत असें नाही, तर आणखीही अनेक मतभेदाचे प्रकार आहेत. धर्म व आचारांच्या सुधारणेचा विचार जरी सर्वत्र देशभर सुरू आहे, तरी आतां सांगितलेल्या अनेक प्रकारच्या मतभेदांनी सुधार-

णेचा मार्ग जितका सुलभ व्हावयाचा तितका तो होत नाहीं. मनुष्यामनुष्यांत मतभेद हा जरी असावयाचाच, तरी निरनिराळ्या मतांच्या लोकांनीं आवेशास चढून आपलेंच मत तेवढें योग्य असें ह्मणून, दुसऱ्याच्या मताची अवहेलना व विटंबना न करितां, जर युक्तिवाद केला, तर कुत्सितपणा आणि मत्सर वाढणार नाहींत. ज्यानें त्यानें आपापल्या ठिकाणी निरनिराळ्या मतभेदांचा शांतपणें विचार करून, जो मार्ग ज्या कामीं अनुसरणें इष्ट वाटेल तेवढा मार्ग अनुसरावा, ह्मणजे एक जुटीनें कार्यभाग होण्याचा संभव आहे. तेव्हां धर्मविचाररूपी वृक्ष अगदी कुचकामाचा झाला आहे व त्यांत कांही जोम राहिला नाही, कलियुगांत परमेश्वर आपणांस सोडून गेला आहे व जिकडे तिकडे अनवस्था, अनाचार पसरण्याचा हा काळच आहे, अशी आपली समजूत करून न घेता तुकारामबावांनीं ह्मटल्याप्रमाणें, परमेश्वर संकटाचे वेळी आपलें रक्षण, पोषण आणि पालन करण्यास सिद्ध आहे, हें मनांत वागवून, आपण सर्वांनीं आपलें आचरण ठेवावें. आपला देश फार पुरातन व आपला धर्मही अनादिकालाचा आहे. कोणचा देश सातशें वर्षें कोणचा हजार वर्षें, अशी जशी गणती सांगतां येईल; तशी गोष्ट कांहीं आपल्या या पुरातन देशाची नाहीं. तेव्हां इतका टिकलेला व पाय धरून राहिलेला धर्मवृक्ष अगदीं वठून जाईल असें कांहीं नाहीं. परमेश्वर धर्मरक्षणाचे कामीं आपणास हाती घेऊन वागवील, असा भरंवसा ठेवावा, इतकें सांगून आपला बराच वेळ मीं घेतला याबद्दल माफी मागून खालीं बसतों.

लूथरचा काळ व सध्याचा काळ यांची तुलना.

देशांत सुधारणेचें बी रुजविण्याची जी खटपट चालली आहे ती व्हावी तशी फलद्रूप होत नाही, असें कांही गोष्टीवरून कधी कधीं आपल्या मनांत येऊं लागतें. तेव्हां ही जी आपल्या मनाची कधी कधी निराशेकडे प्रवृत्ति होते, तिच्या यथायोग्यतेविषयी दोन शब्द बोलण्याचें आज माझ्या मनांत आहे. व तें करण्यास अन्य ठिकाणी अन्य काळी सुधारणे संबंधानें जे प्रयत्न झाले ते व आपले प्रयत्न, त्यांची व आपली स्थिति वगैरे गोष्टीची जर आपण तुलना केली, तर आपल्या प्रयत्नांच्या व सिद्धीच्या बरेवाईटपणाबद्दल आपणांस कांहीशी अटकळ करिता येईल. असा अन्य ठिकाणचा प्रसंग ह्मटला ह्मणजे 'रेफर्मेशन' या नांवानें प्रसिद्ध अशी जी युरोप खंडांत धर्मक्रांति झाली, ती होय. ह्या धर्मक्रांतीच्या आरंभास आज चारपांचशें वर्षे होऊन गेली आहेत व आपल्या इकडील सुधारणेच्या प्रयत्नास सुमारें पन्नाससाठ वर्षे झाली आहेत. तेव्हां चारपांचशें वर्षांपूर्वींची पश्चिम युरोपाची स्थिति व आपली सध्याची स्थिति यांची आपणांस तुलना करून पाहिली पाहिजे.

या काळचा पश्चिम युरोपाचा इतिहास पाहिला असतां त्यांत आपणास असा एक विशेष भेद दिसून येतो की,

इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, इटली वगैरे देश जरी राष्ट्रत्वानें, राज्यव्यवस्थेनें व भाषेनें त्या वेळी परस्परांपासून भिन्न होते, तथापि धर्मदृष्टीनें पाहातां त्या सर्वांत ऐक्य होतें. ते सर्व एका धर्माध्यक्षाच्या अमलाखाली असून त्याची आज्ञा त्यांस शिरसावंद्य असे. आपल्या इकडे पाहातांही साठसत्तर वर्षांमागें असाच प्रकार होता. हिंदुस्थानचा विस्तार पश्चिम युरोपापेक्षां कमी नसून, भाषा, राष्ट्रत्व वगैरेंनी प्रांताप्रांतांत जरी भेद असला, तथापि हिमालयाच्या पायथ्यापासून तों कन्याकुमारीच्या टोंकापर्यंत बहुतेक सर्व लोकसमूहास एकच धर्मबंधन होतें व आहे. आह्मांत राष्ट्रैक्य नाहीं ह्मणून नेहमी प्रतिपादन करणारे लोकही आह्मांतील धर्मैक्य कबूल करतात. तात्पर्य, या धर्मैक्या संबंधानें चारपांचशें वर्षांपूर्वीचा पश्चिम युरोप व सध्याचा आपला देश यांत बरेंच साम्य आहे, असें दिसून येईल. परंतु या साम्यांतही एक भेद आहे. धर्मसंबंधानें साऱ्या पश्चिम युरोपावर जसें एकट्या पोपाचें, ह्मणजे धर्मगुरूचें साम्राज्य होतें; तसें आपल्या इकडे धर्मसंबंधानें साऱ्या देशावर ज्याचें एकाधिपत्य आहे असा अधिकारी नाहीं. तेव्हां धर्मैक्याच्या दृष्टीनें जरी त्यावेळचा पश्चिम युरोप व आताचें हिंदुस्थान यांत साम्य आहे, तथापि त्या त्या धर्माच्या एकछत्रत्वा संबंधानें उभयतांत वैषम्य आहे, असें दिसून येईल. प्राचीन ग्रंथ व त्यांतील मतें यांचें जसें त्या वेळीं सर्वांवर प्राबल्य होतें, त्याप्रमाणेंच

येथेंही आहे. ठरींव मतांच्या विरुद्ध जाणारांची जशी त्या वेळीं पांखाड्यांत गणना होत असे तशी आजही होते. धर्मसंरक्षणाचें काम ज्यांच्या हातीं होतें त्या वर्गामध्यें जसे बिशप, मंक, कूर्जी वगैरे होते, तसे इकडेही धर्माधिकारी, भिक्षुक, बैरागी, गोसावी वगैरे आहेत. त्या वेळीं लोक जसे अज्ञानी, धर्मभोळे व चेटकें, फलज्योतिष, दैविक चमत्कार वगैरेवर विश्वास ठेवणारे होते, तसे इकडेही आहेत. या अज्ञानी लोकसमुदायावर जसें त्यावेळच्या धार्मिक वर्गाचें पूर्ण वजन असे, तसें सध्या येथेंही आहे. ‘ तुमच्या पापांची क्षमा झाली आहे ’ अशा अर्थाचे धर्माधिकाऱ्यांच्या सही शिक्यांचे बिल्ले आपणांस मिळाले, ह्मणजे आपण पापविमुक्त होऊं, असा लोकांचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळें, धर्माधिकाऱ्यांनीं पैशाची जरूर लागली असतां ‘ इन्डलजन्सेस ’ ह्मणून पापविमोचनपत्रें काढून धर्मभोळ्या लोकांपासून कसे पैसे उकळले, हें इतिहासवाचकांस माहीत असेलच. उत्तरोत्तर या धार्मिक वर्गाची निरपेक्ष बुद्धि लयास जाऊन त्यांची लोभबुद्धि जागृत झाली. व कालेंकरून ते इतके संपन्न झाले की, त्यांच्या संपत्तीचा लोकांस मत्सर वाटूं लागला. जमिनीपैकीं सुमारें एक तृतीयांश भाग या धार्मिक वर्गाच्या हातीं होता, इतकें सांगितलें ह्मणजे त्यांच्या स्थितीची सहज कल्पना करितां येईल. आपल्या स्वतःच्या इलाख्यांत या बाबतींत जरी विशेष साम्य दिसण्यांस मार्ग नाहीं, तथापि बंगाल व

उत्तर हिंदुस्थान यांमध्यें असाच प्रकार आहे. अनायासें घर-बसल्या सहज प्राप्त होणाऱ्या संपत्तीच्या मागून अर्थात स्वकर्तव्यपराङ्मुखता व अनाचार यांस सुरुवात झाली. तिकडील मंक जसे ब्रह्मचर्यव्रतापासून भ्रष्ट झाले, तसे इकडेही नांवाचे गोसावी असून घरेंदारें करून सुखांत नांदणारे लोक आहेतच. त्या वेळी तेथें जशी मूर्ति व साधू यांची पूजा जारीनें सुरू होती, तशी आजही येथें आहे. उपवास, व्रतें, यात्रा वगैरेकडे जशी त्यावेळच्या तिकडील लोकांची प्रवृत्ति होती, तशी इकडेही प्रस्तुत आहे. तात्पर्य, चारपांचशें वर्षांपूर्वींची पश्चिम युरोपाची स्थिति व आजकालची हिंदुस्थानची स्थिति यांत बरेंच साम्य आहे, असें कोणासही वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

अशा प्रकारें युरोपखंडाची स्थिति असतां मुसलमान लोकांनीं कान्स्टंटिनोपल् जिंकलें. हे मुसलमान लोक ग्रीक विद्येचे द्वेष्टे असल्यामुळें अर्थातच तेथलि ग्रीक विद्वानास आपापल्या पुस्तकांसुद्धां पूर्वेकडून पश्चिमेकडे प्रयाण करावें लागलें. या नवीन विद्येचा लोकांमध्यें जसजसा प्रसार होऊं लागला, तसतसा त्यांच्या विचारांत फरक पडूं लागला. या पूर्वीं आरिस्टाटल् हाच काय तो 'एकमेवाद्वितीय' उपदेष्टा मानला जात होता; परंतु हळूहळू साक्रेटीस, प्लेटो वगैरे मंडळी त्याच्या साम्राज्यास वांटेकरी झाली. या सुमारास त्या त्या ठिकाणच्या देषभाषा बऱ्याच उर्जित दशेस आल्या असल्यामुळें या ग्रीक विद्येचा विशेष जोरानें फैलाव होत जाऊन नवीन

विचारांस अंकुर फुटले व लूथरसारखे लोक त्या विचारांच्या समर्थनार्थ धैर्यानें पुढें आले. प्राच्य विद्येचा अशा प्रकारें पाश्चिम युरोपांत प्रवेश होऊन तिच्या योगानें तेथें जशी विचार-क्रांति झाली त्याप्रमाणेंच पाश्चात्य विद्येचा हिंदुस्थानच्या सुदै-वानें येथें प्रवेश होऊन, तिचाही आमच्या ठरीव मतांवर परिणाम होण्यास सुरुवात झाली.

असो; येवढा वेळपर्यंत धर्मक्रांतीच्या पूर्वींची युरोपखंडाची स्थिति व सध्याची आपली स्थिति यांचें दिग्दर्शन केलें, त्या-वरून दोन्ही स्थितींत पुष्कळ साम्य आहे, असें दिसून येतें व असें असूनही युरोपाप्रमाणें येथें सुधारणेचें बीं वाढीस कां लागत नाही, असा प्रश्न मनांत येणें साहजिक आहे. व त्याचें समाधान न झाल्यास निराशा उत्पन्न व्हावी यांतही नवल नाहीं. परंतु या दोन स्थितींतील साम्याचा जसा आपणांकडून विचार होतो, तसा वैषम्याचाही विचार झाल्यास, या निराशेस जागा राहील, असें वाटत नाहीं. दोन्ही देशांत धर्मैक्या संबंधानें जरी साम्य आहे, तथापि दोहोंतील एक विशेष पूर्वीं दाखवि-लाच आहे. धर्मसंबंधानें सर्व आधिकार रोममध्यें एकवटले-ला असल्यामुळें त्यावर निशाण धरलें, म्हणजे इतर ठिकाणीं त्या संबंधानें फारसे परिश्रम करण्याची आवश्यकता नसे. तसा प्रकार इकडे मुळींच नाहीं. विद्यासागरासारख्यांनीं बंगाल्या-कडे सुधारणे संबंधानें जे प्रयत्न केले, त्यांचा आम्हांवर मुळींच परिणाम होत नाहीं. फार तर काय, परंतु असे गृहस्थ बंगा-

ल्याकडे होते हेंही आमच्याकडे सर्वांस माहीत नाहीं. तात्पर्य, सुधारणेचें निशाण अमुक ठिकाणी रोंवलें, म्हणजे बाकीचीं ठिकाणें अनायासेंच हस्तगत होण्याची जशी युरोपांत सवड होती, तशी इकडे नाहीं. दुसरा एक महत्वाचा विशेष म्हटला म्हणजे युरोपांत झालेली चळवळ वास्तविक रीतीनें धर्मविषयक नसून, राज्याविषयक होती. पोपचा सर्व राष्ट्रांवर जो अनियंत्रित आधिकार होता, तो सर्वांसच दुःसह झाला होता, यास्तव सुधारकांनी सुरू केलेलें काम त्यांच्या हातून आपल्या हातीं घेण्यास तेथें जसे राजे व सरदार पुढें आले, तसें होण्यास येथें मार्ग नाहीं. व एकापक्षीं तसें नाही, हेंच इष्ट होय. लूथरला रोमच्या न्यायासनापुढें जबाब देण्यास बोलावलें असतां डयूक ऑफ् साक्सनीचें त्याला जें पाठबळ मिळालें व जर्मनीचा बादशाहा पांचवा चार्ल्स्, इंग्लंडचा राजा आठवा हेन्‍री, यांजकडून सुधारणेच्या प्रसारार्थ जी मदत झाली, तिचें महत्व या दोन स्थितींची तुलना करतांना विसरतां कामा नये. युरोपांत जी सुधारणा झाली, ती केवळ सुधारकांच्या प्रयत्नानें लोकमतांत फरक होऊन आस्तित्वांत आली असें नाहीं. बौद्ध धर्माचा हिंदुस्थानांत प्रसार झाला, तोही केवळ लोकांच्या परिश्रमाचें फळ नसून, राजाश्रयाचा परिणाम होय. या सर्व विचारांवरून लूथरसारख्या युरोपिअन सुधारकांची व आपल्या देशांतील सुधारकांची मी बरोबरी करतों, असें कोणीं समजूं नये. त्यांचे दीर्घ प्रयत्न, त्यांनीं सोसलेली गांजणूक यांची

आमच्यांतील सुधारकांच्या प्रयत्नांशीं व स्वहितत्यागाशीं कधींच तुलना करतां येणार नाहीं, हें मला कबूल आहे. पण, आमचे प्रयत्न तितक्या कसोशीनें न होण्यास कारणेंही नाहींत असें नाहीं. तसेंच तेथें जो विद्येचा प्रसार झाला होता त्या मानानें आपण अजून किती तरी मागें आहों; त्यांच्यावर झालेले पूर्वपरंपरासंस्कार फार तर हजारएक वर्षांचे होते; आह्मी ज्या पूर्वपरंपरेचे गुलाम बनून गेलों आहों ती निदान पांच हजार वर्षांहून कमी नाही, ह्याही गोष्टी विसरतां कामा नये. युरोपांतील सुधारणेस राजाश्रय होता ह्मणून सांगितलें, येवढ्यावरून दुसऱ्या गोष्टीचें तेथें अस्तित्व नव्हतें असेंही नाही. तेथील लोकांच्या मनाची स्थिति सुधारणाभिमुख झाली नसती, तर सुधारकांचे प्रयत्न व राजाश्रय यांचा फारसा उपयोग झाला नसता, हें उघड आहे. शिवाय विद्याप्रसाराच्या योगानें लोकांची मनें सुधारणेस अनुकूल झालीं असून, लूथरसारखे स्वसुखनिरभिलाष सारथी सुधारणेचा गाडा हांकीत असून व रोमचें आपल्या मानेवरील जूं फेंकून देण्याच्या उद्देशानें राजेरजवाड्यांकडून सुधारणेच्या पक्षास विशेष बळकटी आली असूनही, प्राटेस्टंट पंथाचा प्रसार काय तो जर्मन जातींतच झाला व लॅटिन जाती रोमनकॅथलिक पंथासच धरून राहिल्या, ही गोष्ट विशेष लक्षांत धरण्यासारखी आहे.

स्वित्झर्लंडसारख्या देशांत जर्मन संस्थानें प्राटेस्टंट पंथानुवर्ती असावींत व लॅटिन् किंवा इटालिअन संस्थानें रोमन

कॅथलिक पंथानुयायी असावींत, यापासून आपणास पुष्कळ बोध होण्यासारखा आहे. असो; कोणत्याही कारणानें कां होईना, तेथील सुधारकांच्या मानानें आपल्या सुधारकवर्गाची निःसत्वता, तेथील लोकांच्या मानानें विद्याप्रसाराच्या कामीं आपली न्यूनता, त्यांच्या पूर्वपरंपरेपेक्षां आपल्या पूर्वपरंपरेची प्राचीनता व त्यापासून उत्पन्न होणारी मनाची नैसर्गिक सुधारणापराङ्मुखता, आणि राजेरजवाड्यांकडून सुधारणेस साह्य मिळण्याची अशक्यता वगैरे गोष्टींचा विचार केला असतां गेल्या पन्नाससाठ वर्षांच्या अवधींत आपणांकडून कांहीच झालें नाहीं ह्मणून निराश होण्याचें कारण आहे, असें मला मुळीच वाटत नाही. आतां आपल्या सुधारणेची गति मंद आहे हें खरें; परंतु तसें होणें अपरिहार्य आहे. घोड्याच्या अंगांत शक्ति असल्यावांचून केवळ आपल्या इच्छेकरितां तो भरधांव सुटणें शक्य नाही, व तसें होणें इष्टही नाही. पूर्वीची परंपरा व पुढच्या आशा यांचें संमेलन होऊन जेणेंकरून मध्यें फूट पडलेली दिसणार नाहीं अशा रीतीनें आपण आपल्या प्रयत्नाची दिशा राखली पाहिजे. तात्पर्य, आतां दिग्दर्शन केलेल्या इतिहासाचें शांतपणें अध्ययन व मनन केलें असतां, आपणांस निराश होण्याचें कारण नाही, असाच बोध त्यापासून मिळेल, अशी मला आशा आहे.

प्रार्थनासमाजाची आवश्यकता काय आहे ?

शहरांत प्रार्थनासमाजमंदिर बांधलें जाऊन त्याचा नुकताच प्रवेशसमारंभ झाला व त्यांत हल्ली आपण जमलों आहों. तेव्हां ह्या मंदिराकडे पाहून येथील लोकांच्या मनांत सहजीं असा प्रश्न येणार आहे व अन्य ठिकाणींही लोक असा प्रश्न करितात कीं, अशा मंदिरांची आवश्यकता काय आहे? पण, हा वास्तविक प्रश्न नव्हे. समाज जर आहे, तर समाजमंदिरही पाहिजेच. तेव्हां मूळ प्रश्न असा निघतो कीं, प्रार्थनासमाजाचीच आवश्यकता काय आहे? तुह्मांस जर धर्मसुधारणा करणें आहे, तर त्याक-रितां आजपर्यंत काय थोड्या व्यवस्था झाल्या आहेत? अनेक देवळें आहेत; अनेक उपदेशक आहेत; अनेक पंथ आहेत. तेथें जाऊन आपला कार्यभाग तुह्मी साधून घेण्याचें सोडून, ही नवी समाजस्थापनेची खटपट कां करितां? असा पूर्वपक्ष लोकांकडून वारंवार होत असतो व तो होणंही रास्त आहे.

ह्या पूर्वपक्षाचा उत्तरपक्षही लोकांनीच योजून ठेविला आहे! पण, तो मात्र यथार्थ रीतीनें योजिलेला नाहीं. तो योजण्यांत लोक

---

१. १८८७ सालीं अहमदनगरयेथील प्रार्थनासमाजमंदिराचा प्रवेश-समारंभ झाल्यानंतर हे व्याख्यान त्या ठिकाणी झालें.

बरीच उतावीळ करितात, असें ह्मणणें भाग आहे. लोकांनीं ह्याचा उत्तरपक्ष असा योजिला आहे कीं, हें केवळ " अनुकरण" आहे. हल्लीं जे लोक आमच्यावर राज्य करीत आहेत, त्यांचें हें अनुकरण आहे. ते लोक देवळांत जाऊन प्रार्थना करितात, व्याख्यानें देतात, त्याप्रमाणेंच ह्या मंडळीला करावयास पाहिजे, ह्मणून ही समाजस्थापनेची खटपट आहे. हा उत्तरपक्ष कितपत खरा आहे, हें जाणण्याकरितां मी आपणांस असें सुचवितों कीं, ही अशी नवीन धर्मव्यवस्था आज ह्या समाजानेंच फक्त केली आहे, किंवा इंग्रज लोक मुळीं ह्या देशांत आलेही नव्हते त्या वेळीं, तसेंच इंग्रजी विद्येचा गंधही नव्हता अशा लोकांनींही, अशा नव्या धर्मव्यवस्था केल्या होत्या किंवा नाहीं, हें पाहावें. जर पूर्वी अशा अनेक व्यवस्था झालेल्या आहेत, तर त्यांसही अनुकरण ह्मणावयाचें कीं काय ? फार जुने पंथ कशाला ? पण, अलीकडील पाउणशें वर्षांत गुजराथेंत जो स्वामीनारायण पंथ निघून पुष्कळ फैलावत चालला आहे तो अनुकरणाकरितांच काढणारानें काढिला काय ? असें ह्मणणें ह्मणजे मोठाच प्रमाद करणें होईल. तेव्हां जशीं योग्य कारणें इतर पंथांच्या लोकांस दिसलीं, तशींच योग्य कारणें ह्या समाजाच्या स्थापकांस दिसलीं, ह्मणून ह्या समाजाची चोहोंकडे स्थापना होत आहे. प्रचारांत असलेल्या व्यवस्थेंत विशेष न्यूनता दिसून तिजमुळें चित्तास शांति प्राप्त होईनाशी झाली, ह्मणजे नवीन पंथाची स्थापना होत असते. तशाच

कारणांनीं प्रार्थना व ब्राह्मसमाजांची स्थापना झालेली आहे.

आतां, अनुकरणाच्या आरोपासंबंधानें इतका विचार पुरे आहे. निरनिराळ्या पंथांच्या उत्पत्तीसंबंधानें जे दोन शब्द सांगण्यांत आले आहेत, त्या पंथांच्या उत्पत्तीपासून लाभ आहे किंवा हानि आहे, ह्याचा आतां आपण विचार करूं. खरें ह्मटलें, तर पूर्ण विचारानिशी निरनिराळे पंथ निघणें, ह्मणजे धर्मविचाराच्या दिशा वाढणें व तितकी धर्मविचारांत भर पडणें होय. ह्याच्या स्पष्टीकरणासाठीं दोन तीन उदाहरणें घेऊं. हिंदुधर्म हा गंगानदीप्रमाणें आहे. गंगानदी मूळ उगमापाशीं अतिशय लहान असतां, मुखापाशी एखाद्या समुद्राप्रमाणें विस्तीर्ण झाली आहे. मुखाचे अंगास तिचें पात्र पाहिलें असतां, लोकांत तिजविषयीं जी पूज्यबुद्धि आहे ती व्यर्थ आहे, असें ह्मणतां येत नाही. पण, गंगेस जें एवढें महत्व आलें तें कशानें आलें ? तिच्या मूळच्या प्रवाहापासून नव्हे तर तिला वाटेंत अनेक नद्यानाले मिळाले त्यांच्यायोगें. हे अनेक अन्य प्रवाह मिळाले नसते, तर आज सरस्वतीनदीची जी अवस्था आहे, तीच गंगेची झाली असती. सरस्वतीस अन्य प्रवाहांची भर न मिळाल्यामुळें ती वालुकामय प्रदेशांत शोषली जाऊन, जमिनीवर तिचा मागमूसही राहिला नाहीं. आपल्या हिंदुधर्माचीही स्थिति तीच आहे. त्याच्यांत जर अनेक पंथांच्या निरनिराळ्या विचारांची भर पडली नसती तर त्याला आज आहे एवढें सामर्थ्य कधीही आलें नसतें. आज

सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणारास हिंदुधर्मांत मुसलमानी धर्माचाही अंश मिळाल्याचें दिसून येईल. तो कबीरासारख्या साधूंच्याद्वारें आला आहे. वैदिकधर्मानंतर जो जबर प्रवाह ह्या देशांत आला, त्यालाहि हिंदुधर्मानें आपल्या प्रवाहांत सामील करून घेतलें आहे. **अहिंसा परमो धर्मः** हें जें वचन आज हजारो लोकांच्या तोंडून निघतें आहे, त्याला बौद्धधर्माच्या पूर्वीं स्थान नव्हतें. अलीकडच्या काळांत पाहिलें, तरी बंगाल्यांत चैतन्यादि, पंजाबांत नानक व आपल्या प्रांतीं ज्ञानदेव, एकनाथ, रामदास, तुकारामादि, साधूंनीही धर्मप्रवाहास पुष्कळ भर घातली आहे, असें दिसून येईल. ज्या कोणास आपल्या धर्माचा अभिमान असेल त्यांनी हा धर्मविचाराचा ओघ सतत वृद्धि पावेल, असाच यत्न केला पाहिजे. ज्यांस त्याची अवस्था सरस्वती नदीसारखी करणें असेल, त्यांनी पाहिजे तर ती खुशाल करावी. पण, ते धर्मरक्षक व प्रसारक न होतां धर्मविध्वंसक मात्र होतील.

दुसरा दृष्टांत आपण केळीच्या झाडाचा घेऊं केळीचा खुंट प्रथम लावावा, त्यास एकच लहानसें पान येतें; पण, झाड जसें जोरावत जातें, तसतशी त्यास एकामागून एक, अधिकाधिक जोरदार व विस्तीर्ण अशी पानें येत जातात. प्रत्येक पान पूर्वींच्यापेक्षां अधिक मोठें आलें तरच झाड चांगल्या स्थितींत आहे, असें समजावें. कोणीजर ह्या विस्ताराचा कंटाळा करून झाडास एकच पान असलें तरी समाधान मानून

स्वस्थ राहाण्याची इच्छा करील, तर आपण त्यास कोणत्या वर्गांत घालूं? समंजस लोकांच्या वर्गांत कधींही घालणार नाहीं. हिंदुधर्माची वाढ वैदिक कालापासून आजपर्यंत केळीच्या झाडाप्रमाणें उत्तरोत्तर होत आली आहे व ती होणें आपणांस इष्टच आहे.

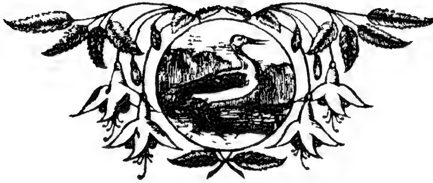
तिसरा एक दृष्टांत आपण वटवृक्षाचा घेऊं. वटवृक्षास नव्या नव्या पारंब्या फुटून त्या जमिनींत जाऊन त्यांचींच पुढें मोठमोठालीं खोडें होतात. व तींच त्या वृक्षास आधारभूत अशी होतात. ह्या नव्या खोडांच्या आधाराशिवाय येवढा मोठा वृक्ष कधींही उभा राहूं शकणार नाहीं. जसा मुख्य वटवृक्षाचा व त्यास फुटणाऱ्या नव्या पारंब्यांचा संबंध, तसाच हिंदुधर्माचा व ह्या नवीन दिसणाऱ्या पंथांचा आहे.

तेव्हां मुख्य मुद्दा जो प्रार्थना अगर ब्राह्म समाजाचा पंथ कां निघत आहे, ह्याचें उत्तर ह्या पूर्व विवेचनावरून उघडच निघत आहे. तें हें कीं, धर्मव्यवस्था सतत वृद्धि पावत राहावी, ह्मणून ह्या पंथांचा उद्भव होत आहे. आतां, कोणी असा प्रश्न करितील कीं, धर्मविचारास अशी नवी भर घालण्यासारखे साधुपुरुष तुमच्यांत कोणी आहेत काय? ह्या प्रश्नास आमचें उत्तर असें आहे कीं, जुन्या धर्मव्यवस्थेचें स्वरूप बदलून नवी व्यवस्था अमलांत आणावी, असें जरी सामर्थ्य आह्मांमध्यें नसलें, तरी जे कांहीं अल्प विचार आमच्या मनांत

आले आहेत ते जागृत ठेवणें, हें आमचें कर्तव्य आहे. अग्नीची लहान ठिणगी असते तीच फुंकून फुंकून जागृत ठेविली, तर तीच भोंवतालच्या इंधनाचा थोडथोडा अंश व्यापीत जाऊन पुढें मोठा अग्नि करिते. त्याप्रमाणें ही धर्म-विचाररूपी नवी ठिणगी जागृत ठेवल्यास पुढें तसाच कोणी सत्पुरुष निर्माण होऊन तिला प्रज्वलित रूप देईल. आज आह्मी आपल्याकडे तो अधिकार घेऊं इच्छीत नाही. आमच्या अल्प सामर्थ्याप्रमाणें कर्तव्य बजावण्यास मात्र आह्मी सिद्ध आहों.

कोणी कोणी आह्मांस उतावीळपणाचा दोष देत असतात. त्यांचें ह्मणणें असें असतें की, आह्मी एकदम फार पुढें चाललों आहों. पण, आह्मी त्या दोषास मुळींच पात्र नाहीं. आह्मी उलट प्रकारच्या दोषास मात्र पात्र आहों ! तो दोष हा कीं, आह्मी कांही केल्या जागचे ह्मणून हालतच नाहीं ! तोंडानें मात्र बोलतों; पण हातून तशी कृति मुळींच होत नाहीं. कितीही वर्षांनी पाहिलें, तरी आह्मी आपले जागच्याजागीं आढळतों. तेव्हां तुह्मी जागचे हालतही कसे नाहीं ? असा दोष आह्मांस दिल्यास तो यथायोग्य होईल. घाई करून फार पुढें जाण्याची मुळींच भीति नको ! कारण, आपण सर्वच लोक असे मट्ठ आहोंत की, कोणतीही गोष्ट अमर्याद वेगानें होण्याची भीति नको ! उलट आमच्यामध्यें जी शिथिलता आहे, तिला घाल-विण्याचा प्रयत्न मोठ्या प्रमाणानें व्हावयास पाहिजे. तेव्हां

विचारपूर्वक पाहाणारास दिसून येईल कीं, लोक जे समाजावर आरोप घेत असतात ते केवळ गैरसमाजामुळें घेत असतात. समाज त्या आक्षेपांस मुळींच पात्र नाहीं. समाजाचा उद्देश आपल्या सर्वांच्या हिताचाच आहे व त्यास साह्य करणें हें प्रत्येक विचारी हिंदूचें आद्य कर्तव्य आहे.

ख्रिस्तीधर्म व हिंदुधर्म.[1]

आज ह्या उत्सवाच्या निमित्तानें विद्वान् व होतकरू अशा मंडळीचा समाज येथें जमलेला पाहून मला फार आनंद वाटतो. व्यवहारांतील इतर विषयांची जशी आपण चर्चा करितों तशी धर्मविषयाचीही करणें अवश्य आहे; ह्मणूनच सर्व मित्रमंडळीस प्रतिवर्षी येथें बोलावण्यांत येत असतें. त्याप्रमाणें आज हा आनंदकारक प्रसंग आला आहे. आज आपल्या विचाराकरितां मी जो विषय आपल्यापुढें मांडण्याचें योजिलें आहे, तो असा आहे.

विलायतेंत रे० चार्लस् व्हायसे ह्मणून एक धार्मिक गृहस्थ आहेत. हे हल्लीं तेथें एकेश्वरीमंडळीचे पुढारी आहेत. पूर्वी हे चर्च आफ् इंग्लंड नांवाच्या ख्रिस्तीपंथाचे मिशनरी होते. परंतु पुढें त्यांनी तो धर्म सोडून, एकेश्वरीपंथाची स्थापना केली व त्या पंथाचें काम तेथें हळूहळू चालू आहे. लंडन येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या फॉर्टनाइटली रिव्ह्यु नामक मासिकाच्या कर्त्यांनी रे० व्हायसे ह्यांस आपल्या मतांतराची कारणें काय ती कळविण्याची विनंति केली. रे० व्हायसे यांनीं ती दिल्यावर तीं (कारणें) त्यांनीं एका ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाकडे पाठविली. आणि त्यांवर त्यांचें उत्तर काय होतें तें मागितलें. त्यांनीं

---

१ सन १८८७ सालीं मित्रमेळ्याच्या उत्सवाचे वेळीं दिलेले व्याख्यान.

आपल्या उत्तरासह रे० व्हायसे ह्यांचा निबंध परत पाठविला. तो सदर पुस्तककर्त्यांनीं उत्तरासह आपल्या पुस्तकांत छापला आहे. हा निबंध व हें उत्तर कांहीं दिवसापूर्वीं माझ्या वाचण्यांत आलें, त्या आधारावर आज एका विषयासंबंधानें बोलण्याचा माझा विचार आहे.

रे० व्हायसे यांचा निबंध व त्यावरील उत्तर हीं दोन्हीं मनोरंजक, उपयुक्त व बोधपर आहेत. रे० व्हायसे ह्यांच्या निबंधांत दर्शविलेली धर्मविचाराची बाजू आमच्या देशांतील ह्या प्रार्थना व ब्राह्मसमाजांची बाजू ह्यासारख्या आहेत. रे० व्हायसे ह्यांच्या मतांत अंतर पडण्यास कारण असें झालें कीं, त्यांची पत्नी आजारी पडून मरणोन्मुख झाली. त्या वेळीं हे तिच्या शेजारीं बसले असतां, मनुष्याची मरणोत्तर स्थिति काय होणार ह्याविषयीं त्यांच्या मनांत विचार घोळूं लागले. ख्रिस्ती धर्मांत जी मनुष्याची मरणोत्तर व्यवस्था सांगितली आहे, तिच्यापासून त्यांचें समाधान होईना. नंतर ख्रिस्ती धर्माचें परीक्षण करितां करितां एकुण चाळीस तत्वांपैकीं त्यांस अठरा मुळींच मान्य होईनात. ती तत्वें कोणती असावींत ह्याची कल्पना आपणां सर्वांस सहज होणार आहे. १ ट्रिनिटी, २ ख्रिस्ताचा अवतार, ३ मनुष्यें पापी झाल्याची गोष्ट, ४ देवाचा राग, ५ अनंतकाळ शिक्षा, ६ ख्रिस्ताच्या मध्यस्थीनेंच पापापासून सुटका, ७ ख्रिस्ताचें प्रायश्चित्त, ८ स्वर्गारोहण, ९ त्याचा लोकांस उपयोग, १० कित्येकांची सुटका व कित्येकांचा नाश, ११ प्रिडेस्टिने-

शन, ह्मणजे अमुक मनुष्यें तरावयाचीं व अमुक नरकास जावयांचीं असा ईश्वरी पूर्वसंकेत; इत्यादि मतें रे० व्हायसे ह्यांस मान्य होईनात. ह्यांच्या निबंधास ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाकडून जें उत्तर आलें आहे, त्यांत ह्यांनी काढलेल्या सर्व हरकती मान्य केल्या आहेत; परंतु समाधान अशा रीतीनें करण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, अशा हरकती असल्या तरी धर्म सोडण्याचें कांहीं कारण नाही. पदार्थविज्ञानशास्त्रांतील सिद्धांतांवरही शंका घ्यावयास जागा असते. पदार्थांत शक्ति आहे, असें आपण ह्मणतों; पण, शक्ति पदार्थाहून भिन्न नसते. पदार्थ आणि गुण हे कधीं निराळे होऊं शकत नाहीत. अशा शंका आल्या ह्मणून त्या शास्त्राचा अभ्यास कोणीं सोडला आहे काय ? आजपर्यंत हजारो लाखो लोकांचें जर ह्या धर्मापासून समाधान होत आलें आहे, तर तो सोडण्याचें कांही कारण नाहीं. शास्त्रीय, किंवा ऐतिहासिक भागांविषयीं शंका आल्या, तर तेवढे भाग पाहिजे तर मानूं नयेत. पण, अंतःकरणास जेणेंकरून समाधान होतें ते भाग मानण्यास हरकत नाही. ह्या समाधानावर रे० व्हायसे ह्यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, सोळाव्या शतकांत जी धर्मक्रांति झाली ती पुरी झाली नाही, तिचें काम अर्धेंच राहिलें. पोपचा जो विशेष अंमल होता तेवढा मात्र कमी झाला; पण, जुन्या मतांकडे पूर्वीप्रमाणेंच अत्यंत कल आहे. तो अवश्य कमी व्हावयास पाहिजे आहे.

अशी तिकडील धर्मविचारांची व्यवस्था आहे. पुष्कळ समुदाय एका बाजूस आहे; थोडे लोक दुसऱ्या बाजूस

असून जुन्या लोकांवर हल्ला करीत आहेत व जुने लोक आपला आग्रह कांहीं कांहीं बाबतींत सोडीत आहेत. रे. व्हायसे प्रमाणें धर्मांतर जरी केलें नाही, तरी ख्रिस्ती धर्मांतील पुष्कळ गोष्टी अमान्य करणारे मोठमोठे शेंकडों लोक आहेत. आतां आपल्याइकडील कशी स्थिति आहे हें पाहूं गेल्यास, साधारणपणें तिकडच्या प्रमाणेंच इकडे प्रकार असल्याचें आढळून येणार आहे. मात्र तितका जोर नाही, जोर फार कमी आहे. ख्रिस्ती धर्मामध्यें हा एक फार मोठा भेद आहे की, तो धर्म दोहोंकडून बांधून गेला आहे, तशी स्थिति हिंदु धर्माची नाही. ख्रिस्ती लोकांची कौन्सिलें भरून धर्माच्या मर्यादा अगदीं ठरवून टाकिल्या आहेत. आमच्या इकडील बौद्ध धर्मांचीं देखील कौन्सिलें भरून त्या धर्माचाही असाच प्रकार झालेला होता. महमदी धर्माचिहि व्यवस्था अशीच आहे. पण हिंदु धर्माची वाढ सदा सुरू आहे. महाभूतांची पूजा मूर्तीची पूजा, अनेक देवतांची पूजा, एकेश्वरीमत असा सुधारणेचा क्रम सतत चालू आहे. आमच्याइकडे सर्व मतें आहेत. पजाबांत गेल्यास शिख लोकांचा धर्म पहा. त्यांच्यांत उत्तम प्रतीची धर्मश्रद्धा दिसेल; पण, एकही मूर्ति दृष्टीस पडणार नाही. इकडे पंढरपुरास जा; तेथें जरी देऊळ आहे, आंत मूर्ति आहे, तरी हजारों यात्रेकरू लोक मूर्तीच्या दर्शनासही न जातां, नदीच्या वाळवंटांत मोठ्या प्रेमानें भजन करण्यांतच संतुष्ट असतात. बगाल्यांत साधु चैतन्याचे जे अनुयायी

आहेत, त्यांचाही प्रकार असाच आहे. देशाच्या कोणत्याही भागांत गेले, तरी धर्मसबंधानें परकीपणा वाटत नाही; सहज ऐक्य होतें. हा एक हिंदु धर्मांत फार उत्तम गुण आहे. ज्या आमच्या लोकांस ह्या धर्माचें रहस्य कळलें आहे ते कधी तरी धर्माचा त्याग करतील, असें कोणास वाटेल, तर ती त्याची मोठी चुकी होणार आहे. आमच्यामध्यें धर्माविषयी कधीं हट्ट नव्हता व हल्लींही नाहीं. केव्हां केव्हां थोडेबहुत वादाचे प्रसंग घडले, तरी शेवटी ऐक्य होतें. ख्रिस्ती लोक इतर लोकांस अनंत काळच्या नरकांत लोटतात; पण, हिंदु धर्म तसें करीत नाही. ह्या धर्मांत आणखी एक समाधान मानण्यासारखी गोष्ट आहे ती ही की, आमची धर्मपुस्तकेंही मर्यादेत नाहींत. त्यांचा ओघ सतत वाहात आहे. श्रुती, स्मृती, पुराणें ह्यांपासून तों हल्लींच्या प्राकृत ग्रंथांपर्यंत हा ओघ चालू असून, पुढेंही तो खुंटून राहणार आहे, असें नाही. विलायतेंत हल्ली जी वर सांगितलेली धर्मसंबंधानें चळवळ सुरू आहे तिच्यांत व आमच्या इकडील नव्या व्यवस्थेंत हा भेद आहे की, त्यांच्या चळवळीस तिकडील धर्मांत जागा नाही; ती अगदी निराळी पडल्यासारखी आहे. तसा प्रकार आमचा नाही. आमच्या सर्व नव्या दिसणाऱ्या विचारांस आमच्या धर्मांत स्थान आहे. दुसरी एक संतोषाची गोष्ट अशी आहे की, जातिभेद मानणें, मूर्तिपूजा करणें, स्पर्शास्पर्शाचा बाजार घालणें, अशांपैकी कोणतीही गोष्ट खऱ्या हिंदुत्वास आवश्यक नाहीं, निरनिराळ्या गोष्टींत भेद असूनही मुख्य तत्वाकडे दृष्टी ठेवि-

त्यानें ऐक्य होऊं शकतें. बुद्धाचा धर्म जरी दुर्दैवानें आज आमच्या देशांतून गेल्यासारखाच आहे, तरी तोही हिंदु धर्माचाच एक भाग आहे व त्याचे आमच्यावर घडलेले संस्कार अद्याप जागृत आहेत. आमच्या धर्मामध्यें मनुष्याच्या जीविताचा उद्देश येथें सुखोपभोग घेणें, किंवा पूर्वजन्मींच्या पातकांची शिक्षा भोगणें असा मानिलेला नाही, तर हें सर्व जग शाळेप्रमाणें मानिलेलें आहे. येथें येऊन मनुष्यानें आपल्या पुढील श्रेष्ठतर जीविताची तयारी करणें आहे. दुसरीही कित्येक मतें आहेत; पण, तीं गौण मानिलेली आहेत. नास्तिकमतास तर आमच्या देशांत कोणाही काळीं सर्वत्र मुळींच थारा मिळालेला आढळावयाचा नाही. त्याचा आमच्या देशांत कोणी प्रसार करूं पाहील, तर ती त्याची मोठी चुकी होईल. श्रद्धा ही आमच्याइकडे मुख्य आहे. ती पायाशुद्ध असावी, असे प्रयत्न चालले आहेत. असली पायाशुद्ध श्रद्धा असली, म्हणजे दुसरे कितीही भेद असले, तरी आमचे लोक कोणाशी तंटा करीत बसणार नाहींत. अशी ह्या धर्माची स्थिति असल्यामुळें कालानुरूप व परिस्थितीस अनुरूप योग्य फेरफार करणें, हें त्यास मुळीच बाधक व विरुद्ध नाही. ह्या समाजाची व ह्याच्यासारख्या अन्य संस्थांची जी खटपट आहे ती हिंदुधर्माच्या पायावरच आहे; ती करणारी मंडळी कितीही अशक्त असली, पापी असली, लोभी असली, तरी त्यांचा उद्योग सत्य मार्गानेंच होत आहे, म्हणून त्यांचा कोणी विरोध करण्याचें कारण नाही.

ज्ञानेश्वर[१].

मला फार आनंद वाटतो कीं, रा. रा. राजाराम भागवतांनी हा प्रसंग घडवून आणिला आहे. विद्येच्या संस्काराबरोबर साधु पुरुषांच्या ठायी विद्यार्थ्यांचा पूज्य-भाव असावा, अशी शिक्षा त्यांना देण्याचा शास्त्रीबावांचा विचार आहे. चार वर्षें त्यांनीं हा प्रकार चालविला आहे. तूर्तचा प्रसंग साधूंत साधु, वंद्यांत वंद्य अशा ज्ञानेश्वरांच्या पुण्यतिथीचा आहे. आळंदीस तीन दिवस ह्या साधु पुरुषाचें नामसंकीर्तन करण्यांत येतें. आपण अनेक व्यवसायांत गुंतलेले असल्यामुळें आप-णांला तेथें जातां येत नाहीं. पण, मानसिक रीतीनें त्यांना आपणांस ह्या ठिकाणी आणितां येईल. त्यामुळें आपणांस समाधान व विश्रांति मिळेल व ती प्राप्त व्हावींत ह्यासाठी हा सांवत्सरिक प्रकार चालू आहे.

आतां, साहजिक असा विचार मनांत येण्यासारखा आहे कीं, येवढें ज्ञानेश्वराचें माहात्म्य तें काय? त्यांना होऊन सहाशें-पेक्षां अधिक वर्षें झाली; तरी त्यांना अजून आपण कां स्मरतों? त्यांचे आपणांवर असे काय उपकार झाले? त्यांच्यामुळें आपला इतिहास, स्वभाव वळण ह्यांवर काय परिणाम झाला आहे?

---

१ ज्ञानेश्वरांच्या पुण्यतिथीनिमित्त १८९३ सालीं झालेले व्याख्यान.

ह्या प्रश्नांचा उलगडा त्यांच्या चरित्रज्ञानावरून सहज होणार आहे. येथें आलेल्या गृहस्थांस त्यांचें चरित्र अवगत नसेल, असें ह्मणणें ठीक नाही. यांचें चरित्र ज्याला ठाऊक नाहीं, तो महाराष्ट्राच्या बाहेरचा, असें ह्मटलें पाहिजे. तें चरित्र ह्मणजे फार मोठें आहे असें नाहीं. सारें वीसबावीस वर्षांचें चरित्र. त्यांत ह्मणजे राजेरजवाडे, सरदार व मानकरी अगर मोठे राजकारणी पुरुष ह्यांच्या चरित्रांतल्यासारख्या गोष्टी नाहीत. तें अगदीं साधें आहे. ज्ञानेश्वरांचे वडील विठ्ठलपंत हे व्रतस्थ राहून दिवस काढीत असत. त्यांना विवाह करण्याविषयीं दृष्टांत झाला. त्यावरून त्यांनीं विवाह केला. पण, त्यांना संसाराचा कंटाळा आला ह्मणून ते काशीमुक्कामी संन्यास धारण करण्याकरितां गेले. तेथें त्यांच्या गुरूनें संप्रदायाला अनुसरून त्यांना असा प्रश्न विचारला कीं, आई, बाप, किंवा बायको ह्या तिघांपैकी कोणाची तुझ्याठायी इच्छा नाही ना? त्यावर त्यांनी असें उत्तर दिलें की, संन्यास धारण करण्याची मला सर्वांची परवानगी आहे. मग गुरूनें त्यांना संन्यासदीक्षा दिली. पुढें एके दिवशी अशी गोष्ट घडली कीं, ज्ञानेश्वरांची मातुश्री व त्यांच्या पित्यांचे गुरु ह्यांची आळंदी येथें गांठ पडली. त्यांनी तिला आशिर्वाद दिला. ती ह्मणाली कीं, आपला आशीर्वाद विसंगत आहे. कारण, पति वैतागून संन्यासी बनले आहेत. तिचा पति, तो आपलाच शिष्य, असें समजल्यावर त्यांनीं विठ्ठलपंतास असें सांगितलें की,

स्वगृहीं पत्नी असंतुष्ट स्थितींत असतां संन्यासधर्म यथार्थ नाहीं; तेव्हां आपण संसार करावा. संसार करूं लागल्यावर लोकापवाद झाला. लोकवस्तींत आल्यावर त्यांना तीन मुलें झालीं. पुढें लोकापवाद टळेना, ह्मणून विठ्ठलपंत प्रयाग येथें गेले व तेथें त्यांनीं देहत्याग केला. मग तीं तीन मुलें ब्रह्मवृंदांला शरण जाऊन आपणांस व्रतबंधाला अधिकृत करण्यास्तव त्यांची विनवणी करूं लागलीं. त्यांनीं त्यांस असें सांगितलें कीं, क्षेत्राचा दाखला आणाल, तर तुह्मांला अधिकृत करूं.

तेव्हां मुलें पैठण येथें गेलीं व तेथें त्यांनीं अद्भुत चमत्कार केले, अशी कथा आहे. पैठणकरांनीं त्यांना असा उपदेश केला कीं, आपण जो भजनाचा मार्ग स्वीकारिला आहे, तो सोडूं नका. त्यांचा उपदेश असा आहे:–" अनन्यभक्तीतें अनुसरा. " तेथून तीं मुलें स्वतःच्या गांवीं आलीं व सात वर्षेंपर्यंत त्यांनीं आपला क्रम चालू ठेविला. त्या अवधींत ज्ञानेश्वरांनीं गीतेवरील टीका, अमृतानुभव व स्फुट ग्रंथ बरेच रचिले; पण, त्यांचें समाधान होईना. तेव्हां ते नामदेवांबरोबर तीर्थाटनाला गेले. भक्तीविषयीं नामदेवांची फार ख्याति होती, ती ज्ञानेश्वरांनीं त्याच्या जवळून साध्य करून घेऊन जन्मकार्य सफळ झालें असें समजून, इतर साधु पुरुष जमवून समाधी घेतली.

ह्या चारित्रांत त्यांनीं राज्य घेतलें नाहीं, किंवा मोठी लढाई मारिली नाहीं; वीसबावीस वर्षांचें साधें चारित्र. तरी अल्प

काळांत देहसार्थक झालें असें वाटून ज्ञानेश्वरांनीं देह ठेविला, हें कसें ? ह्याची एक कसोटी आहे. शास्त्रपुराणांत कसोट्या पुष्कळ आहेत;पण, त्यांची आह्मांला हल्लीं जरूर नाहीं. आपली कसोटी ही आहे कीं, ज्ञानदेवांचें चरित्र आपल्या चरित्राशीं ताडून पहावें. येथें विसीबावीशीच्या घरांत व साटीच्या घरांत आलेले बरेच गृहस्थ असतील त्यांनीं आपल्या चरित्राशीं हें चरित्र ताडून पहावें. जरी त्यांत वीर, करुणा व श्रृंगार हे रस नाहींत, तरी वीराहून वीर, करुणाहून करुण व श्रृंगाराहून श्रृंगार असें कांहीं ह्या चारित्रांत आहे. तेव्हांचीं साधनें व आतांचीं साधनें पहा. हल्लीं शाळा व पाठशाळा आहेत, तशा तेव्हां नव्हत्या. तरी हल्लींच्या मराठीला जी थोरवी व भारदस्तपणा आला आहे त्याचे मूळ कारागीर ज्ञानेश्वर होत. कित्येक असें गाऱ्हाणें करितात की, मराठींत आपले विचार चांगल्या रीतीनें प्रदर्शित करितां येत नाहीत. पण, मराठीत अर्थगांभीर्य किती आहे हें पहाणें असल्यास ज्ञानेश्वरीचें अध्ययन करावें. त्यांत त्यांना असें दिसून येईल कीं, मोठीं गूढ प्रमेयें, त्यावेळच्या प्राकृत, तत्सम, तद्भिन्न शब्दांनीं अगदीं सोप्या भाषेंत प्रदर्शित केली आहेत, इतकी ज्यांनीं भाषेला योग्यता आणिली त्यांनीं भाषेवर थोडे उपकार केले काय ? पण श्रद्धावान् व आस्तिक लोक असें ह्मणतील कीं, मग तुह्माला गीतेंत गम्य नाही. त्यांतलें रहस्य तुह्मांला कळलें नाही. असें गीतेंत काय रहस्य आहे? गीतेंत जें ह्मणून रहस्य आहे तें काय

हें मी पुढें सांगतों-तें ज्ञानेश्वरांच्या चरित्रांत आहे. ज्ञानेश्वरांचें चरित्र व गीता ग्रंथही अल्पच आहे. त्यांचें चरित्र वीसबावीस वर्षांचें, गीतेचे अध्यायही अठरा. महाभारतादि ग्रंथांप्रमाणें गीताग्रंथ विस्तृत नाहीं. तरी त्यांत उत्तमें रहस्य आहे व तें जगाला दाखविण्याकरितां ज्ञानेश्वरांचा अवतार होय. तुह्मीं-आह्मीं पण अवतारच घेतले आहेत. पण आपल्यापैकीं कोणाचा लोभाचा अवतार, कोणाचा कामांचा अवतार, कोणाचा आळसाचा अवतार, व कोणाचा व्यसनांचा अवतार, असें निरभिमानपणें आपण शोधूं लागलों, तर आपणांस दिसून येईल. सारांश, जगाला व्यसनांचे अनिष्ट परिणाम दाखविण्याकरितां आपले अवतार असतांत व त्यापासून आपणांला बोधही घेतां येईल. आतां, आपण तो बोध घेत नाहीं हा भाग निराळा. पण, ज्ञानेश्वरांनीं अवतार घेण्याचें कारण हें आहे कीं, गीतेंतील विचारांचा व शब्दांचा जनांवर चागला ठसा उमटावा. श्रीभगवान् निजधामाला गेले व साधुसंत नाहींसे झाले, तेव्हां गीतेचा अवतार झाला. आतां मी अर्धा एकतास गीतारहस्याविषयीं जें सांगणार तें आपल्या मनावर या काळांत चागलें ठसेल इतका माझा अधिकार नाहीं, तथापि आपण जें येथें ऐकाल त्याविषयीं चांगल्या अनुभवशीर माणसांजवळून खात्री करून घ्या व त्याविषयीं सतत विचार करा.

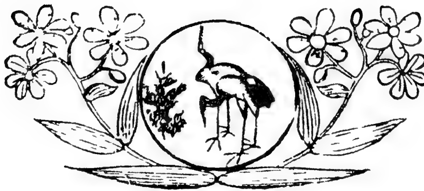
आतां गीतारहस्य तें काय हें पाहूं. अर्जुन जेव्हां अडला होता

तेव्हां त्या अडचणींतून त्यानें आपली सुटका करून घ्यावी ह्मणून श्रीकृष्णानें त्याला बोध केला होता. अर्जुनासारखे प्रसंग आपणां सर्वांना यावयाचे नाहींत. पण, संसारांत अडण्याचा प्रसंग सर्वांवर येणारा आहे. ज्याच्यावर तसा प्रसंग येणार नाहीं, त्याच्यासारखा अभागी कोणी नाहीं. अडचणीचा प्रसंग आला, ह्मणजे आपण कर्तव्यपराङ्मुख होऊन जातों. आपल्या ठिकाणीं वास करणारे वैरी मोठे प्रबल आहेत; आपले पांडव अगदीं क्षुद्र आहेत; व कौरव बलाढ्य आहेत. घटकाभर खऱ्या कौरवांची लढाई बरी, पण आपल्या इंद्रियरूपी कौरवांबरोबरची लढाई कठीण. त्या वैऱ्याच्या नाशार्थ जसा श्रीकृष्णाचा बोध उपयोगीं पडला, तसा ह्या कौरवांच्या नाशार्थ गीताबोध उपयोगीं पडणार आहे. श्रीकृष्णानें ज्ञान व धर्म आदिकरून गोष्टींची अर्जुनाला एकवाक्यता करून दाखविली व कांहीं प्रश्न अंगावर घेऊन व सोडवून अर्जुनाला गीतारूपी बोध केला, तदनुसार चरित करणें फार कठीण आहे. गीतेचा बोध करणें फार सोपें आहे. पांच सहा बिद्वान् एकत्र जमून त्यांना तसें सहज करितां येणार आहे. पण आह्मांला चारित्र पाहिजे. भरतभूमीचें भाग्य ह्मणून तसें चरित्र ज्ञानेश्वरांनीं करून दाखविलें; अल्पशा काळांत त्यांनीं सर्व गोष्टी संपादून समाधी घेतली. हें सर्व अवतारकृत्य आहे. कारण, ज्ञानादिकरून प्राप्तीच्या गोष्टी कालाधीन आहेत. एकएका तपाच्या अवकाशानें त्यांची प्राप्ति होण्याचा संभव आहे. पण, त्या सर्व गोष्टी

ज्ञानेश्वरांनीं वीसबावीस वर्षांत संपादिल्या. तेव्हां परमेश्वरानें तशीच कांहीं योजना केली होती हें खरें. ज्याप्रमाणें सप्तसूर एकत्र होऊन एक आठवा साफ निराळा सूर बनतो, किंवा सात रंग एकत्र होऊन आठवा निराळा रंग बनतो, त्याप्रमाणें भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, योग, नैष्कर्म्य, विनय, शांति व क्षमा ह्या सर्व वृत्ति वीसबावीस वर्षांत एक बनून त्यांतून दुसरीच वृत्ति निष्पन्न झाली. हें एक शाळा किंवा पाठशाळा ह्यांचें साधन नसणाऱ्या लोकांनीं निर्भर्त्सना केलेल्या, कुळकर्ण्याच्या मुलानें साधिलें. येणेंप्रमाणें बालपणांत समाधान व विनय प्राप्त करून घेऊन तुकाराम, रामदास व एकनाथ ह्या साधु पुरुषांकडून ज्ञानेश्वरांनीं धन्य ह्मणवून घेतलें.

नेपोलिअन किंवा अलेग्झांडर,ज्यांनीं लोकांचे गळे कापिले, त्यांनीं जगावर खरे उपकार केले नाहीत, तर ज्ञानेश्वरांनीं केले. ज्ञानेश्वरांवर आलेले नाना प्रसंग त्यांना गीतारहस्य शिकविण्यास कारणीभूत झाले. ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं म्हणून ज्ञानेश्वरांनीं नामदेवाची ज्या भक्तिविषयीं आख्या होती ती भक्ति अशा रीतीनें संपादिली. एके दिवशीं ज्ञानेश्वरांनीं भक्तीची प्राप्ति करून घेण्याकरितां नामदेवांस असें सांगितलें कीं,मला तुमच्या सहवासांत राहून तीर्थयात्रेस जावेंसें वाटतें. त्यावर नामदेवांनीं असें उत्तर दिलें कीं, मी ठाकुरद्वारांतून देवाची आज्ञा घेतों. असें म्हणून दोघे ही ठाकुरद्वारीं गेले. देवाज्ञा घेतांना नामदेवाचे डोळे पाण्यानें भरून आले, पण ज्ञानेश्वरांच्या डोळ्यांत पाण्याचा एक थेंब

नाहीं. हा भक्तीचा प्रभाव. पुढें नामदेवांबरोवर तीर्थयात्रा करून ज्ञानदेवांनीं भक्ति संपादिली. तेव्हां त्यांना देहसार्थक झालें असें वाटलें व ते देवाच्या सहवासांत राहण्यास पात्र झाले; इतका अधिकार प्राप्त झाल्यावर त्यांनीं समाधी घेतली. असें हें चारित्र गीतेच्या प्रमेयांचा पडताळा दाखवितें; ह्मणून त्याचें माहात्म्य विद्यार्थ्यांस सांगण्याची रा. रा. राजारामशास्त्र्यांनीं विनंति केली. त्याप्रमाणें मीं तें काम यथामति केलें आहे.

रामदास.

काहीं दिवसांपूर्वीं ज्ञानेश्वरांच्या चरित्रांत ग्रहण करण्याजोगें काय आहे, ह्याचें मीं अल्पमतीनें विवेचन केलें होतें. त्या व्याख्यानांत मीं असें सांगितलें होतें कीं, श्रीमद्भगवद्गीतेचा बोध ग्रंथरूपानें लोकांच्या मनावर चांगला ठसत नाहीं, चरित्रानें चांगला ठसतो, यास्तव, ज्ञानदेवांनी अवतार घेतला. ज्ञानदेवांनंतर दोनशें तीनशें वर्षें जो काल गेला तो ह्या प्रांतांत, देशावर व कोंकणांतही मोठा काळजी वाटण्यासारखा काळ होता. त्या काळाकडे तेव्हांच्या लौकिक रीतीनें अवलोकन केलें असतां, पुराणांत वर्णन केलेल्या कलियुगाचा तो काळ आहे, असें वाटत होतें; व त्या वेळच्या लोकांस (हल्लींच्या लोकांप्रमाणें) उन्नति प्राप्त करून घेण्याचा आपल्या अंगीं पराक्रम नाहीं, असें वाटत होतें. इतिहासावरून असें आढळून येईल कीं, ज्ञानेश्वरांचे समकालीन नामदेव वगैरे झाल्यानतर विज्ञानेश्वर (ह्यांनीं याज्ञवल्की मिताक्षरा टीका लिहिली आहे,) हेमाद्रि (ह्यांना हेमाडपंत ह्मणण्याचा परिपाठ आहे, हे देवगिरीच्या जाधव घराण्याचे प्रधान), रामदास, कल्याण, हे होतपर्यंत तीनशें वर्षें इतिहासांत खळगा आहे. ह्मणजे धनुर्विद्येंत, आयुर्विद्येंत व शास्त्रांत कोणी फारसे उदयाला आले नाहींत.

सूर्याला खग्रास लागण्यापूर्वी जसा तो दिसतो, तसा तो एक तासानें दिसत नाहीं—जेथें तेथें काळोख होऊन जातो,—तसें झालें; त्यामुळें आपलें स्वराज्य गेलें, आपला पराक्रम नाहीसा झाला व आपण बुद्धिभ्रष्ट झालों. तेव्हां आपली स्थिति सुधारेल किंवा नाही, असें विचारिलें असतें, तर निराशेचेंच उत्तर मिळालें असतें. त्या वेळीं मोठा योद्धा, राजा व शिल्पकार वगैरे फारसा कोणी झाला नाही. पुढें दोनशें वर्षांनीं सर्व हिंदुस्थानभर उदयकालाचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. बंगालप्रांतांत—आपणांस ऐकून माहीतच असेल—चैतन्य झाले, काशींत कबीर, कमाल झाले व पंजाबांत नानक झाले. हा समकालीन साधूंच्या उदयाचा प्रकार मोठा विलक्षण आहे. साधुत्व, पुरुषार्थ, पराक्रम, साहस व विनय, असे जे खरा मनुष्यपणा येण्यास थोर गुण लागतात, त्यांचा समुद्भव एकाएकीं सर्वत्र दिसूं लागला. तो एकाच प्रांतांत दिसला असता, तर नवल नाहीं. तेव्हां मुसलमानी अंमल जारीनें सुरू असतां हिंदुस्थानांत सर्वत्र साधू, शास्त्री, कवि, सरदार, मुत्सद्दी व शिपाई उत्पन्न झाले आणि अभ्युदय दिसूं लागला. त्यांपैकीं विशेष रीतीनें स्मरणांत ठेवण्यास ज्यांचे गुण कारणीभूत झाले त्या रामदासांचा (ह्यांचें मूळचें नांव नारायण) जन्म शके १५३० त झाला. असो.

वाईट स्थितींतून सुटका करणारे, किंवा उन्नतीचा मार्ग दाखविणारे ते त्या काळचे वाटाडे, किंवा दर्शक, किंवा अग्रे-

सर होत. अशा काळांत ज्यांच्याजवळ हे गुण नसतात ते निरर्थक होत, हा अनुभव आहे. चिंतेचें स्वरूप सर्वांना ठाऊक आहे. तें अति उग्र असतें. गेल्यावर्षीं त्या स्वरूपाची थोडीशी दिशा प्रत्यक्ष पाहाण्यांत आली. राजा तोच, सरकार तेंच, न्यायाधीश तोच व प्रजासुद्धां तीच, तरी तसा प्रकार दिसून आला. येथून शेंदोनशें कोसांवर, किंवा नर्मदेच्या उत्तरभागीं (तेथें आपणांपैकीं बरेच लोक गेले असतील) एक देऊळ आहे. ह्या देवळायेवढें एक देऊळ शहरांतसुद्धां सांपडणें मुष्कील. त्यावर शिखरही नाहीं. इंग्रजींत हिंदु देवळांवर शिखरें चढलीं. काशी, वृंदावन, गया, वगैरे ठिकाणीं; तसेंच परवां आह्मी लाहोरला गेलों तेथें व हैदराबाद येथेंही कोंदट, लहान व बाहेरून तर हीं देवळें आहेत असेंसुद्धां वाटणार नाहीं, अशीं देवळें आहेत. चारपांचशें वर्षांपूर्वीं देवळावर शिखर चढविण्याची हिंदूंची प्राज्ञा नव्हती. अशी देशाची, ज्ञानाची व योग्यतेची हीन स्थिति होती व त्या स्थितींतून लोकांची सुटका व्हावी, ह्मणून समर्थ अवतरले. ह्यांना योगी म्हणा, साधु म्हणा, किंवा दुसरें कांही म्हणा, पण ह्यांना समर्थ म्हणण्याची वहिवाट आहे. ह्यांना समर्थ कां म्हणतात ? तुकारामांना कधीं कोणीं समर्थ म्हणतांना ऐकिलें आहे ? नाहीं.

आतां ह्यांना समर्थ कां म्हणावयाचें? तर त्या वेळीं सामर्थ्याची जरूरी होती. सामर्थ्यरूपानें परमेश्वराची कृपा अवतरावयाची होती. कोणत्याही गुणांत सामर्थ्य पाहिजे होतें. तें कां पाहिजे

होतें, हें मीं जो इतिहासाचा भाग सांगितला, त्यावरून आपणांस समजणारच आहे. कवि, साधु, ज्ञानी, राजे, मुत्सद्दी ह्यांची गरज होती; त्या सर्वांत सामर्थ्याची गरज अधिक होती, त्या वेळीं सर्वत्र सामर्थ्याची भूक लागली होती. मग ज्या देशावर परमेश्वराची कृपा आहे त्यांत गीतेंतल्या आश्वासनाप्रमाणें परमेश्वर आपल्या कृपेचा अवतार जेणेंकरून दृश्य होईल, असा कोणी तरी महात्मा उत्पन्न करितो. त्याचें लालन करितो, पालन करितो, त्याच्या अंगीं पराक्रम आणून त्याचा गौरव करितो. इतिहासावरून आपणांस ठाऊक आहेच कीं, देशाला नेबळेपणा आला, कीं त्याचा सामर्थ्यानें उद्धार व्हावयाचा. ह्मणून परमेश्वरानें, ह्या वेळीं देशाला नेबळेपणा आला, तेव्हां रामदासांच्या द्वारें सामर्थ्याची योजना केली. तें सामर्थ्य एकट्या रामदासांनीं दाखविलें असें नाहीं. त्यांना बरेच जण साह्यभूत झाले. त्या सर्वांविषयीं सांगण्याचा हा प्रसंग नाहीं. तथापि ज्याचा रामदासांशी उजवा, किंवा डावा हात आणि मस्तक असा संबंध त्या शिवाजींचा येथें उल्लेख केला पाहिजे. हे रामदासांच्या दहापांच वर्षांच्या अंतरानें झाले. आतां इतिहासाचा प्रस्ताव करीत नाहीं. समर्थ झाले व शिवाजी झाले, तरी ते एकटे काय करणार ? एका पाश्चात ग्रंथकारानें असें ह्मटलें आहे कीं, जे अग्रेसर असतात ते स्वतः अग्रेसर न होतां समुदायाच्या पुढें येण्यानें अग्रेसर होतात. येथें इतिहासज्ञ बरेच बसले आहेत; त्यांना ठाऊकच आहे कीं, सोळासत्राव्या शतकां-

तील लोकांची नामावळी व अठराएकुणिसाव्या शतकांतील लोकाची नामावळी केली, तर दुसरीपेक्षां पहिल्या नामावळींत जास्त पराक्रमी लोक सांपडतील. शिवाजी ह्मणजे मुक्तहारांतले शिरोमणि होते. आतां शिरोमणीचा अर्थ भलताच होतो. कारण, मुक्ताहार ज्याप्रमाणें, त्याप्रमाणें शिरोमणि! तेव्हांच्या लोकांची व आपली तुलना केली, तर आपण फार मागसलेले आहोंत, असें दिसून येइल. त्या वेळी बाजी प्रभू, तानाजी मालुसरे, रामदास, शिवाजी आदिकरून थोर मंडळी होऊन गेली. रामदासांची साह्यकारी मंडळी पंचवीसएक झाली. हल्लीं ज्याला शंभर वर्षांचें आयुष्य आहे त्याच्या बापानें रामदासांना पाहिलें असेल; ह्मणजे रामदासांना होऊन फार वर्षे झालीं नाहींत.

त्या एका काली तापीपासून कृष्णातुंगभद्रेपर्यंत सर्वत्र साधू, शहाणे व मुत्सद्दी झाले. असा जो काळ झाला, त्यांत विशेष प्रसिद्ध शिवाजी व रामदास हे होत. अशा थोर पुरुषांचे पराक्रम, बुद्धिमत्ता व थोरवी आपण आठवूं नये काय? ह्या विषयावरील माझी आठवण ताजी करण्याकरितां मीं ही सोहनींनीं प्रसिद्ध केलेली बखर वाचली. ही लिहिणारे रामदास संप्रदायांतले होते. त्यांचें नांव हनुमान् स्वामी. हे सातारकर महाराज यांच्या पदरीं होते.

रामदासांच्या चरित्राला बखर कां ह्मणतात? तुकाराम, ज्ञानेश्वर व एकनाथ ह्यांच्या चरित्रांस बखर ह्मटल्याचें कोठें

ऐकिवांत नाहीं. रामदासांच्या चरित्राला बखर ह्मणण्याचें कारण, ते राजकीय कामांत पडलेले पुरुष होते हें होय; त्यांनीं अन्य रीतींनेंही उपकार केले आहेत. ज्ञानेश्वरांनीं गीतार्थबोध चरित्ररूपानें दाखविला. तसा प्रकार रामदासांचा नव्हे. एका वर्तमानपत्रांतील लेखकाला अशी भीति पडली कीं, व्रत-माहात्म्याप्रमाणेंच ज्ञानेश्वरांचें माहात्म्य होईल. पण, थोरपणाला चोहोंकडून गुण लागतात हें त्यांना समजत नाहीं, हेंच त्यांचें खरें दुर्भाग्य. ज्या देशांत एकाच अंगचा थोरपणा आहे तो देश बाल्यदशेंत आहे, असें समजावें. पवित्रता, शूरत्व, ज्ञान, बल व दया यांहीकरून ज्या लोकांत थोरपणा असतो, तो देश खरा भाग्याचा. त्याच देशाचा उद्धार होतो. पण, एकदेशी थोरपणाला किंमतच नाहीं. मुसलमानाचा सर्वत्र अंमल असतां, महाराष्ट्र सर्व गोष्टींत थोर होऊन त्याचा गौरव व कीर्ति धवलित झाली. थोराला सर्व अंगानीं थोरपण साधितां येईल. पण, येथें एका माणसाच्या थोरपणाचा विचार करावयाचा नाहीं. राष्ट्रांतील लोक हे सर्व राष्ट्राचे रोम आहेत, ते थोर झाले पाहिजेत. ते तेव्हां प्रवृत्ति व निवृत्ति ह्या दोहोंतही सारखे होते; नुसत्या प्रवृत्तीच्याच मार्गें लागले नव्हते, जेवणा-चाच उद्योग त्यांना ठाऊक होता, असें नाहीं. ह्या देशांत कांहीं काळापूर्वीं ब्राह्मणसंस्थानिकांच्या पंक्तीला बसणारे ब्राह्मण होते. ह्यांची प्रौढी जास्त लाडू खाण्यांत व दूध पिण्यांत होती, हा दौर्बल्याचा प्रकार झाला. पण, तसा प्रकार तेव्हां नव्हता. वास्त-

विक पहातां निवृत्ति व प्रवृत्ति ह्या दोन्ही मार्गीकडे लक्ष दिलें पाहिजे. प्रसंग आल्यास डगमगतां कामा नये व प्रसंग नसेल तर तो आणावयास कचरतां कामा नये; तेच लोक भाग्यवान् होत. हैदराबाद, कलकत्ता, मद्रास व लाहोर येथील लोक महाराष्ट्राचा गौरव करितात व तें नांव यथार्थ आहे असें ह्मणतात. ज्या लोकांच्या सद्गुणांनीं महाराष्ट्राला मोठेपणा आला, त्यांच्याबद्दल आपण बढाई करितां कामा नये. कारण, तो मोठेपणा आपण मिळविलेला नाहीं. तो पूर्वार्जित आहे, त्यामुळेंच महाराष्ट्राला राज्यकारणी सामर्थ्य आलें व त्यामुळेंच तापीपासून तुंगभद्रेपर्यंत स्वराज्य झालें. पंडितांत वामनपंडित झाले, साधूंत तुकाराम झाले, नामांकित मुत्सद्दी व वैद्य झाले, आणि मोठमोठे किल्ले तेव्हांच बांधण्यांत आले. त्यांची बांधणी कशी केली, हें आतां आह्मांस परकीयांना विचारावें लागतें! त्या वेळीं द्रव्यसुद्धां विपुल होतें. अशी आपली तेव्हां स्थिति असल्यामुळें सर्वत्र आपणाला ओळखतात. तेव्हां ज्यानें मठींत बसून बाहेर अशी कृति केली, त्याला समर्थ म्हणावयाचें नाहीं तर काय तुम्हांआम्हांला समर्थ म्हणावयाचें? म्हणून त्यांनांच समर्थ म्हणतात, हें अगदीं यथार्थ आहे.

जे मोठे असतात त्यांची जन्मापासूनच विचित्र हकिकत असते, तुम्हीआम्ही बगीच्या घोड्याप्रमाणें रुळलेले आहोंत. समर्थासारखे मनुष्य गाडीवानाला न ऐकणारे असे असतात. समर्थ आठ नऊ वर्षांचे असतां रिवाजाप्रमाणें त्यांच्या

वर लग्नाचा प्रसंग आला. त्यावेळीं आपणास सावधान केलें, तरी आपण अनवधान असतों. त्या वेळीं तुम्हांलाआम्हांला हा प्रश्नच सुचत नाहीं. पण समर्थांनीं पुरोहितास 'सावधान कशाचें' म्हणून विचारलें. पुरोहित म्हणाले, तुझ्या पायांत बिडी पडणार. पुरोहिताचें उत्तर ऐकतांच, समर्थ आपल्या मातुश्रीला सोडून गंगातटाकीं गेले. तेथें त्यांनीं तप केल्यावर त्याना साक्षात्कार झाला. 'साक्षात्कार मानणारे मूर्ख व त्यांना कित्येक शिकलेल्या लोकांत गणीत नाहींत,' अशा अर्थाची टीका एका वर्तमानपत्रांत आली आहे. पण साक्षात्कारांत फरक आहे. घर बांधलें जाईल व नोकरी मिळेल असें स्वप्नांत दिसलें व त्याप्रमाणें झालें म्हणजे साक्षात्कार झाला असें नव्हे. खरा साक्षात्कार पुढें आहे. शिवाजींनीं रामदासांना असा प्रश्न केला कीं, मला आपणांजवळ राहावेंसें वाटतें. रामदासांनीं असा उपदेश केला कीं, आपण माझ्याजवळ राहूं नये. आपण रायगडास राहावें. मी चाफळास राहीन. तेथून माझी भेट घेण्याची इच्छा आपल्या मनांत उत्पन्न झाल्यास ती परिपूर्ण करण्याची मी एक युक्ति सांगतों. जी गोष्ट आपणास कर्तव्य असेल, ती करण्यापूर्वी देवावर हवाला ठेवून, उत्कंठित रीतीनें इच्छा करून, देवीसमोर निजत जा. मन शुद्ध असूं द्या. तें गढूळ असतां कामा नये (शिवाजींचा शुद्धपणा घेण्यासारखा आहे, तरी तो चोर होता, बंडखोर होता, फलाणा होता, असें कित्येक म्हणतात!) नंतर पुढें समर्थांनीं

शिवाजींला असें सांगितलें कीं, देवीजवळ निजल्यावर आपणास जें स्वप्न पडेल त्याप्रमाणें वागत जा. आतां सर्व बाबतींत साक्षात्कार चालेल, असें माझें ह्मणणें नाही. आपली निर्धाराची स्थिति नाहीं ह्मणून आपणांस साक्षात्कार होत नाहीं. देवाचा अंश ह्मणजे अंतरात्मा व साक्षात्कार म्हणजे त्याची वाणी. (हिला लौकिकांत 'आकाशवाणी' म्हणतात व ही झाली असतां विजांचा गडगडाट होतो असें म्हणतात, पण खरोखरी तसा कांही प्रकार नाही.) हिलाच Voice of conscience किंवा Voice of God म्हणजे अंतःकरणाचा, किंवा देवाचा ध्वनि असें म्हणतात. मनुष्य निर्धारानें वागल्यावर त्याला तो साक्षात्कार होणार. मी निर्धारानें न वागल्यामुळें मला साक्षात्कार झाला नाहीं, म्हणून जो निर्धारानें वागेल त्याला मी हसणार नाहीं, असें तरी असावें. शिवाजीला समर्थांचा वरदहस्त होता. त्यांला निर्धार कारितां आला. आपणांस तसा निर्धार कारितां येत नाहीं. शिवाजीच्या ऊर्जित दशेचें खरें कारण पुंडावा किंवा बंडाळी नव्हे. तर तें कांहीं विशेष आहे. तें हें कीं, रामदासाची बुद्धि व शिवाजींची कर्तव्यता. बंडाळीनें व पुंडाव्यानें देशाचा देश धुळीस मिळेल. मराठ्यांनी ब्राम्हणांचा, किंवा ब्राह्मणांनीं मराठ्याचा द्वेष तेव्हां केला नाही. शिवाजीच्या अष्ट प्रधानांत ब्राह्मण, परभू, मराठे व शेणवी होते. साधूंतही तसा द्वेष नव्हता. हल्लीं सुतार,कासार व शिंपी ह्यांच्यांत साधु होऊं नये, असें कित्येकांस वाटतें म्हणतात.असा एकंदर महाराष्ट्राचा लौकीक

साधनसमुच्चयानें झाला. हा होण्यास प्रमुख कारण समर्थ होते व त्यांचे अभंग व स्फुटें वाचलीं ह्मणजे विशेष प्रकार काय, पुरुषार्थ काय, हे आपणांस चांगलें समजेल. मीं सांगावें व आपण ऐकावें अशानें कांहीं समर्थांची यथार्थ पूजा होणार नाहीं. ती करण्याकरितां काळ मोडला पाहिजे. तरी थोडक्यांत समर्थांच्या बोधाचें लक्षण सांगतों. जसें गीतारहस्य एका श्लोकांत सांगितलें आहे, तसाच समर्थांचा उपदेश अर्ध्या ओवींत आहे. ती अर्धी ओवी ही 'मराठा तितुका मेळवावा, महाराष्ट्रधर्म वाढवावा.' मराठा हा शब्द व्यापक आहे. शिवाजीच्या पदरीं ब्राह्मण,शेणवी, भूप्र आदिकरून सर्व प्रकारचे मराठे होते. महाराष्ट्रधर्म हा हिंदुधर्माहून भिन्न आहे. त्याच्या तोडीचा जेमतेम इंग्रजी शब्द patriotism होईल. दासबोध, राजनीति व व्यवहारनीति यांची encyclopedia आहे. या ग्रंथाचें काळजीपूर्वक अध्ययन केलें, तर महाराष्ट्रधर्म ह्मणजे काय हें कळेल.

एकनाथ.

श्रोता आणि वक्ता ह्यांच्यांतील परस्परसंबंधाविषयी एकनाथी भागवतांत दोन ओव्या आहेत, त्या अशाः—

सप्रेम मीनलिया श्रोता ।
जैं पूर्ण सुखावेना वक्ता ॥
तैं तो जाणावा अवघाचि रिता।
कथासारामृताची चवी नेणे ॥ १ ॥
सप्रेमभावार्थें मीनला श्रोता ।
मुक्तही उल्हासे सांगे कथा ॥
तेथील सुखाची सुखस्वादुता ।
जाणे जाणता सवर्म ॥ २ ॥

वक्त्याकडे थोरपणा येतो की श्रोत्यांकडे, हें ह्या ओव्यांत स्पष्ट करून दाखविलें आहे. सप्रेम व भावशुद्ध श्रोता मिळाला असतां वक्ता सुखावतो. पण, ज्या वक्त्याला तो आपल्या श्रोत्यास जी कथा सांगतो तिची चव नाही, तो रिता होय. ह्या ओव्यांवरून श्रोत्यांकडे मोठा अधिकार येत असल्याचें दिसून येईल. चांगला वक्ता व चांगले श्रोते ह्यांचा एके ठिकाणीं समावेश झाला ह्मणजे जो आनंद होतो तो सवर्म अथवा मार्मिक मनुष्य जो आहे, त्यालाच मात्र कळेल. ह्या दोन गोष्टी झाल्या. तिसरी गोष्ट अशी कीं, ज्याच्याविषयी श्रवण, किंवा कथन

करावयाचें तो पुरुष असाधारण पाहिजे; ह्मणजे वक्त्यापेक्षां श्रोते जास्त व श्रोत्यांपेक्षां चरित्रविषय जास्त. अशी चरित्रें ऐकण्याचे प्रसंग शास्त्रीबावांनी आणिले. दोन माझ्या हातून झाले. व एक डॉ० कुंटे ह्यांच्या हातून झाला. आज एक चौथें चरित्र स्मरण, मनन, पूजन व ध्यान करण्याजोगें आहे, त्याचेविषयीं मी दोन शब्द बोलणार आहें. कोणी असें म्हणतात कीं, ह्या असल्या चरित्रांत काय ह्मणण्यासारखें आहे? कोठल्या एका चरित्रांत एका काळी रामदास जन्मले. त्यांच्यामुळें पृथ्वी वाढली, कीं समुद्रांतील क्षार कमी झाला, किंवा आकाशांतील तारे वाढले? ह्यांनी देशाच्या एका कोपऱ्यांत वस्ती केली, ह्यांत काय मोठेंसें महत्व आहे? ह्यांच्यावर ईश्वरी प्रसाद झाला असें जरी मानिलें, तरी त्याच्यायोगें देशाचें असें काय भाग्य उघडलें? ह्या व अशा प्रकारच्या प्रश्नांचें उत्तर देण्यापेक्षां, ह्या पुरुषांनी जे उपकार केले त्यांची आत्यंतिक योग्यता जे जाणत नाहीत ते अभागी, असेंच म्हणावें, ह्मणजे झालें. वाच्यता करून उत्तर देण्याचा प्रयत्न करण्यांत अर्थ नाहीं. ह्या साधु पुरुषांच्या हातून जी मोठी कार्यें झाली ती ईश्वरी प्रसादावांचून झाली असें मानणारे किती अभागी आहेत, याचें वर्णन करितां येत नाही.

शास्त्रीबावांनीं जो हा तिसरा प्रसंग घडवून आणिला आहे, हा अखेरचा आहे. हें चरित्र देण्याचा उद्देश इतकाच कीं, वक्ता व श्रोता ह्यांच्यांतील अंतर जाऊन श्रोत्यांपासून

वक्त्याला स्फूर्ति यावी व चरित्रविषयांची आठवण होऊन त्यांची जागृति व्हावी. एकनाथांविषयीं मी ह्मणजे कांहीं नवीन माहिती सांगणार आहें असें नाहीं, सर्व कांही त्या एकनाथांच्या चरित्रपुस्तकांत आहे. तथापि त्यांत कांहीं लुप्त भाग आहे, तो प्रज्वलित केला पाहिजे. दोनशें वर्षांपूर्वीं झालेल्या पुरुषांची आतां आपण आठवण व त्यांच्याविषयीं विचार करितों, असे पुरुष समाजांत असणें, हें सामान्य भाग्य नव्हे. आतां हें चरित्र सांगावयाचें ह्मणजे श्रोते अडाणी, त्यांनी तें वाचलें नाहीं असा माझा ग्रह नाहीं. हें चरित्र सांगणें ह्मणजे ते अमुक सालीं जन्मले, त्यांनीं अमुक पराक्रम केले व त्यांचा जन्म अमुकांच्या कुळी झाला, हें सांगणें नव्हे. त्या चरित्रांतलें विशेष काय तें घेतलें पाहिजे. आपण दहावीस स्नेही जमलों ह्मणजे आपल्यांपैकी प्रत्येकांत विशेष असतें तिकडे आपलें लक्ष असावें. बुद्धि, हात, पाय हे विशेष नव्हत; तर कोणाच्यांत वैराग्य विशेष, तर कोणाच्यांत निश्चय विशेष, असा प्रकार असतो. असें हें प्रत्येक साधूचें विशेष ओळखलें पाहिजे. ज्ञानदेवांचें व रामदासांचें विशेष काय तें मी सांगितलेंच आहे. त्याचप्रमाणें एकनाथमहाराजांच्या चरित्रांतील विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. ह्यांचा जन्म इ. स. १५४८ त झाला. हल्लींच्या भाषेप्रमाणें ह्मटलें ह्मणजे सोळाव्या शतकाच्या मध्यभागीं हे जन्मले व सत्रावें शतक लागतांना ह्मणजे महाराष्ट्राला जेव्हां नवीन तेज प्राप्त झालें, तेव्हां पन्नास साठ वर्षें राहून

ह्याचा पैठण येथें अंत झाला. रामदासांचें विशेष उद्योग-सामर्थ्य त्याकाळीं पाहिजे होतें; हल्लीं पाहिजे आहे व कोणत्याही काळीं तें पाहिजेच असणार. ज्ञानेश्वरांचें विशेष ह्मटलें ह्मणजे निरनिराळ्या संप्रदायांची एकवाक्यता करून दाखविणें हें होय. तें त्यांनीं चरित्र अवतरून दाखविलें.

एकनाथांचें चरित्रही विशेष योग्यतेचें आहे, हें कित्येकांना समजत नाही. ते ह्मणतात की, ह्या चरित्रानें महाराष्ट्राचा काय भाग्योदय झाला ? जर तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरांचेंही विशेष पूजनीय व रामदासांचेंही विशेष वंद्य, तर परस्पर विरोध येतो. विशेष आणि तें सारखें कसें ? रामदासांला नमस्कार करावयाचा आणि तुकारामांनाही वंदन करावयाचें, तरी दोघांचींही विशेषें अनुकरणीय कशीं? वास्तविक पाहिलें, तर हे किंवा अशा प्रकारचे प्रश्न बुद्धीच्या संकोचामुळें पुढें आणण्यांत येत असतात. त्यांना ह्या प्रश्नांचें साहजिक उत्तर समजत नाही, हें त्यांचें दुर्भाग्य; दुसरें कांहीं नाही. आपण एका सुंदर वनांत गेलों, आणि तेथें भागीरथीसारखी नदी वाहतांना पाहिली, म्हणजे मन थंड व तन्मय होऊन जातें व ईश्वराचें कौतुक आपणांस नदीप्रवाहानें दिसूं लागतें. जरा वर झालों, ह्मणजे हिमालयाचे डोंगर दिसूं लागतात. त्या डोंगरांच्या रांगा पाहून, पृथ्वीवर पृथ्वी रचण्यांत आली आहे कीं काय असें वाटतें व आत्मा तन्मय होऊन उन्नत होतो; व त्याला उपरति प्राप्त होते. आतां, येथें असा सहज प्रश्न उत्पन्न

होणार आहे कीं, आपण नदीला कसे भुललों व पर्वतालाही लागलीच भुललों, हें कसें? विशेष स्पष्टीकरणासाठी आपण एखादी बाग घेऊं. एखादा मनुष्य एखाद्या फुलाचा वास घेऊन डुलूं लागतो, इतक्यांत दुसऱ्या वाटिकेंत जातो, तेथल्या फुलांचा वास घेऊनही सापासारखा डुलूं लागतो. हें पाहून त्याचा मित्र ह्मणतो "काय रे, त्या गुलाबाच्या फुलाचा वास घेऊन तुला आनंद होतो आणि त्या मोगरीच्या फुलाचा वास घेऊनही तूं आपला डुलूं लागतोस, ह्यावरून तुझ्यांत कांही तरी दोष आहे खास." ह्यावर फुलांचा भोक्ता उत्तर देईल की, "बाबारे, हा सगळा दोष तुझाच आहे. तुला समुद्राची थोरवी कळत नाही व समुद्राचें अगाधत्वही समजत नाही. नदीत अवगाहन केलें ह्मणजे तेथेंच रहावेंसें वाटतें व समुद्राचा अपारपणा पाहिला म्हणजे तेथें मन रममाण होतें. ह्याला उपाय नाहीं." हाच प्रकार विशेषांसंबंधी आहे. विशेष वैचित्र्याची हीच खूण आहे की, एका गोष्टीसारखी दुसरी गोष्ट नाही. पात्रासारखी नदी नाहीं, नदीसारखें पात्र नाहीं. आपण येथें बसलेली माणसें डोंगरासारखी नव्हेंत व आपण सर्व जरी माणसें आहोंत, तरी आपण भिन्न आहोंत. आपणां सर्वांत कांहीनाकांही तरी विचित्रपणा आहेच. त्याशिवाय चांगल्यांत व वाइटांत विचित्रपणा आहे, अशीच ही परमेश्वराची राहटी आहे. एका-दशी अथवा द्वादशी ह्यांच्यासंबंधी जसा अर्थवाद आहे तसा ह्या शब्दांसंबंधी नाहीं. जेवणांत पराक्रम नाहीं. विरक्ति

उत्पन्न व्हावी ह्मणून एकादशा व द्वादशा करावयाच्या, त्यांपैकीं कोणाला एक मार्ग आवडतो तर कोणाला दुसरा आवडतो. त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या साधूंचीं, निरनिराळ्या थोर पुरुषांचीं निरनिराळी विशेषें आहेत. रामदासांचें विशेष महाराष्ट्रधर्म वाढवावा हें होय. तसें एकनाथांचें विशेष काय? तर **भागवतधर्म** हें एकनाथांचें विशेष. ह्या नवीन दिसणारा धर्म, तेव्हां सकृद्दर्शनींच अश्रद्धा उत्पन्न व्हावयाची. भागवत-धर्म ह्मणजे, संस्कृतांत जें भागवत आहे तें प्राकृतांत कळावें, ह्मणून एकनाथांनीं प्राकृतांत लिहिलें, तो. भाविक लोक व बायका भागवत वाचतात तें भागवत पौराणिक होय. हें जें एकनाथांचें भागवत आहे तें तत्वविचारपरिपूर्ण आहे. तें पाहावें. त्यांतील विशेष भागांचें मनन करावें, ह्मणजे आपली खात्री होईल.

हल्ली लोकांना विचारलें कीं तुमचा धर्म कोणता, ह्मणजे कोणी ह्मणतात कीं, एकेश्वरी व कोणी ह्मणतात कीं, आह्मी पुष्कळ देव मानणारे. परंतु आपल्या लोकांत एकच ईश्वर मानितात, तेव्हां दोहोंचा संभवच नाहीं. तेथें एक ह्मणणें शब्दाचें वैयर्थ्य होतें. आह्मी स्वतःला भागवतधर्माचे ह्मणतों. दहावीस वर्षांपासून आह्मी असें ह्मणावयास लागलों. भाग-वतधर्माचीं लक्षणें पुढें सांगतों; पण, हा धर्म कोठून काढि-लात, ह्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें पाहिजे. बीं रुजलें कीं प्रथम त्याचें टरफल वर आलेलें दिसूं लागतें. पहिल्यानें बीं उकलून

मोड येतो, पुढें त्याचें झाड होतें व त्याला फांद्या, फुलें व नंतर फळें येतात. जसें बीज एका मुळापासून उत्पन्न होऊन त्याचा मोठा प्रभाव झालेला असतो, त्याचप्रमाणें सर्व अनादि कालापासून रुजत आलेला जो धर्मविचार त्याचें आत्यंतिक सार भागवतधर्म होय. त्याचा मूळ संबंध सोडतां कामा नये; तो विलायतेंतील झाडाप्रमाणें येथें आणिलेला नाही. त्याचीं पाळेंमुळें खोल गेलीं आहेत. त्याचा शोध अनादि काला-पासून करावा लागेल. त्याचें फळ, वास, किंवा गोडी ह्मटलें तर चांगलें कोणतें व त्याचें अधिकरण कोणतें? ह्या भागवताचें सारभूत कोणतें? कित्येक लोक असें ह्मणतील कीं, तुह्मी सर्व मनांतल्या गोष्टी सांगतां. रामदास समर्थ कसले व एकनाथ भक्त कसले? हे गृहस्थ असून उदरपोषण करीत. सारांश आपल्यासारखेच हे. पण तसें नाहीं.

आतां भागवतधर्म कोठें कथन केला आहे तें पाहूं. हा धर्म अमुक एक ठिकाणीं प्रविष्ट झाला ह्याविषयी इतिहास आहे. तो थोडक्यांत सांगतों. दहावीस लोकांच्या समाजाला धर्म ह्मणत नाहीत. तसेंच मूळ सोडतां कामा नये. फळाचा आस्वाद घेतला आणि मुळाचा कांहीं संबंध नाही असें मानणें ठीक नव्हे. धर्मालासुद्धां संतति असते.

आतां भागवतधर्माचा इतिहास पाहूं. कलियुग समीप यावयाच्या वेळीं, ह्मणजे द्वापाराच्या अंतीं, नारदानें हा धर्म श्रीकृष्णाच्या बापाला ह्मणजे वसुदेवाला सांगितला. तो धर्म

विदेहजनकाला नऊ ऋषभ नामक ऋषींनीं सांगितला. ती कथा पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहेः--एकदा जनकाच्या येथें यज्ञ होता. त्या यज्ञाला विश्वामित्रवसिष्ठादिक ऋषि हजर होते; व ज्यांना नऊ ऋषभ ह्मणतात त ऋषि सुद्धां त्या यज्ञाला आले होते. जसा बौद्धांचा कपिलवस्तूचा राजा सिद्धार्थ, तसेच जैनांचे मुख्य हे ऋषभ होत. (त्यांना जैन लोक ऋखभ म्हणतात.) ह्यांच्याविषयीं ज्या कल्पना आहेत त्या सार्थ आहेत किंवा नाहीत, हें पाहाणें प्राचीन इतिहासाच्या शोध लावणारांचें आहे. त्यांना त्याची चाड असली पाहिजे. ह्या ऋषभांना जनकानें असा प्रश्न विचारिला की, अत्यंत श्रेय कशांत आहे? कोणाचा देश कसा घ्यावा, शत्रूला कसें मारावें, सोन्याचें रुपें व रुप्याचें सोनें कसें करावें (हल्लीच्या राजांना ही चिंता पडली आहे) तशी चिंता जनकाला पडली नव्हती. त्याला धर्म जाणण्याची चिंता पडली होती, ह्मणून त्यानें वरील प्रश्न विचारिला. त्याचें उत्तर असें होतें की, आत्यंतिक श्रेय भागवतधर्मांत आहे. तो भागवतधर्म नारदानें वसुदेवाला सांगितला, शुकानें परीक्षितीला सांगितला, नऊ ऋषभांनी जनकाला सांगितला, एकनाथांनी आपणांस सांगितला व मी तुह्मांला सांगतों असा भाग येतो. ज्या भागवतांत भागवतधर्म आहे, तें भागवत केव्हां लिहिलें, असा प्रश्न उद्भवतो. भागवतधर्म पांच हजार वर्षांपूर्वींचा असावा. पण, त्याच्या वयावर त्याची महती नाही. वयापेक्षां विचार

अत्यंत श्रेयस्कर. गंगेची उत्पत्ति जशी आकाशांत अशी समजूत आहे, तशी विचाराची उत्पत्ति देवापाशी. विचाराची उत्पत्ति परमेश्वराच्या समकालीन आहे. कारण, परमेश्वर चैतन्यरूप, विचारक्षम आहे. हा भागवतधर्म ज्ञानेश्वरीत कोठेंकोठें आहे. पण, एकनाथांच्या प्राकृत ग्रंथांत जसा तो स्पष्ट आहे, तसा कोठेंच नाहीं. सांगण्यासांगण्यांत फरक असतो. जें कांहीं आपण सांगतों त्याचा प्रत्यय आपल्यांत असला पाहिजे, तरच तें सांगण्याचा आपणांस अधिकार. अशा लोकांचा उपदेश मेल्यावरसुद्धां लोकांच्या मनावर चांगला ठसतो. एकनाथांला आकाशवाणी झाल्यानंतर त्यांनी बारा वर्षें अध्ययन करून बावीस हजार ग्रंथ लिहिला, अशी कथा आहे. त्यांच्या ग्रंथांत भागवतधर्म तर दिसलाच; पण, चरित्रांतही दिसला. भागवतधर्म चरित्रांत दाखविणें हें विशेष भाग्य एकनाथांचेंच होतें. हा भागवतधर्म सांगण्यास सोपा, पण आचरण्यास कठीण असा आहे. ज्ञानेश्वरांत गृहस्थाश्रम कमी, त्याचप्रमाणें रामदासांतही गृहस्थाश्रम कमी. ब्रह्मचर्याच्या मार्गांत मोह कमी. परंतु एकनाथांनी गृहस्थाश्रमी राहून संसार वगैरे करून, भागवतधर्माचा प्रभाव विशेष रीतीनें दाखविला, हें विशेष आहे. त्यांचे चमत्कार व साक्षात्कार दुसऱ्या ठिकाणी सांपडतील; पण, त्यांचा रोंख भागवतधर्माकडे होता व तो धर्म त्यांनीं स्वचरित्रांत दाखविला, हें आपण पाहावयाचें. त्यांच्या ओव्यांची कांही टिपणें येथें आणलीं आहेत, ती वाचून दाख-

वितों, ह्मणजे भागवतधर्म ह्मणजे काय हें आपणांस समजेल.

इंद्रियें कोंडितां न कोंडती। विषय सांडतां न सांडती।
पुढतपुढतीं बाधों येती।याळागीं हरिभक्ति द्योतली वेदें॥१॥
इंद्रियें कोंडावीं न लागतीं। सहज राहे विषयासक्ती।
एवढें सामर्थ्य हरिभक्तीं। जाण निश्चितीं नृपवर्या ॥ २॥
योगी इंद्रियें कोंडिती। ते भक्त लाविती भगवंतीं।
योगी विषय जे त्यागिती। ते भक्त अर्पिती भगवंतीं॥ ३
योगी विषय त्यागिती। त्यागितां देहदुःखी होती।
भक्त भगवंतीं अर्पिती। तेणें होती नित्यमुक्त ॥ ४ ॥
दारा सुत गृह प्राण। करावे भगवंतासी अर्पण।
हे भागवतधर्म पूर्ण। मुख्यत्वें भजन या नांव ॥ ५ ॥

इत्यादि. पूर्वापार आपण असें मानीत आलों आहों की, इंद्रियनिरोध हा मुख्य आहे. तो साधण्याकरितां योगादि साधनें आहेत. तीं आपणांस साधतां आलीं नाहींत, ह्मणून त्यांची निंदा करणें अन्यथा होईल. आपण इंद्रियें कोंडावयास लागावें, पण तीं कोंडत नाहींत व विषय सोडावयास जावें, पण तो सुटत नाहीं. ह्याकरितां ऋषींनी हरिभक्ति हें साधन सांगितलें. दोघांचेंहि (योगी व भगवद्भक्त यांचें) साध्य एकच, ह्मणजे भगवत्प्राप्ति हें होय. परंतु मार्ग निराळे. इंद्रियनिरोध ही पूर्वापार चालत आलेली गोष्ट आहे व आपणांससुद्धां तिचा थोडाबहुत अनुभव आहे. आपण थोडासा निरोध करावयास जातों, पण आपणांला आकलन करितां येत नाहीं. ह्याविषयीं

तुकारामांचे पुष्कळ अभंग आहेत. विरक्ति व वैराग्य हें त्यांनीं साधावें. पण तुमची आमची काय गति? 'भाळीभोळीं कैशीं तरती,' हा विचार एकनाथांच्या मनांत होता. आह्मी लंगडीं व थोटीं माणसें. आह्मीं शास्त्राध्ययन करावें, तर पोटामागची काळजी सुटत नाहीं. अशी कोट्यावधि प्रजा. तेव्हां अशा प्रजेच्या गतीचा एकच मार्ग आहे. तो हा कीं, हरिभक्ति. आह्मांला योगमार्ग नको, ज्ञानमार्ग नको, किंवा कर्ममार्गही नको. आह्मी ब्राह्मण आहों, पण शास्त्राचें अध्ययन करणारे फार थोडे. कारण, बऱ्यांचजणांला पोटाकरितां अर्जन करावें लागतें. तेव्हां इंद्रियनिरोध होत नाहीं. ज्ञानाचा वँ कर्माचा-सुद्धां आह्मांला उपयोग व्हावयाचा नाहीं. तेव्हां ह्या मार्गा-पेक्षांही एक विशेष सुलभ मार्ग आहे, तो आह्मांला पाहिजे. तो एकनाथांच्या चरित्रांत जास्त आहे.

न करितां वेदशास्त्रव्युत्पत्ति। ऐशिया अज्ञाना निजात्मप्राप्ति
सुगम जोडे ब्रह्मस्थिति। यालागीं हरिभक्ति प्रकाशिली देवें
तें हें राया भागवत जाण। मुख्यत्वें भक्ति प्रमाण।
भावें करितां भगवद्भजन। अज्ञान जन उद्धरती ॥ २ ॥
स्त्रीशूद्रादि अघवे। घालूनियां ये नावे।
एकेच खेपे स्वर्गे न्यावे। भजनभावें परतीरा ॥ ३ ॥
येथें पोहणेंयाविण उतरणें। प्रयासेंविण प्राप्ति घेणें।
सुखोपायें ब्रह्म पावणें। यालागीं नारायणें प्रकाशिली भक्ति
भागवतधर्माची स्थिति। भाळींभोळीं भवाब्धि तरती।
सुखोपायें ब्रह्मप्राप्ती। तोचि श्लोकार्थी विशद सांगे ॥ ५ ॥

स्त्रीशूद्रादिकांस हा मार्ग सुलभ आहे. कारण, ह्या मार्गानें एकाच खेपेस एकाच नावेंतून स्त्रीशूद्रादि अवघी नेण्यांत येतात. कर्ममार्गी सांगतात कीं, चौऱ्यायशीं लक्ष फेऱ्यांतून आल्यावर ब्राह्मण नसलेत, तर ब्राह्मण होऊन ज्ञानी झाल्यावर, कालमर्यादा संपल्यावर, तुमचा उद्धार होईल; पण, ह्या समजुतीनें मनाची हुरहुर जात नाहीं. ह्या मार्गानें गेलें असतां बहुत कालांनी आपण देवापाशी सायुज्यता पावणार. तेव्हां कर्ममार्गानें मनाचें समाधान होत नाहीं. आह्मांला अशी नाव पाहिजे की, जी सागरांत चौऱ्यायशी लक्ष फेऱ्यांत आह्मांला न फिरवितां एका खेपेस आमचा उद्धार करील. असें साधन कर्ममार्गी ह्मणतात आमच्यापाशी नाही. ज्ञानमार्गी ह्मणतात, आहे; पण, जे महाभाग व योगमार्गी पुरुष तेच एका खेपेस पैलतिरास जातील. तेव्हां आमच्यासारख्यांची वाट काय ? अर्थात् भागवतधर्म. भागवतधर्म ह्मणजे काय ? तो वैदिक, पौराणिक नव्हे; किंवा, ज्ञान, योग, कर्म किंवा तीर्थे, व्रतवैकल्यें इत्यादि करणें नव्हे.

व्यासांनी पुराणें केली, पण त्यांची हुरहुर राहिली नाही. जेव्हां त्यांनी भागवत लिहिलें, तेव्हां त्यांचें समाधान झालें तें परीक्षित्यादींनी ऐकिलें, तेव्हां त्यांचें देखील समाधान झालें; तसेंच जर आपण वाचाल, तर आपलेंसुद्धां समाधान होईल. आमच्यासारखे अज्ञानी इंद्रियनिरोध करण्यास असमर्थ ह्मणून त्यांच्याकरितां हा भगवंतानें सांगितलेला भागवतधर्म

होय. ह्यांच्या संबंधानें वैष्णव व शैव ह्यांच्यांतलि भांडणां-
सारखीं भांडणें नाहींत. भागवतांतील देव सर्व देवांचा देव
आहे. तो एकनाथानें आपल्या चरित्रानें आपला केला. ज्ञाने-
श्वरांच्या चरित्रासारखें आपलें चरित्र होण्याची अपेक्षा
करावयास नको. कारण, पहिली गोष्ट ही की, त्यांचा बाप
संन्यासी होता, तुह्मांआम्हांला असे संन्याशी पैदा करितां
यावयाचे नाहींत. दुसरी गोष्ट ही कीं, त्यांचा तर काय, पण
त्यांच्या दोघांही भावंडांचा व्रतबंध करूं दिला नाही. हा
बीजाचा विचार झाला, आतां त्यांचा अधिकार तरी कसा
आणावा ? तेव्हां आह्माला हा मार्ग साध्य नाहीच. मग तुमची-
आमची वाट काय ? आपण साधीभोळी मंडळी खरी व
आपण आळशी आहों, तरी आपणांला भगवत्प्राप्तीची इच्छा
होते. ज्ञानमार्गाचें अवलंबन केलें असतां ती परिपूर्ण होत
नाही. ज्ञानमार्गाप्रमाणें पहिल्यानें ब्राह्मण असलें पाहिजे.
नामधारी ब्राह्मण पुष्कळ आहेत. त्यांपैकी ज्ञानप्राप्ति सर्वां-
सच करण्यास फुरसत कोठें असते ! पेन्शन् घेतल्यावर तसें
करावें, तर पेन्शन् घेण्यापूर्वींच आमची मंडळी आटोपते !
काल आठले वारले व मागें पंडित वारले. हिंवाळ्यांत जशीं
झाडांची पानें शुष्क होऊन गळतात, तशी आमची मंडळी
एकामागून एक गळूं लागली आहे. सारांश, म्हणून पेन्शन्
घेण्यापूर्वींच ही गोष्ट संपादावयास अवकाश राहिला नाहीं.
तेव्हां दहावीस वर्षांचा मक्ता घेतो कोण ? आमच्यामागें

ळचाडें भारी. म्हणून आम्हांला भक्तिमार्ग उत्तम होय. शांडिल्य सूत्रापासून तों एकनाथांपर्यंत हा मार्ग सांगण्यांत आला आहे. भक्तीचीं लक्षणें पुष्कळ आहेत. पण पुढील एका लक्षणाच्या पोटांत तीं सर्व आहेत. तें हें कीं, देवच काय तो आपला श्रेयस्कर. ह्यावरून एकनाथ हें नांव सार्थ आहे. देवावर आपलें आत्यंतिक प्रेम ठेवावें. वर्णाश्रमधर्म सोडून निरहंकृति राहिलें पाहिजे. अमुक एक वर्णांत मी जन्मलों, ह्मणून मी थोर, असें मानितां कामा नये. मीं पांढरा अंगरखा व गुलाबी पागोटें घातलें आहे, ह्मणून मी त्याचा अभिमान धरावा, हें ठीक नव्हे. वर्णादि प्रकार प्रासंगिक किंवा सहजगत्या आलेल्यापैकीं आहेत. म्हणून त्यांचा अभिमान धरूं नये. तर निरहंकृति राहून भक्ति करावी. भक्तीच्या ठायीं प्रीति, मुक्ति, वैराग्य व सर्व कांहीं आहे. म्हणून भक्त ह्मणतात कीं, आम्हाला मुक्ति नको, किंवा विरक्ति नको, भक्ति पाहिजे. हा भक्तिमार्ग सुलभही आहे व अवघडही आहे. देवावर प्रेम ठेविल्यानें हा मार्ग साधितां येणार आहे. असा भागवतधर्माचा अनुभव आहे. स्वर्ग व धर्म ह्यांच्यामधील हा पूल आहे. आपणांला संस्कृतांत सांगितलेला वस्तऱ्यांचा पूल नको. समजा, मुंबई व माहीम ह्यांच्यामध्यें वस्तऱ्यांचा पूल बांधिला, तर त्याच्यावरून जाणें अवघड होईल. आपणांला असा पूल पाहिजे कीं, त्यावरून म्हातारे व पोरेंबाळेंही सर्व जाऊं शकतील. सारांश, जनरस्ता पाहिजे. त्याचप्रमाणें आपणांस सर्वांस समजेल असें धर्मसार पाहिजे.

आपलें मुख्य कर्तव्य भगवंताची ओळख व्हावी, हें आहे. ती कशी होईल ह्याविषयीं तुकारामांनी व ज्ञानदेवांनी सांगितलें आहे. पण, एकनाथचरित्रांत त्याची परिस्फुटता विशेष दिसून येते. ह्या पुरुषाची आठवण व्हावी म्हणून त्याची पुण्यतिथि केली पाहिजे. ह्यांच्यासारखे भाग्यवान् पुरुष इतर देशांत झाले असतील, नाही असें नाहीं. मोझेस झाले, ख्रीस्त झाले, महंमद झाले; पण आपणांला त्याच्याशी कांही कर्तव्य नाहीं. तर जे एका रक्तामासाचे, त्यांच्याविषयीं आम्हांला विचार करावयाचा. त्यांच्या शरीरांचें मांस जर आमच्यांत आहे, तर त्यांच्या विचारांचें मांस आमच्यांत कां असूं नये ? गीतारहस्य सर्वांस सुलभ करण्याकरितां ज्ञानेश्वरांनी अवतार घेतला, सामर्थ्य दाखविण्याकरितां रामदास जन्मले व तुम्हाआम्हांकरितां एकनाथांचा जन्म होय. त्यांनी भक्त कसा असावा व देव कोणाला म्हणावें, ह्या गोष्टी भागवतांत सांगितल्या आहेत. त्यांत माझे विचार सांपडले म्हणून मी त्याची विशेष महती सांगतों, असें कोणी समजूं नये. हें भागवत वाचिलें असता मनाला शांति वाटून कृतार्थता वाटेल. बाय कांमुलांनीं जर विचारिलें की, आमचें कल्याण कशानें होईल तर त्यांना सांगावें की, भागवतधर्म पाहिल्यानें. सारांश हरिभक्ति करावी, साधुसमागम ठेवावा व ईश्वरावर निर्मळ प्रेम ठेवावें. असो. शेवटी भागवतधर्म कसा आहे हें समजून घेण्याकडे आपली प्रवृत्ति व्हावी, असें मी इच्छितों.

सुधारकांचे चार वर्ग.

कंदरीत पहातां गेलें साल (१८९०) फार महत्वाचें होतें, असें आपणांस दिसून येईल. हिंदुस्थानच्या एका टोंकापासून तों दुसऱ्या टोंकापर्यंत, जिकडे तिकडे सर्व हिंदु लोकांचें मन एका गोष्टीकडे अगदी वेधून गेलें होतें. त्या एका गोष्टीपुढें बाकीच्या सर्व गोष्टी अगदी मागें पडल्या होत्या. या एका प्रश्नाच्या विचारांत लोक इतके गढून गेले होते कीं, त्यामुळें सर्वांस इष्ट व महत्वाचा असा जो राष्ट्रीयसभेचा प्रश्न तोही कांहीं कालपर्यंत अगदीं कोनाकोपऱ्यांत पडून गेला होता. पंजाब, सिंध, प्रयाग, काशी, कलकत्ता, मद्रास, दिल्ली, वऱ्हाड व दुसऱ्या अनेक ठिकाणीं चाललेल्या चळवळीची जी मी नुकतीच माहिती मिळविली, व जी आपणांसही माहीत असेलच, तीवरून माझ्या ह्मणण्याचा आपणांस प्रत्यय येईल. स्वतः आपल्याभोंवतीं चालत असलेल्या गोष्टी तर आपणां सर्वांस महशूर आहेतच. मुंबई येथें कांहीं इंग्रज स्त्रियांच्या मदतीनें दोन हजार सुशिक्षित स्त्रियांनी राणी सरकाराकडे पाठविलेला अर्ज, येथील तुळशीबागेच्या प्रचंड सभेकडून झालेली खटपट, त्याच्या उलट दुसऱ्या पक्षाच्याही लोकांनी केलेली खटपट, साताऱ्यांतील तशाच पद्धतीचे प्रयत्न,

वगैरे गोष्टीच्या इतिहासावरून एकंदरींत आपलें पाऊल पुढेंच पडत आहे, हें चांगलें व्यक्त होतें. व ही गोष्ट खचित मोठी समाधानकारक आहे. आतां या ठिकठिकाणच्या चळवळीपासून सर्वांशीं इष्ट असे परिणाम झाले नाहीत, यापासून सुधारणेस प्रतिबंध मात्र होणार, असें कित्येकांचें ह्मणणें पडतें; परंतु माझी समजूत तशी नाहीं. 'लष्करच्या भाकरी कोण भाजतो' या न्यायानें, कोणी कांहींही बोलो, कांहींही करो, जोंपर्यंत त्यापासून आपलें व्यक्तिदृष्टचा प्रत्यक्ष व तात्कालिक नफानुकसान दिसत नाहीं, तोंपर्यंत त्या गोष्टीच्या ह्मणून वाटेस जावयाचें नाहीं, ही स्थिति वास्तविक पाहातां फार भयंकर व अनर्थावह मानली पाहिजे. या औदासन्यापासून जितकें नुकसान होतें त्यापेक्षां प्रत्यक्ष प्रतिबंधापासून फारच थोडें नुकसान होतें. सुधारणेस पहिली व मुख्य अडचण ह्मटली असतां, तिजविषयीं उदासीनता ही होय. तें औदासीन्य नाहींसें होऊन लोक सुधारणेविषयीं एकदा विचार करूं लागले, ह्मणजे मग सुधारणेस अडचण काय ती कालावधीची. लोकानी एकदा विचार करण्यास आरंभ केला, ह्मणजे मग थोडक्याच कालानें ते योग्य विचार करण्यास लागतील, यांत संशय नाहीं. तेव्हां तात्पर्य काय कीं सामाजिक गोष्टींविषयी गेल्या वर्षी ठिकठिकाणी जी चर्चा चालू होती, त्यापैकीं कित्येकांची दिशा चुकली असली, तथापि त्याबद्दल खेद मानण्यापेक्षां मुळीं चर्चेस आरंभ झाला याब

द्दलच विशेष आनंद मानला पाहिजे. ज्या गोष्टीपासून उद्यांच आपलें स्वतःचें व्यक्तिदृष्ट्या हिताहित नाहीं, अशा सामाजिक गोष्टीविषयी वाटाघाट करण्यास तुळशीबागेंत पांच हजार लोकांनी जमावें, हेंच मुख्यतः अभिनंदन करण्यासारखें आहे. सभांतून ठिकठिकाणी होणारी भाषणें ज्यांच्या कधीं कानी पडली नाहीत व वर्तमानपत्रांतून होत असणारी चर्चाही ज्यांच्या कधी डोळ्यांखालून गेली नाही, अशा वर्गांतील लोकांचा येवढा मोठा समुदाय सामाजिक वाटाघाटीकरितां एका ठिकाणी जमावा व त्यांनीं क्षणभर आपल्या पायांपुरतेंच पाहण्याच्या क्षुद्र वृत्तीचा अव्हेर करून उच्च भरारी मारावी व सामान्य जनसमुहाच्या सुखदुःखाचा विचार करण्यास प्रवृत्त व्हावें, हें मनुष्यत्वाच्या उच्च कर्तव्यपरायणतेचें व्यंजक होय. या वृत्तीचा मनुष्याच्या अंतःकरणांत प्रादुर्भाव होत असतां, त्याचें शारीरिक अस्तित्व भासमान न होतां, त्याच्या आत्मिक अस्तित्वाची जागृति होत असते, व खऱ्या धार्मिकतेच्या श्रेष्ठ मानास तो पात्र होऊं लागतो. जोंपर्यंत मनुष्य ईश्वरदत्त बुद्धीचा उपयोगच करण्याचें मनांत आणीत नाही, तोपर्यंतची स्थिति मात्र खरोखर निराशेची होय. परंतु एकदा त्या बुद्धीचा मनुष्य उपयोग करूं लागला, म्हणजे मग निराशेचें अगदी कारण नाही. प्रथम प्रथम चुक्या होतील, परंतु लौकरच त्या बुद्धीचा योग्य उपयोग होऊं लागेल, याविषयी तिळमात्र संदेह नाहीं. ईशेच्छेनें

आपला व पाश्चात्य राष्ट्रांचा जो निकट संबंध झाला आहे, तो एक मोठी शक्ति आहे. व ही जबरदस्त शक्ति ईश्वरानें आपल्या दयालुत्वानें आपल्या बऱ्याकरितां योजिली आहे यांतही शंका नाहीं. आणि एकदा डोळे उघडून पाहाण्याची, व बुद्धि खर्चून विचार करण्याची लोकांस संवय लागली, ह्मणजे या शक्तीचा लोकांच्या डोळ्यांवर व बुद्धीवर योग्य व इष्ट संस्कार होणें, हें फक्त कालावधीवर अवलंबून राहाणार. लोक विचार करूं लागेपर्यंत केवळ निराशेची मात्र स्थिति असते. परंतु ते एकदा विचार करूं लागले ह्मणजे निराशेचा लय झाला ह्मणून समजावें. पुढें प्रश्न काय तो 'आज का उद्यां' एवढाच राहिला. व मीं सांगितलेल्या शक्तीची महती ज्यांस माहीत आहे, त्यांस हा काल फारसा लांब नाही हेंही सहज दिसून येणार आहे.

आतां, आजच्या प्रसंगी सुधारकांचे चार वर्ग आपल्यापुढें मांडावेत असा माझा मानस आहे. चार वर्ग ह्मणजे कालाच्या किंवा महत्वाच्या क्रमानुसार केले आहेत, असा भाग नाहीं. परंतु माझा आशय आपणास स्पष्ट कळावा ह्मणून हे केलेले आहेत. त्यांपैकी अमुकच एक चांगला, किंवा अमुक अधिक महत्वाचा, किंवा अमुक आजच्या काळास योग्य असा निर्णय करीत बसण्याचा माझा मुळीच विचार नाही. त्यांचा फक्त निर्देश करावा इतकीच माझी इच्छा आहे. या चार वर्गांपैकी सुधारकांचा पहिला वर्ग ह्मणून मी ज्यास ह्मणतों त्यास

'परंपरारक्षक सुधारक' असें नांव देतां येईल. या वर्गांतील लोकांचें असें ह्मणणें पडतें की, आमच्या सुखदुःखाचा ज्यांत संबंध आहे, अशा गोष्टींविषयी आह्मांस नव्यानें विचार करण्याची आवश्यकता नाहीं. आमचे पूर्वज फार शहाणे होते, व त्यांनीं लावून दिलेल्या मार्गापेक्षां अधिक कल्याणकारक व अनुकरणार्ह असा दुसरा मार्ग असणें मुळीं शक्यच नाही. तेव्हां या परंपरारक्षक सुधारकांच्या मतें सुधारणा ह्मणजे, जेथें आपली पूर्वपरंपरा सुटली असेल, तेथें ती फिरून स्थापन करण्यास प्रयत्न केला ह्मणजे आपलें काम झालें. उदाहरणार्थ, ब्राह्मणांनी भिक्षान्नावर निर्वाह करून उपदेश करावा. ही आपली पूर्वपरंपरा सुटली, यापासून आपलें नुकसान होत आहे. करितां ब्राह्मणांनीं पूर्व पद्धतीनुसार भिक्षावृत्तीचें अवलंबन करून उपदेशकांचें कर्तव्य बजावण्यास लागावें. क्षत्रियांनी शस्त्र धारण करून रणांगणाचा आश्रय करावा, वैश्यांनी व्यापारधंदा करूं लागावा व शूद्रांनीं एकनिष्ठपणें त्रिवर्णाची शुश्रषा करून आपल्या जन्माचें सार्थक करून घ्यावें व हें पूर्णपणें होऊं लागलें ह्मणजे सुधारणेची परमावधि झाली. याहून सुखतर स्थिति असणें सर्वस्वी असंभाव्य होय.

सुधारकांचा दुसरा वर्ग ह्मणून ज्यास मी ह्मणतों, त्यामध्यें व पहिल्या वर्गामध्यें एका प्रकारचें साम्य आहे, व कांहीं भेदही आहे. प्राचीन धर्मग्रंथांवर जशी पहिल्या वर्गांतील

लोकांची पूर्ण श्रद्धा आहे, तशीच या दुसऱ्या वर्गांतील लोकांचीही आहे. तात्पर्य, दोघांचाही पाया एकच आहे. परंतु या पायावर उभारल्या जाणाऱ्या इमारती मात्र परस्परांहून भिन्न आहेत. उदाहरणार्थ, समुद्रप्रयाण घ्या. पहिल्या वर्गांतील लोकांस जसें हें सदोष वाटतें, तसेंच दुसऱ्याही वर्गास वाटतें. पण ते ह्मणतात कीं, समुद्रप्रयाणा संबंधाचें जें वचन आहे, त्याचा अर्थ पहिल्या वर्गांतील लोक करतात तसा नाही. त्या वचनाचा अर्थ असा आहे की, हिंदूनें नाविकाचा धंदा केला, तर मात्र दोष सांगितला आहे. बाकी नाव चालविण्याचें काम न करितां नुसता समुद्रप्रवास केला, तर त्यांत अगदीं दोष नाहीं. तेव्हां या दुसऱ्या वर्गांतील सुधारकांस प्राचीन धर्मग्रंथ मान्य व आधारभूत आहेतच. परंतु त्यांचा अर्थ मात्र लोक करितात तसा नव्हे. तेव्हां त्याच वचनांचा योग्य अर्थ करून त्याप्रमाणें वागल्यास सर्व आवश्यक सुधारणा होण्यासारखी आहे. परंतु खऱ्या अर्थास अनुसरून वागावें ह्मणजे झालें. पंचवीस वर्षांपूर्वी झालेला पुनर्विवाहाचा वाद व दयानंद सरस्वतींचे प्रयत्न ही दोन्ही या दुसऱ्या वर्गाचीं उदाहरणें होत.

तिसऱ्या वर्गांत ज्या सुधारकांचा मी समावेश करितों, त्यांस वरील दोन्ही मार्ग पसंत नाहींत. ते ह्मणतात कीं, पहिल्या वर्गांतील सुधारकांच्या समजुतीप्रमाणें सुटलेली परंपरा पुनः सुरू केली, तथापि त्यापासून आमचा कार्यभाग

होणार नाहीं, इतकेंच नाहीं, तर उलट तसें करितां येणेंच शक्य नाहीं. ब्राह्मणांनीं पुनरपि भिक्षांदेहीचा आश्रय करावा व शूद्रांनीं केवळ सेवावृत्तींत समाधान मानून राहावें हें जसें अयोग्य आहे, तसेंच हें सांप्रत काली घडवून आणण्याची खटपट करणें ह्मणजे किती वेडेपणाचें आहे, हें भोंवतालच्या स्थिती-कडे पाहिलें असता, कोणासही कळणारें आहे. आह्मी आमच्या सदसद्विवेकशक्तीच्या अनुरोधानें चालणार. समुद्रांतून प्रयाण करण्यांत आह्मी एकादें पातक करतों, असें जर आमची मनोदेवता सांगत नाही, तर तें करण्यास प्रत्यवाय काय ह्मणून असावा? तसेंच नुसतें समुद्रांतून प्रयाण न करितां नाविकाचा धंदा केला, तथापि त्यांतही दोषाचा कांही एक भाग नाही. मग मूळ वचनाचा अर्थ दुसऱ्या वर्गांतील लोक—ज्यांस 'व्युत्पत्तिसुधारक' ह्मणतां येईल—जसा करितात, तसा केला तथापि त्यापासूनही आमचा उपयोग होत नाहीं. शिवाय, आपल्यास पाहिजे तसा अर्थ करणें एका अर्थीं गौण आहे. जर ऋषिवचनें आपणास आधारभूत धरावयाचीं असतील, तर त्याचा अर्थ त्या ऋषीच्या मनांत होता, तोच घेतला पाहिजे. त्याहून वेगळा अर्थ करूं पाहाणें हें अन्यायाचें आहे. आणि हे व्युत्पत्तिसुधारक करतात तोच योग्य अर्थ असला, तथापि आह्मांस इष्ट असणाऱ्या सर्व सुधारणा या व्युत्पत्तींचा आश्रय करून होण्यासारख्या नाहीत. आह्मांस हे दोन्ही मार्ग प्रशस्त वाटत नाहीत. स्त्री आणि पुरुष या

उभयतांसही जर एकच मनोवृत्ति आहे हें खरें आहे, तर मग एकानें वाटेल तेव्हां व वाटेल तितक्यांदा लग्न करावें व दुसऱ्यानें मात्र करूं नये, हा उघड अन्याय होय. मग धडधडीत ज्यांत अन्याय आहे, अशा गोष्टींविषयी कोणी पूर्वपरंपरा पुढें आणिली, किंवा व्युत्पत्तीचा आश्रय केला, तथापि ते दोन्ही प्रकार आह्मांस मान्य नाहींत. प्राचीन परंपरेंत जें ग्राह्य असेल, तें घेण्यास आह्मी तयार आहों. परंतु ज्या गोष्टी सदसद्विवेकास सोडून आहेत, त्या मात्र आह्मी टाकणार व आमच्या मनोदेवतेस योग्य दिसेल, असें आचरण ठेवणार. प्रार्थनासमाज, ब्राह्मसमाज वगैरे संस्था या तिसऱ्या वर्गाचे निदर्शक होत.

आतां राहिला चौथा वर्ग. यातील लोक ह्मणतात कीं, तुमची परंपरा उपयोगी पडत असेल, तर तितक्यापुरती ती तुह्मी घ्या. व्युत्पत्तीचेंही ग्राह्य योग्य प्रकारें घेण्यासारखें असेल तर तेंही घ्या. व तुमच्या सदसद्विवेकशक्तीचाही तुह्मी पूर्ण उपयोग करा. त्याबद्दल आमचें काहीं ह्मणणें नाही. परंतु आज पुष्कळ दिवसपर्यंत तुह्मी या गोष्टींचा अनुभव घेतला आहे. व त्यापासून ह्मणण्यासारखा उपयोग झाला नाहीं. लोकांची विवेकशक्ति जागृत करून, त्यांजकडून योग्य गोष्टीचा स्वीकार करविण्याकरितां पुष्कळ खटपट झाली, परंतु त्यापासून कांही निष्पन्न झालें नाहीं. विवेकशक्ति जोंपर्यंत प्रचलित असते, तोंपर्यंत, अमुक गोष्ट योग्य आहे, अमुक न्याय्य

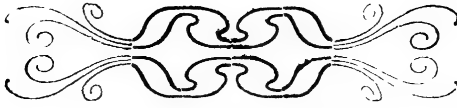
आहे, हें सारे कबूल करितात. परंतु विवेकानें योग्य दिसणाऱ्या गोष्टी अमलांत आणण्याचा प्रसंग आला, ह्मणजे लोक तो विवेक विसरतात व विकारास वश होतात. त्यांचे सारे उन्नत विचार एका बाजूस राहतात व तूर्तापुरती नजर देण्याची क्षुद्र बुद्धिच प्रबळ होते. याकरितां ज्या गोष्टी लोकांस योग्य वाटतात, त्या त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष होऊं लागण्यास, त्यांच्यावर जबरदस्तीच केली पाहिजे, त्यावांचून इलाज नाहीं. या बाह्य शक्तीचा आश्रय केल्यावांचून विवेकग्राह्य गोष्टीची अंमलबजावणी होणें नाही. याजकरितां योग्य व न्याय्य सुधारणा प्रत्यक्ष सुरू करणें असेल, तर बडग्याचाच उपयोग केला पाहिजे.

आतां येवढा वेळ जे मीं सुधारकांचे चार वर्ग सांगितले, तशा प्रकारचे वर्ग आपल्या व इतर देशांतही वेळोवेळी झाले, हें इतिहासावरून समजणारें आहे. ख्रिस्ती धर्म, बौद्ध धर्म, व मुसलमानी धर्म, यांच्या इतिहासांत हे चारी प्रकार दृष्टीस पडतात. मक्केंतून महंमदानें जेव्हां मूर्ति नाहीशा केल्या तेव्हां त्याजकडे संख्येचें बहुमत नव्हतें. तर शक्तीच्या बहुमतानेंच त्यानें ती सुधारणा केली. आपल्या म्युनिसिपालिट्यांचाही इतिहास असाच आहे. रस्ते साफ करणें, त्यांवर दिवे लावणें, लोकांच्या आरोग्यार्थ व्यवस्था करणें, वगैरे गोष्टी परंपरेला धरून असोत वा नसोत, त्या विचारास संमत असोत वा नसोत, त्या अवश्य आहेत असें ज्यांस दिसून आलें, त्यांनीं बहुमताच्या भरीस न पडतां, सत्तेच्या जोरावर त्या

सुरू केल्या. व आज त्याच म्युनिसिपालिट्या आह्मी बंद कर-णार, असें सरकार ह्मणूं लागल्यास, आह्मांस तें खपावयाचें नाही. व त्या आह्मांस पाहिजेत ह्मणून आह्मीच अर्ज करूं लागूं. तात्पर्य, हा चौथा प्रकार लागू करण्याचेही प्रसंग व स्थळें असतात. व कांही बाबतींत या चौथ्या उपायाचा आश्रय करण्यासारखा सध्याचाही प्रसंग आहे.

आतां या चारही प्रकारच्या सुधारकांपासून सुधारणेस साह्यच होत जातें, हें आपणा सर्वांस कबूल केलें पाहिजे. एकमेकांचा एकमेकांवर परिणाम घडल्यावांचून राहात नाही. पुनर्विवाहाबद्दल आजपर्यंत झालेले प्रयत्न व्यर्थ गेले नाहींत. हे प्रयत्न झाले नसते तर आज, 'पूर्वींचे लोक चुकले, ऋतुमती होण्यापूर्वी विधवेचें लग्न करावें अशी ते खटपट करते, तर सुधारणा साध्य झाली असती,' असे जे परंपरा सुधारकांच्या तोंडून शब्द निघतात ते खाचित निघाले नसते. त्याप्रमाणेंच तुळशीबागेच्या सारख्या सभांपासून नुकसान होतें असें जरी कित्येकांस वाटतें, तथापि एकंदरीत या सर्व चळवळींचें निदान आपणांस श्रेयस्करच होईल, यांत शंका नाही. मी असें ऐकतों कीं, यापूर्वी स्त्रियांकडून गेलेल्या अर्जाविरुद्ध अर्ज करण्याकरितां पुरुषाप्रमाणेंच स्त्रियांची एक सभा तुळशीबागेंत जमणार आहे. हें ऐकून मला फार आनंद होत आहे. परवांच्या सभेप्रमाणें पांच हजार स्त्रिया तुळशीबागेंत जमून एकमेकांच्या सुखदुःखांचा विचार करूं लागल्या, तर मग

सुधारणा लांब नाहीं. त्या तेथें जमून आपापल्या स्वतःच्या समजुतीप्रमाणें वाटेल ते ठराव करोत, तो एक अश्रुतपूर्व सुदिन होय, असें मी मानीन. आपल्या सुखदुःखांविषयीं आपणांस काय वाटतें, तें कळाविण्याची संधी जर स्त्रियांस पुणेकरांकडून मिळेल, तर मग आपल्याला फार दिवस सुधारणेकरितां थांबावयास नको. वर जो जबरदस्तीचा मार्ग सांगितला, त्यास स्त्रियांकडूनच शेवटीं मदत मिळणारी आहे . व स्त्रियांनी बंड केल्यावर पुरुषांचें कांहीं चालेनासें होऊन त्यांच्या ह्मणण्यास निमूटपणें मान वांकवावी लागते, याचा अनुभव आपणां सर्वांस आहेच ! असो; एक गोष्ट मात्र सर्वांनी लक्षांत ठेवली पाहिजे. मी ह्मणतों तेंच खरें असा आग्रह धरून दुसऱ्यास प्रतिबंध करण्यास प्रवृत्त होणें, हें कोणासही शोभत नाहीं. आपल्यास जो योग्य मार्ग दिसेल त्याचा आपण अवलंब करावा हें योग्य आहे. परंतु दुसऱ्यास तो पसंत नसल्यास त्याच्यावर तुटून पडणें, किंवा त्यास योग्य वाटत असलेल्या मार्गांत विघ्न आणणें, हें कोणासही अनुचित होय. क्रोधद्रोहादि मनोविकारांच्या तावडींत सांपडून मनुष्यत्वास विसंगत असें कोणाचेंही आचरण नसावें. आपल्या समजुतीप्रमाणें आपण वागावें, व दुसऱ्याच्या समजुतीप्रमाणें दुसऱ्यास वागूं द्यावें. नाहीं तर बखेडा मात्र होऊन सर्वांसच अपाय होण्याचा संभव आहे, हें विसरूं नये, ह्मणजे झालें.

राजा राममोहन राय.

आज उपासने नंतर राजा राममोहन राय यांच्या चरित्रासंबंधानें व उपदेशासंबंधानें मी चार शब्द बोलावे अशी योजना करण्यांत आली आहे. आपणां सर्वांना अवगत असेलच कीं, आज ता० २७ सप्तेंबर हा दिवस त्यांची सांवत्सरिक पुण्यतिथि होय. विलायतेंत कांही कामानिमित्त गेले असतांना ते तेथें वारले; आणि त्यांचे अंत्यविधि तेथेंच त्यांच्या प्रिय-मित्रांनीं केले. त्यांचें निधन १८३३ सांत झालें; व आज आपण १८९६ वांत आहोंत. म्हणजे या स्थलीं व या प्रसंगी आपण त्या महात्म्याच्या मृत्यूची ६३ वी सांवत्सरिक तिथि साजरी करित आहों. जुन्या चालीच्या लोकसमुदायांत हा चालू पंधरवडा, म्हणजे भाद्रपद कृष्णपक्ष, एका पुरातन व हितकर चालीमुळें, पूर्वजांचें स्मरण करण्याकडे योजिलेला असतो. या पंधरा दिवसांत प्रत्येक स्त्रीपुरुषाची प्रवृत्ति आपल्या जन्मदात्यांचें ऋण कृतज्ञतेनें आठवावें याकडे असते. आतां जरी त्या पद्धतीला ह्या समाजांत स्थान नाही, व बाह्यविधींचें अनुसरण करणें आपणांस युक्त नाही, तरी आपल्या देशाच्या सर्व भागांत पितृप्रेम व कर्तव्यबुद्धि यांनी प्रेरित होऊन हजारों लोक पूर्वजांच्या ऋणाबद्दल कृतज्ञता दर्शवितात. त्यांत

कांहीं तरी अर्थ आहे व सत्यही आहे व त्याकडे दुर्लक्ष करणें उचित नव्हे. आजचा दिवस ज्यांना ब्राह्मसमाजाच्या जनकांपैकी एक जनक असें यथार्थत्वानें म्हणतां येईल अशा पुरुषाच्या मृत्यूची ६३ वी सांवत्सरिक तिथि आहे. जनकांपैकी एक जनक असें मी जें म्हणतों ते शब्द मी विचारपूर्वक योजिले आहेत. कारण, माझें असें मत आहे व तें मी अन्य प्रसंगीं व्यक्त केलेंच आहे की, आपण ब्राह्मसमाजाची जी मंडळी त्यांची पितृपरंपरा फार लांबची आहे. आज या देशांत जे अन्य पंथ चालू आहेत त्यांच्या परंपरेइतकी तरी निदान ती जुनी आहे. १८२८ सांतच ब्राह्मसंस्था प्रथम उत्पन्न करण्यांत आली आहे असें नव्हे, आपण फार पुरातन शाखेचे प्रतिनिधि आहोंत; पुरातन कितीं ह्मणाल तर भगवद्गीता व भागवत पुराण यांच्या इतकेंच नव्हे; त्याहूनही जास्ती,ह्मणजे नारद, प्रल्हाद व वासुदेव यांचा काल किंव्य नऊ ऋषभ जनक राजाला भेटण्या करितां आले त्या काळाइतकी लांब आपली पितृपरंपरा आहे. त्या काळापासून तों आज तागाईत साधूंची व संतांची अविछिन्न संतती चालू आहे. राजा राममोहन राय हे जरी ब्राह्मसमाजाच्या जनकांपैकीं एक जनक आहेत, तरी ते जसे आद्यजनक नव्हेत तसे शेवटलेही नव्हेत. कारण, या अर्वाचीन काळांतसुद्धां स्वामी नारायणपंथाचे स्थापक, केशव चंद्रसेन व पंडीत दयानंदसरस्वति यांचाही आपणांस लाभ घडलाच आहे;

व या गोष्टींवरून असें उघड दिसतें कीं, ज्यांनीं या आर्यावर्तास अनेक धर्म व संप्रदायांची पुण्यउदयभूमी केली, त्यांना ज्या तेजाची प्रेरणा होती, तें तेज अजून लोपलेलें नाही. असो.

राजा राममोहन राय यांचें चरित्र व उपदेश यासंबंधानें कांहीं सांगण्याचे अगोदर जर मी आपलें लक्ष एका गोष्टीकडे वळविलें तर ती गोष्ट आपणांस चित्तवेधक वाटेल असें मला वाटतें. म्हणून मी तिजकडे वळतों. ती गोष्ट अशी की, देवांच्या संबंधानें जे सांवत्सरिक उत्सव करण्यांत येत असतात ते त्याच्या जन्म दिवसा निमित्त असतात; परंतु थोर पुरुषांसंबंधी पाहतां त्यांच्या जन्म दिवसांचा विसर पडलेला असता, त्यांचा मागमूसही रहात नाही; परंतु पुण्यतिथि मात्र सर्व जगभर मोठ्या सन्मानानें पाळण्यांत येत असतात; ख्रिस्ती, मुसलमान, पार्शी, बौद्ध आणि हिंदू या सर्वांमध्यें याच चालीचा सार्वात्रिक प्रघात आहे. हें सारें आकस्मिकपणानें घडत असेल असें नाही. देवांच्या व अवतारी पुरुषांच्या जयंत्या त्यांच्या जन्मदिवशी करण्यांत यात्या व थोर पुरुष इहलोक सोडून जातात तोच दिवस स्मरणीय मानण्यांत यावा, हा जो भेद आहे त्याला एक चांगलें समर्पक कारण आहे; व तें हें की, या जगांत मोहाचे व पापाचे प्रसंग अनेक असतात, व त्यांपासून मृत्यु सोडवणूक करीपर्यंत, कोणाही मनुष्याला— ज्याचे त्याला किंवा त्याच्या मित्रांना—असें ह्मणतां यावयाचें नाहीं कीं, या जन्माची सार्थकता झाली, जीविताचा हेतु

सफल झाला. एका ग्रीकतत्वज्ञास अशाच प्रकारचा एक प्रश्न विचारण्यांत आला,तेव्हां त्यानें सांगितलें की,एखाद्या मनुष्याचें चरित्र गाऊं लागावयाचें तर तो मरे पर्यंत तरी थांबा.व तें सत्य आहे. इहलोकीं आपण जो आयुष्यपंथ क्रमीत असतों त्याचा हेतु फार गंभीर असतो. आपलें नियमन करून जिवनक्रमास सुदिशा लावावयाची असते; व नियमन करणें किती कठिण असतें याचा अनुभव आपणां सर्वांस आहेच. संसारयात्रेस निघालेल्या लक्षावधि लोकांत उद्दिष्टस्थली जाऊन पोंचणारांची संख्या किती अल्प असते! मार्गांत मोहाचे प्रसंग अनेक व शिवाय ज्या कांहीं अडचणी अनुभवाव्या लागतात त्यांनीच पुष्कळांची गाळण होते. व ह्मणून मृत्यु येईपर्यंत कोणाविषयीं असें म्हणतां येत नाहीं कीं, याच्या आयुष्याचा हेतु सफल झाला; ज्या उद्देशानें याला इहलोकीं पाठविण्यांत आलें तदनुरूप त्याचा जीवनक्रम झाला. व ह्मणून मागें रहाणाऱ्यांकडून मनुष्यांच्या मृत्युतिथींचेंच जें कीर्तन होत असतें त्याचें हें कारण आहे.

मोठेपण या शब्दानें जी जबाबदारी ध्वनित होते ती ज्यानें आयुष्याच्या शेवटल्या घडीपर्यंत बजाविली नाहीं त्यास महात्मा असें म्हणतां येत नाहीं. तर मग आपणांस ज्या प्रश्नाचें विवेचन करणें प्राप्त झालें तो प्रश्न असा कीं, मृत्यूनंतरही ज्यांचा बहुमान करण्यांत आपणांस प्रेम वाटतें अशांचा मोठेपणा कशांत असतो? जेव्हां,आपण आई,बाप, आजा, आजी व पूर्वज यांचीं श्राद्धें करितों तेव्हां ते मोठे होते किंवा नव्हते

ह्या प्रश्न नसतो. प्रत्येकाला आपले आईबाप सदोदित पूज्य असतातच. त्यांनी आपणांस जन्म दिलेला असतो, जी थोडीबहुत बरी स्थिति असते तिजबद्दल आपण त्यांचे ऋणी असतों. व ह्मणून अन्य प्रसंगीं जी कांही त्याविषयींची आठवण आपल्या चित्तांत वागत असेल त्याहून विशेष आदरानें व गौरवानें वर्षांतून एकदां आपण त्यांचें कृतज्ञतेनें स्मरण करावें व उतराई व्हावें हें आपलें कर्तव्यच असतें. परंतु जेव्हां सार्वजनिक रीतीनें थोरपुरुषांची पुण्यतिथि पाळावयाची असते तेव्हां असा प्रश्न सहाजिक उद्भवतो की, "तुह्मी आह्मी प्रत्येक जण मोठेपणा या शब्दानें जो अर्थ समजतों तो मोठेपणा कशांत असतो ? श्रेष्ठ स्वभावात ज्या गुणांचा अंतर्भाव होतो ते गुण कोणते ?" या विषयावर भिन्न भिन्न मतें आहेत, परंतु या विषयांची ज्या कोणाला गोडी वाटत असेल त्यांनी, कांही इंग्रजी ग्रंथ विशेषतः कार्लाइल याचा 'Heroes and Heroworship' आणि इमर्सन याचा 'Great and Representative Men' हे ग्रंथ काळजी पूर्वक वाचावे अशी मी शिफारस करितों. मनुष्याची ज्या मोठेपणामुळें आठवण वर्षानुवर्ष ताजी तवानी रहावी अशी आपणांस उत्कंठा असते तें मोठेंपण मनुष्यास कशानें प्राप्त होतें या प्रश्नासंबंधानें जें कांही सांगतां येण्याजोगें आहे तें सारें या दोन पुस्तकांत आपणापुढें मांडलेलें आहे. त्यांपैकीं कार्लाईलचें मत असें आहे कीं, सत्यपरायणता

व अचलनिष्ठा अशा या दोन गुणांनीं मोठेपण प्राप्त होतें. या विचारांत सत्याचा बराच अंश आहे असें प्रत्येकाच्या अनुभवास पटेल. कारण, आपण सर्व या संसाररूप रंगभूमीवर सोंगाचीच बतावणी करीत असतों. आपण लहान असूं, मोठे असूं, विद्वान असूं किंवा अविद्वान असूं, प्रत्येकाची एक लहानशी रंगभूमी असते व तिचेवर आपण डौलानें चालतों, करणी करतों, व वागतों सवरतों; व सर्व वेळ आपली व दुसऱ्यांची अशी समजूत करून देत असतों कीं, बतावणी कांहीं चाललेली नाहीं, सर्व सत्याचाच प्रकार आहे. परंतु जेव्हां आपण एकांतांत असतों व आपण कोणी पहात नसतें, तेव्हां आपलें आपल्यालाच हांसूं येतें व विस्मय वाटतो कीं, या रंगभूमीवर अभिनय कसा छान झाला! आपल्या पैकीं बहुतेकांना सत्याची चाड वाटत नसते. व ह्मणून हें खरें कीं, थोर पुरुषांचा स्वभाव सिद्ध होण्यास सत्यशीलता व अनन्य निष्ठा बऱ्याच अंशांनी कारण असतात. सर्वांत अतिशय वाण ज्या गुणांची आपल्यांत असते ते गुण सत्यशीलता व अनन्य निष्ठा हेच होत. थोर पुरुषांत, ह्मणजे जे या संज्ञेला पात्र असतात त्यांच्यांत, हें जें मोठेपणाचें लक्षण तें तुमच्या आमच्या सारख्या ज्या स्त्रीपुरुषांनीं हें जग भरलें आहे त्यांहून फारच मोठ्या प्रमाणानें आढळून येतें. यदाकदा आपण खरे व आस्थेवाईक असूं; परंतु स्वभाव-सिद्ध सत्यशीलता व आस्था ह्या ज्या थोर देणग्या आहेत,

ही जी अमोल संपत्ति आहे ती आपल्या वाट्यास आलेली नसते. जग ज्यांची थोर पुरुषांत गणना करितें त्या कोणाचेंही चरित्र घ्या; ह्मणजे त्यांच्यापैकी पुष्कळांचेठायी हेंच स्वभावाचें लक्षण आपल्याला आढळेल. लूथरचें उदाहरण घेतलें तरी त्याचे काळांत त्याच्याहून विद्वान् व शहाणे लोक नव्हते असें नाहीं. इरास्मस व मेलांकथन यांचे ठायी बुद्धीचे गुण त्याच्या इतके तरी निदान होतेच. परंतु त्यांच्यांत जे नव्हते व लूथरमध्यें होते ते दोन गुण ह्मणजे सत्यशीलता व अद्वितीय आस्था. आपलें बोलणें घ्या, चालणें घ्या, तें सारें ओढून ताणून चाललेलें असतें. आपल्यावर बाहेर कांही ताबा किंवा अम्मल नाही, हें आपणांस ठाऊक असतें, तरी आपल्या आपणच निर्बंध करून घेत असतों; आणि मग आपल्या प्रत्ययास येतें कीं, आचरणाची पूर्ण स्वतंत्रता आपणास राहिलेली नाहीं. थोर पुरुषांत असला कांहींएक प्रकार नसतो. हें जें थोर पुरुषांच्या स्वभावाचें लक्षण त्याचें मी आणखी एक उदाहरण देतों. एका मुसलमान खाटकाचा एक दहाबारा वर्षांचा मुलगा होता. बापानें त्याला आपलाच धंदा पुढें चालीव ह्मणून सांगितलें. परंतु त्याच्या हातांत जेव्हां सुरी दिली व मी जशी चालवीत आहें तशी तूं चालीव असें त्यास सांगितलें, तेव्हां तो ह्मणाला कीं, या गरीब मुक्या जनावरावर सुरी चालविण्याचे अगोदर माझ्याच शरीराच्या मर्मभागी ही सुरी लाविली तर कसें काय वाटतें

याचा मला अनुभव घेऊं द्या. याविषयी माझी खात्री होईपर्यंत मी ही सुरी चालविणार नाहीं, असें ह्मणून त्यानें स्वतःच्याच शरीरावर प्रयोग करून पाहिला, व वेदना दुःसह होतात असें प्रत्ययास येऊन त्यानें तो धंदा सोडला; ज्या परिस्थितींत जन्म झाला ती परिस्थिति सोडली, संसाराचा त्याग केला व वनांतरी जाऊन महाराष्ट्रांतील हिंदुमुसलमानांतील प्रख्यात साधु झाला. तो साधू श्रीगोंद्याचा शेख महमद हा होय.

तर ज्यायोगें मनुष्यास थोरपण येतें तें हें एक स्वभावलक्षण झालें. तरी नुसती सत्यशीलता असली व अनन्य आस्था असली ह्मणजे मनुष्य मोठा होतो असें नाही. त्याचे ठायीं दिव्य दृष्टि असली पाहिजे. दृश्य व अदृश्य वस्तूंच्या अंतःस्वरूपाची ओळख करून देणारी कल्पनाशक्ति त्याच्यांत असली पाहिजे. असे जे लोक असतात त्यांनाच अलौकिक बुद्धीचे पुरुष असें ह्मणतात. आपणांस ज्या स्वरूपानें वस्तु कधी भासत नाहींत अशा स्वरूपानें त्यांना त्या भासत असतात. अति परिचयानें वस्तूंचें रहस्य आपणांस क्वचितच अनुभवितां येतें. कशा तरी प्रकारानें आपल्या दृष्टीस मांद्य आलेलें असतें व त्यामुळें आपणांस वस्तूंचें यथार्थ स्वरूप निरखितां येत नाही. हा भेद स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां आपण एक उदाहरण घेऊं.

दयानंद सरस्वतींनीं घरदार सोडलें व ते सन्यासी झाले. त्याला कोणता प्रसंग कारणीभूत झाला त्या विषयी एक हकी-

कत सांगण्यांत येते. आपणां सर्वांस ठाऊक आहेच की, ते एक थोर पुरुष होते. त्यांचे व आपले कितीही मतभेद असले तरी ही गोष्ट नाकबूल करितां यावयाची नाही. सध्यांच्या पिढी-पैकीं क्वचित्च कोणाची त्यांचे नांवाबरोबर गणना होणार आहे! असो; ते लहान असतांना त्यांच्या वडिलांनी एका उपवासाचे दिवशी रात्रीचे प्रहरी शिवालयांत पूजा करण्याकरितां त्यांना पाठविलें. बापाची आज्ञा अशी होती की, मुलानें सर्व रात्रभर जागें राहून अभिषेकपात्र भरलेलें आहे व देवावर सतत धार चालली आहे याविषयी काळजी घ्यावी. त्या प्रमाणें तो १०-१२ वर्षांचा मुलगा त्या स्थानी गेला व त्यानें रात्र बसून काढली. मध्यान्ह रात्रीचे सुमारास थोडा बहुत झोंपेचा अम्मल त्याच्या-वर बसूं लागला. त्याचा हात निश्चल राहिना, व डोळेही आपो-आप मिटूं लागले. त्यानें सर्व उपाय केले; तरी त्याला थोडीशी गुंगी आलीच. इकडे पहावें तर कोंदट व अंधेराच्या देवळांत नेहमीं आढळणारे जे घाणेरे प्राणी ते लिंगावर निर्धास्त बसले होते; कांही आवाजासरशी तो एकाएकी जागा झाला; व त्याच्या नजरेस आलें कीं, पाणी लिंगावर पडावयाचें तें उंदरा-वर पडत आहे! हा कांही अपूर्व अनुभव नव्हता. हा आपला सर्वांचा नेहमीचा अनुभव आहे. परंतु त्याच्या योगानें त्याला नवीन विचाराची दिशा सुचली; व घर सोडणें प्राप्त झालें. ह्या शुष्क बाह्य पूजेंत कांही अर्थ नाही, याहून कांहीं भिन्न मार्गानें आपल्या आत्म्यानें जगाच्या अंतरात्म्याची उपासना केली पाहिजे

असें त्याचे ध्यानांत आलें. हें एक उदाहरण झालें. तरी थोर पुरुषांत अपूर्व स्फूर्ति कशी असते हें यावरून स्पष्ट होतें. दिव्य-दृष्टि किंवा कल्पनाशक्ति ही देखील सत्यशीलतेप्रमाणेंच मनुष्याच्या मोठेपणाचें आवश्यक अंग आहे. या शिवाय आणखी एक मोठेपणाचें तिसरें लक्षण आहे. थोर पुरुषांत लोकांची मनें आपल्याकडे ओढून घेण्याची शक्ति असते. ह्या आकर्षणशक्तीला चुंबकाकर्षणाचें किंवा दुसऱ्या कोणत्या सृष्टशक्तीचें नांव देतां येत नाही. थोर पुरुषांत अशी कांही मोहिनी किंवा माया असते कीं स्वार्थत्याग व देशभक्ति यांचें जें तेज त्यांचे ठायीं असतें त्याचीच त्यांच्या सभोंवतालच्या लोकांमध्यें प्रेरणा होते. जो मनुष्य एकटा अलग राहतो म्हणजे ज्याच्या चरित्रास व उपदेशास इतरांच्या हृदयांत व बुद्धींत प्रवेश करण्याचें साधलें नाही, इतरांची बुद्धि व हृदय ज्याच्याशीं एकजीव झालेलीं नाहीत त्यास थोर पुरुष असें म्हणतां यावयाचें नाही.

सत्यशीलता, श्रेष्ठ मनोवृत्ति, शुद्ध हेतु, प्रेम व बंधुभाव यांच्या योगानें उद्दिष्ट हेतु साध्य करून घेण्याची क्षमता हीं जी स्वभावाची लक्षणें आहेत, त्यांच्या योगानें मोटेपण प्राप्त होतें; व या लक्षणांचा ज्यांचे ठायीं उत्तम विकास झालेला असतो ते श्रेष्ठ पुरुष होत. आपण सर्वांनी बुद्धाचें चरित्र वाचलेंच असेल. लोकांचे मनावर त्याची अशी छाप होती कीं, तो कोठेंही जावो, हजारों लोक, पूज्य

गुरु म्हणून, त्याचे मागें जावयाचेच; व म्हणून ज्या कांहीं संस्था त्यानें सुरु केल्या त्यांना शाश्वत यश मिळालें; व हें अर्थसिद्धीचें उदाहरण जगाचे इतिहासांत अपूर्व आहे. आणखी एक उदाहरण महम्मद पैगंबराचें घेऊ या. लिहितां वाचतां येत नाहीं असा एक गरीब मनुष्य, तरुणपणी धर्मस्थापनेचा विचार ज्याचे ध्यानीमनीही नव्हता असें असून त्यानें चाळीसावे वर्षी सर्वसंगपरित्याग केला; आरबस्थानासारख्या देशांत इकडून तिकडे सारखा उपदेश करित हिंडला, जिकडे जाई तिकडे छळ होई, व प्राण हातांत वागवावा लागे, अशी त्याची स्थिति होती. तरी स्त्रीपुरुषांचा त्याचे ठिकाणी असा कांही ओढा असे की, दहावीस वर्षांच्या अवधीत मोठमोठ्या बलाढ्य राजांस आपलें म्हणणें मान्य करविण्याचें त्यास सामर्थ्य आलें. असो. तर एकंदरीत मोठपण ह्मणजे काय याची साधारण कल्पना आता आपल्याला आली. आस्था, सत्यशीलता, दिव्यदृष्टि, तीव्र कल्पना व सर्वांत विशेष म्हणजे आकर्षणशक्ति. जीस आपण आत्मिक आकर्षण असें म्हणूं, हे जे गुण त्यामुळें मोठेंपण लाभत असतें. या प्रमाणें मोठा मनुष्य कसा असतो याविषयी माझी जी कल्पना आहे ती मी आपणापुढें मांडली आहे.

थोर मनुष्य अत्यंत धनवान असतो असें नाही; किंवा अत्यंत बुद्धिमान असतो, श्रेष्ठ पंडित असतो, किंवा अत्यंत यशस्वी असतो असेंही नाही. तर मग थोर मनुष्य कोणाला

ह्मणावें? तो गरीब असो वा श्रीमान् असो, विद्वान असो किंवा अविद्वान असो, व्यापार उदीम करित असो किंवा करित नसो, त्यास उद्योगांत बरकत असो वा नसो, या साऱ्या गोष्टी गौण आहेत. थोर पुरुषांत विशेष म्हणून जें असतें तें हें की, वर ज्या गुणांकडे आपलें लक्ष वळविण्याचा मीं प्रयत्न केला, त्यांपैकी बऱ्याचगुणांचा समुच्चय त्याचे ठायी असतो. अशांनांच थोर पुरुष असें ह्मणतात.

आतां आपण राजा राममोहन राय यांचेकडे वळूं. गेल्या दोन शतकांत हिंदुस्थानांत जे थोर पुरुष झाले, त्यांतील एक श्रेष्ठतम पुरुष व ब्राम्हसमाजाचे एक जनक असें त्यांना आपण पूज्यभावानें मानतों. आपला हा पूज्यभाव यथार्थ आहे किंवा नाहीं म्हणजे त्यांच्यामध्यें वरील गुणांपैकी किती गुण, किती अंशानें आढळतात हें पाहण्याचा आतां आपण प्रयत्न करूं. त्यांचें चरित्र अगदी साधें आहे. त्यांचा जन्म १७७४ त झाला व १८३३ सांत ते मरण पावले, म्हणजे त्यांचें चरित्र सुमारें ६० वर्षांचें आहे. येथें साठीच्या घरांत आलेले बरेच गृहस्थ आहेत. व कांहीं पलीकडेही गेलेले आहेत. असो; त्यांचा ब्राम्हणकुलांत जन्म झाला. नीट उपयोग केल्यास ब्राह्मणकुलांत जन्म होणें हा एक मोठाच अधिकार आहे. त्यांच्या आईचें घराणें शाक्तमार्गी होतें. बंगाल प्रांताकडे शाक्तमार्ग हा जुना संप्रदाय आहे. त्यांच्या वडिलांच्या कुलाकडे पाहिलें तर ते

वैष्णवमार्गी होते. म्हणजे शाक्त तेज व वैष्णव तेज आपला विरोध विसरून एकजीव झालीं आणि हा थोर पुरुष उत्पन्न झाला असेंच म्हणावयाचें. ह्या महात्म्यास जें कार्य साध्य करावयाचें होतें त्याचें हा वैष्णव व शाक्त मातापित्यांचा योग सूचकच होय. त्या जुन्या काळांत शाळा व पाठशाळा नव्हत्या. ह्मणून हा लहान मुलगा आपल्या वयाच्या १२वे वर्षी, आरबी व फारशी भाषा शिकण्याकरितां पाटणा शहरी गेला. आरबी व फारशी या त्या वेळच्या राजदरबारच्या भाषा होत्या. १६वे वर्षी तो काशीस गेला व तेथें त्यानें ४ वर्षे संस्कृताचा अभ्यास केला. तें अध्ययन पंडित होण्याकरितां नव्हतें, तर जुन्या विद्येचें खरें रहस्य समजून घेण्याकरितां होतें. ह्याप्रमाणें राममोहन आरबी व फारशी आणि संस्कृत विद्येंत निष्णात झाले. त्या वेळेपर्यंत इंग्रजीचा एक शब्दहि त्यांस ठाऊक नव्हता. तरी आरबी आणि संस्कृत तत्वज्ञानांत त्यांची जी गति झाली होती तिच्या योगानें मूर्तिपूजेसंबंधानें १६ वे वर्षी त्यांच्या मनांत तिटकारा उत्पन्न झाला. मूर्तिपूजेचें वेड बंगाल्यांत किती माजलें आहे, याची आपणांपैकीं पुष्कळांस कल्पना नसेल. मूर्तिपूजेमध्येंही प्रकार आहेत; परतु बंगाल्यांत कालीपूजेचा जो प्रघात आहे त्याचेविषयी आपणांस कल्पना देखील व्हावयाची नाही. अशा मूर्तिपूजेचा त्यांनी १६ वे वर्षी अधिक्षेप केला. आपण १६ वे वर्षी काय करित होतों व

त्यांनीं काय केलें हें ताडून पाहण्याजोगें आहे. त्यांच्या हृदयांत जें तेज स्फुरण पावत होतें, तसली ज्योत आपल्या हृदयांत होती काय? असो. परंतु या गोष्टीमुळें त्यांच्या वडिलांस संताप आला, व राममोहन राय ह्यांस घर सोडावें लागलें. त्यांनी हिंदुस्थानाबाहेर तिबेटपर्यंत प्रवास केला, व तेथें त्यांनीं बौद्धधर्माचें प्रत्यक्ष ज्ञान संपादन केलें. त्यांना मुसलमानी तत्वज्ञान अवगत होतें. संस्कृत तत्वज्ञानही अवगत होतें. व ४ वर्षे जीं त्यांनी प्रवासांत काढिली त्या अवधीत बौद्धतत्वज्ञानाशीं त्यांचा बराच परिचय झाला. चार वर्षांच्या प्रवासानंतर त्यांच्या वडिलांचें मन पालटलें व त्यांनी त्यांस घरीं येण्यास परवानगी दिली. घरी आल्यानंतर २०वे वर्षी त्यांनी इंग्रजी शिकण्यास सुरवात केली, व तो अभ्यास त्यांनी २५ विशीच्या सुमारास पुरा केला. पुढें ४०वर्षे वय होईपर्यंत त्यांचा काळ इंग्रज सरकारच्या नोकरीत गेला. तींत त्यांना मोठी अधिकाराची जागा प्राप्त झाली असें नाही. परंतु त्यांनी ठिकठिकाणी कलेक्टर किंवा डिस्ट्रिक्ट जज् यांच्या हेडक्लार्क किंवा शिरस्तेदारांची कामें केली असावीत असें मला वाटतें. ४० व्या वर्षी त्यांनीं पेन्शन् घेतलें, व प्रथमच ते कलकत्त्यास आले. तों कालपर्यंत त्यांचें कोणत्याही सार्वजनिक चळवळीत अंग नव्हतें. यापुढचा त्यांचा आयुष्यक्रम २०वर्षांचा आहे. १८१४ पासून तों १८३३ पर्यंतचा काळ त्यांनी सतत उद्योगांत घालविला. या एवढ्या कालांत

त्यांनीं जें काम केलें त्याच्याशी तुमच्या आमच्या सारख्या शेंकडो लोकांच्या कामाची तुलना केली तर त्यांनीं केलेलें काम फारच अधिक आहे असें म्हणावें लागतें. ते एकाच काळीं सामाजिक सुधारक होते व एक थोर धर्मसंस्थेचे प्रस्थापक होते; व तसेंच ते महान् राजकारणीही पुरुष होते. हे तिन्ही प्रकारचे उद्योग त्यांचे ठिकाणीं अशा रीतीनें एकवटून चालत असत कीं, सध्यां आपल्यांत जे श्रेष्ठ पुरुष आहेत त्यांना आपल्या कर्तृत्वाकडे पाहून लाजच वाटली पाहिजे. मनुष्याच्या कर्तव्याचे जेजे भिन्न मार्ग आहेत त्यांपैकीं एकाच विशिष्ट मार्गानें राजा राममोहन राय यांनीं देशसेवा चालविली असें नाही. त्यांनीं बहुपत्नीकत्वावर हत्यार उचलिलें. १८१८ त म्हणजे ज्या सुमारास मुंबई इलाखा इंग्रज सरकारच्या अमलाखालीं आला, त्या वेळीं त्यांनीं प्रथम सतीच्या चालीचें निंद्य स्वरूप उघड करून दाखविलें. या चालीविरुद्ध त्यांनीं या वेळेपासून तों १८२८ पर्यंत सारखें दहा वर्षें युद्ध चालविलें, परंतु या कामांत यश न मिळाल्यामुळें, हाच पुण्यहेतु मनांत धरून ते १८३० मध्यें साक्ष देण्याकरितां विलायतेस गेले. त्या वेळेस या चालीची चौकशी करण्याकरितां पार्लमेंटची कमिटी भरली होती व दिल्लीच्या बादशहानेंही त्यांच्याकडे कांहीं राजकीय काम सोंपविलें होतें. असो. सतीच्या चालीविरुद्ध त्यांनीं केलेली जी खटपट ती सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत त्यांची अत्यंत प्रमुख अशी कामगिरी होय.

त्यांनीं धर्मसंशोधनाकरितां काय प्रयत्न केले ते आपण आतां पाहूं. आपल्या देशांत जेव्हां उपनिषदें रचिलीं गेलीं त्या काळीं शुद्ध एकेश्वरी धर्माचेंच प्राबल्य होतें. त्याचें पुनरुज्जीवन करण्याकरितां त्यांनीं १८१४ त कलकत्त्यास आल्यानंतर एक समाज स्थापन केला. ब्राह्मसमाज हें त्याचेंच प्रगल्भरूप होय. त्या समाजाचे जागी जमावें, धर्मविषयक प्रश्नांचा उहापोह करावा, प्रार्थना करावी, किंवा दुसऱ्यानें उपासना चालविली असतां तिजबरोबर आपलें एकाग्र चित्त ठेवावें असा उद्देश व व्यवस्था होती. १८१४ पासून तों १८२८ पर्यंत हें काम त्यांनी कधी उत्साह कमी न होऊं देतां सारखें चालविलें होतें. व प्रचलित हिंदुधर्माच्या अभिमान्यांबरोबर व तसेच ख्रिस्तीधर्मोपदेशकांसह त्यांचे कडाक्याचे वादविवाद चालू असत. ख्रिस्त्यांना, हिंदूंना त्यांचें असें सांगणें असे कीं, तुह्मी आपल्या पुरातन साधूंच्या शहाणपणाच्या मार्गाचें पुनः अवलंबन करा. राजा राममोहन राय यांचा चरित्रविषयक ग्रंथ दोन भागांत प्रसिद्ध झाला आहे, त्याचें आपण अवलोकन करा, म्हणजे आपणांस असें आढळेल कीं, ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांस उद्देशून त्यांनीं जे लेख व पुस्तकें लिहिली आहेत, त्यांचाच जवळ जवळ एक सबंध भाग झाला आहे; व बाकीच्या भागांत वेदांत व उपनिषदें यांतील तत्वज्ञानाचें त्यांनीं जें विवरण केलें तें आलें आहे, या तीस वर्षभर त्यांचें वाचन व लिहिणें, उपदेश करणें, व नित्य

चालींतील दोषांचें आविष्करण करणें व त्यांचा निषेध करणें, दुष्ट मतांचें खंडण करणें व वादविवाद करणें या साऱ्या गोष्टी चाललेल्या असत. परंतु हा क्रम चालू असतांना आपल्या देशाच्या राज्यव्यवस्थेंत काय न्यूनें आहेत, लोकांच्या गरजा काय आहेत हें समजून घेण्यासही ते कधींही चुकले नाहींत. इंग्रजी राज्याच्या प्रारंभीचा तो काळ होता. १८३३ त ईस्ट इंडिया कंपनीला नवी सनद पार्लमेंटकडून मिळावयाची होती, अशा सुमारास त्यांस हिंदुस्थानांतून विलायतेस येण्याकरितां आमंत्रण आलें, त्यांनी पार्लमेंट कमिटीपुढें फार महत्वाची साक्ष दिली. परंतु दुर्दैवानें त्यांना तेथील हवा मानवली नाहीं, व ते देशकार्यास बळी पडले. आपल्या प्रियदेशाहून फार दूर, परकी देशांत व परकी लोकांत, त्यांचें निधन झालें.

ह्याप्रमाणें त्या थोर पुरुषाच्या चरित्राचें निरूपण केलें आहे. राजा राममोहन राय यांनी ब्राम्हसमाज स्थापन केला आणि ती संस्था त्यांचें जिवंत स्मारक आहे. त्यांनी सतीच्या चालीचें निर्मूलन करावें एतदर्थही प्रयत्न केले. ते प्रयत्न सफल झाले हें पाहण्यास ते जरी वाचले नाहींत, तरी या थोर पुरुषानें जे श्रम केले होते त्यामुळें त्यांच्या मृत्यू नंतर पांचच वर्षांनी सतीची चाल बंद करणें सरकारास अवश्य वाटलें. सतीची चाल किती भयंकर होती या विषयीं आपल्या इकडे फारच थोडी

माहिती आहे. सतीची चाल बंद केली ही एक चूक केली असें म्हणणारे अजूनही कांहीं लोक आहेत. परंतु राजा राममोहन राय यांनीं जे लेख लिहिले आणि पार्लमेंट सभेपुढें जे अर्ज सादर केले त्यावरून या चालीच्या भयंकर स्वरूपाची आपणांस थोडी तरी कल्पना करितां येण्याजोगी आहे. एका लेखांत त्यांनी १४ वर्षांचे आंकडे दिले आहेत, त्यांवरून पाहता केवळ बंगाल्यांतील दाक्षिण प्रांतांतच आठ हजार बायका सती गेल्या असें दिसून येतें. म्हणजे साधारणपणें दर वर्षास सहाशें असें प्रमाण पडतें. गेल्या शतकांत असें एकही घर सांपडत नसे कीं, ज्या घरची एखादी तरी बाई सती गेलेली नाहीं. हें सती जाणें स्वेच्छेनें होई असें नाही. अग्निप्रवेश करणें बायकाना भाग पडे. दुःखाच्या आवेशात एकदां एखाद्या बाईनें होय म्हणून म्हटलें, कीं, तिचे नातलग तिला आपला बेत बिलकूल बदलूं देत नसत. ही चाल जर सरकारांनी बंद केली नसती तर आजही आपल्या डोळ्या देखत त्याच भयंकर गोष्टी अनेकदां घडल्या असत्या. हे सारे भयंकर आणि उग्र प्रकार नाहीसे करण्याचें श्रेय कोणाला द्यावयाचें असेल तर तें सर्वथैव राजा राममोहन राय यांसच दिलें पाहिजे. त्या काळी फक्त सती जाण्यासारख्या अमानुष यातना लोक स्वतः होऊन सोशीत असत; एवढेंच नसून पुरुष व बायका आपणाला पाण्यांत बुडवून

घेत, किंवा उंच कड्यावरून पाण्यांत उड्या घालीत, आणि अशा तऱ्हेनें नाना प्रकारें करून मृत्यूस आमंत्रण देत. अशा तऱ्हेनें राष्ट्राचे आचार विचार भलत्याच मार्गानें भडकून गेले होते. त्यांना योग्य वळण देण्याचें सर्व श्रेय राजा राममोहन यांनाच आहे. आज या स्थळी त्यांनीं केलेल्या राजकीय खटपटीबद्दल मी कांही बोलत नाही; परंतु जर कोणाला खरी देशभक्ति म्हणजे काय हें समजून घ्यावयाचें असेल तर त्यानें ६० वर्षांपूर्वीं—ह्मणजे आपल्या कांग्रेस, कान्फरन्स यांच्या अमदानीपूर्वीं—राजा राममोहन राय यांनी पार्लमेंटपुढें जी साक्ष दिली व सरकारी अधिकाऱ्यांस जी पत्रें लिहिलीं आहेत त्यांचें अवश्य परिशीलन करावें.

धर्मसंबंधी चळवळीकडे त्यांचें विशेष लक्ष असे; त्याकडेच आतां आपण वळूं. त्यांनीं १८०४त "आत्मीय सभा" स्थापन केली. १४ वर्षांच्या कालावधीनें तिचाच विकास होऊन 'ब्राह्मसमाज' निर्माण झाला. ब्राह्मसमाजाची स्थापना १८१८त झाली. ब्राह्मसमाज म्हणजे काय हें ज्यांना खरोखर समजून घेण्याची इच्छा असेल, चार लोक त्या संस्थेबद्दल काय म्हणतात, तेवढ्यानेंच ज्यांचें समाधान होत नसेल, त्यांनीं ब्राह्मसमाजाचें व्यवस्थापत्र (ट्रस्टडीड) वाचून पहावें, हाच उत्तम मार्ग आहे, असें मला वाटतें. ब्राह्मसमाजाचे जे उन्नत हेतु आणि उद्देश आहेत, त्यांविषयीं या थोर पुरुषांचीं काय मतें होतीं तीं त्यांनीं या व्यवस्थापत्रांत सांगि-

तली आहेत. या पत्रांतील प्रत्येक शब्दांत धर्मशीलता, निःसीम भाव व श्रद्धा आणि सर्व धर्मांविषयीं सहिष्णुता हीं ओतप्रोत भरून राहिली आहेत. व आत्म्याचें सौंदर्य व पूर्णावस्था म्हणजे काय या विषयीं जी उदात्त कल्पना दिसून येत आहे, त्या उदात्त कल्पनेचें रहस्य त्यांच्या अनुयायांना देखील अजून पुर्तेपणी कळलेलें नाहीं; आणि त्या कल्पनेचा पूर्ण भाव आपल्या सर्व लोकांच्या ध्यानांत येण्यास अद्याप बरीच शतकें लागतील असें वाटतें. ब्राह्मसमाजाची भवितव्यता काय आहे, ही गोष्ट कालांतरानें प्रत्ययास येणारी आहे. या संस्थेच्या वाट्यास अपयश येणार नाहीं, असें आपणांस खात्रीनें ह्मणतां येत नाहीं. पण ती यशस्वी होईल अशी आपणांस आशा वाटत आहे. ही संस्था काढण्यांत त्यांचा काय उद्देश होता हा जो प्रश्न आहे त्याविषयीं मात्र वादविवादास स्थान नाहीं. त्यांचा काय उद्देश होता हें मी आपणांस सांगतों. व तो अत्यंत श्रेष्ठ आहे की नाहीं याविषयीं आपण विचार करून पहावें अशी मी विनंति करितों. समाजाच्या अनुयायांनी व जे समाजाच्या बाहेर आहेत त्यांनीही सर्वांनी त्यांची कल्पना ध्यानांत घ्यावी; व आपल्या देशांत किंवा अन्य देशांत जे श्रेष्ठ पुरुष होऊन गेले त्यांनी धर्मसंस्थेची जी उदात्त स्वरूपें कल्पिलीं त्यांच्या तोडीची राजा राममोहन राय यांची कल्पना आहे किंवा नाहीं याचा विचार करावा.

त्यांच्या मनांत जो विचार नेहमीं वागत असे तो हा होय. अन्य राष्ट्रांना धर्मसंबंधी पूर्व इतिहास आहे हें खरें. परंतु त्या सर्वांवर कडी करणारा असा ज्याचा धार्मिक इतिहास आहे तें राष्ट्र आपलें हिंदुस्थान हेंच होय. ह्या राष्ट्राकडे पाहिलें तर त्यांत थोर वृत्ति आहेत, स्वभाव, वळण चांगलें आहे, व सर्व आकांक्षाही धार्मिकच आहेत. एकेश्वरी मताचें शुद्ध स्वरूप जगांत अन्यत्र कोठेंही दिसून येत नाही. अशा स्वरूपाचें या राष्ट्रानें आकलन केलें आहे. त्या स्वरूपाचें ज्ञान आपोआप अवचितपणें झालें आहे, किंवा कोणा एका मुनीनें उपदेश करून मिळवून दिलें आहे, असें नाही. धर्मविचाराची वाढ हळु हळु विकास होऊनच ती कल्पना आपणांस प्राप्त झाली आहे. मनुष्याच्या मनाला एकेश्वरी मताच्या शुद्धतम प्रकारची जी कल्पना करितां येण्याजोगी आहे, ती भगवद्गीतेंत व उपनिषदांत विकसित झालेली आहे. राष्ट्राच्या उन्नत विचाराची दिशा व विश्वास अशा प्रकारचा आहे की, ईश्वर हा सर्वव्यापक परमात्मा आहे, तो अद्वितीय आहे, त्याचेच ठायीं आपला जन्म होतो, आपण वागतों सवरतों, व आयुष्यक्रमण करितों. तो कारणांचें आदिकारण, तो सर्वांचा प्रभु, सहाय्यकर्ता, शास्ता आहे, पित्याहूनही अत्यंत वत्सल व मातेहूनही अत्यंत प्रेमळ असा आहे. ईश्वराविषयी आपली जी कल्पना ती अशा प्रकारची आहे व विटेवर वीट रचावी, थरावर

थर घालावा, एक मजल्यावर दुसरा बांधावा म्हणजे जशी मोठी इमारत तयार होते तशा प्रकारानें या कल्पनेचें उन्नतरूप आपणांस प्राप्त झालें आहे. बरें, ही श्रेष्ठ कल्पना ज पंडित आहेत, तत्वज्ञ किंवा शास्त्री आहेत, त्यांच्याच हृदयांत वागत आहे असें नाही. तर ती सर्वसाधारण अशी आहे. कोणचाही वर्ग घ्या, कनिष्ठांतील कनिष्ठ जात असो, समाजांत त्या जातीची मानमान्यता नसो, किंवा धंदा अत्यंत हलका असो, म्हणजे गरीब शेतकरी, फासेपारधी, माळी, कोळी, साळी, सोनार, न्हावी, वाणी, इत्यादि सर्व जातींनां ब्राह्मण पंडित किंवा योगी याच्या बरोबरीनें ईश्वराच्या श्रेष्ठ स्वरूपाची ओळख झालेली आहे.

आपल्या देशांत सर्वत्र एकेश्वरी मताचा प्रसार आहे हें पाहून राजा राममोहन राय यांजला जितकें आश्चर्य वाटे तितकेंच या उन्नत श्रद्धेचा व्यवहारांत कांहीं एक उपयोग केला जात नाही या विचारानें त्यांना खेद होई. कारण, आपल्यांत जे बाह्यविधि व उपचार आहेत ते या श्रद्धेशीं सर्वपरी विसंगत असे आहेत. ह्या बाह्य विधि व उपचारांच्या प्राबल्यामुळें आपल्या राष्ट्राची प्रवृत्ति नाना तऱ्हेच्या देवांची व देवतांची, ह्मणजे महाभूतें, स्थळविशिष्ट व जाती विशिष्ट देवदेवांची पूजा, अत्यंत चमत्कारिक, गलिच्छ व अमानुष अशा प्रकारानें करण्याकडे होत आहे. उपनिषदांत

पाहिलें तर देव एक व अद्वितीय आहे व त्याचीच पूजा करावी असें गीतेंत सांगितलें आहे. तरी असें शिक्षण असून आपल्याकडे अनेक देवांच्या पूजेचे प्रकार वाढले आहेत. देव एक आहे अशी धर्मबुद्धि, व पूजाअर्चा पाहिली तर अनेक देवांची—हा जो विरोध आहे तो जो कोणी आपल्या धार्मिक आचारविचारांची चौकशी करण्यास निघतो त्यास चकित करून सोडतो व तो विरोध कां असावा या विषयीं कांहींच उमज त्यास पडत नाहीं. राजा राममोहन रायासारख्या महात्म्यास याचें किती आश्चर्य वाटलें असेल याची आपणास कल्पना करितां येईलच. लहानपणापासून त्यांच्या हृदयांत मूर्तिपूजेचा तिटकारा बळावला होता, पूजेच्या बाह्य विधींवर त्यानी हत्यार उचलिलें होतें. ह्या विरोधाविषयी त्यांनी विचार करावा, मनन करावें व हा विरोध नाहींसा करण्याकरितां श्रम करावे व दुःखें सोसावीं. व तीं सर्व इतक्या पराकाष्ठेची की, त्यांविषयीं आपणांस कल्पनाही व्हावयाची नाहीं. त्यांच्या मनापुढें जो प्रश्न सदोदित असे तो असाः—हिंदुस्थानांत एकेश्वरी मत असून त्याबरोबर एकाच देवाची पूजा नाहीं हें कशामुळें होत असावें? इतर देशांकडे पाहिलें तर त्यांच्यांत एकेश्वरी मत इतक्या निष्ठेनें संमत असलेलें दिसत नाहीं, तरी एकाच देवाच्या पूजेची चाल आज दोन अडीच हजार वर्षें चालू आहे. हा जो प्रश्न आहे त्याविषयी आपण प्रत्येकानें विचार करावा अशी मी विनंती करितों. मी या संबंधानें आज

येथें कांहीच उत्तर देत नाही; कारण जरी मी त्याविषयीं पुष्कळ दिवस विचार करित आहें, तरी सयुक्तिक व सुसंगत असें उत्तर मला अजून सापडलें नाही. प्रश्न जो आहे तो मूर्तिपूजा असावी की नसावी हा नाहीं. तो जो भेद आहे तो उपासनेच्या प्रकारासंबंधानें आहे, उपासनेचा विषय म्हणजे ज्याची उपासना करावयाची त्यासंबंधानें नाही. परंतु मीं आपलें लक्ष्य ज्या विरोधाकडे वळविलें आहे, त्याचीं मुळें फार खोल आहेत व त्या संबंधानें आपण अत्यंत आस्थेनें विचार केला पाहिजे. बहुतकरून स्थिति अशी असते कीं, देशांत अनेक देवताविषयक मत असलें व त्या मतामुळें आपल्या श्रेष्ठ बुद्धीच्या प्रेरणेविरुद्ध लोकांचे ग्रह होत असले म्हणजे मूर्तिपूजा प्रचारांत येत असते. एकच ईश्वरी इच्छा सर्व सृष्टीच्या व्यापारांचें नियमन करित नाहीं, सृष्टीचे व्यापार व मनुष्यांचें सुखदुःख घडवून आणण्यांत अनेक देव व देवतांचें नानाप्रकारेंकरून अंग असतें व म्हणून या गौण देवतांचें आराधन त्यांचें त्यांच्या दिवशी व त्यांना इष्ट अशा रीतीनें केलें पाहिजे, अशी समजूत असली म्हणजे तिचा परिणाम मूर्तिपूजा या रूपानें दिसून येतो. एका सर्वशक्तिमान प्रभूची भक्ति करावयाची व बरें वाईट करण्याचें ज्यांच्या हातीं आहे अशा गौण देवतांच्याही हक्काकडे लक्ष द्यावयाचें अशी बुद्धि असली म्हणजे मन सतत द्विधा झालेलें असतें व खरें अनिष्ट जें आहे तें हेंच होय. मूर्तिपूजा रोमन कॅथलिक पथात

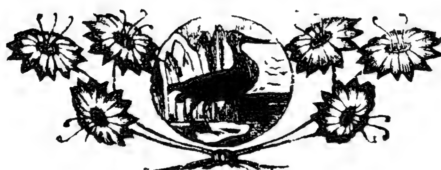
आहे, व ख्रिस्ती व महंमदी लोकांत साधूंच्या व पीरांच्या पूजेचा प्रघात आहे. तरी एकंदरीनें या लोकांच्या पूजा-अर्चांचें जें विशेष लक्षण कीं एकाच देवाची पूजा करावयाची, त्याला बाध येत नाही. आपण या मर्यादेचें उल्लंघन केलें आहे व म्हणूनच आपल्या सभोंवती सर्वत्र अनन्वित अनाचार दिसून येतात. ही सध्याची जी आपली अवनति आहे ती पाहून राजा राममोहन राय यांस साहजिकपणें खेद होई. व म्हणून आपल्या पूजा अर्चा इत्यादि आचारांना आपल्या एकेश्वरी श्रद्धेला अनुरूप असें स्वरूप द्यावें या हेतूनें त्यांनीं आपल्या मना प्रमाणेंच ज्यांना वाटत होतें असे समान विचारांचे लोक जमविले व ब्राह्मसमाजाची स्थापना केली.

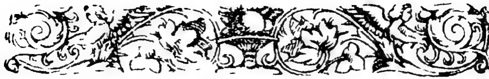
ब्राह्मसमाजाचा धर्म म्हणजे ईश्वरानें दिलेला नवा धर्म, किंवा ज्यांत ईश्वराचे उद्देश आतांच प्रगट झाले आहेत, असें त्यांचें मत नव्हतें. आपली धर्मविषयक श्रद्धा व आपलें तत्संबंधीं आचरण यांत एकरूपता स्थापावी येवढीच त्यांची आकांक्षा होती. एका परमात्म्याचीच उपासना करावी, व ती बाह्य विधीनें नव्हे तर अंःतकरणानें करावी, ईश्वरास आपल्याजवळील पदार्थ अर्पण करणें ह्मणजे उपासना नव्हे, तर आपला आत्माच त्याला अर्पण करावा; व असें आचरण होऊं लागलें म्हणजे एकवाक्यता झाली असा त्यांचा आशय होता. या विचारांत कांहीं परकीय आहे असें नाही. आपल्या धर्माचीं जीं जुनीं अमोल तत्वें आहेत त्याची योग्यता सर्व स्त्री पुरुषांनीं

ओळखावी व धर्मभोळेपणा व अज्ञान यांपासून आपली मुक्तता करून घ्यावी असाच केवळ त्यांचा उपदेश व इच्छा होती. जी कामगिरी बजावण्याच्या उद्देशानें ब्राह्मसमाजाची स्थापना झाली ती हीच होय. ती आशा कितपत सफळ झाली आहे हें सांगणें माझें काम नव्हे. जर त्यांचे हेतु परिपूर्ण झाले नसतील तर तो दोष त्यांचा नव्हे, आपलाच आहे. असो. या शतकाचे आरंभीं, त्यांचेपुढें जो प्रश्न होता तो आजही आपल्या पुढें आहे. व त्या प्रश्नाचा आपण जसा बरा वाईट निर्णय करूं त्यावरच पुष्कळ अंशानें आपलें इहलोकचें व परलोकचें कल्याण अवलंबून आहे. आज आपल्या वार्षिक उत्सवानिमित्त माझी आपणास अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं सोडविण्यास दिलेला प्रश्न आपण सतत हृदयांत वागवावा व आपल्या आत्म्याचा द्विधाभाव जाऊन एकनिष्ठा फिरून प्राप्त होईल असा निर्णय किंवा उपाय आपण शोधून काढाल अशी मी आशा करितों. व आपलें अंतःकरण व बुद्धि यांत एकवाक्यता उत्पन्न झाली, व आपले आचार-विचार यांत अविरोध असला ह्मणजे आपल्या २९ कोट प्रजेंत कधीं न भंगणारें असें ऐक्य होऊन आपल्या भागवत धर्मास सामर्थ्य प्राप्त होईल. ख्रिस्ती, मुसलमान व आर्य धर्मांमधील इतिहासपरत्वें जे भेद आहेत ते राहतील; पण ते, इमारत बांधण्याच्या ज्या नाना तऱ्हा आहेत त्या रूपानें राहतील. ख्रिस्तीचर्च बाह्यरूपानें मह-

मदी मशिदीप्रमाणें किंवा आर्य देवळाप्रमाणें दिसणार नाहीं हें खरें. तरी बाह्य रूपांत व पद्धतींत भेद असले तरी त्यामुळें सर्वांचा धार्मिक जो एक उद्देश त्यास विरोध येणार नाहीं. व ही गोष्ट सिद्ध झाली म्हणजे, सर्व धर्मांचें ऐक्य व्हावें ही जी थोर कल्पना राजा राममोहन राय यांच्या हृदयांत सतत वागत असे, ज्याविषयीं त्यांस निदिध्यास होता तीही सफळ होईल व मग सर्व देशांतील लोकांना एकवाणीनें असें म्हणतां येईल की, " ईश्वराचें राज्य आलें व स्वर्ग आतां पृथ्वीवर अवतरला. "*

*The Life and Teachings of Raja RamMohan Roy ह्या व्याख्यानाचें हे रूपांतर आहे.

भागवतधर्ममीमांसा[१].

सत, चित् आणि आनंद.

सुमारें तीन हजार वर्षांपूर्वी, एके दिवशीं उत्तर हिंदुस्थानांतील एका पुरातन अरण्यांत वरुणाचा मुलगा भृगु आपल्या बापाजवळ गेला आणि ह्मणाला कीं, "बाबा, ब्रह्म ह्मणजे काय तें मला शिकवा—ज्यापासून सर्व जीवांची उत्पत्ति होते, ज्याच्या योगानें त्यांना स्थिति असते, ज्याकडे त्यांची गति असते व शेवटीं ज्यामध्यें त्यांचा लय होतो असें जें ब्रह्म तें काय तें मला सांगा." प्रथम वरुणानें त्याला सांगितलें कीं, ब्रह्म ह्मणजे अन्न. कारण अन्नामुळें जीवाची उत्पत्ति होते, अन्नामुळेंच जीव जगतो आणि मृत्यूनंतर पुढच्या पिढींचें अन्न उत्पन्न करण्याकडे देहाचा विलय होतो. भृगूनें या गोष्टीचें चांगलें मनन केलें. परंतु ही व्याख्या व्यापक आणि पूर्ण झाली, अशी त्याची खात्री होईना. बापाकडे पुनः पुनः जाऊन त्यानें तोच तोच प्रश्न विचारला आणि वरुणानें त्यास, ब्रह्म ह्मणजे प्राण; ब्रह्म ह्मणजे मन; ब्रह्म ह्मणजे विज्ञान, अशीं क्रमानें उत्तरें दिलीं. भृगूनें पुनः विचार करावा

१ Philosophy of Indian Theism ह्या व्याख्यानाचें हें रूपांतर आहे.

आणि कोणचेंच उत्तर त्यास पटूं नये. परंतु शेवटीं सर्व विश्व व्यापून जो आनंद व जें कल्याण राहिलें आहें तेंच ब्रह्म असें जेव्हां वरुणानें त्यास सांगितलें, तेव्हां मात्र त्या तरुण विद्यार्थ्याच्या सर्व शंकाचें समाधान झालें.

ह्या गोष्टीत विचाराच्या तीन अवस्थांचा, किंवा प्रकारांचा निर्देश होत आहे. सदासर्वकाळ ह्या तीनही प्रकारांचें मनुष्यांच्या मनावर प्राबल्य चालत आलें आहे. सर्व सजीव व निर्जीव सृष्टीचें कारण सत्, ह्मणजे जड द्रव्य आहे असें मानणें, हा पहिला प्रकार. चित् ह्मणजे आपलें मन आणि विज्ञान हेंच सृष्टीचें कारण आहे असें मानणें, हा दुसरा प्रकार. विश्वांत आनंद भरला आहे, विश्वाची रचना कल्याणकारक आहे, ह्मणून विश्वाचें कारण आनंदरूप ब्रह्मच आहे असें मानणें, हा तिसरा प्रकार. आनंद व कल्याणरूप असें ह्मणून वरुणानें ज्या ब्रह्माचें वर्णन केलें तें ब्रह्म सर्व विश्व व्यापून राहिलें आहे असेंही त्याने आणखी सांगितलेंच आहे. दुसऱ्या एका उपनिषदांत ह्मटलें आहे कीं, जर विश्वांत आनंदतत्व नसतें, तर या जगांत कोण जन्मता किंवा जगता? आणि तें खरें आहे. आपलें मन पापरहित आणि निर्भय व्हावें मात्र, की देव आनंदाचें आणि शांतीचें भातुकें देण्याला तयार असतो. मी आपल्यापुढें आज जो विषय मांडणार आहें त्यांतलें प्रमेय हेंच आहे.

कित्येकांना असें वाटत असतें कीं, जन्म आणि मृत्यु,

आत्मा आणि अमरत्व, पाप आणि शासन हे जुन्या अज्ञान काळचे विषय आतां पुरे झाले; ह्यांत जेवढें कांहीं कळण्यासारखें होतें तेवढें आधींच कळून चुकलेलें आहे व त्यांत पहिले थोडे सिद्धांत सोडून बाकी सारीं अंध अनुमानें आहेत. ह्या मृगजळाच्या पाठलागापासून लोक परावृत्त होतील तर बरें, अशी त्यांची इच्छा असते. व ह्या औदासीन्यजनक शास्त्रांचें परिशीलन करणारे ह्मणजे अकाली वार्धक्य पावलेले लोक अशी ते नांवें ठेवीत असतात. आणि त्यांचें ह्मणणें काय असतें, तर सामान्य जन ज्यांना सुखें असें समजतात, ती आधिभौतिक सुखें ज्याच्या योगानें प्राप्त होतील असल्या कांहीं फलप्रद उद्योगाला आह्मीं लागावें. परंतु आपल्या राष्ट्राचें वळण जर पाहिलें, तर तें अगदी निराळें असल्याचें दिसून येईल. मनुष्याजवळ जो कांही अर्थसंचय असेल ती त्याची खरी संपत्ति नव्हे. त्याच्या आत्म्याची उन्नति, किंवा उन्नतीची शक्यता, हीच त्याची खरी संपत्ति, हा दृढ विश्वास आपल्या राष्ट्राच्या इतिहासाचें विशेष लक्षण आहे, ही दृढ श्रद्धाच आपलें भूषण आहे व सोसलेल्या दुःखांचें आपणास मिळालेलें फल आहे. आजपर्यंत भरतखंडानें हेंच तत्व शिकविलें व कालाच्या अखेरपर्यंत हेंच तत्व प्रतिपादीत राहील. ख्रिस्ती लोकांच्या किंवा युरोपियनांच्या हृदयांत पुरुषार्थाविषयी ज्या कांही उदात्त कल्पना आहेत त्यांतही याहून विरुद्ध मताला मुळींच आधार मिळत नाही. आधिभौतिक सुख व तें मिळविण्याची

साधनें ह्यांची वृद्धि व्हावी हा एवढाच ख्रिस्ती धर्माचा व सुधारणेचा किंवा नागरीक वृत्तीचा हेतु आहे असें जे समजत असतील, त्यांना ह्या दोहींचें मर्म किंवा रहस्य बिलकूल कळलें नाही, असेंच ह्मटलें पाहिजे. दुसऱ्या तत्वाविषयीं दोन्ही धर्मांचें जसें श्रेष्ठ शिक्षण सर्वांशी सारखें आहे, तशी ह्या मतासंबंधानेंही दोन्ही धर्मांची एकवाक्यताच आहे. धर्मोपदेशक सेंट पॉल जेव्हां अथेन्स येथें गेला तेव्हां अथीनियन लोकांनी ज्याकरितां स्थंडिल स्थापिलें होतें, त्या अज्ञात देवाची करुणा भाकून पॉलनें त्यांना उपदेश केला. त्यांत त्यानें जें ब्रह्माचें वर्णन केलें आहे तें मी जें उपनिषदांतील वचनाचें अवतरण घेतलें आहे त्याचाच केवळ अनुवाद आहे. तो ह्मणाला, "त्याचेच ठायीं आपला प्रभव होतो, आपण राहातों व वागतों. त्याच्याबाहेर जीव नाही, गति नाही व प्रभवही नाहीं."

पौर्व व पाश्चिम विचारांचा एकमेकांवर परिणाम होऊन आर्यांच्या दोन्ही शाखांची श्रेष्ठ उन्नति होण्याचा किती संभव आहे हें ज्यांच्या ध्यानांत येत नाही, त्यांना जगांतील घडामोडीत ईश्वराची काय योजना असते ती कळलीच नाही असें ह्मणावें लागतें. प्रभातकाळचा प्रकाश तर आपल्यावर आलाच आहे. व एकमेकांचें सामर्थ्य व श्रेष्ठता समजण्याची व त्यांचें अभिनंदन करण्याची जी आपल्यांत शक्ति आली आहे, तीवरून पुढें लौकरच होणाऱ्या उज्वल प्रकाशाची साक्ष पटण्यासारखी आहे. थिआसॉफिकल् पंथ व चळवळी

ह्या तर आहेतच. विशेष सांगावयाचें ह्मणजे, इतके दिवस केवळ दुसरे देश आपणांकडे कळवळयानें हजारो धर्मोपदेशक पाठवीत आले व त्यांच्या मतांप्रमाणें सत्यधर्माचा प्रसार करण्याकरितां ते झटत आहेत. परंतु आतां त्याच्या ऋणाचे उतराई होण्याकरितां व आपली सहानुभूति प्रगट करण्याकरितां पुष्कळ शतकांच्या निद्रावस्थेनंतर आपलेही धर्मोपदेशक इतर देशांत जाऊं लागले आहेत व ही गोष्ट आपल्या डोळ्यांदेखत घडत आहे. इंग्लिश व जर्मन पंडितांच्या परिश्रमाला नवी दिशा मिळत आहेत; गिफर्ड व हिबर्ट ह्या नांवाखाली व्याख्यानमालांचे उपक्रम सुरू झाले आहेत. अमेरिकेंत सर्व धर्मांची परिषद् नुकतीच भरली होती. ह्या साऱ्या गोष्टी प्रगतीचा ओघ कसा आहे हें दर्शवितात. त्याकडे डोळेझांक करून आपलें चालावयाचें नाहीं, किंवा दुर्लक्ष करण्यांत आपला कोणता फायदाही नाहीं. धर्ममीमांसेवर डा० फ्रेजर यांनी जी व्याख्यानें दिली आहेत. त्यांमुळें ह्या दिशेनें होणाऱ्या प्रयत्नांत बरीच भर पडली आहे. हिंदु तत्वशोधकाच्या दृष्टीनें मी आज त्याच व्याख्यानांचा थोडक्यांत सारांश देण्याचें योजिलें आहे. हें विद्यापीठ ह्मणजे पाश्चिमात्यांच्या थोर औदार्याचें आपल्या देशांत दिसणारें मूर्तिमंत स्वरूप आहे. मीं जो आज विषय घेतला आहे, त्याच्या विवेचनाला ह्या विद्यालयाच्या मंदिरापेक्षां (विलसन कॉलेज) अधिक योग्य स्थल मिळेल असें मला वाटत नाहीं.

तर मग धर्ममीमांसेनें सोडविण्यास घेतलेला जो प्रश्न तो कोणता आहे हें आपण आतां पाहूं. डा० फ्रेजर यांनी तो प्रश्न ह्या रीतीनें मांडला आहे:–विषयग्राहकता व विज्ञानबुद्धि जागृत झाल्यापासून आपला ज्या अनंत विश्वाशी निरंतर संबंध येतो व संघट्टन प्राप्त होतें त्या विश्वाविषयीं अत्यंत व्यापक व यथार्थ अशी कोणती भावना करून घेणें शक्य आहे? कोणत्या प्रकारच्या परिस्थितींत व कोणत्या प्रयोजनासाठीं माझें जीवित आहे? क्षणोक्षणीं स्वरूप बदलून दाखविणारें हें विश्व आहे तरी काय? ह्या रूपांतराच्या अक्षय प्रवाहाचा उगम आणि पर्यवसान कशांत आहे? ह्या सर्व व्यापारांचें अखेर नियमन करणारें तत्व न्यायी व विश्वसनीय आहे, किंवा अनवस्थित आणि भ्रामक आहे? मनुष्याला त्या तत्वाचें ज्ञानच कधीं व्हावयाचें नाहीं, आणि त्याच्याशीं आपला मेळ घालतां यावयाचा नाहीं, असें आहे की काय? गूढ ब्रह्मांडाचा अंश जो मी त्या माझें प्रस्तुत कर्तव्य व माझी भवितव्यता ह्यांविषयींचा मला बोध कसा व्हावयाचा?

ज्यांना ह्या प्रश्नाचें महत्व कळत नाहीं त्यांची गोष्ट निराळी. बाकी सर्वांच्या ध्यानांत लागलेंच येईल की, हे सारे प्रश्न मनुष्यस्वभावास अनुरूपच आहेत. हे जर जिव्हाळ्याचे प्रश्न नसते, किंवा ह्यांत जर "रस" किंवा ज्ञानमय आनंद नसता, तर सर्व काळांत व सर्व देशांत श्रेष्ठ लोकांचीं मनें हें गूढ उकलण्याचे नादास काय ह्मणून लागलीं असतीं? ह्या

गूढाचें गूढत्व आह्मांस पूर्णपणें भासतें आणि त्याकडे आमचें मन वेधलें जातें, हाच तर आमचा मोठा अधिकार, मोठें भाग्य आहे; नरजन्माचें ह्यांतच साफल्य आहे आणि हाच परमार्थ आहे. ह्या गूढानें उत्पन्न होणाऱ्या विस्मययुक्त पूज्य बुद्धींत सर्व धर्मांचें बीज आहे. अनंताचें ज्ञान संपादन करावें, हा जो मनाचा हव्यास त्यानेंच तत्वज्ञानास प्रेरणा मिळते. ह्या ज्ञानाच्या प्रगतीच्या ज्या चढत्या पायऱ्या त्यांनी शास्त्र-परंपरा सिद्ध होते. इहलोकीं जें अनिष्ट व पाप आहे त्यामुळें व मृत्यूनंतर आपली स्थिति काय होत असावी हे विचार जागृत झाल्यानें ह्या वरच्या प्रश्नांचें मानवी हितसंबंधाचें स्वरूप विशेष स्पष्टत्वानें प्रत्ययास येतें. व शेक्सपिअरप्रमाणेंच स्तिमित होऊन आपणांस विचार करावा लागतो, कीं मृत्यु ह्मणजे झोंप असेल का स्वप्न असेल, किंवा मृत्यु ह्मणजे नश्वर देह टाकून देणें इतकेंच? सर्व प्रश्नांतला जो हा मुख्य प्रश्न त्याला जें आपण उत्तर देऊं त्यावर व्यक्तीची व तशीच समाजाची सुस्थिति आणि कल्याण अवलंबून आहे. नीतीच्या नियमांचें स्वरूप ह्या उत्तराप्रमाणें बदलतें. ह्या उत्तरानें अनु-शासन व राज्यव्यवस्था ह्यांना वळण मिळतें. याज्ञवल्क्योप-निषदांत ह्मटल्याप्रमाणें "विश्वावर जर आनंदतत्वाची सत्ता नसती, तर ह्या जीवकोटींत कोण जन्माला असता, किंवा जगला असता?"

ज्या प्रश्नाला उत्तर देण्याचें धर्ममीमांसेनें अंगीकारलें आहे तो प्रश्न आपल्यापुढें मांडला व त्याचा मनुष्याच्या हिताहि-

ताशीं किती निकट संबंध आहे हें दर्शविलें. आतां, विश्वाचें स्वरूप निश्चित करावें, ह्या हेतूनें काय प्रयत्न झाले आहेत, हें आपणांस पाहावयाचें आहे. विचारमात्राच्या मूळाशी, 'मी' आणि माझ्याहून ' पर ' किंवा विचारकर्ता आणि विचारविषय ही दोन तत्वें सिद्ध असतात. सापेक्ष किंवा सान्त अस्तित्वाचा हा धर्म आहे. ह्या दोन्ही तत्वांचें यथार्थ व पूर्ण ज्ञान आपणांस आहे असें नाहीं. तीं गूढच आहेत. शिवाय विषय आणि विषयी एवढाच भेद करून चालत नाही. कारण, जेव्हां अनंत व शाश्वत तत्वाचें हृदयांत उद्बोधन होऊं लागतें, तेव्हां विषय आणि विषयी ह्या दोन्हीं तत्वांच्या आंत व बाहेर असून, दोहोंचा समन्वय किवा संकलन करणारें, अथवा ज्याचेठायीं व ज्याच्याच प्रभावानें आपण जन्मतों, क्रिया करितों व जगतों असें तिसरेंही परम थोर तत्व असावें, असें मनास वाटूं लागतें. रामानुज पंथाच्या वेदान्तमीमांसेंत चित् किंवा जीवात्मा, अचित् किंवा जड परमाणु व ब्रह्म किवा परमात्मा ह्या तिन्हीं तत्वांचा संग्रह आहे; व अव्यक्तावस्थेंत चित् आणि अचित् ह्यांना ब्रह्मापासून वेगळें अस्तित्व नाही; व्यक्तावस्थेंत तीं भिन्नत्वानें प्रकट होतात असें प्रतिपादन आहे. हिंदुस्थानांतील इतर दर्शनांत ह्याच मतावर निरनिराळ्या तऱ्हेनें जोर दिला आहे. कांहींत तीन स्वतंत्र तत्वांचें अस्तित्व मानलेलें आहे; कांहीत दोहोंचें व कांहीत वास्तविक सत्यत्व एकाच तत्वाला आहे असेंही प्रतिपादन आहे. युरोपांतही तत्ववादाच्या नि-

रनिराळ्या पंथांचे भेद ह्या तिहींपैकी एका तत्वाला प्राधान्य देऊन दुसऱ्या दोन्ही तत्वांना वास्तविक सत्यत्व नाहीं, असें मानण्यामुळें झालेले आहेत. तरी साऱ्या पंथांत एक सर्व-साधारण गोष्ट दिसून येते. इंद्रियांच्याद्वारें सान्त किंवा मर्यादित सृष्टीचें जें ज्ञान आपणांस होतें, तें ज्ञान विषय आणि विषयी ह्या स्वरूपानें होतें; तेवढ्यानें मनुष्याच्या मनाचें समाधान होत नाही. सान्ताचा अनंताशीं कोणत्या तरी प्रकारचा संबंध आहे, असा प्रत्यय यावा ही उत्कंठा मनाला असते. हा प्रत्यय श्रद्धेनें प्राप्त होणारा असो किंवा बुद्धीनें मिळणारा असो, भक्तीनें साध्य असो किंवा योगबलानें असो. मागला कांहीं आश्रय किंवा आधार आहे असें मानल्याशिवाय आपल्या स्वतःच्या अस्तित्वाचा मनुष्यास यथार्थ बोध होत नाही. तसेंच ह्या क्षणोक्षणीं बदलणाऱ्या सृष्टीला ज्याच्यांत कांहीं बदल नाही, स्थैर्य आहे, अशाचा आधार आहे असें मानिल्याशिवाय तिचेंही स्वरूप कळत नाहीं. हें आधारभूत अनंत व अचल तत्व जड आहे कीं शक्तिरूप आहे, चैतन्य आहे किंवा आनंदरूप ब्रह्म आहे, ह्या मुद्यांवर मीमांसेनें निरनिराळ्या उपपात्ति व सिद्धांत काढले आहेत. आत्मा व जड सृष्टी ह्यांच्या यथार्थ भावनेंत जो संशयाचा भाग आहे त्याहून ह्या तिसऱ्या तत्वाचें यथार्थ ज्ञान विशेष संशयात्मक आहे असें नाहीं. एकाच्या स्वरूपाचा बोध आपल्याला दुसऱ्यापेक्षां अधिक स्पष्ट होतो असें नाहीं. आपण आहोंत व आपल्या-

बाहेर कांही आहे ही जाणीव आपणांस असते. **अनंताचा** प्रत्यय दृढ झाला ह्मणजे आपलें अस्तित्व व आत्मभिन्न वस्तूचें अस्तित्व विशेष सुबोध होतें.

ज्यांचें ज्ञान स्वतःसिद्ध आहे अशी जी हीं तीन पृथक् तत्वें त्यांचें एकसमयावच्छेदेंकरून ग्रहण करतां न आल्यामुळें मूढ श्रद्धेचे व जड वादाचे आणि चिद्वादाचे सारे भ्रम उत्पन्न होतात. एका तत्वाला प्राधान्य देणें व दुसऱ्याचें निराकरण करणें, हें यथार्थ नाहीं. एकाच स्थळी किंवा काळी ईश्वराचें अध्यारोपण करणें आणि असाधारण गोष्टिशीं किंवा स्थलाशी ईश्वराचा संबंध जोडणें हें मूढ श्रद्धेच्या प्राबल्याचें निदर्शक आहे. त्यानें आपल्या मनाची समता ढळते. चैतन्यशक्तीचें महत्व जास्ती लेखण्याचें पर्यवसान चिद्वादात किंवा बाह्यशून्यवादात होतें. जेव्हां सृष्टि व तिची भिन्न स्वरूपें ह्यांच्या योगानें आपण वाजवीपेक्षां जास्ती चकित होतों, व चैतन्यशक्तीस क्षुद्र मानतों तेव्हा आपण जडवादी बनतों. या तीन तत्वांपैकी एकास प्राधान्य देणाऱ्या व त्य मानानें त्याच्याशी नित्य संलग्न असणाऱ्या अशा दुसऱ्या तत्वांस डोळ्यांआड करणाऱ्या तत्ववादांच्या पंथांत एकदेशीय सत्याचा किती भाग आहे, हें पाहाणें हितप्रद आहे. परमाणूंच्या शक्तीच्या चरणी लीन होणारा व सृष्टि आणि तिचें सामर्थ्य ह्यांचें स्तोम माजविणारा **भौतिक शास्त्रवाद** किंवा **जडवाद** आपण प्रथम विचारांत घेऊं. आपल्या देशांत कधी मिळालें

नाहीं असें अग्रस्थान ह्या मताला गेल्या कांहीं शतकांपासून युरोपांत मिळालें आहे. आपल्या देशांतही कपिलाचें सांख्य-मत व कणादाचा परमाणुवाद हीं सहांपैकीं दोन दर्शनें अंशतः किंवा पूर्णपणें जडवादीच आहेत. अतिदिशेस गेलेल्या चिद्वादास योग्य मार्गावर आणिलें ही ह्या जडवादाची विशेष कामगिरी होय. मनुष्यजातीवर ह्याचा दुसरा उपकार ह्मटला ह्मणजे पृथ्वी विश्वाच्या मध्यस्थानीं आहे व मानवी प्राण्याकरितांच हें जग आहे ह्या कल्पनेचें निवारण ह्या वादानें केलें. चंद्र, सूर्य आपल्याला तेज देण्याकरितां प्रकाशतात, ग्रह फिरतात व तारे चमकतात तेही मनुष्याकरितांच हा भ्रम घालविला. जुन्या काळच्या एका महाकुलपतिप्रमाणें नररूपधारी ईश्वर मनुष्यांवर व वस्तूंवर सत्ता चालवितो, मनुष्यांचे विकार व बल ह्यांहून त्याचें सामर्थ्य थोर व विकार जास्ती प्रबल, परंतु त्याच प्रकारचे; कधीं कधीं ईश्वरांत मानवी दोषही दिसून येतात; असली ईश्वराविषयीं कल्पना हल्लींच्या शास्त्रांच्या शोधांनीं नाहींशी झाली आहे. ज्योतिष व भूगर्भ शास्त्रांच्या उत्कर्षानें पृथ्वीचें क्षुद्रत्व व प्राण्यांपैकीं एक प्राणी ह्या दृष्टीनें मनुष्याची वास्तविक योग्यता सिद्ध झाली आहे. कालाच्या व आकाशाच्या अनंतत्वाचें ग्रहण मनुष्यास होण्यासारखें नाहीं हें समजून आलें आहे. उत्क्रांतिशास्त्राच्या उत्कर्षामुळें सचेतन व अचेतन सृष्टीच्या उत्पत्तिव्यापाराच्या क्रमाच्या कल्पना खोल व विस्तृत झाल्या आहेत. एका

शक्तीचें रूपांतर दुसऱ्या शक्तींत होऊं शकतें, व शक्तीचीं भिन्न स्वरूपें तत्वतः एकच आहेत, ह्या शोधांमुळें शास्त्रीय सिद्धांतांना विशद स्वरूप येण्याचा मार्ग बराच सुलभ झाला आहे. ह्या परिणामांच्या तेजानें दिपून गेलेलें मन मूढ श्रद्धेपासून परावृत्त झालें हें खरें. परंतु विश्वामध्यें चैतन्य व मन कांहींच नाही, असें सिद्ध करण्याची हांव तें धरूं लागलें. पदार्थविज्ञान आणि रसायनशास्त्रांनीं सृष्टीच्या स्वरूपाचें उपपादन होतें असें समजणें, हा केवळ भ्रम आहे. त्यामुळें एक-दोन पावलें पाठीमागें जाऊन सृष्टीचें थोडेंसें पूर्ववृत्त पहातां येतें हें खरें, परंतु तेथील अंधकारांत आपण जास्तीच भांबावतों. कार्यकारणरूप सिद्धांतांनीं सृष्टिव्यापाराचें थोडेंसें ज्ञान होतें; परंतु आदिकर्ता आणि आदिकारण हीं अज्ञात राहतात तीं राहतातच. पर्वताच्या शिखरावर ज्यानें तेज पाहिलें व ईश्वरी आदेश मिळविला त्या मोझेसला आदिकारण जितकें अगम्य वाटलें तितकेंच भौतिक शास्त्रांनाही तें अगम्यच आहे. जडवादानें पूर्वापरसंबंध स्पष्ट होतो, पण कार्यकारणभाव स्पष्ट होत नाही. परमाणु यदृच्छेनें एकत्र झाले व अस्ताव्यस्ततेमधून व्यवस्था आपोआप होत गेली, ह्या पूर्वापरसंबंधाच्या स्पष्टीकरणानें, शोधकाचें समाधान बिलकूल होत नाहीं. शंकराचार्यांनीं आपल्या भाष्यांत परमाणुवाद्यांच्या कोट्या त्यांच्या गळ्यांत फार चातुर्यानें घातल्या आहेत.

द्रव्याचा मुख्य गुण ह्मणजे जडता असें तर आपलीं इंद्रि-

येंच आपणांस सांगतात. बाहेरून कोणत्या तरी शक्तीचा परिणाम घडून या जडतेचा नाश होतो. ही शक्ति ह्मणजे काय आहे, हें, चैतन्याइतकेंच किंवा मनाइतकेंच अजून गूढ आहे. सदासर्वकाल आकाशाच्या कोणत्याही भागांत हे परमाणू एकाच रीतीनें एकमेकांकडे आकर्षिले जावे, किंवा त्यांनीं एकाच नियमानें एकमेकांपासून परावृत्त व्हावें हें कशामुळें घडत असावें? शिवाय सृष्टींत मन व चैतन्य यांचा वास नसेल, तर यदृच्छेनें घडलेल्या परमाणु-संहति पाहून प्रथम जीव, नंतर चैतन्य, तदनंतर विचार आणि विज्ञान आणि पाप पुण्य हें ज्याचें फल आहे असें इच्छास्वातंत्र्य अशा उत्तरोत्तर श्रेष्ठ होणाऱ्या परिणामांच्या क्रमानें परिमाणुसमुदायाचें पर्यवसान कां होत असावें? ह्या क्रमाला तरी निदान यादृच्छिक असें ह्मणतां येत नाहीं. क्रम ह्मणजे हेतुमूलकच असला पाहिजे. जेथें वास्तविक सयुक्तिक उपपादनाची आवश्यकता तेथें तर ह्या मीमांसेला मौन धरावें लागतें. योजिलेले हेतू सिद्धीस नेण्याकरितां सृष्टीत नियामक तत्व नाही, ही कल्पना बुद्धिग्राह्य होत नाहीं. यापेक्षां नररूपधारी अत्यंत श्रेष्ठ राजा, अशी ईश्वराविषयी जुनी कल्पना विचाराशी जास्ती जुळते. मनुष्य व सृष्टि ह्मणजे काय, तर कोणाच्याही संकल्पाशिवाय सहज एकत्र आलेले व फिरून केव्हांही विस्कळित होतील अशा परमाणूंचा यादृच्छिक संघ, एवढेंच जर आपण समजूं लागलों, तर समाजसंस्था, कायदेकानू,

आचारविचार, कवित्व, कला व अध्यात्म विद्या हीं सारीं निष्फळ व विसंगत होतात. विश्वामध्यें जो कांहीं नियम व व्यवस्था आपण पाहतों तिचें हें कांहीं यथार्थस्वरूपबोधन नाहीं, असें आपणांस सहजगत्या वाटतें.

जडवाद्यांच्या उपपत्तीनें समाधान न पावून मनुष्य आपल्याच अंतर्यामाकडे दृष्टीचा ओघ वळवितो, व कल्पना करूं लागतो, कीं, सार्वत्रिक वस्तुप्रवाहांत कांहीं सत्य नाहीं. सत्य वस्तु तेवढी आपलें मन व आत्मा, हीं होत. वस्तूंचें ज्ञान मला होतें व तेवढ्याच पुरतें वस्तूंना अस्तित्व आहे. रंग रूप, प्रधान किंवा अप्रधान गुण ह्यांची माझ्याठायीं जी संवेदना, तिच्या बाहेर वस्तूंना वास्तविक अस्तित्व नाही. व ह्या सिद्धांतापासून असेंही पुढें अनुमान काढलें जातें कीं, पारमार्थिक सत्यत्व केवळ जीवात्म्यालाच आहे. ह्मणजे एकंदर आत्मप्रत्यय हेंच साऱ्या विचाराचें नियामक तत्व होऊन बसतें. कांही विवक्षित प्रांतांत त्यानें आपणांस मार्ग दिसतो हें खरें, परंतु मर्यादेबाहेर तें गेलें तर आत्मघातक होतें. स्वतःच्या अस्तित्वाची खात्री बाळगण्यास विज्ञान हें चांगलें प्रमाण आहे, परंतु जड सृष्टि कांही नियम पाळते, किंवा आपल्या भावनेबाहेर तिला कांही स्थिति आहे, अशी खात्री पटविण्यास विज्ञान असमर्थ आहे. शास्त्रसिद्धांतांना मनानें उत्पन्न केलेल्या सृष्टीबाहेर स्थान नाही, मला जें वाटतें त्याच्याबाहेर सचेतन भूतांनासुद्धां अस्तित्व नाहीं, अशी

विचारानें दिशा घेतली, ह्मणजे शास्त्राच्या इमारतीला पाया राहात नाही. जीवात्मा हेंच तेवढें एक व अंतिम प्रमाण असें ज्या मीमांसेंत मानलें जातें त्या मीमांसेचा वर निर्दिष्ट केलेला फलितार्थ अनिवार्यपणें निघतो. शिवाय एका आत्म्याचा दुसऱ्या आत्म्याशीं संबंधच राहिला नाहीं, तर आपली सदाचारवृत्ति लोपून जाते. मनुष्याच्या अंतःकरणाची साक्ष ह्या चिद्वादाच्या विरुद्ध आहे. जडसृष्टीचें अस्तित्व जरी सिद्ध करून दाखवितां आलें नाहीं, तरी माझा जन्म होण्यापूर्वीं ती होती व मी आणि मनुष्यजाति जरी नाहींशी झालीं, तरी जडसृष्टी राहिलच, असा त्यास सहजगत्या भरंवसा वाटत असतो. आपल्या मनाच्याच योगानें विश्वाला अस्तित्व आहे; पण, वास्तविक पहातां त्याला अस्तित्व नाहीं, ह्या मतानें, ज्याचें डोकें फिरलें आहे त्याचेंच मात्र, समाधान होईल. आपल्या देशांत किंवा युरोपांत ह्या मताचें प्रतिपादन करणारें दर्शन किंवा पंथ निघाला नाहीं, हें मनुष्यजातीस भूषण आहे. विरुद्ध मताचें खंडण करण्याचे कामीं एक प्रबळ शस्त्र ह्मणून ह्या मताचा कांहीं तात्विकांनी उपयोग करून घेतला आहे, इतकेंच.

सृष्टीच्या चरणीं लीन होऊन, किंवा मनुष्याच्या मनाला देव कल्पून (जडवादानें किंवा चिद्वादानें) विश्व काय आहे ह्या प्रश्नाचा पूर्ण खुलासा होत नाहीं; अशी खात्री झाली, ह्मणजे राहिलेलें जें तिसरें तत्व त्याला प्राधान्य देण्याच्या भरीस मनुष्य पडतो. आणि कल्पना करूं लागतो कीं, पर-

मात्म्यालाच तेवढें अस्तित्व आहे, सृष्टि आणि मनुष्य हीं त्याच्या व्यक्त रूपाचीं बिंबें असून तत्वतः त्याच्यापासून वेगळीं नाहींत, व अज्ञानामुळें किंवा मायेमुळें ती भिन्नत्वानें भासतात, अशी तो समजूत करून घेउं लागतो. पुढें पुढें जे ग्रीक व स्टोइक पंथ निघाले त्यांत व अर्वाचीन काळीं युरोपांत, व विशेषतः जर्मनीत, वर सांगितलेल्या मतांचे अभिमानी दृष्टीस पडतात. परंतु भरतखंडच ह्या मताचें मुख्य स्थान आहे. बाकी आपल्याकडील विश्वदेववादाचें स्वरूप, इतर देशांतील मतांहून जरासें भिन्न आहे.

अन्य मतांपेक्षां ह्या मतांत कांही विशेष गुण आहेत. आपल्याभोंवती अनंत द्रव्यें व शक्ति आपण पाहतों, त्यांच्या अनंतत्वाचें समर्पक स्पष्टीकरण ह्या मतानें होतें; आणखी, वस्तूंचा उद्भव कोठून आहे, सृष्टि कोणीं केली, किंवा तिची उत्क्रान्ति कशी झाली, ह्या प्रश्नांच्या विवेचनाची आवश्यकता रहात नाहीं. ह्या मतांत कांही सत्याचा अंश आहे; व तो हा कीं, ईश्वराचा सर्व सजीव व निर्जीव भूतांचे ठायीं वास आहे. ईश्वराविषयी ही कल्पना बरीच श्रेष्ठ व यथार्थ आहे. दुसऱ्या अनेक धर्मपंथांत ईश्वराविषयीं जी कल्पना व्यक्त होते ती इतकी श्रेष्ठ व यथार्थ नाहीं. कारण, ईश्वर हा जीवापैकींच एक जीव, फक्त त्याचें सामर्थ्य विशेष व ज्ञानही विशेष असें मानण्याकडे व ईश्वराला मृष्टि व मनुष्य यांहून पृथक् करण्याकडे इतर धर्मपंथांची प्रवृत्ति असते.

युरोपांत विश्वदेववादाचें प्रतिपादन करणारे तत्वज्ञ आहेत व आपल्याकडेही आहेत. परंतु त्या दोहोंत एक ठळक भेद आहे. त्याचा विचार करण्यापूर्वी परकी लोकांची जी एक नेहमीं चुकी होत असते तिचा उल्लेख केला पाहिजे. वेदान्त-सूत्रावरील भाष्यांत शंकराचार्यांनीं जें अद्वैत मताचें समर्थन केलें आहे, तेवढेंच हिंदुस्थानांतलें विश्वदेववादाचें मुख्य प्रति-पादन असें समजण्याचा प्रघात आहे; परंतु खरें पाहतां आचा-र्यांच्या पूर्वीं व नंतर रामानुजांनीं स्वीकारलेलें जें विशि-ष्टाद्वैत मत त्याचें हिंदुस्थानांतील तत्ववादांत विशेष प्राबल्य आहे. ह्या विशिष्टाद्वैतमतामुळेंच देशभर वैष्णवपंथ निघाले व त्यांचा उत्कर्षही झाला. वैष्णवपंथांनीं धर्माचें जेवढें श्रेष्ठ व खरें स्वरूप ओळखिलें, तेवढें चालू पंथांपैकीं दुसऱ्या कोणीही ओळखिलेलें नाही. असो. युरोपांत व इकडे विश्व-देववादाच्या स्वरूपात भेद आहे ह्मणून जें ह्मटलें तो भेद हा आहे की, शंकराचार्यांच्या दर्शनांत, बाह्य सृष्टीला मुळींच अस्तित्व नाहीं असें प्रतिपादिलेलें नाहीं. जीवात्मा आणि परमात्मा यांच्या अस्तित्वाविषयी निश्चित ज्ञान आपणास असतें. परंतु सृष्टीविषयीं अस्तित्ववाचक किंवा अभाववाचक कोण-तेंच विधान खात्रीपूर्वक करितां येत नाहीं, असें त्यांचें ह्मणणें आहे. शिवाय ब्रह्माला ह्मणजे परमात्म्याला विश्वोत्पत्तीची कल्पना झाली की, त्याच विचारानें तो ईश्वर ह्मणजे स्रष्टा होतो आणि नंतर जें कांहीं सर्व उत्पन्न झालें त्याला व्यावहारिक अस्तित्व प्राप्त होतें,

असें शंकराचार्यांनीं प्रांजलपणानें कबूल केलें आहे. व ह्मणून एकंदर व्यवहारासंबंधानें हें मत ईश्वरवादीच आहे. युरोपातील तत्ववेत्यांनीं ह्या मताचा इतका अतिरेक केला आहे कीं, ईश्वराव्यतिरिक्त दुसऱ्या तत्वांना अस्तित्वच नाहीं असें ह्मणण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली आहे.

सर्व 'सान्त' किंवा मर्यादित वस्तूंच्या व मनुष्याच्या बदलणाऱ्या रूपांच्या मूळाशी असणारें जें केवळ एक तत्व किवा अर्थ तोच ईश्वर, असें पाश्चिमात्य विश्वदेववादी ह्मणतात. परंतु सर्व अचेतन वस्तू व व्यक्तींचीं मनें ह्यांचें त्या तत्वाशी तादात्म्य असून दोहोंची व्याप्ति किवा विस्तार एकच आहे, अथवा वस्तु व मनें ह्यांविषयीं जें जें विधान करतां येईल तें तें विधान त्या तत्वासंबंधानेंही करितां येतें, असें समजण्यांत त्यांची एक चुकी होते. व यामुळें तें केवळ तत्व अनंत आणि सान्त, पदार्थ आणि क्रियारूप, अविकारी व भिन्न रूपें घेऊन परिच्छिन्न झालेलें आहे अशी अनवस्था प्राप्त होते. आपल्या थोर आचार्यांनीं विश्वदेववादाचे जे पंथ स्थापिले आहेत त्यांत हे दोष टाळले आहेत. जर विशिष्ट वस्तु आणि पुरुष ह्याचा लोप केला, ह्मणजे तीं नाहींत असें मानलें, व भिन्न स्वरूपांचें ज्ञान होणें हा निवळ आपल्या कल्पनेचा भ्रम आहे असें समजलें, तर त्याचा परिणाम असा होतो कीं, आत्यंतिक सत्वाचीं दोनच स्वरूपें राहतात. तीं दोन स्वरूपें सत्ता व ज्ञान हीं होत व त्यांचा आपल्या मीमांसेंत सत् आणि

चित् ह्या पदांनीं निर्देश केला आहे. आनंदमय जें तिसरें परमस्वरूप त्याला स्थानच राहात नाहीं. व त्याशिवाय, ईश्वर ह्मणजे रसविहीन पदार्थ एवढेंच शिल्लक राहतें. शिवाय ईश्वरानेंच उत्पन्न केलेले जीव हे जर त्याच्याच सत्वाची मायेमुळें भासणारीं रूपें आहेत असें मानलें तर जीवांचा ईश्वराशी अध्यात्मिक संबंध राहात नाही. अशा रीतीनें विश्वदेववादाची जडवादाबरोबर किंवा चिद्वादाबरोबरच वाट लागते. कारण, त्यांतही असलेंच विश्वाच्या स्वरूपानें निरूपण केलेलें असतें की, त्या उपपत्ति, आपली बुद्धि, विज्ञान ह्मणजे सदसद्विवेकशक्ति, आणि आत्मा ह्या सर्वांच्या अनुभवाशी जुळत नाहींत. कारण, आपण एकमेकांपासून भिन्न आहोंत, आपण परतंत्र आहोंत व कांही अंशानें स्वतंत्रही आहोंत, हा अनुभव आपणांस असतो. चांगलें कोणतें, वाईट कोणतें हा विवेक आपणांस करितां येतो व स्वतः होऊन केलेल्या कृत्यांच्या पापपुण्याचे अधिकारी आपण आहोंत, हेंही ज्ञान आपणांस असतें; परंतु कालानें, दिशेनें व कार्यकारणभावानें मर्यादित असणाऱ्या साऱ्या वस्तूंचा जर आपण अनंतांतच समावेश केला, अनंताहून त्या वस्तू निराळ्या नाहींत असें मानलें, तर परिणाम असा होतो की, ही वस्तू पूर्वींची व ती नंतरची, ही जवळची व ती दूरची, किंवा हें कार्य व तें कारण, असले संबंधच राहत नाहींत. गोष्ट घडली असें नाहीं, तर ती सदासर्वकाळ नियतत्वानें, किंवा अनिवार्यपणें

आहेच. कांहीं नवीन झालें असें नाहीं व कशांत बदलही नाहीं; मनुष्या संबंधानें किंवा वस्तू संबंधानें, पूर्ण, अपूर्ण, बरें, वाईट वगैरे कांहींच ह्मणतां येत नाही अशी स्थिति येते. दृश्य विश्व हा निवळ कल्पनेचा खेळ आहे, सत्य तेवढें ब्रह्म, असें मानल्यानें हे सारे परिणाम होतात. सारांश, विश्वदेववादांत सृष्टि व मनुष्यें ह्यांचें ईश्वराशीं निर्विकल्प व निर्गुण ऐक्य आहे, असें सांगून विश्वाची जी उपपत्ति केली आहे. तिच्या योगानें आपल्या विज्ञानयुक्त आत्म्याचें निरंतर समाधान राहात नाही. व हें ऐक्याचें प्रतिपादन एक चमत्कारिक कल्पनेचा तरंग आहे, इतकेंच होऊन राहतें. त्या प्रतिपादनाचा मनुष्याच्या मनावर व वृत्तीवर कांहीं एक कायमचा संस्कार घडत नाहीं. कदाचित् कवित्वाच्या आनंदभरांत कोणाला हें ऐक्य प्रत्यक्ष होत असेल, तर न कळे. व ह्या आनंदसम्मोहांतच युरोपांतल्या व हिंदुस्थानांतल्या विश्वदेववादाचें पर्यवसान होत असतें.

ज्यांचें ज्ञान स्वतःसिद्ध आहे अशी जी तीन पृथक् तत्वें त्यांचा कोणत्या तरी एका तत्वांत समावेश करून पहाण्याचे प्रयत्न निर्फल झालेले पाहून मनुष्याच्या मनानें हल्लीच्या काळीं निराशेनें संदेहांत किंवा अश्रद्धेंत ठाव घेतला आहे. ह्या संदेहाचें किंवा अश्रद्धेचें स्वरूप उग्र नाही. तें फार दीन आहे. धर्माचे जे मोठाले विषय आहेत त्यांच्या संबंधानें निश्चयात्मक ज्ञान होणें शक्य नाहीं असें ह्मणून स्वस्थ राहाणारी ही अश्रद्धा आहे. अर्वाचीन काळीं पाश्चिमात्य विचारांना हें नवीन

स्वरूप प्राप्त झालें आहे. व त्याला **अज्ञेयवाद्** असें ह्मणतात. ह्या वादाचा निष्कर्ष काय निघतो, तर आपण साऱ्या धर्मविषयक विचारांचा संपर्क टाळावा, आपल्या मनाचा संकोच आंतल्याआंत करावा, पक्षघात झाला असतां शरीराची जशी अवस्था होते तशी मनाची अवस्था करावी; हे असे सिद्धांत मान्य करून मनुष्याच्या मनाला स्वस्थ राह्यातां येईल कीं काय, हें आतां पाहाणें आहे. अज्ञेयवाद्यांच्या ग्रंथांचें परिशीलन करणाऱ्याला एक सर्वसाधारण लक्षण आढळून येतें ते हें की, ह्या लोकांना तर्कशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें गोष्टी सिद्ध करून दाखविल्या पाहिजेत ! आत्मप्रत्ययानें जें मनुष्यांस सत्य वाटतें, किंवा ज्याविषयी प्रमाणांशिवाय मनाची खात्री आपणांस पुरीशी वाटते, तेवढ्यानें ह्यांची तृप्ति होत नसते. असेंही कदाचित् असण्याचा संभव आहे कीं, केवलाचें ह्मणजे ईश्वराचें ज्ञान करून घेण्याचे मार्गांत कोणत्या तरी द्वारानें झालेला मनाचा दृढ विश्वास पुरेसा असूं शकेल व ह्मणून तेवढेंच सत्य आपल्या मानसिक सामर्थ्यास साध्य होणारें असेल व तशी स्थिति असतांना ईश्वराचें आस्तित्व तर्कशास्त्रानेंच सप्रमाण सिद्ध करून दाखवा, असें ह्मणणें वेडेपणाचें आहे. धर्मविषयासंबंधानें जर आपल्या मनाची खात्री होते, आपल्या चित्तांत दृढ विश्वास उत्पन्न होतो, तर जरी आपणांस आपल्या खऱ्या वाटणाऱ्या गोष्टी दुसऱ्यांना सप्रमाण सिद्ध करून दाखवितां आल्या नाहींत, तरी देखील असा कांहीं

ठाम निश्चयार्थ निघत नाहीं कीं, त्या गोष्टीं संबंधानें निश्चयात्मक ज्ञान होणेंच शक्य नाहीं. एखाद्या गोष्टीच्या खरेपणाबद्दल खात्री असणें आणि ती गोष्ट सिद्ध करून दाखवितां येणें, या दोन निराळ्या गोष्टी आहेत; त्या एकच आहेत असा समजुतीचा घोटाळा केल्यामुळें ईश्वराचा साक्षात्कार आपल्या हृदयास होणें दुर्घट झालें आहे. असो. तत्वज्ञान किंवा धर्म ह्या विषयांतच वर सांगितलेली मनाची असमर्थता अनुभवास येते व दुसऱ्या विषयांत येत नाहीं असें नाही. शास्त्रांतही असे पुष्कळ भाग आहेत कीं, जेथें सप्रमाण सिद्ध करून दाखविणें शक्य नसतें, ह्मणून खालोखाल जें उत्तम साधन त्यावरच आपण निर्वाह करतों; ज्ञानाच्या ऐवजी आपण श्रद्धेचा आश्रय घेतों, त्या श्रद्धेच्या धोरणानें चालतों व नुकसान सोसण्यास तयार असतों. आपल्या पृथ्वीनें किंवा सूर्यमालेनेंही सारें विश्व कांहीं संपत नाही व आपला काळही अनंत नाही. तरी, दिशांनीं व कालानें मर्यादित झालेल्या वस्तूंना अनंताचा आधार आहे, आश्रय आहे, असें जेव्हां आपल्या प्रत्ययास येतें तेव्हांच त्या वस्तूंचें सम्यग्ज्ञान आपणांस होतें. कार्यकारणपरंपरेचें अवलोकन करूं लागलों, ह्मणजे ज्याच्यामुळें ही सारी कार्यकारणरूप सांखळी जुळून राहिली आहे त्या आदिकारणाची स्फूर्ति हृदयांत अनिवार्यपणें होते. बाह्य सृष्टि सोडून आपण अंतःसृष्टीकडे वळलों तर आपणांस असें आढळून येतें कीं, जेव्हा एखाद्या वस्तूचें ज्ञान

आपणांस होतें, तेव्हां त्या ज्ञानाच्या मुळाशीं आपणांस क्षण-भर झालेलें संवेदन किंवा इंद्रियप्रत्यक्ष आणि तत्क्षणींच उद्भ-वणारा विचार ह्यांशिवाय आणखी कांहीं असतें; वस्तूच्या विशिष्ट ज्ञानाचीं मुळें विस्तृत आहेत. ज्ञान हें इंद्रियप्रत्यक्ष आणि विचार ह्यांचा परिणाम आहे; तरी ज्ञानशक्तीचे जे स्थायी परिणाम स्मरणशक्तीनें संकलित केलेले असतात, व ज्यांचें संकलित रूप आपण 'हा मी आहें' ह्या प्रत्ययानें ओळ-खितों, तो अहंभाव व आपले पूर्वींचे अनुभव हे विशिष्ट ज्ञानाचेठायी कारणरूपानें असतात. आणखी पुढें, दुस-ऱ्याच्या ज्ञानाशी आपल्या ज्ञानाची सांगड घालून, आपण सार्वत्रिक मानवी ज्ञानाच्या पायावर आपल्या ज्ञानाची इमारत उभी करितों. दुसरा कोणता मार्ग जर आपण पत्करिला, तर आपली ज्ञानगति खुंटून जाईल. सृष्टीच्या शाश्वततेविषयीं, किवा तिच्या नियमांच्या अप्रतिहततेविषयीं आपल्या मनांत विश्वास वागत असतो, तो वर सांगतलेल्या रीतीनेंच झालेला असतो. त्या विश्वासाला काय प्रमाणें आहेत तीं सिद्ध करून दाखवा, असें जर कोणी ह्मटलें, तर आपणांस तसें करतां यावयाचें नाहीं. शास्त्राच्या स्वरूपाचें जर सूक्ष्मपणें आपण निरीक्षण केलें, तर असें दिसून येतें कीं, विश्वाची स्व-रूपें निरंतर बदलत असलीं तरी विश्वांत सत्य आहे, विश्वस-नियता आहे. ह्या श्रद्धेवरच शास्त्रें वाढलीं आहेत. ही वि-श्वासबुद्धि उत्पन्न होण्यास फार काळ लागला आहे. तरी ज्यांना आपण शास्त्रसिद्धांत असें समजतों त्यांच्या मुळाशीं

ती श्रद्धा आहे. जर शास्त्रानें ह्या श्रद्धेचा त्याग केलेला नाहीं, तर केवलाच्या मीमांसेंत तिला स्थान कां असूं नये ?

सृष्टींत विश्वसनीयता आहे. तिच्या नियमांची शाश्वती बाळगतां येते अशी जी श्रद्धा आपल्या मनांत वागत असते, त्या श्रद्धेला अनुरूपच सृष्टीची रचना किंवा व्यवस्था आहे. ह्या अनुरूप रचनेमुळें, ज्या विश्वांत मनुष्य जन्मतो, वागतो, आणि आयुष्य वेंचतो त्या विश्वाशी त्याची संगत जुळली जाते. पाण्यांतून माशाला बाहेर काढलें किंवा आकाशांत उंच उडणाऱ्या घारीला जर जमिनीवर चालविलें, तर त्यांना जसें वाटेल, तसें आपणांस विश्वाचे ठायीं वागतांना वाटत नसतें. आपलें मन किंवा विचार आणि सृष्टीचे व्यापार ह्या दोहोंत जी एकतानता आहे ती सृष्टींत जो दैविक अंश आहे त्याचें द्योतक आहे. सृष्टींत ईश्वराचें अस्तित्व आहे असा आपणांस बोध ह्या एकतानतेमुळें होतो. ही अनुरूपता आह्मांला विज्ञानामुळें भासते, किंवा जड द्रव्यापासूनच ती उत्पन्न झाली आहे, असें नाहीं. ह्या एकतानतेमुळें सृष्टीशीं जसा आपला संबंध जडला जातो, तसा सृष्टीचा आणि आपला परमात्म्याशीही संबंध उत्पन्न होतो. आणि देवाच्या चातुर्याचे आणि दयेचे, प्रेमाचे आणि सामर्थ्याचे जे संकल्प आहेत ते आपल्या श्रद्धेला आणि बुद्धीला गम्य होतात. एकूण शास्त्रानें जी श्रद्धारूप दीपिका हातीं धरली आहे, तिच्या योगानें धर्माच्या गूढ तत्वांवरही प्रकाश पडतो.

ही जर दीपिका मालविली, किंवा तिचा आपण अव्हेर केला, तर धर्माचेंच नुकसान होईल असें नाहीं, तर त्याबरोबर शास्त्राचें शास्त्रत्व नाहींसें होईल. कारण, विश्वांत सत्यता आहे, सृष्टीच्या नियमांत आणि व्यापारक्रमांत शाश्वती आहे, ह्या भरंवशाचा शास्त्रांना मूळ आधार आहे.

ह्या विवेचनावरून असें स्पष्ट होतें की, ज्याविषयीं आपणांस उपजत ज्ञान आहे, अशीं जीं तीन तत्वें, तीं जरी पृथक् आहेत, तरी तीं संलग्नही आहेत. कोणच्या तरी एका तत्वांत त्यांचा समावेश करावा, किंवा त्यांचें ऐक्य स्थापावें यासंबंधींचे सारे प्रयत्न निष्फळ होतात; आणि ते तसे व्हावयाचेच. परंतु एखादी कृत्रिम रचना मोडली ह्मणजे तिचे भाग जसे स्वतंत्र होतात, तसला पृथक्पणा ह्या तीन तत्वांना नाहीं. ही तत्वें भिन्न जरी आहेत, तरी एकही आहेत. परमात्म्यानेंच सृष्टीचा आणि मनुष्यांचा स्वतःशीं योग जुळवून आणला आहे. ह्या दोहोंवर त्याची सत्ता चालते. सृष्टीचा आणि मनुष्यांचा जो संबंध आहे तो अधीनतेचा संबंध आहे. हे संबंध काय आहेत ते ओळखावे, त्यांचें स्वरूप निश्चित करावें, हाच धर्ममीमांसेचा मुख्य विषय आहे. सृष्टीच्या व्यापारांत सामर्थ्य आणि ज्ञान, सौंदर्य आणि प्रेम हीं व्यक्त होतात, असें अज्ञेयवाद्यांनाही मान्य आहे. परंतु हा प्रभाव आणि ही योजना एकाच अदृश्य कारणाचे आणि इच्छेचे परिणाम आहेत अशी कल्पना, शास्त्रें जेव्हां बाल्या-

वस्थेंत होतीं तेव्हां, होत नसे. ज्यांचें सामर्थ्य मनुष्याहून मोठें आहे आणि ज्यांचा सृष्टीवर विशेष सूक्ष्मत्वानें अंमल चालतो अशा चांगल्यावाईट देवतांच्या ह्या लीला आहेत, अशी समजूत असे. ह्या देवतांना देवदूत, यक्ष, राक्षस, पिशाच्च, पुराणांतील देव आणि देवता, किंवा जातिविशिष्ट व स्थलविशिष्ट देवता अशीं नांवें मिळत असत. विचाराची ही अवस्था होती ह्मणून अनेक देव मानण्याकडे आणि मूर्ति-पूजेकडे मनाची प्रवृत्ति होई. सृष्टीच्या नियमांना कधींच कोठें बाध येत नाही. हा शास्त्राचा सिद्धांत ज्यांना कळत नाहीं, असे लोक आपल्याकडे व अन्य देशांत आहेत. त्यांचेठायी विचाराची हीच अवस्था अजून दिसून येते. ह्यानंतरच्या काळांत, चांगले देवदूत व वाईट देवदूत, देव आणि दैत्य, अहिर्मन व अहुर्मस्त अशा प्रकारें सृष्टीतल्या कर्तृत्वाचें वर्गीकरण करावें असें शास्त्रानें शिकविलें व अशा रीतीनें सुष्ट तत्वांच्या आणि दुष्ट तत्वांच्या साम्राज्याखाली राहाणाऱ्या लहानथोर देवतांच्या राज्यांची कल्पना उत्पन्न झाली. ही गोष्ट हिंदूंच्या व पार्श्यांच्या धर्मांच्या मूल स्वरूपात चांगली दिसून येते. महमदी आणि ख्रिस्त्यांच्या धर्मपंथांत ह्या अवस्थेचीं चिन्हें अजून राहिलीच आहेत. शेवटीं शास्त्रांचा जेव्हां उत्कर्ष झाला तेव्हां जडकोटि आणि मनुष्यकोटि व्यापून एकच सामर्थ्य, ज्ञान आणि यो-जना राहिली आहे अशा कल्पनेचा मनुष्यांच्या मनांत उदय

झाला; आणि पूर्वींचे देव आणि देवता, सुष्ट आणि दुष्ट तत्वें मागें पडलीं. ही कामगिरी भागवतधर्मानें केली. ईश्वर ह्मणजे अन्य विभूतींसारखीच एक विभूति आहे आणि विश्वरूपी घड्याळास बाहेर राहून गति देणारा किंवा चालू करणारा तो शिल्पक किंवा यांत्रिक आहे अशी जुन्या कांहीं धर्मपंथांत ईश्वराविषयीं समजूत असे. भागवतधर्माची तशी समजूत नाहीं. सर्वांभूतीं ईश्वराचा वास आहे, तोच विश्वाचें नियमन करतो, विश्वाच्या मर्यादांनीं त्याचें माप होत नाहीं, किंवा विश्वांत त्याचें सारेंच सामर्थ्य व्यक्त होत नाहीं. पुरुषसूक्तांत ह्मटल्याप्रमाणें तो अनंत विश्वांहूनही मोठा आहे, चराचर सारी सृष्टी त्यानें व्यापिली आहे व त्याहून त्याचा विस्तार फार मोठा आहे, अशी भागवतधर्माची कल्पना आहे. उपनिषदांत देवाच्या ह्याच स्वरूपांचें वर्णन आहे आणि हेंच उपनिषदांचें विशेष भूषण आहे. त्याच्या भयामुळें वायु वाहतो, सूर्य उदय पावतो व इंद्र, अग्नि आपआपलीं कामें करितात, असें ह्मटलें आहे. एका उपनिषदांत एक सुंदर कथा आहे. एकदा अग्नि, इंद्र इत्यादि देवतांनी परब्रह्माशीं विरोध केला कीं, कोणाचें सामर्थ्य श्रेष्ठ आहे तें पाहावें. ह्या प्रयत्नांत त्यांचा पराभव झाला आणि त्यांना परब्रह्माची आज्ञा शिरसा वंद्य करावी लागली. परमात्म्यानें मनन केलें किंवा त्यास स्फूर्ति झाली आणि चराचर वस्तूसह जगाची उत्पत्ति झाली. जुन्या करारांतही असेंच वर्णन आहे.

विश्वांत व्यवस्था आहे असें आपण ह्मणतों, त्याचा अर्थच हा की, विश्वांत मन, विज्ञान अथवा इच्छा आहे. सृष्टींत जी व्यवस्था आणि योजना आहे असें आपण पहातों व ज्या-मुळें सृष्टीला जीवन आहे, त्यावरून सृष्टींत ईश्वराचा वास आहे असें आपणांस कळून येतें.

वर जी विश्वाच्या उत्पत्तीची व्याख्या आली आहे तीत, उत्पत्तिक्रिया अमक्याच एका काळांत झाली असा अर्थ होत नाही. सृष्टि ह्मणजे परमात्म्याच्या विचाराचा विकास आहे, त्याला कधीं काळांत आरंभ झाला असें नाही, असा अर्थ उत्पन्न होतो. परंतु आज जें विश्वाचें व्यवस्थित आणि नियमबद्ध स्वरूप आपण पाहातों त्याला आरंभ आहे, तें अपूर्णापासून पूर्णाप्रत विकसित किंवा उत्क्रांत झालें आहे, त्यांत एकरूप साध्या जीवांपासून सूक्ष्म व संमिश्र जीवाप्रत विकास झालेला आहे, असें भूगर्भ व ज्योतिषशास्त्र सिद्ध करून दाखवितात. उत्पत्ति केव्हां झाली हा प्रश्न जरी आपण सोडून दिला, तरी उत्पत्ति ही कार्यरूप आहे, ती कारणांचा परिणाम आहे हीच महत्वाची गोष्ट ह्या दुसऱ्या मतांत ध्यानात घेण्यासारखी आहे. अनंतकालात आणि आकाशांत आदि-कारण जागृत किंवा क्रियाशील आहे, असें स्पष्ट होत आहे, तर हा खुलासा आपल्याला व्यवहारांत सत्य मानून चालावयास पुरेसा आहे.

वास्तविक पाहातां नैसर्गिक कारणें आहेत असें जें आपण

ह्मणत असतों तें ह्मणणें यथार्थ नाही. कारण, जडता हेंच द्रव्याचें लक्षण आहे. ज्यांना आपण नैसर्गिक कारणें असें समजतों तीं केवळ सूचक चिन्हें आहेत. नियम आणि व्यवस्था, सौंदर्य आणि प्रेम, सामर्थ्य आणि ज्ञान ह्यांची योजना परमात्मा कशी काय करीत असतो ह्याची तीं द्योतकें आहेत. सृष्टींत ईश्वराचा वास आहे असें जेव्हां आपण ह्मणतों, तेव्हां त्या वाक्यानें वर सांगितलेल्या ईश्वरी कर्तृत्वाचाच आपणांस बोध होतो. सृष्टीतील व्यापाराचें स्वरूप आपणांस कळतें. त्याचेठायीं कांहीं नियम आहे, शाश्वति आहे, अशी आपणांस खात्री असते. ती काय ह्मणून असते? तर त्या ईश्वराच्याच क्रिया आहेत, जिला ताळ नाहीं अशा यदृच्छेच्या त्या कांहीं घडामोडी नाहींत, असा आपला भरंवसा असतो ह्मणून. वास्तविक पहातां सृष्टीच्या व्यापारांच्या योगानें, तारायंत्राप्रमाणें सर्व कालांत व सर्व स्थलांत ईश्वराचे संदेश मनुष्याचे मनाला पोंचत असतात. आतां हे संदेश शास्त्रसिद्धांनाच्या रूपानें असोत की धर्मतत्वांच्या रूपानें असोत, मनुष्याला त्यांचा अर्थ लावतां येतो, एवढें खरें. याप्रकारें सृष्टीत नांदत असलेल्या सत्तेशी मनुष्याचा संवाद होत असतो. सर्व सृष्टीच्या व्यापारांच्या मुळाशीं ईश्वर आहे, तोच सृष्टीला चैतन्य देतो आणि तिचें नियमन करतो, ईश्वराच्या ह्या स्वरूपाचें ज्ञान विश्व आपणांस करून देत असतें.

या दृष्टीनें पाहिलें असतां सृष्टींत सर्वत्र ईश्वरी तेज प्रत्यक्ष अनुभवास येतें. मनुष्यांतही तसाच ईश्वरी अंश आहे. त्याचें स्वरूप काय आहे तें आतां आपण पाहूं. इतर प्राण्यांहून मनुष्याचें विशेष लक्षण हेंच कीं, त्याला विज्ञान आहे, आणि एखादी गोष्ट करावी किं न करावी, ह्याविषयी कांहीं निश्चित मर्यादांच्या आंत त्याला पूर्ण इच्छास्वातंत्र्य आहे. तसें इच्छा-स्वातंत्र्य पशुकोटींत नाही. त्यांचा सारा व्यवहार उपजत-बुद्धि आणि देहधर्म ह्यांच्या प्रेरणेनें होत असतो. वास्तविक पाहातां त्यांच्या कृत्याबद्दल त्यांचेकडे जबाबदारी येत नाही. चांगलें वाईट, सुष्ट दुष्ट, ह्यापैकीं एकाची निवड करण्याची स्वतंत्रता मनुष्यालाच ईश्वरानें दिलेली आहे. स्वतः होऊन निश्चय करावा आणि क्रिया घडवून आणावी, हें सामर्थ्य फक्त मनुष्यालाच तेवढें आहे. हीं जीं मनुष्याचीं विशेष लक्षणें आहेत त्यांत त्याचें थोर वैभव व मोठी जबाबदारी आहे. ह्या लक्षणामुळें कायदा आणि राज्यव्यवस्था, आचारनियम आणि चालीरीति, सामाजिक आणि कुटुंबाच्या संस्था, वाङ्मया-त्मक आणि शास्त्रीय शिक्षण व धर्म आणि उपासना—ह्या सर्वांचा उदय होतो. ह्या सर्व गोष्टींना मनुष्याचीं विशेष लक्षणें आधारभूत आहेत. एकंदर सृष्टीत—पशुकोटींतसुद्धां—जी क्रिया आपण पाहातों ती दोन विरुद्ध शक्तींचा जोर चालून परिणाम होईल त्याच्या प्रमाणांत असते. अशाच प्रकारचा नियतीचा तो एक गुलाम, अशी मनुष्याची स्थिति

नाहीं. त्याचा अधिकार मोठा आहे असें असून सर्व सृष्टीच्या नियंत्यानें आपल्याशी मनुष्याचा अधीनतेचा संबंध ठेविला आहे तो कसा, हा प्रश्न उद्भवतो. त्याचें उत्तर असें की, इच्छास्वातंत्र्याचा योग्य उपयोग करण्याविषयीं आपण जबाबदार आहोंत, असें त्याला सदसद्विवेकशक्ति जाणवते व त्याद्वारें त्याचे परमात्म्याशी जे आध्यात्मिक संबंध आहेत ते व्यक्त किंवा प्रत्यक्ष होतात. दुर्वर्तन केलें असतां टोंचणाऱ्या व सद्वर्तन करीत असतां योग्य मार्ग दाखवून साहाय्य करणाऱ्या सदसद्विवेकशक्तीच्या द्वारें, सृष्टीच्या अंतर्गत जें चैतन्य आहे तें मनुष्याच्या हृदयांतही वास करितें, असा त्याला बोध होतो. दुर्विकारांस वश होऊन वागलें असतां त्याला तीव्र उद्वेग होतो आणि कर्तव्य बजाविलें असता त्याला समाधान वाटून कृतार्थता वाटते; हा उद्वेग आणि हें समाधान त्याच्या आत्म्याच्या अंतरात्म्याशी त्याच्या आत्म्याचा संबंध उत्पन्न करितात. ईश्वराचा हा जो मनुष्याशी संवाद होत असतो त्याच्या योगानें जेथें प्रेम आणि न्याय ह्यांचें पूर्ण राज्य आहे अशा श्रेष्ठ परलोकाचीं द्वारें त्यास खुली होतात. बुद्धिपुरस्सर स्वतः होऊन निश्चय करावा व कर्तव्य काय आहे तें ओळखून व आपली जबाबदारी जाणून क्रिया करावी, हाच मनुष्यातला दैविक अंश आहे. सृष्टीत ईश्वराचें एक प्रकारचें रूप प्रगट होतें हें खरें. तरी मनुष्याचा ईश्वराशी जो आध्यात्मिक संबंध आहे व ज्यामुळे त्याच्या आचरणाचें नियमन होत असतें,

त्या ह्या संबंधांत ईश्वराचें फारच श्रेष्ठ स्वरूप व्यक्त होत आहे. हें स्वरूप ओळखणें ह्मणजे ज्ञान व श्रद्धा यांची एकवाक्यता होणें आहे. अथवा ज्ञान हेंच श्रद्धेच्या श्रेष्ठपदाला पावलें असें होतें; व त्या श्रद्धेमुळें मर्त्यावस्था टाकून अमरपदाची प्राप्ति मनुष्याला होते. ह्या गूढासंबंधानें जितकें पूर्णज्ञान व्हावें असें आपणास वाटतें, तितकें होणें जरी शक्य नाहीं, तरी सृष्टि व मनुष्य ह्यांच्या ठिकाणीं ईश्वराचीं जीं स्वरूपें व्यक्त होतात त्यांवरून आपणांस बोध करून घेणें आवश्यक आहे; तो हा कीं, दृश्य जग हें परमात्म्याच्या विभूतीची प्रतिमा किंवा छाया आहे व मनुष्याच्या शुद्ध बुद्धीचा विकास व्हावा व त्याचें प्रेम वाढावें ह्याकरिता हें जग ह्मणजे ईश्वराची एक शाळा आहे व हीच दृश्यविश्वासंबंधी भावना अत्यंत खोल व यथार्थ आहे. असें जरी आहे, तरी मनुष्याचे दोष वगळून त्याच्या गुणांचा अनंतपट विस्तार केला की, आपणांस ईश्वराच्या स्वरूपाचें ज्ञान मिळालें असें समजावयाचें नाही. हीच चुकी बुद्धाच्या धर्मानें केली. पुराणांत ज्या देवता ह्मणून ज्याचें वर्णन आहे त्यांहून जो पूर्णज्ञानी आहे तो श्रेष्ठ, असें ह्या धर्मानें शिकविलें व कांहीं अंशानें, सृष्टीत चैतन्यरूप ईश्वरच नाही, असा भ्रम उत्पन्न केला. ईश्वराला मनुष्यत्व देण्याचा जो हा प्रकार तोही एक प्रकारची मूर्तिपूजा, किंवा विशिष्ट स्वरूपानें पूजा आहे. व तिचा सर्व धर्मांनी, विशेषतः आर्यधर्मानें, निषेध केला आहे. ज्याला वाटतें कीं,

ईश्वराचें रूप आपणांस कळलें, त्याला तें बिलकुल कळलें नाहीं; व ज्याला आपणास तें कळलें नाहीं असें वाटलें, त्यालाच तें खरें समजलेलें असतें असें उपनिषदांत ह्मटलें आहे. ईश्वराचें वर्णन कसें करावें ह्या विषयीं निराश होऊन वाणी मागें फिरते. मनुष्याच्या मनाला त्याचें आकलन होत नाहीं. ईश्वराची उपासना भक्ति, भाव व प्रेम ह्यांनींच होऊं शकते.

मनुष्याला अंत:प्रेरणेनें ज्या धर्मतत्वांचा बोध होतो तीं हीं धर्मतत्वें आहेत. त्यांत ऐतिहासिक धर्माच्या मुळाशीं जीं धर्मतत्वे असतात त्यांचीही भर घातली पाहिजे. ज्या देशांत व कालांत ऐतिहासिक धर्मांच्या तत्वांचा उदय झाला त्यापरत्वें जरी ती भिन्न आहेत, तरी त्या तत्वांचे भोंवतीं परिस्थितीचें जें आवरण आहे त्याचें महत्व कालांतरानें नाहींसें होणार आहे. व प्रत्येक धर्माच्या न्यूनतेची पूर्तता होऊन कांहीं कालानें एक सार्वत्रिक धर्म सिद्ध होणार आहे. जगांतील सर्व देशांहून हिंदुस्थानचें एक विशेष भाग्य आहे, तें हें कीं, भागवतधर्माचीं मुख्य लक्षणें कायम राहून, सर्व धर्मांचें संमेलन प्रत्यक्ष चालू असलेलें या देशांत दिसून येत आहे. आपल्या धर्मविचारांचा ओघ कधींच कुंठित झालेला नाहीं. या देशांतील किंवा अन्य देशातील साधूंच्या चरित्रांपासून, उपदेशांपासून आपल्या धर्मविचारांत भर पडली आहे. सृष्टींत जीं महाभूतें दिसतात त्यांचे ठिकाणी देवत्व कल्पून आराधना करण्याचा प्रघात पूर्वीं होता. नंतर त्या महाभूतांचें नियमन करणाऱ्या

तत्वाची किंवा सामर्थ्याची पूजा प्रचलित झाली. नंतर ह्या सामर्थ्याचे ठिकाणी नीतिविषयक गुणांचा अध्यास किंवा आरोप होऊं लागला आणि जुने देव आणि देवता मागें पडल्या. नंतर आत्म्याच्या शक्तीकडे लक्ष लागलें व उपनिषदांत आत्म्याचे ठिकाणी ईश्वरी अंश आहे असें सिद्ध झालें; इतकेंच नव्हे, तर आत्मा आणि ईश्वर ह्यांत फरकच नाही असें समजण्यापर्यंतही मजल गेली ! नंतर बौद्ध धर्माचा उदय झाला. या वेळी आचरणशुद्धतेचें महत्व दृढपणें मनांत बिंबलें गेलें. पशूंचे यज्ञ बंद झाले. आपल्या पशुवृत्तीचा यज्ञ करणें हा उपासनेचा श्रेष्ठमार्ग, तेंच परमार्थाचें श्रेष्ठ साधन, असें सिद्ध झालें. नंतर महमदाच्या धर्माची लाट आपल्या देशावर आली. त्यांतही आपल्या हिताचा एक भाग होता. बुद्धीनें एकेश्वरी मताचें ग्रहण केलें ह्मणजे पुरेसें नाही; त्या मताचा आचरणांतही परिणाम दिसला पाहिजे, हें आपण तेव्हां शिकलों. आणि आतां ख्रिस्ताच्या धर्माचे संस्कार आपल्या मनावर होत आहेत. एकत्र जमून काम करण्याचें सामर्थ्य, पापाविषयी तिरस्कार, अन्याय वगैरे हे चालावयाचे अशाप्रकारें औदासीन्य जाऊन अन्यायाचा द्वेष, स्त्रीपुरुषांच्या वास्तविक योग्यतेचें ज्ञान, औदार्य आणि बंधुप्रेम, आचारविचारस्वातंत्र्य—हे सारे जे ख्रिस्ताच्या धर्माचे गुण आहेत ते आपल्या राष्ट्रांच्या अंगस्वभावांत सामील करणें,हें सध्याच्या कालचें आपलें कर्तव्य आहे. आणि तें काम सर्व देशभर चालू आहे. भाग-

वतधर्माचें ख्रिस्ती धर्माशी पुष्कळ गोष्टींत साम्य आहे. परमात्मा हा चैतन्यरूप सागर असून त्याचेच ठिकाणीं आपलें जीवन आहे. अशाच रीतीनें परमात्म्याचें स्वरूप दोन्ही धर्मांत ओळखिलें जातें. त्यांच्यांत जशी **ट्रिनिटी** आहे तसें आपल्यात हें **सृष्टि, जीवात्मा** आणि **परमात्मा**—यांचें त्रिकूट आहे. मुक्ति मिळाली की, आत्मा परमात्म्याचे स्वरूपांत मिळून जातो ही जी हिंदूंची कल्पना तीच Transubstantiation मध्यें मूर्त स्वरूपानें दिसते. दोनही धर्मांत अवतार मानले आहेत; भेद इतकाच की, अनेक अवतार आहेत की एकच आहे. दोहोंतही यज्ञाची विशेष मातबरी गणली जात असे. हीं जरी साम्यें आहेत तरी कांहीं ठळक भेदही आहेत व त्याकडे दुर्लक्ष करून चालावयाचें नाहीं. ज्या लक्षणांमुळें भागवतधर्माचें वैशिष्टय कायम राहिलें आहे तीं लक्षणें कधीच नाहींशी होणार नाहींत. तीं लक्षणें हीं कीं, भागवतधर्म हा ऐतिहासिक धर्माप्रमाणें मर्यादित धर्म नाहीं. अमक्या साधूनें उपदेशिला तो भागवतधर्म असें नसून, सर्व साधूंच्या उपदेशांला त्यांत स्थान आहे. अमकाच एक ग्रंथ प्रमाण असें त्यांत नाहीं, तरी सर्व धर्मग्रंथांतील चांगला भाग घेण्यास भागवतधर्मास हरकत नाहीं. त्याच्या धर्मविचाराचा ओघ सतत वाढत जाणार आहे. तो कधीं कुंठित व्हावयाचा नाहीं. आणि सर्वांत मुख्य लक्षण हेंच कीं, जीवात्म्याचा परमात्म्याशीं साक्षात् संबंध आहे, साक्षात् संवाद होत असतो.

हें तत्व भागवतधर्माला आधारभूत आहे. एकाच जन्मांत जी काय आत्म्याची उन्नति होईल तीच तेवढी सार्थकता, असें त्याचें मत नाही. दैववादाहून कर्मविपाकाचें तत्व भिन्न आहे. त्या तत्वांच्या योगानें पूर्वीच्या, मध्याच्या व पुढच्या जन्मांचे संबंध जोडले जातात. ह्या तत्वाचें रहस्य आपल्या देशात जितकें हृदयारूढ झालें आहे तितकें दुसरीकडे कोठें नाहीं. ह्यांत दोषाचा जो कांहीं भाग असेल तो सोडला ह्मणजे झालें. आपल्या देशाचें वळण धार्मिक व आध्यात्मिक आहे. व त्यामुळें हें जगच सर्वस्व आहे व संपत्ति व सत्ता ह्यातच पुरुषार्थ आहे, अशी मनाची वृत्ति होऊन राहात नाही. परलोक हेंच खरें आपलें वसतिस्थान हा विचार कधींही सुटत नाही भागवतधर्माचें आणखीं लक्षण ह्मटलें ह्मणजे त्यांत विश्व ही ईश्वराची कृति एवढीच समजूत नाही, तर ईश्वर हा विश्वाचा आत्मा, तो त्यांत अंतर्गत आहे व त्यास चेतना देतो, अशी भावना आहे. आणि शेवटीं, परधर्मसहिष्णुता, स्वार्थत्याग, मनुष्याविषयीच प्रेम नव्हे, तर सर्व जीवमात्राविषयी प्रेम ह्याविषयीचें शिक्षण देणें, हें भागवतधर्माचें प्रधान अंग आहे. व ह्मणून डा. मिलरनें मद्रासेंत एका व्याख्यानाचे प्रसंगी ख्रिस्ती लोकांना जो उपदेश केला, तो अगदी यथार्थ आहे. प्राटेस्टंट किंवा कॅथलिक धर्मोपदेशकानें हिंदुस्थानात पाय ठेवण्याचे पूर्वीही ह्या देशावर ईश्वराचें प्रेम होतें व हिंदु धर्मात जरी दोष असले, तरी त्यांत उत्तम धर्मतत्वें आहेत, हें ख्रिस्त्यांनी लक्षी

मनांत वागविलें पाहिजे. **ख्रिश्चिनवर्ल्ड** पत्रांत ह्या उपदेशावर टीका करितांना विधान केलें आहे की, कितीही ख्रिस्ती संस्था येथें आल्या, तरी हिंदुस्थान आपली धर्मविचारपद्धति सोडणार नाहीं. परंतु दुसऱ्या धर्मांत जो कांही ईश्वरी अंश असेल, तो आपल्या धर्मांत सामील करून घेईल. हें ह्मणणें यथार्थ आहे.

सभ्य गृहस्थ हो, आजच्या व्याख्यानाचा जो मुख्य उद्देश त्याहून माझें विषयांतर झालें, ह्याबद्दल आपण मला क्षमा कराल, अशी मी आशा बाळगतों. युरोपांत विचाराला जें नवीन स्वरूप आलें आहे तें डा. फ्रेजरच्या व्याख्यानात दिसून येतें. आपल्याकडील विचारपद्धतीला अनुरूप त्या व्याख्यानांचा सारांश मी आपल्याला सांगितला आहे व आपल्या जुन्या ग्रंथांतून आधार घेऊन विवरण केलें आहे. पौर्व व पाश्चिमात्य विचारपद्धतीत जें साम्य आहे तें फार सूचक आहे. जर ह्या विषयांचें अध्ययन करावें अशी तुह्मांला ह्या व्याख्यानानें प्रेरणा होईल, तर माझ्या श्रमाचें सार्थक झालें असें मी समजेन.